

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI DÖNEMİ Balkan Şehirleri

2

Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'da hâkimiyetini tesis ettikten sonra Anadolu'dan Balkanlar'a nüfus iskan ederek Balkanlar'ı şenlendirmiş, inşa ettiği ve yukarıda bahsedilen mimari eserler sayesinde şehirleri hem geliştirmiş hem de insana faydalı hale getirmiştir. Bu sayede Balkan şehirleri günden güne gelişerek yeni bir kültüre, yeni bir kimliğe sahip olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 550 yıl hüküm sürdüğü Balkan coğrafyasında birçok yeni şehir inşa ettiği gibi mevcut şehirleri sosyal, kültürel ve iktisadi açıdan geliştirerek insan yaşamına elverişli hale getirmiştir. Şehirleşme, kamusal binaların inşası, nüfus artışı, ekonomik ve ticari ilişkiler gibi süreçlere bağlıdır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti Balkanlar'da, hem yeni kurulan hem de mevcut şehirlerde çok sayıda cami, han, hamam, bedesten, medrese, çeşme vs. inşa etmiştir. Klasik Osmanlı şehri cami eksenli gelişir. Merkezde cami etrafında han, hamam, bedesten gibi kamuya açık binalar inşa edilir ve şehir bu şekilde caminin etrafında gelişir. Osmanlı Dönemi Balkan şehirlerinin en önemli geçim kaynaklarından birisi daha çok tarımsal ürünlere dayalı yapılan ticarettir. Bu bağlamda bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu tarımın gelişmesi için Balkanlar'a girdiği andan itibaren timar sistemini uygulayarak şehirlerin can damarı tarımın gelişmesine olanak sağlamıştır. Gelişmiş bir timar sistemine sahip olan Osmanlı İmparatorluğu bu sayede sağladığı güvenlik sistemi sayesinde güvenliği ve sürekli üretimi sağlayarak Balkan şehirlerinin ekonomik açıdan gelişmesine olanak sağlamıştır.

gece
kitaplığı

gece
kitaplığı

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan
Şehirleri

2

Zafer GÖLEN
Abidin TEMİZER

gece
kitaplığı

Editörler
Zafer GÖLEN & Abidin TEMİZER

OSMANLI DÖNEMİ Balkan Şehirleri

2

gece
kitaplığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyetinin sona ermesinden sonra milliyetçi fikirlerin de etkisiyle bir taraftan gelişen tarih yazıcılığı Osmanlı'nın söz konusu mirasını görmezden gelirken diğer taraftan milli hükümetler Osmanlı'dan kalan çok sayıda somut mirası yok ederek veya değiştirerek Osmanlı'nın izlerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Geldiğimiz noktada Osmanlı Devleti'nin inşa ettiği birçok mimari eserin yok edildiğini görmekle birlikte Osmanlı'dan kalma yerleşim yerlerinin de henüz tam olarak tespit edilemediğini, hatta bazılarının yok olduğunu görmekteyiz.

gece
kitaplığı

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan

Şehirleri

2

Yayın Koordinatörü • Yaşar HIZ
Genel Yayın Yönetmeni • Aydın ŞİMŞEK
Editör • Prof. Dr. Zafer GÖLEN & Doç. Dr. Abidin TEMİZER
Kapak Tasarım • Esra YILDIZ
İç Tasarım • Prof. Dr. Hasan BABACAN & Yrd. Doç. Dr. Tuğrul ÖZCAN
Sosyal Medya • Büşra BÜYÜKDAĞ

İkinci Basım • © Ocak 2017 / ANKARA
ISBN • 978-605-180-565-8 (II. Cilt)

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği'ne aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. Yazıların her türlü hukuki sorumluluğu ilgili makalenin yazar/larına aittir.

Gece Kitaplığı

Adres: Korkut Reis Mh. Yeşilırmak Cd. 10 / B Demirtepe
Çankaya/ANKARA
Tel: 0312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com
e-posta: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt

Son Çağ

İstanbul Caddesi İstanbul Çarşısı 48/48
İskitler/Ankara

Sertifika No: 25931

Tel: 0312 341 36 67

OSMANLI DÖNEMİ

Balkan

Şehirleri

2

Editörler
Zafer GÖLEN & Abidin TEMİZER

gece
kitaplığı

1 970’de Almanya’nın Hilpoltstein kentinde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise eğitimini Samsun/Bafra’da tamamladı. 1987 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümüne kaydoldu. 1991 yılında üniversiteden mezun olan Gölen, aynı yılın Kasım ayında Adana Kadirli Yoğunluk Ortaokulunda Tarih öğretmeni olarak göreve başladı. 1995 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Fakültesi’ne araştırma görevlisi olarak atandı. 1996 yılında Yüksek Lisansını, 2001 yılında doktorasını tamamladı. 2010’da doçent, 2015’de profesörlüğe yükseltildi. Akademik çalışmalarını Balkan Tarihi üzerine yoğunlaştıran Gölen’in Baruthane-i Amire; Çanakkale’den Cumhuriyet’e Cumhuriyetten Geleceğe; Tanzimat Dönemi Bosna Hersek İsyanları; Tanzimat Döneminde Bosna Hersek; Şark Meselesi ve Milli Mücadele adlı basılı 5 kitabı bulunmaktadır. Gölen ayrıca Burdur Kitabı-I, II, III, IV; Kuva-yı Milliye’den Cumhuriyete Burdur; Balkan Tarihi-I-II adlı 7 kitabın da editörlüğünü yapmıştır. Gölen’in çoğunluğu Bosna Hersek’le ilgili olmak üzere yurtiçi ve yurtdışında yayınlanmış 60’ın üzerinde makale ve tebliği vardır. Zafer Gölen evli, İlayda ve İlber adlı iki çocuk babasıdır.

1 981 yılında Van'nın Gürpınar ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Van'da tamamladı. Lisans Eğitimini 1999-2003 yılları arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde aldı. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde 2007 yılında Yüksek Lisans eğitimini "Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)" başlıklı tezi ile; Doktora Eğitimini 2013 yılında "Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)" başlıklı tezi ile tamamladı. 2005-2008 yılları arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi; 2009-2014 yılları arasında Balıkesir Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Bölümü'nde Okutman olarak çalıştı. 2014 yılı Mayıs ayında Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne Yardımcı Doçent olarak atanan Temizer, 2015 yılında Doçentliğe yükseltildi. Abidin Temizer'in çalışmaları Karadağ ve Balkan tarihi üzerine yoğunlaşmaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri; Şefik Avni Özüdoğru'nun Serbest Fırka Hatıratı, Türk İnkılabı Tarihi adlı üç kitabı bulunmaktadır. Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar, Balkan Tarihi I-II; South-East European Diplomacy: 100 Years Since the Balkan Wars isimli kitaplara da editörlük yapmıştır. Karadağ, Sırbistan, Romanya ve Sam-sun ile ilgili yurtiçinde ve yurtdışında yayımlanmış çok sayıda makale ve bildirisi bulunmaktadır. Abidin Temizer evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

KISALTMALAR / ABBREVIATIONS /-XI-

ÖN SÖZ / PREFACE /-511-

HAKEM KURULU / REFEREE BOARD /-515-

V. BÖLÜM /CHAPTER V

ŞEHİR VE EKONOMİK HAYAT / CITY AND ECONOMIC LIFE

Aurel MOTOTOLEA & Andreea ANDREI /-519-

Urban Structures and Commercial Life in Ottoman Dobrudja
(16th – 18th Centuries)

*Osmanlı Dobruçasında Kent Yapı ve Ticarî Hayat (16-18.
Yüzyıllar)*

Rahmi TEKİN /-569-

17. Yüzyılın İkinci Yarısında Mostar Şer'iyeye Sicillerinde
Tereke Kayıtları

*The Heritage Records in Mostar Court Proceedings During
the Second Half of the 17th Century*

Hasan BABACAN /-603

19. Yüzyıl Ortalarında Kumanova'da Ekonomik Hayat ve
Meslekler

*Economic Life and Occupations in the mid-19th Century in
Kumanova*

Said OLGUN/-621-

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kalkandelen'de Silah Üretimi
*Arms Production in Tetovo in the Second Half of 19th
Century*

Melike KARABACAK /-643-

19. Yüzyıl sonundan 20. Yüzyıl Başına Selanik'in İşçi
Kadınları

*Woman Workers of Salonica from the Late 19th Century to
the Early 20th Century*

VI BÖLÜM /CHAPTER VI
ŞEHİR VE VAKIFLAR / CITY AND WAQFS

Miyase Koyuncu KAYA & Betül TEZCAN /-673-

19. Yüzyılda Varna Vakıfları: Savaşların Gölgesinde Hayırseverlik

Waqfs of Varna in the 19th Century: Philanthropy under the Shadow of Wars

Zeynel Abidin TÜRKOĞLU /-707-

1865-1885 Dönemi Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Sicillerinde Makedonya Vakıfları (Üsküp Örneği)

Land Registers at Foundations of Macedonia at Archive of General Directorate of Land Registry and Cadastre (1865-1885) (Example of Skopje)

Osman KÖKSAL /-719-

Osmanlı Şehrının Kandilleri mi Sönüyor? 19. Yüzyıl Sonunda Selanik'te Maddi Müzâyaka İçerisine Düşen Bazı Vakıflar Üzerine Bir Değerlendirme

Are the Lights of Ottoman Cities Turning Off? An Analysis of Some Thessaloniki Waqfs in Financial Hardship at the end of 19th Century

VII. BÖLÜM /CHAPTER VII
ŞEHİR VE DİNİ HAYAT / CITY AND RELIGIOUS LIFE

Aziz ALTI /-735-

Bulgaristan'daki Bektâşi Tekkeleri (17-18. Yüzyıllar)

Bektashi Lodges in Bulgaria (17th-18th Centuries)

Gülbadi ALAN & Mehtap DİNÇER /-757-

Amerikan Board Misyonerlerinin Samokov'daki Teşkilatlanma ve Çalışmaları

Organization and Work of the American Board Missionaries in Samokov

Metin AYIŞIĞI /-795-

Balkanlar'daki Gayrimüslim Miletlerin Kendi Dillerinde İbadet ve Eğitim Görmeleri Hususu ve Ulahlar

The Approach of About Non-Muslim Nations in the Balkans About Worship and Education in Their Own Language and Vlachs

Özlem GENÇ /-815-

Osmanlı Döneminde Balkanlar’da Fransisken Varlığı
Franciscan Presence During Ottoman Rule in Balkans

VIII. BÖLÜM /CHAPTER VIII

ŞEHİR VE İMAR / CITY AND CONSTRUCTION

Filiz CANYURT /-837-

Travnik Hasan Ağa Camisi
Travnik Hasan Ağa Mosque

Zafer GÖLEN /-863-

Tanzimat Dönemi Saraybosna’sında İmar Faaliyetlerinden
Örnekler

*Examples of Reconstruction Activities During Tanzimat
Period in Sarajevo*

Esma İGÜS /-887-

Selanik’te Kesişen Kaderler, II. Abdülhamid ve İtalyan
Mimar Vitaliano Poselli

*Intersecting Destinies in Thessalonica, Abdulhamid II and
Italian Architect Vitaliano Poselli*

İbrahim YILMAZÇELİK & Sevim ERDEM /-921-

Selanik Vilayetinin Su İhtiyacının Karşıllanması ve Kavala
Şebeke Suyunun İşletimi

*Supplying the Water Needs of Thessaloniki Province and
Maintenance of Water Distribution in Kavala*

İbrahim YILMAZÇELİK & Sevim ERDEM /-955-

Hazine-i Hassa İşletmelerinden Olan Selanik-Beyazkule ve
Vodina Kazası Bataklik Alanının Kurutulması ve Devlet
Ekonomisine Katkıları

*Swamp Drying Operation Sultan Treasure of Thessaloniki-
White Tower and in the Vodina His Contribution to the
Ottoman Treasury*

KISALTMALAR / ABBREVIATIONS

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.MKT. NZD.	: Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı
A.MKT. UM.	: Sadaret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyât
A.MTZ (04).	: Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı
AE. SAMD. III	: Ali Emiri III. Ahmed
BEO.	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.ADL.	: Cevdet Adliye
C.AS.	: Cevdet Askeriye
C.DRB.	: Cevdet Darphane
C.ML.	: Cevdet Maliye
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH.ŞFR.	: Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrakı
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
e.t.	: Erişim Tarihi
Ed.	: Editor
FO.	: Foreign Office
H.	: Hicri
H. H.	: Hatt-ı Hümayûnlar:
Haz.	: Hazırlayan
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
HR.TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ.DH.	: Dâhiliye Nezareti İradeleri
İ.HR.	: Hariciye Nezareti İradeleri

İ.MSM.	: Mesâil-i Mühimme İrâdeleri
İ.MVL.	: Meclis-i Vala İradeleri (: 1037/30.
İA	: İslam Ansiklopedisi
İE.MDN.	: İbnülemin Meadin
KK	: Kamil Kepeci
M.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ML.VRD.	: Maliye Nezareti Varidat Kalemi
MVL.	: Meclis-i Vala
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
p.	: Page
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TDVİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TFR.I.A.	: Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (
TFR.I.ŞKT.	: Rumeli Müfettişliği Arzuhaller
TKGM	: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü
TKGMA	: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Volume
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Kalemi
Y.A.RES.	: Yıldız Sadâret Resmî Maruzât
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Askerî Maruzât
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

ÖN SÖZ

UBTAS bir grup bilim insanı tarafından Balkan Tarihi araştırmacılarını bir çatı altında toplamayı ve ortak bilgi birikimi üretmeyi hedefleyen akademik-sivil bir oluşumdur. UBTAS kendine dört temel misyon belirlemiştir. Bunlardan ilki Balkan Tarihi araştırmacılarının birbirlerini tanımaları, çalışmalarından haberdar olmalarıdır. İkincisi Balkan Tarihi hakkında spesifik konularda bilgi üretimine katkı yapmak ve özellikle Balkan tarihi yazımında Osmanlı arşivlerini ön plana çıkarmak, üçüncüsü sempozyumlarda sunulan bildirileri mutlaka kitap haline dönüştürmek, dördüncüsü ise Balkan Tarihi araştırmacılarının çalışma sahalarını tanımlarını sağlamaktır. Bu yüzden UBTAS teorik çalışmalara olduğu kadar saha tetkiklerine de önem veren bir oluşumdur. UBTAS'ın en güçlü yanı da budur. UBTAS her etkinlik sonrası gerçekleştirdiği zengin sosyal programlarla araştırmacıları saha ile buluşturmuştur. Bu sebeple Balıkesir'de yapılan UBTAS etkinliklerinin ilki hariç tamamı bir Balkan ülkesinde gerçekleştirilmiştir. Şimdiye kadar Türkiye, Karadağ, Romanya ve Bosna Hersek'te sempozyumlar yapılmış, bundan sonra da geleneğe bağlı kalarak düzenli olarak herhangi bir Balkan ülkesinde UBTAS etkinlikleri yapılmaya devam edilecektir. UBTAS ekibi olarak bizim en büyük bahtıyarlığımız, Balkan ülkelerindeki meslektaşlarımızın da UBTAS oluşumuna sahip çıkmaları ve özellikle UBTAS'ın kendi ülkelerinde gerçekleşmesi için gösterdikleri çaba olmuştur.

UBTAS'ın bir başka özelliği ise katılımcıların kabul ettiği ve takdirlerini toplayan katı bilimsel tutumudur. Sempozyuma gönderilen bildiri özetleri önce düzenleme kurulu tarafından gözden geçirilerek, sempozyuma davete layık bulunanlar alanında uzman iki hakeme gönderilir, tebliğ özetlerinin hakemler tarafından onayından sonra araştırmacılar sempozyuma davet edilir. Tebliğ sunumları gerçekleştirildikten sonra, tam metinler yayınlanmadan önce yeniden iki hakem tarafından incelenir. Hakem raporlarının olumlu olmasından sonra ilgili tebliğ sempozyum kitabına girmeye hak kazanır. UBTAS'ı diğer birçok sempozyumdan ayıran hususlardan

biri de budur. UBTAS’da sunulan bildiriler, ilk sempozyumdan itibaren Türkiye’nin önde gelen yayınevleri tarafından kitap olarak basılmıştır. 2016 yılından itibaren sempozyum kitapları basılı olarak yayımın yanında, sempozyum web sitesinde e-kitap olarak da ücretsiz olarak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Böylece dünyanın herhangi bir yerindeki araştırmacılar kitaplarımıza istediği yerden kolayca ulaşabilecektir. Sempozyum kitapları ayrıca dünyanın sayılı üniversitelerinin kütüphanelerinde de bulunmaktadır.

UBTAS’ın en zayıf yanı ise maalesef ekonomik bir kaynaktan yoksun olmasıdır. Tamamı akademisyenlerden oluşan UBTAS Komitesi bir sempozyumu her yönü ile yapacak malî kaynaktan yoksundur. Ancak bu problem başta TTK, TİKA, Yunus Emre Enstitüsü ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü gibi kurumların verdikleri destek ile aşılmaya çalışılmıştır. Bu noktada birçok meslektaşımız da kendi masraflarını karşılamak suretiyle sempozyuma destek vermişlerdir. Tüm destekçi devlet kurumlarına ve meslektaşlarımıza teşekkür etmek bizim için bir vazifedir.

2016 UBTAS Bosna Hersek’in başkenti Saraybosna’da “Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri ve Balkanlar’da Tapu-Tahrir Sistemi” teması ile gerçekleştirilmiştir. Sempozyuma TTK, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Tuzla Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi ve Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi katkı sunmuşlardır. Sempozyuma başta Türkiye Cumhuriyeti Bosna Hersek Büyükelçisi Sayın Cihad Erginay, TTK Başkanı Prof. Dr. Refik Turan, Erciyes Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Muhammet Güven, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Adem Korkmaz, Polis Akademisi Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Osman Köse, Tapu Kadastro Genel Müdür Yardımcısı Hüseyin Kesimoğlu ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanı Zeynel Abidin Türkoğlu olmak üzere; Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, İsveç, Karadağ, Makedonya, Romanya, Sırbistan, Slovenya ve Yunanistan’dan 123 katılımcı iştirak etmiştir.

2016 UBTAS açılış töreni 1 Haziran 2016'da gerçekleştirilmiştir. Açılış töreninin ardından UBTAS Balkan Tarihine Katkı ve Hizmet Ödülleri takdimine geçilmiştir. Balkan Tarihine Katkı Ödülü UBTAS seçici komitesi tarafından her yıl düzenli olarak, Balkan Tarihi alanında öncü çalışmalar yapmış bir ya da birden fazla profesör unvanlı akademisyenlere takdim edilmektedir. Balkan Tarihine Hizmet Ödülü ise akademisyen olmayan, ancak Balkan Tarihinin aydınlatılması için her aşamada görev üstlenmiş kişi ya da kişilere verilmektedir. Balkan Tarihine katkı ödülleri 2016 yılına kadar, Montenegro Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Šerbo Rastoder'e, Romanya Bilimler Akademisi'nden Prof. Dr. Ioan Scurtu'ya, Bükreş Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mihail Maxim'e, Erciyes Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mehmet İnbaşı'ya verilmiştir. 2016 yılı UBTAS Balkan Tarihine Katkı Ödülü'ne ise Bosna Hersek tarihine ilişkin yaptığı çalışmalardan dolayı Prof. Dr. Zafer Gölen layık bulunmuştur. Balkan Tarihine Hizmet Ödülü ise Balkan Tarihi alanında yapılan çalışmalara verdiği desteklerden dolayı Tapu Kadastro Genel Müdür Vekili Sayın Gökhan Kanal'a takdim edilmiştir.

Sempozyum açılışında Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü ve T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından iki sergi açılmış olup, sergiler katılımcıların büyük takdirini toplamıştır. Sergide Osmanlı İdaresi dönemi Bosna Hersek'ine ait onlarca tarihi vesika yer almıştır.

Sunumlar 2 ayrı salonda 2-3 Haziran 2016, sosyal program ise 4-5 Haziran 2016 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Sunumlar Türkçe, İngilizce ve Boşnakça gerçekleştirilmiş olup, her salonda simultene çevirileri yapılmıştır.

Kitabın içeriğinde de görüleceği gibi, Osmanlı Balkanlar'ındaki şehirlerin başta mimarî yapısı olmak üzere, ekonomik, sosyal ve siyasî vaziyetlerine ilişkin birbirinden kıymetli tebliğler sunulmuştur. Şimdi ise sempozyumun üzerinden henüz altı ay dahi geçmeden, hakem değerlendirme sürecinden geçmeyi başaran 55 makale bu kitapta yer almaktadır. Böylece ilk kez Balkan şehirleri ve Osmanlı Devleti'nin idare sistemi ile ilgili bu çapta bir çalışma okuyucu ile buluşmuş ola-

caktır. Bu vesile ile başta katılımcılar ve destekçilerimiz olmak üzere bizlere destek veren tüm kişi ve kuruluşlara teşekkür eder, diğer sempozyumlarda buluşmak üzere saygılarımızı sunarız.

HAKEM KURULU / REFERENCE BOARD

- Prof. Dr. Abdullah Soykan, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Adnan Jahić, Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek
- Prof. Dr. Aleksandar Kadijević, Belgrad Üniversitesi, Sırbistan
- Prof. Dr. Amira Turbic-Hadžagić, Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek
- Prof. Dr. Božidar Jezernik, Ljubljana Üniversitesi, Slovenya
- Prof. Dr. Hasan Babacan, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Yavuz Erler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Osman Köse, Polis Akademisi, Türkiye
- Prof. Dr. Šerbo Rastoder, Montenegro Üniversitesi, Karadağ
- Prof. Dr. Yılmaz Kurt, Ankara Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Zafer Gölen, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Abidin Temizer, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Bilgin Çelik, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Hatice Oruç, Ankara Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Mucize Ünlü, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Nihada Delibegović Džanić, Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek
- Doç. Dr. Yıldırım Atayeter, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Yücel Yiğit, Polis Akademisi, Türkiye
- Doç. Dr. A. Şevki Duymaz, Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye
- Yrd. Doç. Dr. Camelia Elena Călin, Spiru Haret Üniversitesi, Romanya
- Yrd. Doç. Dr. Dimitar V. Atanassov, Sofia Üniversitesi, Bulgaristan
- Yrd. Doç. Dr. Esra Özsüer, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
- Yrd. Doç. Dr. Gülsüm Tütüncü, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Yrd. Doç. Dr. Haluk Aydın, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
- Yrd. Doç. Dr. İsmail Avcı, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Jędrzej Paszkiewicz, Poznań Adam Mickiewicz Üniversitesi, Polonya

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Işık, Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Redžep Škrijelj, Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan

Yrd. Doç. Dr. Reyhan Şahin Allahverdi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Suat Donuk, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Sümer Aktan, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Tuğrul Özcan, Ordu Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Tuncay Ercan Sepetçioğlu, Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye

Dr. Hasan Bello, Albania Historical Association, Arnavutluk

Dr. Kujtim Nuro, Toronto, Kanada

Dr. Yannis Papadopoulos, Peloponnisos Üniversitesi, Yunanistan

V. BÖLÜM /*CHAPTER V*

ŞEHİR VE EKONOMİK HAYAT
CITY AND ECONOMIC LIFE

URBAN STRUCTURES AND COMMERCIAL LIFE IN OTTOMAN DOBRUDJA (16th– 18th Centuries)

Osmanlı Dobruçasında Kentsel Yapı ve Ticari Hayat (16-17 yy)

Aurel Mototolea* & Andreea Andrei**

Abstract: During Ottoman administration, there are no cities in Dobrudja attested as being built *a fundamentals*. Instead, the urban centers which went under the direct rule of the Ottomans began to assume specific features. We are referring to the three main lines of development: danubian urban centers, the center of the province and the seashore. From the architectural point of view, the written sources, sometimes supported by archaeological research, prove the existence of, religious foundations (*vakıf*), caravanserais, mosques. Economically, these urban centers were used as halts on trade routes linking the imperial capitals with the north of the Black Sea, rarely being also production centers. From the social point of view, local population or colonized population began adopting the Islamic and Turkish culture. All these aspects are highlighted by archaeological discoveries made especially in the central area of Dobrudja, the most recent ones dating from the Summer of 2015. The old imperial road (*şahrak*), is the main route – remains of caravanserais discovered at Bazargic, Ester and Babadag emphasise both the use of these trade routes for a long period of time.

Keywords: Dobrudja, trade routes, urban features, Ottoman administration, archaeological discoveries.

Özet: Osmanlı idaresinde, Dobruca'da ana kentlerin yapıldığına dair herhangi bir iz yoktur. Buna rağmen, Osmanlı yönetimin altında bulunan kentler, belirli özellikler taşımaktadır. Gelişimin üç ana hatından bahsedilebilir: Tuna'daki kentler, il merkezler ve Karadenizin sahili. Mimari açıdan bakıldığında, belgelerle de desteklenen arkeolojik araştırmalar, vakıfların, camilerin ve kervansarayların varlığı da bunu kanıtlamaktadır. Ekonomik açıdan, bu kent merkezleri, imparatorluk başkenti ve kuzey Karadeniz arasındaki ticaret yollarının bağlantıları yapıyordu ve çok nadiren üretim merkezi oluyorlardı. Sosyal açıdan, yerel halk ve kolonize nüfusu, Türk ve İslam kültürünü benimsemeye başlamıştır. Ayrıca, 2015 yazında Dobruca merkezinde yapılan arkeolojik kazılar da bu durumu kanıtlamıştır. Pazarcık, Ester ve Babadağ'da bulunan eski imparatorluk yolu (Şahrak)'ın kalıntıları olan kervansaraylar bu ticaret yolunun hem uzun süre kullanıldığını hem de önemli olduğunu ortaya koyuyor.

Aranan Kelimeler: Dobruca, ticari yollar, kentsel özellikler, Osmanlı yönetim, arkeolojik keşifler.

Dobrudja presented a special strategic and military importance for the Ottomans, being considered „the right path” (*sağ kol*) for penetration in Europe.¹ The Ottomans conquered the Dobrudjan space in various stages between the reigns of Sultans Mehmed I (1413-1421) and Bayezid II (1481-1512) but its administration proper was finally organized under Süleyman the Magnificent.² During the entire period of Ottoman administration (from the 15th to the 19th centuries), the territory of Ottoman Dobrudja (*Dobruca-ili*), a supposed *uc-beylik* in its early days, was part of the *sancak* (*beğlerbeğlik*, *eyâlet* from 1599 onwards) of Silistria, the "land" of Silistria (*memleket-i Silistre*), and itself part of the *beylerbeylik* of Rumelia.³

* (Curator); Museum of National History and Archaeology, Constanța, Romania; e-mail: aurelmototolea@yahoo.com

** (Curator); Museum of National History and Archaeology, Constanța, Romania; e-mail: andreiandreea03@yahoo.com

¹ The left path (*sol kol*) crossed Moreea and the middle path (*orta kol*) went through Bosnia towards Buda, paving the way of Central Europe, see Mustafa Ali Mehmed, "Aspecte din istoria Dobrogei sub dominația otomană în veacurile XIV – XVII. (Mărturiile călătorului Evlyâ Çelebi)", *Studii. Revistă de istorie*, Vol. 18/5, 1965, p. 1104.

² Subjection of the strong city of Chilia (14 iulie 1484), considered as the *key* and *lock* (*kilit*) of the entire county, being considered as the final point of the territorial conquest of Dobrudja, see M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, "Pescuitul în Delta Dunării în vremea stăpânirii otomane", *Peuce*, S.V., Vol. 2, 1971, p. 268; Bayazid II is the one who gave territorial coherence of the Ottoman rule in Dobrudja, among the measures taken are expanding the boundaries of Silistra sanjak including the coastline between Varna and Constanța and integrating the Danubian part of northern Dobrudja, together with the annexation of Hârșova region, according to Anca Popescu, Integrarea imperială otomană a teritoriilor din sud-estul Europei. Sangeacul Silistra (sec. XV – XVI), *Muzeul Național al Literaturii Române București*, 2013, pp. 54, 76-77, 218.

³ Silistra sanjak (*sancak*) was the Ottoman province located on maritime Danube, on the terminal segment of the river, from the homonym city and the first bifurcation of the river to its mouth in the Black Sea (implicitly, it was a province both Danubian and Pontic). Regarding its territory, it spread from the surroundings of Burgas bay, in the south (close to Midye city, nowadays *Kyri-köy*), including both slopes of Maritime Balkans and to the area of the Danube mouths, including the entire Dobrudja, according to Anca Popescu, *ibid.*, p. 12. *Uc-beylik* is meaning a peripheral, borderland area with a high degree of autonomy. Regarding Dobrudja, we can only assume, by analogy to other

It is difficult to establish a precise territorial delimitation of Dobrudja, especially for the 16th–18th centuries. Most written sources, for these centuries, support the idea of a demarcation similar to the current one which is from the North of Bazargic towards the area of the Danube Delta and so, the southern limit being located on the imaginary line that connects Silistra and Mangalia.⁴ On the East-West axis, demarcation is easy: between the Danube and the Black Sea.

In the present study we will refer strictly to Romanian Dobrudja, a region which consists of the current territories of Tulcea and Constanța counties although, for a better understanding of the situation, we will also present aspects related to the historical evolution of some centers or area, which are currently located in Bulgaria (i.e. *Bazargic*/Dobrici, Varna).

After the Ottoman conquest and the organization of the province's administration, Dobrudja will meet simultaneously two purposes:

- It will become an important place for trade and handicrafts, fact proven - among others – by its role in supplying the imperial capital with grain or by the intense monetary cir-

border Ottoman structures, the existence in its administrative history of an *uc* stage, precursory to the standardization of civilian and military structures of Ottoman administration.

⁴ Passing Bazargic, Rafael Leszczynski noted : "...here begins the land of Dobrudja", and travelling back, the same traveller says: after Bazargic, "around Provadia I have entered to Bulgarian country ", see M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu (eds.), "Călători străini despre țările române", Vol. 8, *Științifică și Enciclopedică*, București, 1983, p. 183. Francisc Gościecki (1712): from Bazargic "after a rest day, we left Dobrudja and entered Bulgaria, towards Coslugea, and from there we left to the city of Provadia", M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu (eds.), *ibid*, p. 538. According to Anca Popescu, *ibid*, p. 58, coming from the south, travelers from the 17th – 18th centuries mention Dobrudja as being the maritime land from the "*end of the Bulgarian country*", and for the traveler coming from the north, from Poland and Moldavia, after crossing the Danube at Măcin, was the entry point in Dobrudja. According to Evliyâ Çelebi, Dobruca vilâyet stretched "*from the city of Tulcea*" to the "*menzîl of the flourishing city Bazargic*".

culatıon. This commercial role and the supply with agricultural products played by Dobrudja will become visible especially in the 16th – 17th centuries. In this junction area are a series of overland trade routes, especially Istanbul – Lvov trade route, which intersects with the circum-pontic trade route.⁵ This fact is highlighted, among others, both by the numerous trade centers established by the Italians between the 13th – 15th centuries and by the ottoman policy of subjecting military key points that are necessary in order to control these routes and to transform the Black Sea in a genuine “Turkish lake”.

The fact that Dobrudja fell under Ottoman rule at the end of the 15th century turned the entire export of this province to the inland of the empire, a process which continued also in the 17th century.

The role of agricultural hinterland of the Dobrudjan territory is outlined, for instance, by the fact that through Karaharman, Constanța, Mangalia, Balcic or Caliacra harbors, agricultural products were sent regularly to Istanbul from the inland of Dobrudja, especially grain.⁶ Around mid 17th century, the Armenian traveler Eremya Çelebi K  m  rc  yan used to meet in Istanbul ships that came from Karaharman, Constanța, Mangalia, Balcic, Caliacra, as well as from the Danubian scaffoldings Kilia, Tulcea, Beștepe.⁷

- Military role, necessary to keep under control the Romanian Principalities, Tatars from Crimea, Poland and Russian state and the circum-pontic trade route. Domination of this border province, located on the main direction for defending the possessions of the Ottoman Empire, had as primary objective the exercise of a continuous military pressure over

⁵ Gabriel Custurea, Actuan Murat, "Aspecte ale vieții economice   n Dobrogea   n a doua jumătate a secolului al XVII-lea   n lumina tezaurului monetar de la V  ile", *Pontica*, Vol. 12, 1979, p. 210.

⁶ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, "Aspecte ale vieții economice din porturile și schelele Dobrogei   n secolele XV – XVII", *Peuce*, S.V., Vol. 6. 1977, p. 260.

⁷ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *ibid.*, p. 261.

the Romanian Principalities and the Tatars from Crimea and Bugeac, in order to keep them under the authority of the High Porte, but also to maintain a state of continuous offensive against Poland and the Russian State, that was undergoing military and political expansion. Nevertheless, as the Ottoman Empire kept consolidating its positions in northern Danube and the Black Sea, Dobrudja slowly remained an inner province, becoming the main passageway or stationary point for the Turkish armies because, being located at the border, the very reason of existence and organization of this administrative entity was, fundamentally, a military one.

Given this quasi-military aspect of an advanced stronghold, in order to support military campaigns, the Dobrudjan cities are steps for moving the operational Ottoman arm, so that towards the end of the 18th century, their function becomes mainly military. These cities, from trade – handicraft centers become only stage cities, *menzil* stations.

Due to this peculiarity, cities in Dobrudja do not fit those *patterns of settlements* postulated by M. Kiel.⁸ This, despite the fact that here new Ottoman settlements overlap, in an overwhelming majority, over ancient urban settlements of Greek and Roman tradition and / or Medieval one, of byzantine origin.⁹ We must mention something characteristic to the Balkan world in general: the Ottomans take over a dense urban network, so that they rarely founded new cities; among the very few examples we may note *Bosna Saray* or *Tatar Bazarı/Bazargic*; most of the times the process was of “ottomanization” of existing cities.¹⁰ Even in this context, we can

⁸ M. Kiel, "Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in the Process", *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 4/2, 1989, pp. 79-129.

⁹ Constantin Şerban, Victoria Şerban, "Tipologia oraşelor din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane (secolele XV – XIX)", *Peuce*, S.V., Vol. 6, 1977, p. 273.

¹⁰ For Bosna Saray: Pinon, Pierre, "The Ottoman Cities of the Balkans", Jayyusi K.S., Holod R., Petruccioli A., Raymond A. (eds.), *The City in the Islamic World*, Vol. 2, Handbook of Oriental Studies, Brill, Leiden – Boston, 2008, p.

make a clear distinction between a Turkish-Balkan world, on one side, where the Christian element and the cultural tradition of Byzantine origin is prominent, and the Arab-Muslim world, where the architecture of the *Seljuk* period is dominant, as, traditionally, the distinction is made between Anatolian and Balkan cities although, being inspired by the Anatolian style, the Balkans began to be covered with religious monuments (mosques in each neighborhood).¹¹ However, there are various kinds of cities, not a typical Ottoman city, nor Arab or Islamic, which imposes unique features and that is why fundamentally restrictive, on all these urban centres and their inhabitants.¹²

There is instead a typical way of organizing the city although, given the fact that the Ottoman urbanism was never based on any kind of strong formalism, as the one of Western cultures, a generally informal character dominated the cities; in this context, Ottoman cities did not formally have public spaces or monumental axes.¹³ One of the first features of Ottoman cities after creating the empire is the absence of walls; *pax ottomanica* releases the city of this constraint.¹⁴ The second one is its organization around the mosque, as a central

156 and for *Tatar Bazarı*/Bazargic: Boykov, Grigor, "Balkan city or Ottoman city? A study on the models of urban development in Ottoman upper Thrace, from the fifteenth to the seventeenth century, Proceedings of the *Third International Congress on the Islamic Civilisation in the Balkans* 1-5 November 2006, Bucharest, Romania (Istanbul: IRCICA, 2010), p. 75.

¹¹ Pierre Pinon, *ibid.*, p. 144, 146, 149.

¹² P. Phokion Kotzageorgis, "New towns and old towns in the Ottoman Balkans. Two case studies from northern Greece", *Studies on the Ottoman Empire and Turkey. Festschrift in honor of Ioannis P. Theodorides*, Balta E., Salakidis G., Stavrides T. (eds.), The Isis Press, Istanbul, 2014, p. 273. Also, the studied documents of the time that initially led to the idea of the archetype of an Ottoman city as a static entity were the ones of the *vakıf*-s and the *Tapu Tahrir* registers, see Sert Özlem Sandfuchs, *Reconstructing a Town from its Court Records. Rodosçuk (1546-1553)*, München 2008, p. 20.

¹³ Oktay Derya, "Urban design for sustainability: A study on the Turkish city", *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, Vol. 11:1, 2004, p. 28.

¹⁴ Pierre Pinon, *ibid.*, p. 152.

element.¹⁵ Beginning with the 15th – 16th centuries (or 17th – 18th, depending on the region), the cities were developed and expanded outside the walls; new neighborhoods emerged, clustered around mosques. The classical configuration: fortress (*hisar*), bazaar (*çarsi*) (this one was often adjacent to the fortress) surrounded by caravanserai (*han*), is omnipresent in the cities of Ottoman Balkans, from Sarajevo to Plodiv, Skopje to Jannina, and used to exist under various names, derived from “*çarsi*” (*carsija* in Bosnia or Macedonia) or from “*bazaar*” (*pazar* in Albania).¹⁶ In the new oriental city its entire life will revolve around the mosque.¹⁷ These one is often accompanied by *medrese*, *imarathane*, *hammam*.¹⁸ There are, also, medical care facilities where the roads intersect and near which the school, administrative institutions, water fountain are built; in exchange, custom’s place is at the city’s gate, where also stands the inn, where the bazaar but also the cemetery are placed, where the *mahalle* are located.¹⁹

¹⁵ Pierre Pinon, *ibid.*, p. 150.

¹⁶ Pierre Pinon, *ibid.*, p. 149; Gilles Veinstein, "The Ottoman town (fifteenth – eighteenth centuries)", Jayyusi K.S., Holod R., Petruccioli A., Raymond A. (eds.), *The City in the Islamic World*, Vol. 2, Handbook of Oriental Studies, Brill, Leiden – Boston, 2008, p. 208; Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent Iskânı ve Demografisi (XV.-XVIII.Yy)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Vol. 3/6, 2005, p. 166, 175.

¹⁷ Many of these come from old Christian churches, redone, as it is mentioned in Babadag, see below.

¹⁸ The public bath is a central element of urban fabric; is urban landmark and a social institution, see Stefan Peychev, "The image of the city. Public baths and urban space in Western travellers' descriptions of Ottoman Sofia", *The City in the Muslim World. Depictions by Western Travel Writers*, Gharipour, Mohammad and Özlü, Nilay (eds.), Routledge, London and New York 2015, p. 109. We must mention that, at least in Dobrudja, but most certainly in many other regions of the Empire, the *hamam* is far from the standard representation, as it remained in the collective mind, following the description made by Lady Mary Montagu, after a visit at the public bath in Ottoman Sofia, at April 1st 1717, according to Stefan Peychev, *ibid.*, p. 101.

¹⁹ Constantin Şerban, Victoria Şerban, *ibid.*, p. 273, note 17.

As we will see further on, one can barely distinguish in the structure of cities in Dobrudja, during the 16th – 17th centuries, general features specific to the new ottoman city. Some of these exist and can be spotted on the field, due to archaeological research or documentary evidence. The mosque proves to be ubiquitous and where there is no material proof, we may assume its presence, without fear of being wrong. Another almost indispensable element is the inn / caravanserai, as well as the public bath (although rarely attested) and the fountain.

Next we will present the Ottoman cities of Dobrudja, following their arrangement on the main communication, trade and military routes, respectively the *maritime* route, the *central* route, as well as the *Danubian* route.

1. Maritime route

a. Mankalya/Mangalia

During the Middle Ages and the Ottoman period, Mangalia appears frequently noted in navigation maps and charts, since late 12th century and until later on, in early 19th century (1801), but the great majority of these mentions date between mid-15th century and late 17th century.²⁰ However, as many other flourishing centers of Antiquity and Byzantine period, Mangalia loses its importance and becomes during 16th – 18th centuries only a marine scaffolding, having as primary purpose to collect and transport the agricultural goods of the Dobrudjan province towards the capital of the Empire.²¹ The city is mentioned explicitly as an Ottoman possession named

²⁰ Laurențiu Radu "Toponimie dobrogeană: Callatis – Pangalla – Mangalia", *Peuce*, S.N., Vol. 11, 2013, *passim*.

²¹ "...there you can find many grains and other cereals..."; "Being a large port, they used to load here with grains one thousand skejfs and karamursel, and zabun that come from Istanbul", see M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (eds.), "Călători străini despre țările române", Vol. 6, *Științifică și Enciclopedică*, București 1976, p. 380, 381.

Mangalia, by the Ragusan Paolo Giorgi in 1595.²² A more important information are provided beginning with the 17th century, mainly by Evlyiâ Çelebi who, during the second (1652) and the third (fall of 1656 – early 1657) travel through Dobrudja, passes also through this town, writing a series of notes.²³ Therefore, he writes that the town had been conquered since late 14th century, during the time of Baiazid Ildirim, by Edje İakuboğlu Umurdja gazi who "... has demolished the city after its conquest", but during his visits it can be characterized as being nothing more than a "scaffolding of the Dobrudjan vilâyet"; besides these, he also notices the strong commercial character of the town and he keeps record of the almost 300 stores in the harbor and in other parts of the city.²⁴

This commercial aspect results also from mentioning Mangalia as being, in the 17th century, together with Karaharman and Constanța, one of the harbors used for regularly exporting large quantities of corn and fish, while the Armenian traveler Eremya Celebi Kômürcüyan sees in Istanbul ships that came from Mangalia (together with many others from Constanța, Karaharman, Beştepe, Chilia, Tulcea, Ismail, Galați, Brăila).²⁵ It should be added that trade rules of Mangalia and Constanța ports, during the time of sultan Selim II, include the term that the regulation of Varna harbor was extended to these ports, which is equivalent to extending the customs district of Istanbul (which included Varna) to the most southern branch of the Danube – Karaharman.²⁶ Also in the 17th century, a map of Dobrudja, whose author is the Ot-

²² *Mangalia, Magnegalia, Mankalia* it is located on the spot of the ancient city Callatis and it develops as a Muslim town, according to Laurentiu Radu, *ibid.*, p. 235, 237.

²³ Mustafa Ali Mehmed, *ibid.*, p. 1098, notes 10 and 13.

²⁴ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (eds.), *ibid.*, p. 380.

²⁵ Gabriel Custurea, Actuan Murat, *ibid.*, p. 211.

²⁶ Anca Popescu, *ibid.*, p. 172: "from the goods that come to the scaffolding or leave, the customs duties and taxes are taken accordingly to the regulation of Varna harbor".

toman chronicler Kâtib Çelebi (Hagi Khalfa), depicts Mangalia as a *kadi* center.²⁷ This administrative status is confirmed documentary as well, in early 18th century.²⁸ Other representatives of ottoman administration mentioned are: *serdar*, *muh-tesib* and *subaşı*.²⁹

Regarding the period between the 16th -18th there is sufficient evidence to confirm the preponderance of the Turkish-Muslim community in Mangalia, this being confirmed in recent years also archaeologically.³⁰ Nevertheless, remaining traces of urban development are few. The only preserved architectural vestige dates from the late 16th century: Esma-Han Sultan Mosque.³¹ It is an edifice built in Moorish style, founded in 1590 by Esma princess, wife of the great Ottoman vizier Sokollu-Mehmed Paşa and the daughter of sultan Selim II.³² The sultan has given to her, among others, the land where Mangalia was.³³ Besides this mosque, the account of Evlyâ Çelebi mentions also the existence of seven schools, three inns, one bazaar and one public bath, but traces of them are not visible today, destroyed or overlapped by the modern city.

²⁷ "ranked at 300 akçe" according to M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (eds.), *ibid.*, p. 380.

²⁸ There was an order of sultan Ahmed III (1703 – 1730) from September 14-23 1711 from the *kadi* of Mangalia, see, Gabriel – Felician Croitoru "Informații privind atribuțiile cadiilor din Dobrogea (sec. XVI – XIX)", *Moștenirea culturală turcă în Dobrogea*, (coord. Gemil T., Custurea G., Cornea D. R.), Top Form, Constanța 2013, p. 158.

²⁹ M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (eds.), *ibid.*, p. 380.

³⁰ Between 2003-2007 there were archaeologically researched 336 Muslim graves, grouped in a cemetery located outside the urban area and dated between the 17th – 18th centuries, see Constantin *et alii*, "Mangalia. Cercetări arheologice de salvare", *Peuce*, S.N., Vol. 5, 2007, p. 265.

³¹ "The most prominent cami is the one of Esmahan Sultan", where the religious service were conducted by *imams* schooled at Istanbul see M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (eds.), *ibid.*, p. 380.

³² A. Şevki Duymaz, "Belgeler Işığında Romanya'da Türk Mimarisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Balkan Tarihi Cilt I*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016, p. 215-269.

³³ "All places of charity are vakıf-s of Esmahan Sultan", see M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (eds.), *ibid.*, p. 381.

b. Constanța /Köstence

Constanța decades in the Middle Ages and the splendor of Greek and Roman antiquity is slowly fading. During the 16th-18th centuries, the city is rarely mentioned, due to the decrease of its importance. Until the Ottoman conquest it will be a stop for the Genovese merchants, for trade activities.³⁴

However, the city (*Köstence iskelesi*), even though it was reduced only to the status of a marine scaffolding, it will be almost constantly connected to the economic circuit of the province, fact proven by monetary discoveries dated in the 15th - 17th centuries.³⁵ Administrative stabilization of Dobrudja during the Ottoman domination, as well as the established *pax ottomanica* will determine an increase of economic activity in the whole province and, therefore, including Constanța marine scaffolding, which is, during the 16th century, a place for boarding the grains stored in Brăila harbor and that reach, on the Danube, with skiffs (*sayka*), all the way to Hârșova and from here are transported by wagons to Constanța, the final destination being Istanbul.³⁶

In early 17th century, a report from April 30, 1616, recounted about the Polish Cossacks who "*plundered and burnt the cities of Balchi – Carnami, Seura, Costangia, all of them*

³⁴ Evlyiâ Çelebi gives us some succinct information about this conquest, indicating the end of the 14th century as the moment when some Dobrudjan localities were conquered, during the time of Baiazid Ildırım, including Constanța – "*strong and mighty*" city, following with the description "*And now can be seen, on a high hill near the sea, the foundations of its demolished walls*"; it is worth noting the flee of the city's inhabitants - mostly Genovese – to Caffa, according to Mustafa Ali Mehmed, *ibid.*, p. 1101.

³⁵ Ottoman coins were found in Constanța (*akçe, mangır, para*), dated in the 15th – 17th centuries, according to Gabriel Custurea, "Circulația monedei otomane în Dobrogea. Repertoriu numismatic", *Moștenirea culturală turcă în Dobrogea*, (coord. Gemil T., Custurea G., Cornea D. R.), Top Form, Constanța 2013, p. 87.

³⁶ Anca Popescu, *ibid.*, p. 185.

*being big, beautiful and rich cities".*³⁷ If this statement can be interpreted as an economic revival of the town, towards the mid century, the same Evlyiâ Çelebi used to say about Constanța that it is a modest town (it has been devastated by the Cossacks), with „about 150 houses, covered with tiles and shingle. It has only one mahalle and near the scaffolding there is a simple, but useful mosque. There are also: an inn, 40 - 50 barns that look like some inns located near the scaffolding and a few shops: there are no other constructions. The harbor is exposed to bad weather, and the too small depth of the sea, make navigation insecure”.³⁸

In the same 17th century, through Karaharman, Constanța, Mangalia harbors large quantities of grain and fish are regularly exported and, in the Ottoman metropolis, the Armenian traveler Eremya Celebi Kômürcüyan notices ships that came from Constanța.³⁹

This relatively intense economic activity does not reflect at an administrative level too, Constanta continuing to remain, in the Ottoman system, a locality of a lower rank. In mid 17th century, the scaffolding belonged to the Karasu *kaza*; Köstence trade market (*kasaba*) was no longer prosperous due to the sanding of the port and the attacks of Cossacks.⁴⁰ Also regarding Constanța, we notice the extension of the regulation of Varna harbor, similar with Mangalia.⁴¹ Another source from the 17th century (the map of Dobrudja, with Kâtib Çelebi like author) present over 30 localities, among which 12 *kadi*

³⁷ Where by *Costangia* we mean Ottoman *Köstendje*, see Sergiu Iosipescu, "Dobrogea otomană și cazacii la cumpăna veacurilor XVI / XVII", *Moștenirea culturală turcă în Dobrogea*, (coord. Gemil T., Custurea G., Cornea D. R.), Top Form, Constanța 2013, p. 111.

³⁸ During the second trip, 1652, see Ali Mustafa Mehmed, *ibid.* p. 1098, note 10.

³⁹ Gabriel Custurea, Actuan Murat, *ibid.*, p.211.

⁴⁰ Anca Popescu, *ibid.*, p. 140, note 405.

⁴¹ *Vide supra*, p. 5 (a.1. Mangalia).

centers, Constanța not being one of them, proving the small importance of the town.⁴²

c. Qaraharmanlıq / Karaharman.⁴³

Important marine scaffolding of the 17th century located on the north-western shore of the Black Sea (because its location, where the most southern Danubian branch, functional at the time, flows into the sea, allowed for the Black Sea trade to junction with that of Danube), Karaharman appears to be mentioned for the first time in the regulation for the organization of Danubian scaffoldings, issued by sultan Süleyman *Kanunu* (1520 - 1566), where it is also mentioned *Qaraharmanlıq* "ford" and customs duties collected in the market town (*pazar*) and the harbor (*iskele*). Moreover, it appears depicted on the map of Piri Reis («Seyyd Nûh map») on the right bank of the southernmost arm of the Danube Delta (a group of houses with the legend, in Osman, *Qaraharmanlıq*).⁴⁴ Recently, the publishing of some cartographic sources it makes us suppose that the town appears in two more maps from early 16th century, from the work *Kitab-ı Bahriye* (Navigation book) of Piri Reis.⁴⁵ Even though it is not explicitly depicted,

⁴² Mircea Soreanu, "Fortificații și porturi otomane la Marea Neagră", *Revista de Istorie Militară*, Vol. 3-4, 2010, p. 16.

⁴³ It was identified as being the old port known as *Ğınavarda*, *Zanavarda*, according to Mateescu, Tudor, "Une ville disparue de la Dobroudja - Karaharman", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1971, p. 306; the name would translate into "Black city", possible explanations at Sergiu Iosipescu, "Portul și castelul Qaraharman. O contribuție la navigația pontică în secolele XIV – XIX", *Dobrogea 1878 – 2008. Orizonturi deschise de mandatul European*, Giorbea V. (coord.), Ex Ponto, Constanța 2008, p. 119 and Tudor Mateescu, *ibid*, pp. 307-308. Karaharman was connected to the rest of Dobrudja by routes leading to Constanța, Babadag or other important centers of the province, but which were not connected to the main route of the province, that came from the Balkan road and passed through Bazargic – Karasu and Babadag, until it stopped at Isaccea ford, according to Tudor Mateescu, *ibid*, pp. 310-311.

⁴⁴ Sergiu Iosipescu, *ibid*, p. 119.

⁴⁵ Coman V., Yenikale A. (eds.), "Dobrogea în izvoare cartografice otomane (sec. XVI – XIX)", *Etnologică*, București 2015. Regarding the life and career of Piri Reis (famous captain and cartographer of sultan Süleyman I), as well as

having the legend *Planga* (quay along a river), respective point is located south of the last branch of the Danube Delta, on a small promontory in the sea.⁴⁶

Beginning with the second half of the 16th century, together with the organization of Dobrudjan lands in the Ottoman Empire, the reports on Karaharman multiply. The harbor is mentioned in November 1585, January 1595 and June 1595.⁴⁷

In early 17th century one can notice that Karaharman scaffolding is going through a different stage of development. Marine traffic from here and the importance of the scaffolding in managing and enabling the proper circuit of *zahire* to Istanbul, makes it the target of Cossack attacks - around 1621 Cossack skiffs are noticed near the port, that forced *qapudan* pasha to send a squadron of 15 ships to patrol those waters and in the Summer of 1625, a very important naval battle takes place in the waters of Karaharman, which will neutralize most of the Cossacks naval force.⁴⁸ To strengthen the advantage gained, according to the memoirs of Evlyâ Çelebi, the sultan ordered *qapudan* pasha Reğep to undertake a new campaign in the Black Sea, also with the mission of building a

the work *Kitab-ı Babriye*: <http://muslimheritage.com/article/piri-reis-genius-16th-century-ottoman-cartographer-and-navigator>, (on-line resource, accessed at 12.03. 2016).

⁴⁶ *Ibid.*, map 1, p. 13 / 3 and map 2, p. 15 / 6.

⁴⁷ January 1595: In the speech of Ragusan Paolo Giorgi before the Transylvanian Court and Prince Sigismund Báthory, under the name of *Carabarmaluch* according to Sergiu Iosipescu, "Dans la Dobroudja ottomane aux XVIe – XVIIe siècles: le château – fort de Karaharman et son trésor", *Guerre et Société en Europe*, Europa Nova, Bucarest 2004, p. 49. June 1595: It is about a presumed letter of the same Paolo Giorgi, addressed to the apostolic *nuncio* in Transylvania (Visconti), where is highlighted the important role of the Dobrudjan scaffolding in supplying Istanbul with grains; even though the letter is false, the information presented is extracted from the realities of the area at the time. The scaffolding appears to be named *Qarabarmanlıq*, see Sergiu Iosipescu, *Portul ...*, p. 116.

⁴⁸ Naval battle at Karaharman (August 6th 1625), led by *qapudan*-ul Reğep pasha, is considered the greatest victory against the Cossacks in the Black Sea, see Sergiu Iosipescu, *ibid.*, p. 116.

fortress at Karaharman.⁴⁹ It can be stated that the importance given by the Gate to the security and well-function of Karaharman port, is due to its role in supplying the Ottoman metropolis, concentrating commercial traffic of central and Northern Dobrudja.⁵⁰ Moreover, together with the construction of the fortress, the military control over sea shore is normalized, as well as the waterway to the North through the lagoon complex Razelm – Sinoe, which made the connection within the province.⁵¹ Started by *qapudan* pasha Reğep, fortresses of Karaharman port were completed by his successor, Hasan pasha.⁵²

Towards mid-17th century, having the security of the fortress guaranteed, Karaharman market town grows. As mentioned by, it had about 300 houses and 70-80 inns and a mosque, not far from the port, used by the civil population; for the garrison, *Murad Han* mosque was built inside the fortress, ever since it was founded. Administratively, it was a commune (*nâhiye*) in Babadag *kaza*, in Silistra *vilâyet*, being managed by a *naib*, assisted by a council of notabilities, while at the passing there was a chief customs officer (*gümrük emini*).⁵³

Beginning with the 18th century the port and the market town of Karaharman decay, due to the conjugation of both natural and political-military factors. In the first half of the

⁴⁹ Sultan's decision seems to be subsequent to a new raid of the Cossacks against Karaharman, as it would result from the rapport of the envoy of Flemish General States, ambassador Cornelius Haga (August 8th 1626), see Sergiu Iosipescu, *Dobrogea otomană ...*, p. 113.

⁵⁰ Sergiu Iosipescu, *ibid.*, p. 114.

⁵¹ Sergiu Iosipescu, *Portul ...*, p. 118. *Seyahatname* shows that the city is located "where the Danube arm flows into the sea", being built "on the sea shore and on the river's arm", and that "since the castle was built, the Cossacks aren't to be found nor at this passing, nor in the city of Babadag" according to Evliyâ Çelebi, in M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, (eds.), *ibid.*, Vol. 6, p. 386, 387.

⁵² Sergiu Iosipescu, *Portul...*, p. 119: for a more accurate dating, the interval 1626-1629 must be taken into account for the construction of the fortress and putting into commission of all facilities.

⁵³ Sergiu Iosipescu, *ibid.*, p. 119.

century, begins the gradual sanding of the estuary from the southernmost branch of the Danube.⁵⁴ Besides the natural factors, we may add the series of devastating – for Dobrudja and not only – Russian-Turkish wars in the second half of the 18th century and early 19th century, that will lead to the depopulation of Karaharman market town and the final destruction of the fortress by the Russians in 1829.⁵⁵

The archaeological excavations conducted, started in 1981, on the promontory south of Vadu village, led to the identification of the stone foundations of the fortress, at a depth of 0.35–1.5m. The following were unearthed: the Northern curtain wall (28m long) with adjacent circular towers, fragments of Eastern curtain walls (preserved with a length of 27m) and Western curtain wall (only 22,50m are still preserved). Wall thickness varies between 1,60–1,65m. The fortress has a quadrilateral shape, with circular towers at each corner, being built after the model of the old central fortification Akkerman. Inside the precinct wall there were identified foundations of houses built for members of the garrison. Among the artifacts found, we mention ceramic fragments of tiles and aqueducts (ceramic tubes with mortar), oriented West-East, cannon balls made of cast iron and iron, cannon fragments, tools and jewelry.⁵⁶ A particular importance is presented by coin hoards discovered in September 1987 and 1989⁵⁷, whose

⁵⁴ Sergiu Iosipescu, *ibid*, p. 120: clogging process determines the arrangement, south of the port - about 4 km – where the depth of the estuary allows it, for embarking the grains directly into the ships, without resorting to transshipment - *Schela Noua*.

⁵⁵ Sergiu Iosipescu, *ibid*, p. 120. Experiencing an ephemeral improvement of the situation after the Peace Treaty in Bucharest (16 / 28 of May 1812), when Karaharman fortress is included in two Ottoman defensive alignment, that of the „sultan's road” on the seashore, towards Constanța and Măcin – Babadag – coastline alignment.

⁵⁶ Some of the bronze buckles discovered at Karaharman were recently published, see Aurel Mototolea, "Catarama – pafta de influență orientală din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța", *Pontica*, Vol. 48, 2015 (in print).

⁵⁷ During archaeological excavations to the south of main section (east-west) through the fortress market were discovered, on the floor of a house, remains

composition allows us to infer the general picture of economic life degradation of Karaharman market town (and the overall evolution of Ottoman economic life in the Black Sea basin) between the second half of the 16th century–mid-18th century.

2. Central route

a. Medgidia / Karasu

Having a favorable location, at the intersection of the military and trade route, that crossed Dobrudja from North to South, with Karasu valley—which represented a major traffic route in the Middle Ages (and not only), Karasu market place will experience a period of continuous development under the Ottoman administration, between 16th–18th centuries, interrupted (as in the case of the entire province) by more than a century of devastating Russian and Turkish wars.⁵⁸

According to the accounts of Evliyâ Çelebi, the Ottomans showed interest in this locality since early 15th century.⁵⁹ However, from a documentary point of view, Karasu is attested the earliest, in a register of *cizye* in 1502, in Hârşova *kaza*.⁶⁰ Subsequently, the toponym appears to be recorded in the *defter* from 1530 (but in Silistra *kaza*), in an order of the sultan dated November, 28th 1572, as "*Göncipazarı, nam-ı diğer, Karasu*" and the *celepi* register in 1573 records Karasu

of a leather bag with straps tied with a silk strand, inside of which there were found about 90 coins and coin fragments; after analyzing the stratigraphy and other artifacts discovered, we assume that the bag with coins was buried in the first half of the 18th century and contained *zoltal-s* and *onluç-s*, silver or billon Ottoman coins, see Sergiu Iosipescu, "Închiderea Mării Negre sub otomani (II)", *Revista de Istorie Militară*, Vol. 3-4, 2010, p. 7.

⁵⁸ Together with *Laman* channel, in the 18th century, it connected Cernavodă and the Black Sea, in North of Constanța, according to Valentin Ciorbea, *Portul Constanța de la antichitate la mileniul III*, *Europolis*, Constanța 1993, p. 54.

⁵⁹ "Musa Celebi...conquering the city...demolished some parts of it. Later on, it was repaired by *Baiaşid-Veli*", M.M. Alexandrescu-Dersca *Bulgaru*, Mustafa Ali Mehmet (eds.), *ibid.*, Vol. 6, p. 396.

⁶⁰ Anca Popescu, *ibid.*, p. 82.

locality in *Tekfur-gölü kaza*, in 1584 appeared the *Karasu-pazarcığı* mentioned in *Hârşova kaza*.⁶¹ In the entire 17th century, in documents, one can notice the overlapping of names *Karasu-Tekfur-gölü*, *Karasu* imposing itself towards the end of the 17th century, *Karasu kaza*—as judicial and administrative entity—being attested by a *defter* from 1693-94 and one from 1704.⁶²

Undoubtedly, the main reason of the city development is its geographic position, located on one of the two major intersections of traffic routes in Dobrudja (the second being *Bazarcık*). The road going through Karasu is the road of merchants because the market place benefits (since the second half of the 16th century), from a commercial regulation, which means that here was established an official market: *Kanun for Gönçi-pazarı* since 1570. From this document Karasu appears as an important relay in the trade route of Dobrudja: transit hub for regional or southern goods and market place for local products, but also a market for slaves (*esir*).⁶³ But the road where Karasu is located, has also an important military function. Its geographic position assured a control function for the trans-Dobrudjan road (*şahrak*, "road of Imperial campaigns"), that came from Edirne passing through Provadia-Pazarcık-Karasu-Babadag-Isaccea, towards the regions in Northern maritime Danube.⁶⁴ Karasu city has developed precisely as a

⁶¹ Anca Popescu, *ibid.*, p.83, note 254; p. 86-87.

⁶² Detailed comment at Anca Popescu, "Toponimii multiple în *sancak*-ul Silistra (sec. XVI)", *Studii și Materiale de Istorie Medie*, Vol, 29, 2011, pp. 163-182 and Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 87.

⁶³ Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 180.

⁶⁴ "The Great Turkish Road" which is in fact the road of Roman imperial armies see Constantin Brătescu, "Populația Dobrogei", *Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească, Cultura Națională*, București 1928, p. 225; Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 90-91.

stopover on this traffic route between the South and North of Dobrudja, at the crossing point over Karasu slop.⁶⁵

With all this increasing trend of development, Karasu did not reach a high level of urbanism. A direct reference to the situation of the time (mid-17th century) is given to us by the passionate traveler Evlyîâ Çelebi, who will pass through Karasu in 1652.⁶⁶ Hence, the market has at least "*one thousand houses, simples with one floor, covered in tiles and shingles*", "*small, but useful*" *camî*, inn, seven schools, public bath and several dozen shops.⁶⁷ Here functions a archibishop center "*ranked at 300 akçe*", the city also having *kehaya*, *serdar* and *muhtesib*.⁶⁸

There are no traces preserved of those constructions mentioned by Evlyîâ Çelebi; the archaeological excavations were inconclusive for the Ottoman period, maybe because the old Ottoman market place is overlapped by the modern city, founded in September 2nd 1856, by an imperial decree.⁶⁹

b. Isterâbad/Ester

Ester locality, located in the Northern part of Dobrudja, on the important North - South communication route of the province, first appears documented in an Ottoman capitation register (*cizye*) in 1502, in the *kazâ of Hârşova (kariye-i Ister*

⁶⁵ Another argument supporting the importance of safely crossing over Karasu slop is the presence here of *derbendgi*-s, see in detail at Anca Popescu, "Derbendgii la Dunărea de Jos în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. O contribuție", *Revista de Istorie Militară*, Vol. 1-2, 2013, p. 13.

⁶⁶ Mustafa Ali Mehmed, *ibid.*, p. 1098, note 10.

⁶⁷ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, (eds.), *ibid.*, Vol. 6, p. 396.

⁶⁸ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (eds.), *ibid.*, Vol. 6, p. 396.

⁶⁹ <http://www.medgidiacity.ro/traditii/panair.pdf> (on-line source accessed at 27.03.2016).

tabic Hirsova), having a predominantly Christian population.⁷⁰ It seems that, at the time, it served as village–*derbend*, with the role to ensure the safety of passengers and goods on „the way to Kilia and Akkerman”, as it is mentioned by the *defter* in 1530.⁷¹ This means that, starting with the 16th century, Ester was located on a military road (having the obligation to store provisions for a military walking stage/*nüzül*); it is about the so-called *Turkish itinerary*.⁷² The following mention of the city (*Istrabaghî*) confirms this statement by being included in the expedition journal (*Münşe'ât es-selâtin*) of sultan Süleymân *Kanunî* in 1538, against the Prince of Moldavia, Petru Rareș.⁷³ Another document, an order given by the sultan and dated June 2nd, 1572, shows that Ester continued to provide *derbendci* services, and having in addition the obligation to provide rowers (*kürekçi si çerahor*) for local flotillas.⁷⁴

Detailed information, as in many other cases related to Dobrudja, are provided by the same Evlyiâ Çelebi, who passes through this locality in November 1652, on his way back to Istanbul.⁷⁵ The city (*kasaba*), called Esterâbad, was under the administration of Babadag *nahiye*, Oceakov (*Özü*) *eyâlet*.⁷⁶ It had 1500 “beautiful houses”, with tiles and thin boards (being, therefore, a populated center), inns, about 200 other stores, an asylum (*imaristan*), as well as numerous

⁷⁰ Anca Popescu, “Ester au XVIe siècle. Nouvelles contributions”, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Vol. 50/1-4, 2012, p. 193.

⁷¹ Anca Popescu, *Derbendgii* ..., p. 14.

⁷² Anca Popescu, *Integrarea* ..., p. 149.

⁷³ M. Holban (ed.), “Călători străini despre țările române”, *Științifică și Enciclopedică*, Vol. 1, București 1968., p. 383.

⁷⁴ Anca Popescu, *Ester* ..., p. 194.

⁷⁵ Mustafa Ali Mehmed, *Aspecte* ..., p. 1098, notes 10, 11.

⁷⁶ The given names - *Astrabad*, *Istrabad*, *Isterabad*, *Ester-Abad* – despite the Persian resonance, may not indicate an Ottoman founding during the colonization process of the region undertaken by them because the city, throughout its existence, was inhabited by a predominantly Christian population, according to Tudor Mateescu, “Un oraș dobrogean dispărut – Ester”, *Pontice*, Vol. 2, 1969, p. 417.

churches. Muslims were outnumbered, the Christians representing the majority also in mid-17th century. Ester was back then a *hass* of a *kapudju-aga* of Janissaries from the High Court and the administration layed in the hands of the Janissaries aga, being at the same time the headquarter of a *subaşı* and of the caretaker (*kehaya*) of the city (*sehir-kethudasi*).⁷⁷ As can be noted, some buildings typical for an Ottoman village are missing: public bath (*hamam*) and the mosque, which is always present. In May-June 1657, the same Evlyiâ Çelebi passes again through Ester, which he call this time *Ister*, stating that it was an "important city", this being also the last mention about the city in the 17th century.⁷⁸

In the 18th century, due to the military events, during which Dobrudja's territory becomes battlefield, Ester town will be frequently mentioned: 1703 - in the two maps of Guillaume de l'Isle (*Vistuar*), with town indicative; 1709 – the Swedish Michel Eneman, mentions "a small Christian town" called *Wister*; a series of maps from 1725, 1752, 1759, 1760 indicate the city called *Vistuar*. The last travel account about Ester dates since 1766 and it belongs to the Polish envoy Toma Alexandrovici, who reaches "*Ister, greek city now in ruins, between cliffs*", where he stays over night. Beginning with the second half of the 18th century, Ester appears in numerous cartographic sources. Almost every time, it is located in the same place, while the name shows slightly derived forms of *Vistuar*. This is quite normal considering that, during this entire century, there are numerous battles between the Russian and Ottoman armies on the territory of Dobrudja and, therefore, the opponents were interested in mapping the province, for military purposes, as well and as accurately as possible.⁷⁹

⁷⁷ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, (eds.), *ibid.*, Vol. 6, pp. 395-396.

⁷⁸ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, (eds.), *ibid.*, Vol. 6, p. 404.

⁷⁹ Tudor Mateescu, *ibid.*, pp. 417-421.

The campaign of archaeological excavations began in 1980, in the core of the medieval town, allegedly Ester (based on documentary information, aerial photography and field research conducted in the area of current Târgușor locality (previously Pazarlia).⁸⁰ In the location chosen for excavation, traces of a city were visible in 1909, and one could distinguish even the streets and the outline of houses.⁸¹ Successive campaigns of archaeological research conducted (with interruption) between 1980 – 2001, aimed both the urban settlement itself and the cemetery located to the west. In the settlement dwellings and a church had been identified, the artefacts found consisting in pottery (produced locally, in the Balkans or coming from import – Ottoman; on the circular bottom of a bowl, one can read the name *Ridvan*, written in Arabic), metal pieces (tools, weights, scale), jewelry, coins, fragments of glass vessels, ceramic pipes.⁸² Several dozens of tombs were excavated in the necropolis, all of them Christian, in which different coins and jewelry were found. The coins date from the 16th – 18th centuries, most of them being Ottoman, of small value (Murad III, Ibrahim, Mahmud I, Mustafa III), but also Polish, Hungarian and Ragusan.⁸³ The jewelry discovered are Ottoman-Balkan, probably the products of local or regional workshops consisting of earrings, crosses, buttons, beads, buckles of Turkish type.⁸⁴ During the excavation campaign of 1986, a survey conducted in the North-East part of the settlement led to the discovery of a large complex (39,50 x 18,40 m), consisting of one single room; given the manner leads to

⁸⁰ Gabriel Custurea, "Sondajul arheologic de salvare de la Ester (jud. Constanța)", *MC4*, București 1983, pp. 545-550.

⁸¹ Tudor Mateescu, *ibid.*, p. 417.

⁸² Gabriel Custurea, "Ester- Târgușor ", *CCA 1983-1992*, București 1997, pp. 32-33.

⁸³ Gabriel Custurea, *Circulația ...*, pp. 81-104.

⁸⁴ Part of the buckles from Ester were recently published, see Aurel Mototolea, "Cataramă – pafă de influență orientală din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța", *Pontica*, Vol. 48, 2015 – in print.

the conclusion that it is a caravanserai, maybe related to the one mentioned by Evlyâ Çelebi.⁸⁵

Started in the Summer of 2014 and continued in 2015, the archaeological excavations conducted not far away from Ester (4,5 km straight line), on Casimcea Valley, in conventional point called Pazvant (Cheia village, Grădina commune, Constanța county), led to the discovery of a rural settlement and its cemetery. The material found and the researched housing complexes seem to indicate a mixt habitation, Christian and Muslim but, in this stage of research, we can not make further statements. We may assume, given the proximity to the large urban center of Ester, that this settlement was part of its agricultural hinterland, developing in parallel with Ester (late 16th century – 18th century).⁸⁶

We may assert that Ester, as well as the small settlements around it, benefited from the location in close proximity to the commercial and military road that crossed Dobrudja from North to South, as well as the commercial road connecting Hârşova and Karaharman scaffolding. Activity of these trade routes contributed to the development of the locality, until it acquired some specific urban features (large population, street infrastructure, administrative institutions, religious institutions, trade activity, inns).

c. Babadag / Babadağı

The city becomes the capital of the *eyâlet* of Dobrudja due to its favorable geographical position, located near the passing fort from Isaccea, but also connected to the maritime access route.⁸⁷ It enables the Ottoman armies to junction on

⁸⁵ Gabriel Custurea, *Ester-Târgușor...*, p. 33.

⁸⁶ Voinea *et alii*, "Noi descoperiri de epocă otomană pe Valea Casimcei: Cheia – Pazvant", *Arhevest*, Vol. 3.1, 2015, pp. 509-529.

⁸⁷ By having access to Razelm – Sinoe lagoon complex, Babadag – although it was located in the inner part of Northern Dobrudja Plateau, it was also used as seaport; the city had this privileged position because it was located on the shore of Razim – Sinoe lagoon complex, having access at the Black Sea; clogging of access in the lagoon complex through Gura Portița, led to the gradual,

their way to the enemy countries (*dar-ul-harb*) or enables the intersection of commercial routes, which were frequently visited by numerous scholars, diplomats, clergy, chroniclers and merchants, who have left accounts of great documentary value.⁸⁸

We shall no longer insist on the well-known episode of the settlement of those 10.000 families of Seljuk Turks, headed by the legendary ruler *Sarı Saltuk Baba Dede*, during the reign and with the agreement of the Byzantine emperor Michael VIII Paleologus (1259-1282). We just have to say that, in connection to this event, the city is mentioned for the first time as *Baba Saltik*.⁸⁹

Information regarding the city multiply once Dobrudja is completely under the Ottoman rule and the first important opportunity is the military campaign for the conquest of Chilia and Akkerman, in 1484, led by sultan Bayezid II who on his way back to Adrianople passes through town, next to the grave of the dervish.⁹⁰ Evliyâ Çelebi will recount the event with details, showing that the sultan, surnamed "The Saint", *Bâiezid-i Veli*, due to his piety, will decide to dedicate the city of Babadag to the dervish saint, making it *vakıf*.⁹¹ The action

but rapid, transformation of the port in a mere terrestrial town, according to Radu Ștefan Vergatti, "Dobrogea, mojar al popoarelor și religiilor în secolul al XIV-lea", V. Coman (coord.), *Dobrogea – model de conviețuire multiethnică și multiculturală*, Ed. Muntenia, Constanța 2008, pp. 69-70.

⁸⁸ i.e. "Turkish road" that connected, through Dobrudja, Istanbul with North-Danubian regions, it forked at Babadag on its way to Tulcea and to Isaccea, according to Anca Popescu, *Integrarea ...* p. 180.

⁸⁹ M. Holban (ed.), *ibid.*, Vol. 1, p. 5 – this piece of information is due to the Arab geographer Ibn Batuta, in 1330 or 1331.

⁹⁰ Information are given by a series of Turkish chroniclers, who describe the military campaign, see Ioan Vasiliu, "Stiri istorice si date arheologice referitoare la orașul Babadag în Evul Mediu", *Peuce*, S.V., Vol. 12, 1996, p. 196; a characteristic feature seems to be naming the city *Sarı Saltık Baba*, probably the initial form, put into circulation by Mehmed Neşri at the end of the 15th century and successively taken over by subsequent chroniclers.

⁹¹ A number of sources of income from Babadag and its surroundings had been granted as *vakıf*-s to support religious settlements (*tekke*) related to the

will be accompanied by the construction, near the saint's grave, of a mausoleum which will become a place of pilgrimage, being visited by all the sultans passing through Babadag (quite numerous, given the frequent military expeditions against Moldavia, Poland or Russia) and a *cami* (*Ulu Cami*, The Great *Camii* - "covered with led" according to the description of the Turkish chronicler Ahmed Vasîf efendi, in 1769), described in detail a century and a half later by Evliyâ Çelebi, of an *imaret*, an inn and a *Medrese*, as well as a bath.⁹² We notice that the sultan lays in this way the foundations of an urban core specific to the Ottoman town.⁹³ However, we mention the lack of the bazaar and of more public baths, at least in this stage. Later on, in early 18th century, Iusuf pasha undertakes works of supplying the city with drinking water from the point called *Yemeklik çeşmesi*, fact attested both documentary and archaeologically, which suggest the existence of some public baths.⁹⁴ This may be the action closest to building a *fundamentis* an urban structure in Ottoman Dobrudja.

Another information is provided by the so-called *Turkish Itinerary*; with this occasion the sultan, accompanied by his sons Mustafa and Selim, make a short pilgrimage to the tomb of the Saint.⁹⁵ In the second half of the 16th century, Babadag is mentioned quite often but, at the same time, quite laconic, in various travel notes (1557, 1570, 1593) or in military situations (battles of Michael the Brave against Ottoman troops), thus confirming its military importance: 1597 and

name of *Sarı Saltık*, as well as for other charitable purposes in this town, see Mustafa Ali Mehmed, *ibid.*, p. 1109

⁹² M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (eds.), *ibid.*, Vol. 6, pp. 353-354.

⁹³ See Gilles Veinstein, *ibid.*, p. 208.

⁹⁴ Ioan Vasiliu, *ibid.*, p. 209.

⁹⁵ M. Holban (ed.), *ibid.*, Vol. 1, p.383.

1598.⁹⁶ Also on the event of some battles, Babadag is mentioned in 1612, when the same restless traveler, Evliyâ Çelebi, reports of the attack on the town of 60 Cossack skiffs.⁹⁷

Also at the beginning of the 17th century, during the time of sultan Mehmet III, Ali Gazı Pasha, Army Corps General, founded the *cami* that bears his name; the construction is completed between the years 1618-1619 (since then dates his last testament).⁹⁸ His tomb, which stands right next, it was built in 1029 Hegira year (1621).⁹⁹ Archaeological excavations made in the yard of the *cami* between 1994-1996 partially uncovered the remains of a large inn with monumental entrance and inner courtyard, (probably of the eight that the founder had left as properties of the *cami*); construction lays in front of the *cami* and the tomb and used to function until 1771 when it was completely destroyed during the Russian siege.¹⁰⁰ Regarding the personality and founding activity of Ali Gazı Pasha, we must mention also the Islamic college that used to function here in the first half of the 17th century: *Gazı Ali Pasha, Medresesi*, founded with the help of the *vakıf* named Zebil, that had about 10.000 ha.¹⁰¹ Related to the education system (considered as an element of urbanism) in Babadag in the 17th century, we note the account of Evliyâ Çelebi,

⁹⁶ The Dutch Joris van der Does who mentions the city with the corrupt form *Babam*, saying about it: *once a great city, as much as we can guess by its ruins; but today it lays on the ground, collapsed and turned into dust*, see Ioan Vasiliu, *ibid.*, p.195, 196.

⁹⁷ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, *ibid.*, Vol. 6, p. 288 - on this occasion the tomb of Sarı Saltık Baba has been robbed.

⁹⁸ See Mustafa Ali Mehmet, "Despre moștenirea culturală turcă în Dobrogea (uncle reflectii)", *Moștenirea culturală turcă în Dobrogea* (coord. Gemil T., Custurea G., Cornea D. R.), Top Form, Constanta 2013, p. 14.

⁹⁹ Mustafa Ali Mehmet, *ibid.*, p. 14.

¹⁰⁰ Ioan Vasiliu, *ibid.*, p. 206.

¹⁰¹ Tasin Gemil, "Legăturile româno-turce de-a lungul veacurilor (până în 1981)", *Moștenirea culturală turcă în Dobrogea* (coord. Gemil T., Custurea G., Cornea D. R.), Top Form, Constanta 2013, p. 75.

who says that here used to function 20 elementary schools and three secondary schools.¹⁰²

Since 1616, Babadag becomes the main concentration camp for Ottoman army troops, for the military expeditions in the North, against the Polish and the Russians. This can be considered also as a strategic response to the threat posed by Cossack attacks (undertaken through the Polish channel) on Babadag and on Northern Dobrudja, but also on the North-Pontic Ottoman possessions.¹⁰³

The accounts continue all over the 17th century, on the occasion on different wars, or various commercial and diplomatic activities, among which we mention the writings of Bulgarian catholic archbishop Pietro Deodato Baksic, from the years 1640 – 41, who talks about *a tower built by a pasha*, probably the fortress that started to be built by Kodja Kenan pasha, on the order of sultan Murad IV.¹⁰⁴ The same one also mentions the 20 cami in the city, among which one “*was a Christian cathedral*”.¹⁰⁵

But the largest amount of data on Babadag in the 17th century is provided, once more, by Evliyâ Çelebi, not only on the aspects regarding social and political organization, but also on economic life. Therefore, he mentions “*three thousand buildings with one floor and tall sarai-s on two levels, made of stone*”, “*three hundred ninety stalls*”, “*shops for bows*

¹⁰² “*It has three Medrese, twenty schools for children and eight inns*”, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, *ibid.*, Vol. 6, p. 392.

¹⁰³ Since 1609 *sangaqbeg* of Babadag was named “*ruler over the skiffs used for pursuing and chasing away the Cossack thieves*”, yet this has not prevented their attacks on the city in 1612-1614, see Sergiu Iosipescu, “Dobrogea...”, p. 110.

¹⁰⁴ Sultan Murad IV will take the necessary measures to fortify the cities Măcin, Isaccea, Tulcea, Chilia, Babadag, such that, starting at the half of the 17th century foreigner travelers notice the existence and dimension of this fortification, according to Constantin Şerban, Victoria Şerban, “*Rolul economic şi politico-militar al oraşelor din Dobrogea de nord în secolele XVI-XVIII*”, *Pence, S.V.*, Vol. 2, 1971, p. 288.

¹⁰⁵ Ioan Vasiliu, *ibid.*, p. 198; such practices, quite commonly found, are part of the so-called process of “Ottomanization”, see Pierre Pinon, *ibid.*, p. 147.

and arrows", "eight coffee shops, tanneries, eleven dwellings". He mentions numerous *vakıf* -s dedicated to the "eponym" saint and as members of political and administrative elite he points out *kehaya*, *serdar*, *mufti* (*şeyh ülislan*), *nakib*, *muhtesib*.¹⁰⁶

An important event from late 17th century is represented by the stopovers of sultan Mehmet IV in Babadag in 1672 and 1673, indirect proof of the town's importance at the time and in the politic context of Silistra *sanjak*.¹⁰⁷ Otherwise, this importance is confirmed also by the intervention of the pasha in Babadag in the domestic policy of Romanian Principalities, in appointing or dismissing rulers or the presence of some representatives of Romanian Principalities (*capuchehaie*) at the court of pasha, as we can not forget that the same pasha has the authority to sign diplomatic treaties which confirms Babadag's place in the political hierarchy of the ottoman Empire in the second half of the 17th century and early 18th century.¹⁰⁸

Conflicts between Russians and Ottomans, which will take place in most of the 18th century and the beginning of next (in chronological order 1710-1713; 1735-1739; 1768-1774; 1787-1792; 1806-1812; 1828-1829), and whose battlefield will often be the Dobrudjan land, will make for the general situation to be presented in diplomatic, commercial or warfare accounts, belonging both to the Ottomans and to the

¹⁰⁶ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, *ibid.*, Vol. 6, pp. 352-354, 387-391, 392-393.

¹⁰⁷ Ioan Vasiliu, *ibid.*, p. 200.

¹⁰⁸ It is the treaty signed in 1709 by Iusuf pasha the serascher with the *hatman* Mazepa of Ukraine, see Ioan Vasiliu, *ibid.*, p. 201.

representatives of other states.¹⁰⁹ The last depiction of the city belonging to Hector de Béarn, 1828.¹¹⁰

As one can easily notice, 16th – 17th centuries represented the peak of Babadag's development, this being in line with the general evolution of the Ottoman state. The city and its surroundings were organized from the administrative point of view, Babadag being the headquarters of several important military and civil institutions. From an administrative view Babadag appears in documents as the headquarter of *kaza* in 1526-1529 and 1566; according to the register of *celepi* from year 1573, following an administrative reorganization, part of Northern Dobrudja will belong to the Hârşova-Babadag *kaza*, later on (1594) Babadag *kaza* becoming a separate unit.¹¹¹ Temporary, the city will become the headquarters of Silistra *beğlerbeğlic*, together with the increasing danger of Cossack raids.¹¹² Only due to devastating military campaigns during the Russian-Ottoman wars, that led to the destruction of the town's fortifications, depopulation, economic decay and loss of political role, situation conjugated with the general decay of the Ottoman State, Babadag will become (as a result of administrative reforms) a mere capital of *kaza* in Tulcea *sanjak*, towards mid-19th century.

¹⁰⁹ Among these accounts we mention the one of de La Mottrayé, in 1711 (he stated the following about Babadag: "*large and beautiful market place that has many good houses*", see M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru P. Cernovodceanu (eds.), *ibid.*, Vol. 8, p. 514); Ahmed Vasîf Efendi, 1769 (at the time, there were in the town "*a few cami*", "*a few baths*", "*beautiful inns*", "*markets*" see Ioan Vasiliu, *ibid.*, p. 202); W. Chrzonowski, 1780 (who stated that, at some point, but certainly before the devastating wars between the Russians and the Turks, Babadag "*had fifteen thousand inhabitants*" according to Ioan Vasiliu, *ibid.*, p. 203.

¹¹⁰ We owe it to him the description of the military barracks in Babadag, "*the camp dominated the city, just like a giant military barrack, where the cavalry stopped ... a huge square building, recently built...it has a large yard and in its middle a very beautiful fountain*" see Ioan Vasiliu, *ibid.*, pp. 203-204.

¹¹¹ Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 64, 65, 68.

¹¹² Subsequently, this will be moved to Ocakov/Özü, becoming *beğlerbeğlic* of Silistra-Ocakov, see Mircea Soreanu, *ibid.*, p. 15.

In Babadag used to function also a strong *kadi* center¹¹³, his importance being strictly connected to the importance of the respective *kaza* in the administrative and political architecture of that province.¹¹⁴ Having almost entirely responsibilities typical for an inner province of the Empire – as Dobrudja was considered to be, mainly since mid-16th century, *kadi* in main *kaza* from here had established clear prerogatives for the proper functioning of the Ottoman state and protecting its interests. Preserved administrative documents and that were published refer to a series of duties and task performed by the *kadi* in Babadag, over time, among which we may mention: a firman dated June 22, 1664, stating the orders given by sultan Mehmet IV to the *kadi* in Hârşova and Babadag; a firman from July 30 – August 9, 1679 issued by sultan Mehmet IV, *kadi* in Babadag, Măcin, Tulcea were ordered to prepare all necessary for transporting significant quantities of *za-hire* (barley) from those *kaza* to the scaffolding in Isaccea and from there to the Imperial; in September 1781, *kadi* Ahmed investigates the case of sale of a mill, on the orders of sultan Selim III (1789 – 1807) dated April 13-22, 1792.¹¹⁵

3. Danubian route

a. Hirsova/Hârşova

Having a favorable location, at the end of a trade route, where river Ialomița flows into the Danube, having a correspondent (and often a competitor) in Wallachia (Cetatea de Floci), the city of Hârşovei is naturally protected, given the fact that is located between two cliffs on the bank of the Danube.

¹¹³ The *Kadi* had the most important role in a *kazâ*; he had large religious, judicial and administrative prerogatives, he was the one to enforce religious law (*sheri'a*) and the law of the sultan (*kanun*), the two ideological pillars of Ottoman state, according to Gabriel – Felician Croitoru, *ibid.*, p. 156.

¹¹⁴ i.e. in 16th century, *kadi* in Babadag – together with the ones in Mangalia and Karasu – were paid a daily allowance (*yemye*) of 300 *akçes*, while the *kadi* in Tulcea, Hârşova or Isaccea had a daily wage of only 150 *akçes*, see Gabriel – Felician Croitoru, *ibid.*, p. 156.

¹¹⁵ Gabriel – Felician Croitoru, *ibid.*, pp.159-160.

Archaeological research begun in the 90's indicate an area of the city of about 30ha, during the time of maximum extension, which is quite normal considering its great strategic importance. This is also the reason why, the right bank of the Danube, around Hârşova, is taken over by sultan Bayazid II approximately between 1499-1502; with the annexation of the region, the domination over the Lower Danube is consolidated. The report of the Akçekazanlık *kadi* dated in 1520, during the time of sultan Selim I, shows that the right bank of the maritime Danube and, implicitly the northern part of Dobrudja, was under Ottoman rule.¹¹⁶

We do not have direct information on the city; instead, Hârşova kaza is mentioned – the earliest, as it known so far – in a *defter* from year 1502.¹¹⁷ The same *kaza*, as form of Ottoman administrative organization, will be mentioned and described territorially in the registers from 1526-27 and 1530 having Hârşova and Babadag as centers, headquarters of *kaza* or of *nahiye*.¹¹⁸

For the 17th century, information regarding Hârşova are more numerous, which is normal, considering the increase in importance of this city, both from the military point of view – key-element in the Danubian defensive system envisioned by the Ottomans, and from an economic point of view. Hârşova *kadi* center is depicted on the well-known map of Dobrudja elaborated by the Ottoman chronicler Kâtib Çelebi but, as in many other situations, consistent information are provided by Evlyâ Çelebi. The latter, in the fall of 1657, on his way back to Istanbul, he chooses on Dobrudja's territory, a route which includes most of the important localities on the bank of the Danube, among which there is also Hârşova, where he spent the night: Tulcea – Babadag–Saraiu–Dăeni (*Daya-i-Kebir*)–Hârşova (*Hırsova*)–Băltăgeşti (*Baltadji*)–

¹¹⁶ Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 42,54.

¹¹⁷ *Cizye* defter no. 37 from 908 H (1502-1503), according to Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 70, note 212.

¹¹⁸ Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 61.

Cernavodă (*Bogaz-köy*)–Silistra–Istanbul.¹¹⁹ According to his accounts, at the time, the city was a *cadi*-at „ranked at 150 *akçe*”, and the proper functioned is also ensured, besides the *cadi*, by a *subasi*, a *muhtesib* and a *dizdar*; it has a military garrison and, at the least, at the time of his accounts, are garrisons military and, the wages of the soldiers are assured „from the income of the scaffolding”.¹²⁰ It is a „fortified and secure” city, with two gates, which has „all around it three thousand steps”, in his opinion being an important city, because on the other side of the Danube live the wallachians. It has a series of clear features of an Ottoman city respectively, „two *mahalle*, with one thousand six hundred houses”, several *cami* (but for the 18th century only one will be attested), „a low bath and three inns, bazaar and a small center”.¹²¹

This development is due mainly to its role of customs station, part of the taxes collected contributing to its development.¹²² Hârşova was the place where transit (*resm-i ubur*, *bâc-ı ubur*) and passing (*geçer bâcı*, *geçid-bâcı*, *resm-i güzar*) fees were collected from the ships.¹²³ In relation to this aspect of tax collection, we must mention that here it is also documented the institution of *vozarlık*, that body of fiscal agents of the Ottoman empire.¹²⁴ Another important role of the city is that of a transit hub for the trans-Dobruđan trade; at least for the 16th century, there is documentary attested another route for sending to Istanbul the grains stored in Brăila harbor: on the Danube, with skiffs, until Hârşova and from here with wagons to Constanța.¹²⁵

¹¹⁹ Ali Mustafa Mehmed, *Aspecte ...*, p. 1099, note 19.

¹²⁰ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, *ibid.*, Vol. 6, p. 450.

¹²¹ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, *ibid.*, Vol. 6, p. 451 and note 321.

¹²² Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 173.

¹²³ Anca Popescu, *Străjuirea...*, p. 159.

¹²⁴ Anca Popescu, *Străjuirea...*, p. 158.

¹²⁵ Anca Popescu, *Integrarea ...*, p.185.

A series of documents prove a pretty intense administrative activity between the 16th-18th centuries, authorities here being under the attention of the central authority. Therefore, in 1551, the *kadi* of Hârşova, named Husein, makes a report to the Gate and, from March 27th 1560 dates a firman of sultan Süleyman for the *kadi* in Hârşova and Silistra.¹²⁶ Documents from the 17th century suggest an interest of sultan Mehmet IV (1648–1687) in the Dobrudjan possessions of the Empire, attested by a series of *firman*-s to the *kadi* in Hârşova, Babadag and Silistra, dated February 7th 1657, June 22nd 1664 and November 29th 1666.¹²⁷ From the 18th century we mention, for the *kadi* center of Hârşova, an order of sultan Ahmed III (1703–1730) in 1715, and in December 1759 there was a *kadi* named Ahmed.¹²⁸

Archaeological research certify the organization of the Ottoman city with the perimeter and, quite often, with materials reused from the old and strong Roman-Byzantine city *Carsium*. Nevertheless, even though the vestiges of the city cover a large area, there are not attested – so far – traces of the architectural elements attested documentary. Various artifacts were discovered suggesting a Turkish habitation (pottery fragments produced in the Balkans, but also Ottoman import, fragments of Ottoman pipes of Turkish style, coins from the Ottoman period), but the archaeological research was done with interruptions, the layer (entirely, not only Ottoman) reaches even 12m, very mixed, hence being difficult to draw final conclusions. In the East-North-East part of the current city there was identified an Ottoman cemetery but which is not archaeologically researched, dated probably between the 15th – 19th centuries.

¹²⁶ Gabriel – Felician Croitoru, *ibid.*, p. 157, 160.

¹²⁷ Gabriel – Felician Croitoru, *ibid.*, p. 160.

¹²⁸ Gabriel – Felician Croitoru, *ibid.*, p. 157.

b. Măcin / Maçin

Important defensive location, of transit and fluvial communication hub with the markets of the trans-Dobrudjan road, therefore with Tulcea and Isaccea harbors, Măcin port had connections also on land, both with the "*Turkish road*" and with the road going to Silistra along the right bank of the Danube.

Given this statute, the city was constantly under the attention of Ottoman rulers, regarding its military fortification, but also administrative regularization. But having a strong commercial competitor (Brăila, both under Wallachian administration and after it became a *raia* following the expedition of 1538), its economic development and, implicitly, of urban structure, had suffered.¹²⁹ After this episode, the locality is mentioned in 1566 (a *defter* mentions *kaza* of Măcin) and in the *celepi* register of year 1573 (according to it, following a reorganization, Măcin, together with Isaccea and Tulcea, will be included in the *kaza* of Isaccea).¹³⁰ In the 17th century, city of Măcin appears depicted on the same map of Dobrudja, elaborated by the chronicler Kâtib Çelebi, with the statut of *kadi* centre.¹³¹

Its entire economic, social and administrative will be subordinated to its position and role attributed by the Ottoman authority with the commercial and defensive system of the province, most of the written sources attesting its main role as a customs station for charging imports and exports, especially

¹²⁹ For instance, before this episode, customs revenues of Brăila were challenged by the *emin-s* of Măcin scaffolding, who reclaimed at the Gate the loss of the Ottoman revenues, due to the fact that the Pontic commercial ships avoided Măcin in its favour, according to Anca Popescu, *Integrarea...*, pp.181-184.

¹³⁰ Anca Popescu, *ibid*, p. 65, 67-68.

¹³¹ Mircea Soreanu, *ibid*, p.15.

for the fluvial traffic.¹³² This character is supported by the fact that the institution of the *vozarlık* was attested here.¹³³

The military role must not be neglected, proved by the presence of some strong military garrisons at Măcin, with the customary fortress – *hisar* – from the border cities, the town representing a link with the area of the Danube mouths and with the states located north to the river.¹³⁴ Unfortunately, the Ottoman fortress, but also the Byzantine one (here is also hypothetically attested the famous Byzantine *Vicina*) were partially destroyed during the Russian-Turkish wars; what was left, was used as building material by the locals or by the local lime factory, in early 20th century.

Also, urban structures from the 16th – 18th centuries, as many as they were, were not preserved. But surely they existed, having as indirect proof the fact that Măcin was as a strong *kadi* center, this structure requiring a certain building and administrative back-ground.¹³⁵ Nowadays, in sector S of Măcin town, there have a Muslim cemetery, which is not yet archaeologically researched and therefore, can not be dated, while the mosque and inn dated in mid- 19th century testify an urban reality with older roots, maybe from the 16th century.¹³⁶

¹³² Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 167, 168, 169, 173.

¹³³ *Vozaar-ii* were agents of fiscal control, who collected a tax (*vozarîyye*) for the goods transiting ports and scaffoldings having, at the same time, monopoly in crossing goods and passengers from one shore to the other, with the help of ships that they had and managed, according to Anca Popescu, *Străjuirea ...*, p.158.

¹³⁴ Constantin Şerban, Victoria Şerban, *Rolul ...*, p.287.

¹³⁵ Among all Dobrudjan *kadi*-s, the ones that are present the most in known documents are those of localities considered by the Ottomans as having economic and/or military importance. There are also documentary proofs for Măcin, for instance, in the second half of the 18th century there is an informing of *kadi* el-hadj Iusuf Riza of central authorities and, according to it, the sultan's order was read at the Court of the Sharia in the locality, according to Gabriel – Felician Croitoru, *ibid.*, p.159-161.

¹³⁶ <http://multicult.ro/images/monumente-semnificative-pentru-minoritatea-turca.pdf>

c. Isaccea / Isakçı

There are two coordinates defining the evolution of Isaccea city during the Ottoman rule: strategic feature, as ford for crossing the Danube (although periods of decline and revival used to alternate), and economic role, characterized by an increase in port activity due to the construction of warehouses for supply, but also to the location on the trans-Balkan route to Istanbul.

Ottoman sultans have highlighted the strategic position of the city ever since the 15th century ; campaign led personally by Mehmed I against Wallachia in 1420 starts, as seen by the ottoman chroniclers, with the reconstruction of cities Issacea and Enisala by the Ottomans; *Historia Turchesca* of Giovanni Maria Angiolello, notes crossing the Danube at Is-sacea by the armies of sultan Mehmed II, during his campaign in Moldavia; Baiazid II, after the conquest of Chilia in August 22nd – 23rd 1484, being in the military camp in front of Isaccea, near Oblucița ford, enacted a kanun (*Yasak name*) addressed to the new Ottoman chancellors from Chilia. During the next century, the so-called *Turkish itinerary* (dated July 8th 1538), the expedition journal of Süleyman *Kanunî* against Petru Rareș (1538), points out Isaccea ford as a Danube crossing point for the Ottoman army.¹³⁷

The strategic importance of this ancient ford pointed out the possibility of exercising military control. Therefore, during the war in 1621 between Poland and the Ottoman Porte, Isaccea city was built, in shape of a quadrangle.¹³⁸ Activities of fortification, restoration or maintenance of defense capabilities are present throughout the 17th century (between 1649-1651 here being built a city in white stone; strong military garrisons are mentioned), in early 18th century a fortress with seven tower is mentioned at Isaccea.¹³⁹

¹³⁷ Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 139.

¹³⁸ Mircea Soreanu, *ibid.*, p. 15.

¹³⁹ Constantin Șerban, Victoria Șerban, *Rolul...*, p. 287-288.

Probably towards the end of the 18th century, during the Russo-Turkish conflicts, a *tabia* was built on the ruins of Noviodunum city, the location of the entry suggesting that its main purpose was to oversee the Danube (fig.1). Such redoubts were seen not only around Isaccea, but also in other parts of Dobrudja, but the perishable construction material (clay, wood), as well as the territorial development led to the destruction of many of them or to the fact that they can no longer be identified on the field.

As in many other parts of Ottoman Dobrudja, a city defended by a strong fortress is at the same time headquarter of *kaza*, with all that this implies: administrative and urban structure. Isaccea is separately attested as *kaza* in 1566, in an *avariz* register.¹⁴⁰ In the *celepi* register from 1573, following a reorganization, only one *kaza* is mentioned, the one of Isaccea, including the localities Măcin, Garvăn, Isaccea, Tulcea and Beştepe.¹⁴¹ For the 17th century, the well-known map of Dobrudja elaborated by Kâtib Çelebi, confirms the existence of Isaccea *kadi* center¹⁴². Instead, the work of the *kadi* from Isaccea is familiar to us only thanks to a single document, dated November 4th – 13th 1728, a firman of sultan Ahmed III (1703 – 1730).¹⁴³

Regarding the trade activity, we must mention that, first of all, the city was an important customs station for charging imports and exports, traffic on St. Gheorghe branch going through customs control at Isaccea (when they travelled to the Black Sea from the Danube ports).¹⁴⁴ Furthermore, ever since the Summer of 1565, there was an *emin* (administrator) of Tulcea and Isaccea scaffoldings, named Mustafa and also here was documented the institution of *vozarlık*.¹⁴⁵ Not to forget

¹⁴⁰ Anca Popescu, *Străjuirea ...*, p. 151.

¹⁴¹ Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 65, 67-68.

¹⁴² Mircea Soreanu, *ibid.*, p. 15.

¹⁴³ Gabriel – Felician Croitoru, *ibid.*, p. 157.

¹⁴⁴ Anca Popescu, *Integrarea ...*, p. 167-169, 173, 179.

¹⁴⁵ Anca Popescu, *Străjuirea ...*, p. 151, 158.

the construction of stone deposits, of high capacity for storing grain supplies (*zahire*) until they left to Istanbul or troop sully, further proof of the importance of Isaccea city in the regional economic circuit.¹⁴⁶

It can be concluded that the historical evolution of Isaccea is inextricably linked to its statute as endpoint, for ottoman Dobrudja, of the trade and military road connecting North-Danubian and North-Pontic lands to the Empire's capital, Istanbul.¹⁴⁷ The urban structure of the city, as much as it was, it was most certainly destroyed during military conflicts hence we are unable to distinguish Ottoman remains in the urban landscape of modern city. The exception is represented by *Mahmut Yazici* mosque, built somewhere between the 17th and the 18th centuries (presumable in 1621), whose minaret is 25 m tall. Rescue archaeological excavations carried out in Isaccea in 2012 led to the unearthing of some fragments belonging to the wall of the Turkish fortress built by Osman II in 1621 and finding some old water pipes made of clay, dated in the 17th century, which suggests water transportation used by some important, maybe public, edifices.¹⁴⁸

d. Tulcea / Tolçi

In Ottoman epoch, even though at the beginning it was just a village and marine scaffolding (the statute of urban settlement was acquired later, along with economic development), Tulcea had taken advantage of its geographical position, of a hub in the region of Danube mouths. The geographic position gave it the advantage to be located at the cross-road of main communication routes for Dobrudja and for the West-Pontic area (the harbor being connected, through St.

¹⁴⁶ Tudor Mateescu, "Depozitele de la Isaccea ale Imperiului Otoman", *Danubius*, Vol. 6-7, 1973, pp. 49-68.

¹⁴⁷ Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 141-142.

¹⁴⁸ Information provided by the researcher Aurel Stănică, *ICEM Tulcea*.

Gheorghe arm, to other pontic centers).¹⁴⁹ Certainly, this strategic position is the reason why traveler Evlyîâ Çelebi, during his trips in Dobrudja, except the route chosen through the South of the province, he will pass each time through this locality.¹⁵⁰ He will also provide a significant testimony about Tulcea, the way the locality looked like in mid- 17th century. Therefore, after a quick reminder of the moment when the fortress was rebuilt (1634-1635, in the time of Murad IV; actually, this sultan has a larger plan for rebuilding fortifications from various points of Dobrudja), he gives a short description of the fortress, resulting its strategic role: "*strong, solid construction...elongated square shape, having a circumference of one thousand sixty steps*". Inside the city there was a *cami*, another one in the civil city, where one could also find "*six hundred houses*"; "*small and trim cami, near customs*". Another important element is "*a solid inn*", but also the mentioning of some "*...shops, all of them being small religious institutions*" (*vakıf*-s).¹⁵¹

The earliest documentary mention of Tulcea appears in a register from 1502, where it states: "*karye-i Tulçi hass-ı mir-liva*" ("Tulcea village hass of sangeachei").¹⁵² Ottoman documents from 16th century mentions Tulcea as a village, in census registers, and as marine scaffolding (*iskele*), in customs registers: a fragment of a register (*rûzname*) from 1506; two fragments of a customs register from 1515-1517; a report of the *kadi* of Akçekazanlık (Kazanlâk, Bulgaria) from April 15th 1520; in an account book from 1530.¹⁵³ In the second half of the same century, an *avariz* register din 1566 mentions Tulcea

¹⁴⁹ Spanish Diego Galán, around 1595, made this statement: "*At the end of the 16th century Tulcea was a large port, although not very safe, where maritime ships came...*" according to Anca Popescu, *Integrarea ...*, p. 174.

¹⁵⁰ Mustafa Ali Mehmed, *Aspecte...*, p. 1099, notele 16, 19, 22, 23.

¹⁵¹ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, *ibid.*, Vol. 6, p. 404-405.

¹⁵² Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 174.

¹⁵³ Anca Popescu, "Portul Tulcea în documente otomane din secolul al XVI-lea", *Istro-Pontica. Studii şi comunicări de istorie a Dobrogei*, Vol. 2, 2014, p. 23.

as *kaza*, and in the summer of the same year, an *emin-ul* (administrator) Mustafa is mentioned, who oversaw Tulcea and Isaccea scaffoldings.¹⁵⁴ Although separately attested in 1566, a few years later (1573, *celepi* register), Tulcea appears incorporated administratively in Isaccea *kaza*.¹⁵⁵ Approximately one century later, Evlyîa Çelebi states that the city is "a *cadi* center (ranked) at 150 akçe".¹⁵⁶ Given the fact that, among all Dobrudjan *kadi*, the ones that are mentioned the most are those from localities considered by the Ottomans as having economic and/or military importance, we may infer that Tulcea, the link connecting the Danube mouths areawith states to the north of the river, in mid- 17th century, regained enough importance (although it was not a *kadi* center of high status - 300 akçe- in the Imperial administrative hierarchy).

But the main role of Tulcea, in Ottoman times, was that of a center of customs control, trade and, in subsidiary, administrative center. Roads on sea and land that crossed through Tulcea required the organization of a tax control station for the traffic of goods, the primary role of the city being of charging customs duties for import and export, the place where the transit fees (*resm-i ubur*, *bâc-ı ubur*) and passing (*geçer bâcı*, *geçid – bâcı*, *resm-i güzar*) fees were charged to ships.¹⁵⁷ In this way one can see the information regarding the existence of fiscal agents (*vozari*) in the city. Although it seemed that, according to Tulcea customs register between 1515-1517, it was the customs station only for on land traffic, in the next century it divided the traffic on St. Gheorghe arm with Isaccea customs, Tulcea being in charge with customs control of ships coming on the Danube from the ports in the Pontic basin.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Anca Popescu, *Străjuirea ...*, p. 151.

¹⁵⁵ Anca Popescu, *Integrarea ...*, p. 68.

¹⁵⁶ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, *ibid.*, Vol. 6, p. 405.

¹⁵⁷ Anca Popescu, *Străjuirea...*, p. 159.

¹⁵⁸ Anca Popescu, *Portul ...*, pp. 25-26.

The fact that a customs role was given to the city, its strategic position and enhancement of economic life, allow us to conclude that, starting with the 16th century, Tulcea acquires a more urban image, with a more and more diversified social structure, with administrative organization and it becomes an important economic center of the province.

Archaeological research conducted in various points al Tulcea city, but especially the ones on Hora hill, in the area of ancient Aegyssus, highlighted habitation from the 18th – 19th centuries, from the Ottoman period of the town. Several items were recovered, fragmentary, mostly pottery. Close to this housing there was a cemetery from the same period, which is not yet archaeologically researched. Unfortunately, the edilitary development of the city and of the modern harbor, has destroyed most of the traces of Ottoman housing from the 16th – 18th centuries. There are remains from the period of the Turkish rule, but they date from the 19th century. In 2014, following a dredging activity of the river, it was discovered and recorvered from the Danube, around St. Gheorghe vil-lage, close to Tulcea, a fragment of an Ottoman boat dating, most likely, from the 18th century; it is well preserved and it represents a unique discovery, until now, in the sector of Lower Danube.¹⁵⁹

Conclusions

We notice that the urban and quasi-urban structures in Dobrudja are inextricably linked to trade flows and social and economic evolution of the Ottoman Empire. As well as in the rest of the Empire, the epoch of great viziers Köprülü and the first half of the 18th century mark the peak of Ottoman administration and civilization in Dobrudja. Besides this, we add that due to its strategic position and the policy of constant colonization with Muslim elements, the province became the most „Ottomanized Romanian territory, bordered to south and north, after 1538, by other provinces... being part of the west-

¹⁵⁹ Information provided by researcher Aurel Stănică, *ICEM Tulcea*.

Pontic corridor linking Rumelia (*Rūmeli*) and the Crimean *Hānat*".¹⁶⁰ Process of *otomanization* mentioned above was succeeded by creating some new institutions typical for Ottoman or Oriental cities, in urban centers distributed on the three routes: Black Sea coast; longitudinal "trans-Dobrudja"; on the right bank of the Danube.

The route following the coastline was initially used by Ottoman sultans in military campaigns (road of Moldavian campaigns of sultans Mehmed II, in 1476 Bayazid II (1484), conquering Chilia) and Süleyman *Kanuni*, in 1538) but, once it was built the line of fortifications that guards the lagoon complex Razim (Yeni-sale, Babadag) and the Danube on its southernmost arm, Karaharman-Tulcea-Isaccea, the new defensive line allows for the gravity center of communication in Dobrudja to be transferred to the continental road that connected Istanbul, through Adrianopol and Bazargic, with Karasu, then, through Babadag and Isaccea, with North-Danubian area (Moldavia towards Poland or towards Russia). This was the main trade route through the province – trans-Dobrudja central road, while the roads along the Danube, as well as the one along the seashore, were of secondary importance.¹⁶¹ Nevertheless, Danube played an important strategic role. Control of the river was a guarantee for the Ottomans regarding the domination of the Balkan Peninsula, defence of the capital on the Bosphorus and it represented a logistical support to advance towards Central Europe. Therefore, Ottoman sultans have given due consideration to the Danube border military organization, which ensured an essential segment of circum-pontic commercial and military road.¹⁶² Danubian harbors are the final stops and markets of some great trade routes of the time headed towards the Black Sea: Moldavian

¹⁶⁰ Dan Prodan, "Teritoriile românești sub stăpânire otomană în istoriografia românească a secolului al XX – lea", *Studii și articole de istorie*, Vol. 71, 2006, p. 192.

¹⁶¹ Anca Popescu, *Integrarea...*, p. 141.

¹⁶² Anca Popescu, *Integrarea ...*, p. 161.

road", road of Braşov, and even North-Pontic trade routes.¹⁶³ The map of communication hub, mapping the centers with urban features in Dobrudja, as they are known documentary or archaeologically, provide eloquent proofs about the major axes of movement (which are, basically, the one known and travelled since antiquity, forasmuch traditional moving corridors persist within a region, there was the so-called *route inertia*).¹⁶⁴

Regarding urban organization, we mention that in Dobrudja, the cities did not become as important as the ones in other parts of the Empire, given the military situation of the province, constantly exposed to enemy attacks. There are elements of Ottoman urbanism, confirmed by the few materials preserved or documentary and literary sources, but the military conflicts or the development of modern cities overlapping the Ottoman housing, contributed to the fact that they are only partly preserved.

Fig.: Ottoman tabia, Isaccea

¹⁶³ Anca Popescu, *Integrarea ...*, p. 184.

¹⁶⁴ Toby Wilkinson, *Tying the threads of Eurasia. Trans-regional routes and material flows in Transcaucasia, Eastern Anatolia and western Central Asia, c.3000 – 1500 B.C.*, Sidestone Press, Leyden 2014, *passim*.

Bibliography

- Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria Matilda, "Pescuitul în Delta Dunării în vremea stăpânirii otomane", *Peuce*, S.V., Vol. 2, 1971, pp. 267-282.
- Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M.M., Mehmet, Mustafa Ali (eds.), "Călători străini despre țările române", Vol. 6, *Științifică și Enciclopedică*, București 1976.
- Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria Matilda, "Aspecte ale vieții economice din porturile și schelele Dobrogei în secolele XV-XVII", *Peuce*, S.V., Vol. 6, 1977, pp. 259-269.
- Boykov, Grigor, "Balkan city or Ottoman city? A study on the models of urban development in ottoman upper Thrace, from the fifteenth to the seventeenth century", *Proceedings of the Third International Congress on the Islamic Civilisation in the Balkans 1-5 November 2006*, Bucharest, Romania. IRCICA, Istanbul 2010, pp. 69-85.
- Brătescu, Constantin, "Populația Dobrogei", *Dobrogea. Cinzeci de ani de viață românească*, *Cultura Națională*, București, 1928, pp. 201-259.
- Ciorbea, Valentin, *Portul Constanța de la antichitate la mileniul III*, Europolis, Constanța 1993.
- Coman V., Yenikale A. (eds.), "Dobrogea în izvoare cartografice otomane (sec. XVI-XIX)", *Etnologică*, București 2015.
- Constantin, Robert, Radu, Laurențiu, Ionescu, Mihai, Alexandru, Nicolae, "Mangalia. Cercetări arheologice de salvare", *Peuce*, S.N., Vol. 5, 2007, pp. 241-296.
- Croitoru, Gabriel – Felician, "Informații privind atribuțiile ca-diilor din Dobrogea (sec. XVI – XIX)", *Moștenirea culturală turcă în Dobrogea*, Gemil T., Custurea G.,

- Cornea D. R. (coords.), *Top Form*, Constanța 2013, pp. 153-162.
- Custurea, Gabriel, Murat, Actuan, “Aspecte ale vieții economice în Dobrogea în a doua jumătate a secolului al XVII-lea în lumina tezaurului monetar de la Viile”, *Pontica*, Vol. 12, Constanța 1979, pp. 207-219.
- Custurea, Gabriel, “Sondajul arheologic de salvare de la Ester (jud. Constanța)”, *MCA*, Vol. 15, București 1983, pp. 545-550.
- Custurea, Gabriel, “Cercetările arheologice din necropola așezării medievale Ester – Târgușor”, *MCA*, Vol. 16, București 1986, pp. 300-304.
- Custurea, Gabriel, “Ester-Târgușor”, *CCA* 1983-1992, București 1997, pp. 32-33.
- Custurea, Gabriel, “Circulația monedei otomane în Dobrogea. Repertoriu numismatic”, *Moștenirea culturală turcă în Dobrogea* Gemil T., Custurea G., Cornea D. R. (coords.), *Top Form*, Constanța 2013, pp. 81-104.
- Derya, Oktay, “Urban design for sustainability: A study on the Turkish city”, *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, Vol. 11/1, 2004, pp. 24-35.
- Duymaz, A Şevki, “Belgeler Işığında Romanya’da Türk Mimarisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Balkan Tarihi Cilt I*, Ed. Zafer Gölen & Abidin Temizer, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016, p. 215-269.
- Gemil, Tasin, “Legăturile româno-turce de-a lungul veacurilor (până în 1981)”, *Moștenirea culturală turcă în Dobrogea*, Gemil T., Custurea G., Cornea D. R. (coords.), *Top Form*, Constanța 2013, pp. 33-80.
- Holban M. (ed.), “Călători străini despre țările române”, Vol. 1, *Științifică și Enciclopedică*, București 1968.

- Holban M., Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M.M., Cernovod-eanu P. (eds.), „Călători străini despre țările române”, Vol. 8, *Științifică și Enciclopedică*, București 1983.
- Iosipescu, Sergiu, “Dans la Dobroudja ottomane aux XVIe – XVIIIe siècles: le château – fort de Karaharman et son trésor”, *Guerre et Société en Europe. Perspectives des nouvelles recherches, Europa Nova*, Bucarest 2004, pp. 49-63.
- Iosipescu, Sergiu, “Portul și castelul Qaraharman. O contribuție la navigația pontică în secolele XIV – XIX”, *Dobrogea 1878 – 2008. Orizonturi deschise de mandatul european Ciorbea V.* (coord.), Ex Ponto, Constanța 2008, pp. 115-124.
- Iosipescu, Sergiu, “Închiderea Mării Negre sub otomani (I)”, *Revista de Istorie Militară*, Vol. 1-2, 2010, pp. 1-7.
- Iosipescu, Sergiu, “Închiderea Mării Negre sub otomani (II)”, *Revista de Istorie Militară*, Vol. 3-4, 2010, pp. 1-11.
- Iosipescu, Sergiu, “Dobrogea otomană și cazacii la cumpăna veacurilor XVI / XVII”, *Moștenirea culturală turcă în Dobrogea*, Gemil T., Custurea G., Cornea D. R. (co-ords.), Top Form, Constanța 2013, pp. 105-114.
- Kiel, Machiel, “Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in the Process”, *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 4/2, 1989, pp. 79-129.
- Koç, Yunus, “Osmanlı’da Kent Iskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Vol. 3/6, 2005, pp. 161-210.
- Kotzageorgis, P. Phokion, “New towns and old towns in the Ottoman Balkans. Two case studies from northern Greece”, *Studies on the Ottoman empire and Turkey. Festschrift in honor of Ioannis P. Theocharides*, (eds.)

- Balta E., Salakidis G., Stavrides T., The Isis Press, Istanbul 2014, pp. 273-291.
- Mateescu, Tudor, "Un oraş dobrogean dispărut – Ester", *Pontice*, Vol.2, 1969, pp. 413-426.
- Mateescu, Tudor, "Une ville disparue de la Dobroudja – Karaharman", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Istanbul 1971, pp. 297-344.
- Mateescu, Tudor, "Depozitele de la Isaccea ale Imperiului Otoman", *Danubius*, Vol. 6-7, 1973, pp. 49-68.
- Mehmed, Mustafa Ali, "Aspecte din istoria Dobrogei sub dominaţia otomană în veacurile XIV – XVII. (Mărturiile călătorului Evlia Celebi)", *Studii. Revistă de istorie*, Vol. 18/5, Bucuresti 1965, pp. 1097-1116.
- Mehmet, Mustafa Ali, "Despre moştenirea culturală turcă în Dobrogea (unele reflecţii)", *Moştenirea culturală turcă în Dobrogea*, Gemil T., Custurea G., Cornea D. R. (coords.), Top Form, Constanta 2013, pp. 9-16.
- Peychev, Stefan, "The image of the city. Public baths and urban space in Western travellers' descriptions of Ottoman Sofia", *The City in the Muslim World. Depictions by Western Travel Writers*, (eds.) Mohammad Ghari-pour and Nilay Özlü, Routledge, London and New York 2015.
- Pinon, Pierre, "The Ottoman Cities of the Balkans", (eds.) Jayyusi K.S., Holod R., Petruccioli A., Raymond A., *The City in the Islamic World*, Vol. 2, Handbook of Oriental Studies, Brill, Leiden – Boston 2008, pp. 143-158.
- Popescu, Anca, "Dobrogea otomană", *Dobrogea 1878 – 2008. Orizonturi deschise de mandatul european Ciorbea V.* (coord.), Ex Ponto, Constanţa 2008, pp. 139-149.

- Popescu, Anca, "Străjuirea navigației pe Dunăre în epoca otomană: derbendcilik-ul", *Studii și materiale de istorie medie*, Vol. 28, 2010, pp. 149-168.
- Popescu, Anca, "Toponimii multiple în sancak-ul Silistra (sec. XVI)", *Studii și Materiale de Istorie Medie*, Vol. 29, 2011, pp. 163-182.
- Popescu, Anca, "Ester au XVIe siècle. Nouvelles contributions", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Vol. 50/1-4, 2012, pp. 191-202.
- Popescu, Anca, "Derbendgii la Dunărea de Jos în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. O contribuție", *Revista de Istorie Militară*, Vol. 1-2, 2013, pp. 12-17.
- Popescu, Anca, *Integrarea imperială otomană a teritoriilor din sud-estul Europei. Sangeacul Silistra (sec. XV-XVI)*, Muzeul Național al Literaturii Române, București 2013.
- Popescu, Anca, "Portul Tulcea în documente otomane din secolul al XVI-lea", *Istro-Pontica. Studii și comunicări de istorie a Dobrogei*, Vol. 2, 2014, pp. 23-32.
- Prodan, Dan, "Teritoriile românești sub stăpânire otomană în istoriografia românească a secolului al XX-lea", *Studii și articole de istorie*, Vol. 71, 2006.
- Sandfuchs, Sert Özlem, *Reconstructing a Town from its Court Records. Rodosçuk (1546-1553)*, München 2008.
- Soreanu, Mircea, "Fortificații și porturi otomane la Marea Neagră", *Revista de Istorie Militară*, Vol. 3-4, 2010, pp. 12-20.
- Șerban, Constantin, Șerban, Victoria, "Rolul economic și politico-militar al orașelor din Dobrogea de nord în secolele XVI-XVIII", *Peuce*, S.V., Vol. 2, 1971, pp. 283-291.

- Șerban, Constantin, Șerban, “Victoria, Tipologia orașelor din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane (secolele XV – XIX)”, *Peuce*, S.V., Vol. 6, 1977, pp. 271 – 277.
- Vasiliu, Ioan, “Stiri istorice si date arheologice referitoare la orașul Babadag în Evul Mediu”, *Peuce*, S.V., Vol.12, 1996, pp. 195-224.
- Veinstein, Gilles, “The Ottoman town (fifteenth-eighteenth centuries)”, (eds.) Jayyusi K.S., Holod R., Petruccioli A., Raymond A., *The City in the Islamic World*, Vol. 2, Handbook of Oriental Studies, Brill, Leiden-Boston 2008, pp. 205-217.
- Vergatti, Radu Ștefan, “Dobrogea, mojar al popoarelor și religiilor în secolul al XIV-lea”, Coman V. (coord.), *Dobrogea – model de conviețuire multietnică și multiculturală*, Ed. Muntenia, Constanța 2008, pp. 65-73.
- Voinea, Valentina, Szmoniewski, Bartłomiej, Popescu, Anca, Mototolea, Aurel, Florea, Mihai, “Noi descoperiri de epoca otomana pe Valea Casimcei: Cheia-Pazvant”, *Arheovest*, Vol. 3.1, 2015, pp. 509-529.
- Wilkinson, Toby, *Tying the threads of Eurasia. Trans-regional routes and material flows in Transcaucazia, Eastern Anatolia and western Central Asia, c.3000 – 1500 B.C.*, Sidestone Press, Leyden 2014.

17. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA MOSTAR ŞER'İYYE SİCİLLERİNDE TEREKE KAYITLARI

*The Heritage Records in Mostar Court Proceedings During
the Second Half of The 17th Century*

Rahmi Tekin*

Özet: Sosyo-ekonomik tarih araştırmalarında terekelerin ayrı bir önemi vardır. Ölen bir şahsın ardında bıraktığı malların tamamına tereke (metrukât, muhallefat) denir. Osmanlı Devleti'nde ölen bir kişinin varislerinin mahkemeye başvurmaları halinde, terekenin sayımı yapılır ve değerleri rayiç para üzerinden tespit edilirdi. Mahkeme masrafları çıktıktan sonra, varislere gerekli taksimat yapılırdı. Yapılan bu işlem kadı tarafından ayrıntılı bir biçimde şeriye siciline kaydedilirdi. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Mostar'a ait şeriye sicillerinde yirmi iki adet tereke kaydı tespit edilmiştir. Bu bildiriye adı geçen terekeler incelenerek, o günün koşullarında ailelerde bulunan araç-gereçler, ev gibi gayrimenkuller, mevcut hayvanların cinsi ve adedi belirtilecektir. Metrukâtın fiyatlandırılması dikkate alınarak, tereke sahiplerinin ekonomik durumları ortaya konacaktır. Bununla beraber, terekelerdeki verilerden hareketle Mostar'da bulunan ailelerin sosyal yaşamları irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mostar, Tereke (Miras), Şer'iyee Sicilleri, Osmanlı

Abstract

The heritages have an important role in the research of socio-economic history. All the goods left behind by a deceased person is called heritage. (Metrukât, Muhallefat: heritage) During Ottoman Empire; when a deceased person's heirs apply to the court to share the heritage, Ottomans were counting the heritage and converting the current value of Money having deducted the costs of court, they have the heritage shared among the heirs. Whatever they did, was clearly noted by Kadı (chief of the justice) as the court records. During the second half of the seventeenth century, 22 heritage records were detected in the court records of Mostar. By examining the situation of the names mentioned in this report, the heritage will be specified the tools found in the family, real estates like houses, the kinds, and quantity of available animals. The Economic situation of the heirs will be exposed taking into consideration the pricing of the heritage. At the same time, the social life of families in Mostar will be examined using the data of heritage.

Keywords: Mostar, heritage, court proceedings, Ottoman

* (Yrd. Doç. Dr.), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Van/Türkiye, e-mail: rahmitekin65@gmail.com.

Giriş

Tereke kayıtları, Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Ölen kişinin vârislerinin mahkemeye başvurmaları halinde, metrûkâtın tespit ve taksimi için gerekli fiyatlandırmalar yapılarak kayda geçirildi. Tereke kayıtları, müstakil defterler halinde tutulduğu gibi, şer‘iyye sicilleri içinde de bulunmaktadır. Ölen kişinin hayatı boyunca edindiği menkûl ve gayrimenkûl her türlü malları, alacak ve verecekleri ayrıntılı bir şekilde terekelerde yer edinirdi.

Terekeler, ölen şahısların sosyal statülerini, medeni hallerini aile yapılarına ait bilgiler, giyim, mutfak ve diğer ev müştemilatı hakkında önemli bilgileri içinde barındırır. Gayrimenkullerden ev, bağ, bahçe, değirmen, masere ve sâirenin varlığı ve değerleri hakkında bilgi verir. Özellikle vefat eden kadınların metrukâtında yorgan, döşek, makrame, süs eşyaları ve mücevherâtlara rastlanmaktadır. Söz konusu kayıtlarda bu eşyanın fiyatları ayrı ayrı tespit edilmiştir.¹ Tereke kayıtları sayesinde toplumda servet dağılımının kadın ve erkeklerin mal varlıklarının tespiti, tereke sahibinin toplum içinde sosyal ve ekonomik statüsünü tahmin etmek mümkündür.

L. Fekete, *XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi*, adlı makalede Budin’de vefat eden Ali Çelebi’nin terekesinden çıkan eşyadan, giyecek elbiselerin renginden, bahasından, ahırdaki binek hayvanlarından, mutfaktaki kıymetli eşyasından bahseder. L. Fekete, çıkan eşyaların işlevinden hareketle, Ali Çelebi’nin o malzemeyi nasıl kullandığını edebî bir usulle yorumlayarak anlatmaktadır. Ali Çelebi’nin yüz on dokuz cilt kitabının olduğu ve okuduğu farklı kitaplardan onun karakteri, düşüncesi, edebi yönü ve sâire hakkında yorum yapmaktadır. Birçok kılıcının olduğu belirtilmektedir. Süslü kaplarda yemek yediği de verilen

¹ Ömer Lütü Barkan, “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgeler Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, C. III, S.5-6, s. 1-2, 2. Baskı, Ankara 1993.

bilgiler arasındadır. Bu tartışmalar sonunda, *Türk Efendisinin bizzat kendisi de adım adım yaklaşarak karşımıza çıkmış oldu ve insanı karakterize eden ise kendi evidir,*² diyerek yapmış olduğu tasvirler ve canlandırmalarla adeta vefat eden Ali Çelebi'nin fotoromanını çizmiş ve yazmıştır. Cemal Kafadar da, L. Fekete'nin yorumlarından farklı bir şekilde Venedik'te ölen bir Osmanlı tüccarının terekesinden hareketle onun serencamını anlatmaktadır.³

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Mostar Şer'iyye sicillerinde yirmi iki adet tereke kaydı tespit edilmiştir. Bunlardan dört adedi hiç okunmayacak durumda olduğundan devre dışı bırakılmıştır. Bununla beraber on sekiz tereke kaydı okunarak dökümleri yapılmıştır. Buna rağmen bazı kelimelerin okunması mümkün olamamıştır. Eşya ismi olduğu tahmin edilen bu kelimelerin okunmamasının mahallî adlar olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Okunamayan kelimelerin yerine “...” nokta konmuştur.

XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait beş şer'iyye sicilinden sadece 2 ve 3 numaralı şer'iye sicilinden tereke kaydı çıkmıştır. 1670, 1684 ve 1685 yıllarına ait olan on sekiz adet terekeden on bir tanesi kadınlara; yedi adedi ise erkeklere aittir. Bu da bize Mostar'da özel mülkiyet sahibi kadınlar hakkında bir bilgi vermektedir.

XVII. yüzyılda şer'iyye sicillerinde muhalefât kayıtları tutulma şekli Arapça ve Türkçedir. Ancak İstanbul merkezinde bulunan tereke kaydı olan sicillerin ekserisi Türkçedir. Buna rağmen Mostar şer'iyye sicillerinde bulunan tereke kayıtlarının tamamı Arapçadır. Söz konusu Arapça kayıtlar transkribe edilmeksizin aynen kaydedilmiştir.

2 numaralı Mostar şer'iyye sicilinde Masume bint-i Hasan'ın tereke kaydına rastlanmaktadır. 9 Şaban 1080 / 2

² L. Fekete, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”, *Belleten*, C. XXIX, S.116, Çev, Sadrettin Karatay, TTK Ankara 1965, s. 615-638.

³ Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, Ankara 2014, s.73-122.

Ocak 1670 tarihli tereke kaydı Mostar'ın hangi mahallesinden olduğu belirtilmemiştir.⁴ Ancak diğer tereke sahiplerinin mahalleleri yazılmıştır. Kayıtlarda zikredilen mahalleler ise şunlardır; Gürcü Ahmed, Cernibe (?), Karagöz Bey, Vakıf, Yahya Hoca, Hafız Hoca, Hüseyin Hoca, Lâfi (?) el-Hac İbrahim Ağa, Nezir Ağa ve Vakıf Osman mahalleri zikredilmektedir.

Metrukâtı en az olan 12 Ramazan 1080 / 3 Şubat 1670 tarihinde Gürcü Ahmed Mahallesi'nde vefat eden Zoyka Hatun'un terekesidir. 1650 akça olan terekesinden 1122 akçelik zorunlu harcamalar çıkartıldıktan sonra, 538 akçe varislere kalmıştır.⁵ Bununla beraber metrukâtının değeri en fazla olan kişi evâil-i Cemaziyelevvel 1096 / 5-14 Nisan 1685 tarihinde Hafız Hoca Mahallesi'nde vefat eden Ali Bey bin el-Hac Mustafa Zorî'dir. 136 299 akçelik terekesinden zorunlu harcamalar 99 432 akça olmuştur. Geri kalan 36 867 akça ise varisleri arasında taksim edilmiştir.⁶

1. Terekeden Yapılan Zorunlu Harcamalar

Vefat eden kişinin geride bıraktığı mallar üzerinden zorunlu olarak yapılan harcamalar bulunmaktadır. Bu harcamalar kişinin sağlığında iken bulunduğu tasarruflarla birlikte, vefatıyla ortaya çıkan bazı hakların ve görevlerin yerine getirilmesi için yapılmaktadır.⁷

Zorunlu harcamaların başında *techiz ve tekfin* gelir. Daha sonra tereke sahibi borçlu olarak ölmüşse, bu borçlar terekeden hak sahiplerine verilmek üzere çıkarılır. Ayrıca mihir, mahkemeye ait harçlar, dellal (eğer mallar satışa çıkarılmışsa), muhammin (tereke mallarına kıymet takdir edenler) ve sâireye yapılacak ödemeler de yekûn terekeden çıkarılır.

⁴ Mos. ŞS. Nu. 2, s. 9.

⁵ Mos. ŞS. Nu. 2, s. 11.

⁶ Mos. ŞS. Nu. 3, s. 15-16.

⁷ Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995, s.217.

Mostar şer‘iyye sicillerinde terekenin taksimatı sırasında yapılan zorunlu harcamaları şu şekilde sıralayabiliriz: Techiz-tekfin, resm-i kısmet, kalemiye ve masdariye, dellaliye, deyn-i müsbet, ücret-i hademe, ihzariye ve vakıflara olan borçlardır.⁸ Zorunlu harcamalardaki *deynler* mahalle efradındaki şahıslara borç olduğu gibi, bazen de kendi hanımına veya tanıdığı birinin hanımına da borcu olabilirdi.⁹

2. Terekelerden Çıkan Eşya

Mostar şer‘iyye sicillerinde bulunan terekelerden çıkan eşyayı birkaç grupta toplamak mümkündür: Bunların başında gayrimenkuller gelir. Her ne kadar gayrimenkuller adet olarak az olsa da, değer bakımından en pahalı olanlarıdır. Bazı evcil hayvanlar da çıkan terekeler arsında yer alır.¹⁰ Binek hayvanlara ait takımlar bulunmaktadır. Ev eşyası arasında da birçok çeşit bulunmaktadır. Bunlar arasında, yatak takımları, mutfak takımları, döşemeler, silahlar, aydınlatma aletleri, kadınlar mahsus süs eşyaları, kadın-erkek giyim kuşamları, çeşitli kumaşlar, kadınların beylerinde olan mihr-i müeccelleri ve diğer birtakım ev müstemilatı bulunmaktadır.

3. Gayrimenkuller

Gayrimenkuller arasında daha çok hane, bağ, akar, dükkân, değirmen veya bunlara ait hisseler yer almaktadır. Mevcut Mostar şer‘iyye sicillerindeki terekelerde,

⁸ 1-14 Nisan 1685 tarihli Ali Bey’in tereke kaydında babası adına olan vakfa 68 000 akça borcu olduğu belirtilmiştir. *Deyni müsbet li-vakf-ı ebihi el-Hac Mustafa* 68 000. Mos. ŞS. Nu. 3, s. 15-16.

⁹ *Deyn-i müsbet Abdükerim hatununa* 52, Mos. ŞS. Nu 3, s. 6.

¹⁰ Mos. ŞS. Nu 3, s. 13. Rebiyülevvel 1096 / Şubat-Mart 1685 tarihinde Yahya Hoca Mahallesi’nde Mustafa bin Abdullah’ın terekesinden yüz adet koyunun olduğu ve bunların beherin 50 akçe değer biçildiği kaydedilmektedir. Toplam 5000 akça değerinde koyunlarının fiyatlandırıldığı görülmektedir. Ayrıca 2-11 Haziran 1685 tarihli Fatma bint-i el-Hac Hüseyin’in kırk re’s koyun ve keçisinin bulunduğu belirtilmektedir. Ancak bunlar kendi aralarında taksim yapılacağından, kassam tarafından her hangi bir fiyatlandırma yapılmamıştır. Mos. ŞS. Nu 3, s. 32.

gayrimenkul fiyatlarının değişken olduğu görülmektedir. Bu da doğal olarak hanenin veya bağın bulunduğu mevkiye ve evin yapısına göre fiyatlandırıldığı tahmin sonucunu doğurur.

3-12 Haziran 1685 tarihinde Salih ed-Debbağ'ın Cernibe (?) mahallesinde bulunan hanesine 15000 akça değer biçilmiştir.¹¹ Yine aynı sicilde ve aynı tarihlerde Vakıf Mahallesinde bulunan Hayrkebe (?) bint-i Osman'ın hane ve bahçesine 105 000 akça değer biçilmiştir.¹² Osman bin Hüseyin'in hanesine ise 16667 akçe değer biçilmiştir.¹³ Her ne kadar birinci ile üçüncünün fiyatları birbirine yakın ise de, ikinci hanenin bağla beraber olması nedeniyle fiyatı da bir hayli fazladır. Hane haricinde Mostar şer'iyeye sicillerinde bulunan diğer gayrimenkuller bağ veya bağ hissesi, dükkân veya dükkân hissesi, değirmen,¹⁴ tabakhane dükkânı¹⁵ ve bazı akarlar¹⁶ bulunmaktadır.

4. Ev Eşyaları

Ev eşyalarının, en az aile hayatında barınma ihtiyacını karşılayan ev kadar önemli olduğu muhakkaktır. Eşyaların çeşitliliği ve sayısı, kişinin veya ailenin, sosyal, ekonomik ve kültürel durumunu yansıttığı kadar, hayat tarzını da ortaya koyar.¹⁷ Osmanlı dönemi Mostar'da bulunan ailelerin kullandıkları eşyaları da ancak tereke kayıtlarından ve müzedeki kalıntılardan takip etmek mümkündür. Bu bağlamda incelenen on sekiz tereke kaydından çıkan ev eşyalarının ailelerin sosyo-ekonomik yapıları hakkında azda olsa bir bilgi vermesi bakımından önemlidir.

¹¹ Mos. ŞS. Nu 3, s. 6.

¹² Mos. ŞS. Nu 3, s. 8.

¹³ Mos. ŞS. Nu 3, s. 32.

¹⁴ Mos. ŞS. Nu 3, s. 13.

¹⁵ Mos. ŞS. Nu 3, s. 32.

¹⁶ Mos. ŞS. Nu 3, s. 34.

¹⁷ Ömer Demirel, Muhiddin Tuş, Adnan Gürbüz, "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX Yüzyıllar)", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. II, Ankara 1992, s.706.

Evde çıkan eşyaların tasnifini yaparak bir gruplandırmaya gidilmesi gerekmektedir. Buna göre, mutfak eşyaları, yatak takımları, sergiler ve hamam takımları bulunmaktadır.

a. Mutfak Eşyaları

Osmanlı mutfakı yemek kültürü ile yakından ilgilidir. Zengin bir yemek kültürüyle beraber, bunların hazırlanmasında ve servisinde bol bir malzemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Osmanlı mutfakı bu bakımdan çok çeşitli ve zengin bir malzeme yelpazesine sahiptir. Bu söz konusu malzeme de tereke kayıtlarından ortaya çıkmaktadır.

Mutfak eşyalarının başında çeşitli şekillerde sini, kaşık, ibrik, çeşitli sahan, farklı ebatlarda tencere, maşa, hamur teknesi, ocak, fuç, saka, farklı amaçlar için kullanılan tepsiler, büyüklü küçüklü güğümler, saç ayak, şımşır çömçe, leğen, bakraç, hârânî, üzüm sepeti, ocak demiri, maşrapa, büyüklü küçüklü kazanlar, havan, lenger, debbe,¹⁸ küp, kepçe, fincan kutusu, çanak, bıçak, cezve, elek, kalbur, ekmek teknesi, ekmek tahtası, cam tas, bardak ve çömçe gibi eşyalar bulunmaktadır. Yine bu eşyaların bir kısmı *köhne*; yani eski olarak nitelendirilmiştir. Diğer eşyalarda olduğu gibi, mutfak eşyalarında da metrukâtlarda farklılık arz ettiği görülmektedir.

Tereke kayıtlarında pek çok eşyanın cinsi, miktarı ve birim fiyatı yer almaktadır. Söz konusu tereke kayıtlarından çıkan malların fiyatları her ne kadar arz ve talebe göre oluşmuş ve gerçek piyasa fiyatlarını yansıtmasa da, dönemin fiyat hareketlerini takip edilmesi bakımından önemlidir. İncelenen tereke kayıtlarının neredeyse tamamında *ibrik* bulunmaktadır. Ancak tamamında da fiyatlar farklıdır. Terekenin birinde 100 akça iken; bir diğerinde 140, 190, 111, 176, 122, 130 ve 131 akça olduğu görülmektedir.¹⁹

¹⁸ *Debbe*: Yuvarlak bakır kap. Bir nevi bakraç. Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, C. I, Dersaadet 1317, s. 602.

¹⁹ Mos. ŞS. Nu 2, s. 9; Mos. ŞS. Nu 3, s. 6, 13, 27, 29, 32, 34, 39, 41.

Mutfak eşyalarından fiyatı en yüksek olanı ise büyüklü küçüklü kazanlardır. Bunlar da *kazğan*, *kazğan-ı sağır* veya *kazğan-ı kebir* olmak üzere çeşitleri vardır. Fiyatları ise 2047, 1945, 1725 ve 1235 akça²⁰ olduğu görülmektedir.

b. Giyim Kuşam Eşyalar

İnsan fitratından kaynaklanan örtünme ihtiyacı, kültürlere, dinlere, iklime, coğrafya ve malzemeye göre şekillenmiştir. Osmanlı toplumunda da sahip olduğu dinî ve örflî kültürün etkisi sonucunda zengin ve çeşitli bir giyim-kuşam kültürü ortaya çıkmıştır. Osmanlı toplumunda Müslim, gayrimüslim, askerî, meslekî, dinî, tasavvufî, kadın-erkek zümre ya da gruplara ait farklı giyim kuşamlar bulunmaktadır.²¹ İfade edildiği üzere, Mostar şer'iyeye sicillerinde çıkan on sekiz terekeden on biri kadınlara; diğer yedisi ise erkeklere aittir. Bu nedenle kadın ve erkek giysileri ayrı ayrı incelenecektir.

b.1. Kadın Giysileri

Kadın giysileri oldukça çeşitli ve adedi fazla olan bir gruptur. Hem kadınların hem de erkeklerin kullandıkları *kebelerin*²² beyaz, kırmızı renklerde olduğu görülmektedir. Ayrıca çeşitli renklerde ve fiyatlarda olan *gömleklerin*²³ hem erkek ve hem kadın terekelerinde mevcut olduğu görülür. Aynı şekilde *ferace*²⁴ de erkek ve kadınların kullandıkları bir

²⁰ Mos. ŞS. Nu 3, s. 6, 7, 15, 34.

²¹ Ö. Demirel, M. Tuş, A. Gürbüz, *Sosyo- Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. II, s.717.

²² *Kebe*, kaba bir üst giyecek olarak tanımlanmaktadır. Ş.Sami, *Kamus-ı Türkî*, C. II, s. 1143; Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967, s. 152; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul 1983, s. 236.

²³ *Gömlek*: çıplak tene giyilen şey demektir. Erkek gömleklerinin eteği dizden yukarıda kalır. Kadın gömlekleri ayak bileklerine kadar uzun olur. R. E. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 125.

²⁴ *Ferace*: Kadınların sokakta yaşamakla beraber giydikleri üst elbisesidir. Çeşitleri olup en bilineni, eteklerle bir boyda olup yakası olandır. Şemseddin Sami, erkeklerin giydiği feraceyi ise, ilmiye sınıfının giydiği geniş kollu ve yarık biniş. Bazen bunların kenarına samur kürk de

üst giysisidir. Kayıtlarda üç adet kadınların giymiş olduğu *feraceye* rastlanmaktadır. Bunlardan birisi sadedir ve 765 akça değer biçilmiştir. Diğer siyah feracedir ki 14000 akça fiyat verilmiştir. Bu söz konusu dönem için oldukça abartılı bir fiyattır. Öteki ferace ise, neftî ferace olarak nitelendirilmiş ve 2500 akça fiyat biçilmiştir.²⁵ Ayrıca *pabuç* da kadın ve erkeklerin ayaklarına giydikleri bir giysi olarak kayıtlarda geçmektedir.

Mostar Şer'iyye sicilleri tereke kayıtlarında çıkan ve kadınlara has giysiler ise şunlardır: *Peştamal*, bele bağlanan ve vücudun belden aşağı örten bez.²⁶ Genelde kadınların terekelerinde bulunmaktadır. Birkaç terekede zikredilen *peştemallerin* değeri ise, 27, 40, 42 ve 100 akça olduğu görülmektedir.²⁷ Kadınların giydikleri diğer giysiler ise, kayıtlarda farklı fiyatlandırmalarla, şu şekilde sıralamak mümkündür. Gömlek, çeşitli tiplerde *dülbent*ler,²⁸ arakiyye, yaşmak, çeşitli kumaşlardan yapılan entariler, çeşitli renklerde kaftanlar, kadife çakşır, sırmalı köynek, kırmızı atlas, yeşil kemha, nakışlı uçkur, diz çakşırı, nakışlı paşmak, ipek kenarlı gömlek, dolama ve buna benzer birtakım kadın giysileri bulunmaktadır.²⁹

b.1. 1. Takı ve Mücevherler

Temel ihtiyaç malzemesinden olmayan, ancak kadınların vazgeçemediği bir süs eşyası olarak takı ve mücevherler terekeler arasında yer almaktadır. İncelenen

kaplanarak giyilirdi. Ş.Sami, *Kamus-i Türkî*, C. II, s. 985; R. E. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 107-108.

²⁵ Mos. ŞS. Nu 2, s. 9; Mos. ŞS. Nu 3, s. 7-8, 27-28.

²⁶ Ş.Sami, *Kamus-i Türkî*, C. I, s. 356; R. E. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s.191.

²⁷ Mos. ŞS. Nu 2, s. 11; Mos. ŞS. Nu 3, s. 7, 28, 32.

²⁸ *Dülbent*: İnce beyaz bez. Sık ve seyrek dokunuşuna, keten ve pamuk ipliğinden oluşuna göre çeşitleri vardır. R. E. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 98.

²⁹ Yukarıda isimleri zikredilen giysilerin fiyatlandırılması farklı olmasından dolayı, ekte verilecek olan tablolarda gösterilmiştir. Onun için ayrıca burada fiyatlar belirtilmemiştir.

Mostar şer'iyeye sicillerinin çoğunlu kadın olmasının doğal sonucu olarak tereklerden *takı* ve *mücevherler* çıkmıştır.

İncelenen terekelerde üç hatunun terekesinden takı ve mücevherler bulunmaktadır. Çıkan süs ve takı malzemesini şu şekilde sıralamak mümkündür. Mahabbe Hatun'un terekesinde 200 akça değerinde bir küpe, 554 akça değerinde gümüş bir gerdan, 526 akça değerinde saç bağı, 91 akça değerinde gümüş düğme,³⁰ 37 akça değerinde bir yüzük ve gümüş bir kuşak bulunmaktadır. Buna göre, 9374 akça değerinde metrukâtı olan Mahabbe Hatun'un 1688 akça değerindeki terekesi kıymetli süs eşyasından oluşmaktadır. Bu da servetinin % 17.92'sine tekabül etmektedir.³¹

16-25 Mayıs 1684 tarihinde terekesinin sayımı yapılan Rabia Hatun'un terekesinde, 1620 akça değerinde inci kuşak, 2500 akça değerinde bir adet yıldızlı küpe, 600 akça değerinde gümüş bir gerdan, 350 akça değerinde zülüflük, 151 akçe değerinde saç bağı, 50 akçe değerinde inci, 4550 akça değerinde altın istefan,³² 292 dirhem (936.444 gr. altın eder) 6670 akça değerinde altın bilezik,³³ 30 akçe değerinde bir püskül, 1287 akçe değerinde bir gümüş kuşak, 1520 akça değerinde altı yüzük bulunmaktadır. 90061 akça değerindeki metrukâtının 19328 akça değerindeki terekesi kıymetli süs eşyasından oluşmaktadır. Bu da Rabia Hatun'un servetinin % 21.46'sına tekabül etmektedir.³⁴

³⁰ *Düğme*: Eski Türk giyim kuşamında düğme gördüğü işten başka elbiselerin süsleri arasında yer alır. Tarihimizde servet ve kudreti temsil eder. R. E. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 98.

³¹ Mos. ŞS. Nu 3, s. 21.

³² *استفان* : Rumca bir kelime olan *stefan* asıl manası taçtır. Hristiyanlarda nikâh akdi sırasında çiçeklerle süslendirilerek geline giydirilen taç. Ş. Sami, *Kamus*, s. 102

³³ *Dirhem*: Arap para sisteminde gümüş sikke yerinde kullanılmış daha sonra da Osmanlılara geçerek bir ağırlık ölçü birimi olmuştur. Günümüzde karşılığı olarak 3.207 gramdır. M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I/453; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, C. I, İstanbul 2000, s.442.

³⁴ Mos. ŞS. Nu 3, s. 27-28.

Süs ve mücevherin ağırlıkta olduğu diğer tereke sahibesi ise Fatma bint-i el-Hac Hüseyin'dir. 2-11 Haziran 1685 tarihli tereke kaydında; biri 30 diğeri 47 akçe değerinde iki püskül, 903 akça değerinde huli,³⁵ 130 akça değerinde (altın veya gümüş olduğu belirtilmemiş) bilezik, 570 akçe değerinde zülüflük, 900 akça değerinde körpe yeşilli (ne olduğu hakkında her hangi bir bilgi edinemedik. Ancak bir mücevher çeşidi olduğu kanaatindeyiz), 800 akça değerinde sekiz yüzük, 1610 akça değerinde bir inci danesi, 670 akça değerinde bilezik ve küpe bulunmaktadır. Fatma bint-i el-Hac Hüseyin'nin terekesinin toplam değeri 13880 akça etmektedir. 13 880 akçalık servetinin 5660 akçası kıymetli süs eşyasından oluşmaktadır. Bu da Fatma bint-i el-Hac Hüseyin'in servetinin % 40.778'sine tekabül etmektedir.³⁶

b.2. Erkek Giysileri

Osmanlı toplumunda kadın ve erkeklerin iç çamaşır olarak kullandıkları eşyaların isimleri ve fonksiyonları pek farklı olmayıp, birbirine benzer oldukları tereklerdeki eşya dökümünden anlaşılmaktadır. Kadın ve erkekler iç çamaşır olarak belden aşağı *don* ve *dizlik* giymektedirler.³⁷ Bunların haricinde erkeklerin giydiği; ancak kadınların da kullandığı *şalvar*, *diz çakşırı*, *tapşur*³⁸ (kırmızı tapşur, sof tapşur), çeşitli şekillerde *kuşak* (sim kuşak, mor kuşak)³⁹ gibi bazı giysileri saymak mümkündür. Bunun haricinde sadece erkeklerin kullandıkları *sarık*, *kavuk*, çeşitli renklerde kullanılan *kürkler*, *çizme* ve *kontuş*,⁴⁰ gibi giysilere rastlanmaktadır.

³⁵ **حلي** : Hilye'nin çoğulu. Süs, zinet eşyası. Ş. Sami, *Kamus*, s. 558.

³⁶ Mos. ŞS. Nu 3, s. 32.

³⁷ Ö. Demirel, M. Tuş, A. Gürbüz, *Sosyo- Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. II, s. 720-721.

³⁸ *Tarpuş* **طار پوش** : Kırmızı yünden örgü külahlara verilmiş bir isimdir. Püsküllü veya püskülsüz olur. Ekseriye kadınlar başlarına giyer, ancak erkeklerin de kullandığı olurdu. Ş. Sami, *Kamus*, s. 880; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III/413; R. E. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s.222; Mos. ŞS. Nu 3, s. 27-28.

³⁹ Mos. ŞS. Nu 3, s. 8, 13, 15-16.

⁴⁰ *Kontuş*: Tatar beylerinin giydikleri yüzü harçlı, dar kollu üstlük elbise, kapaniçenin bir nevi. Ş. Sami, *Kamus*, s. 1116. Mos. ŞS. Nu 3, s. 32.

b.3. Diğer Eşyalar

Bu grupta bulunan eşya daha çok ev müstemilatı veya terekelerde çıkan ve değer biçilen eşyadır. Zayka Hatun ve Rabia Hatun'un terekelerinden birer adet *Kelâm-ı Kadîm* yani *Kur'an* çıkmıştır.⁴¹ Bunun haricinde Ahmed Çelebi bin Ömer Bey'in terekesinden ise, toplam değeri 250 akça fiyat biçilen dört kitap çıkmıştır.⁴² Ancak bu kitapların adları belirtilmemiştir.

Bazı terekelerde farklı değerlerde kılıç, şimşir ve tüfeğe rastlanmaktadır. Örneğin Salih ed-Debbâğ'ın 30 akça değerinde bir tüfeği varken; Ahmed Çelebi bin Ömer Bey'in üçü av tüfeği olmak üzere beş adet tüfeği vardır. Üç av tüfeğinin değeri 200 akça ederken; diğer tüfeklerden biri 500 akça, diğeri de 1000 akça fiyat verilmiştir. Bunun haricinde, Ahmed Çelebi'ye ait çeşitli *kılıçlar* ve *kama* da bulunmaktadır. Ayrıca diğer terekelerde bulunmayan iki adet dürbün Ahmed Çelebi'nin terekesinde bulunmaktadır.⁴³ Çıkan eşyaların çeşitliliği ve dikkat çekici olması bakımından Ahmed Çelebi'nin terekesi bir örnektir.

Kadın ve erkeklere ait incelenen terekeler arasında *döşek*, çeşitli desen ve büyüklü küçüklü *yastıklar*, çeşitli *yorganlar*, çok farklı *sandıklar*, çeşitli *teraziler*, *kantar*, çeşitli ebatlarda *fiçî*, *çuval*, *tırpan*, çok çeşitli *makrameler*, *kürek*, *kazma*, *şamdan*, *ustura*, *çekiç*, *burgu*, *törpü*, *tahra*, *yolluk*, *kilim*, *çul*, *minder*, *sabun ve koku*, *hamam leğeni*, *mum* ve *kaşığı* gibi malzemeler dikkat çekmektedir.⁴⁴

Sonuç

XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait Mostar Şer'îye sicillerinde okunabilen on sekiz tereke kaydı incelenmiştir.

⁴¹ Mos. ŞS. Nu 2, s. 11; Mos. ŞS. Nu 3, s. 27.

⁴² Mos. ŞS. Nu 3, s. 8.

⁴³ Mos. ŞS. Nu 3, s. 6, 8.

⁴⁴ Yukarıda isimleri zikredilen eşyanın fiyatlandırılması farklı olmasından dolayı, ekte verilecek olan tablolarda gösterilmiştir. Onun için ayrıca burada fiyatlar belirtilmemiştir

İncelenen terekelerin on bir adedi kadınlara; yedi adedi de erkeklere aittir. Söz konusu tereke kayıtlarından çıkan eşya ve değerlerinin o dönemde Mostar'ın sosyo-ekonomisi hakkında etraflıca bir malumat verdiği elbette düşünülemez. Ancak halkın kullandığı eşya çeşidi, giydiği giysiler, alet ve edevatları hakkında az da olsa bir bilgi vermektedir.

Osmanlı Devleti'nde, ölen şahısların varislerinin tereke taksimatı için mahkemeye başvurmaları zorunlu olmadığından, Mostar Şer'îye sicillerinde pek fazla tereke kaydına rastlanmamıştır. Mevcut tereke kayıtlarında kadınların kendilerine ait özel servetleri ve mülkiyetlerinin bulunması ayrıca dikkati çeken önemli bir husustur.

EKLER

45 محلفات ----- معصومه بنت حسن ماتت ساكنة بمحلة ... من محلات مدينه موستار و تركت زوجا زاده ... مصلي ... مدعوة ... و الوراثه منحصره فيهم حرر في اليوم التاسع من شهر شعبان المعظم سنه 1080

Hane 1/4000	Bağ-Hane 1/ 500	Döşek 1/165	Ferace 765	Köhne ... 1/18	Bokça 1/4
Sini 1/6	Kaşık 4	Sandık 1/20	Küçük yastık 1/10	Köhne yelek 1/18	... yastık 1/70
Köhne kebe 1/35	Sakâ 1/31	Tepsi 1/70	Sahan 10/100	İbrik 1/100	Mihr-i müeccel-i ‘ala’z-zevc 2000
YEKÛN		8086 (7916)			
Mine’l-Ihrâc	Resm-i kismet 200	Kalemiye ve masdariye 48	İhzâriye 14	Dellâliye 75	Deyn-i müsbet (ism. Okunamadı) 1000
Yekûn	2349 (2337)				
Beyne’l-Verese	Hisse-i zevc 1434		Hisse-i bint 2868		Hisse-i ... li-ebeveyn 1434

⁴⁵ Mostar Şer‘iye Sicili, nu: 2, s.9.

زايكا (۹) خاتون مانت بمحله كورجي احمد حرر بمعرفة

مخلفات⁴⁶

Kelâm ... 100	... 1/2	Tekne 1/6	Çerāk 116	Tuzluk 6	Saçma 23	Şem'adân 26
Tekne 20	... 60	Tencere ve ... 280	Maşa 31	Kebe 54	Def'a kebe 31	... 36
Fuçı 17	Ocak ... 92	... 26	Sandık 19	Def'a kebe 51	... 4	Şimşir 48
Yastık 26	... 4	Küçük yastık 4	Farâşhane 9	Yorgan 31	Sandık 28	Köhne ... 280
Saka 61	Peştamal 42	... 31	Döşek 161	Şiş 20	İskemle 8	...8
YEKÛN		1650 (1661)				
Mine'l-İhrâcât	... 1000	Resm-i kısmet 42	Kalemiye ve mastariye 7	Ücret-i hademe 20	İhzariye 10	Dellaliye 42
Yekûn	1122					
el-Bâki	528					

⁴⁶ Mostar Şer'îye Sicili, nu: 2, s.11.

صالح الديباغ بن بري مات هو ساكن بمحلة جرنبيه (٩) ترك زوجة مدعوة عابده و عصبه ... و الوراثه منحصرة لهم وقع الحريز في اوائل رجب الفرد سنه ست و تسعين و الف

1	İbrik 140	Gügüm 120	Saç ayak 61	Defa saç ayak 16	Ocak ... 76	Şimşir çömçe 81	Saç 100
2	Tepsi ... 100	Sahan 2/212	Tencere sağır 171	Kovan 6/940	Defa Sahan 162	Harânni 320	... 28
3	Çerâk 16	... 66	Leğen 110	Bakraç 83	... 51	Tereke olacak 20	Sini ağaç 46
4	Torba 50	.. 21	Çizme 80	Safra (?) 150	Kuşak 33	... tüfenk 30	... 112
5	Bellü beşik 70	Diz çakşır 108	Terazü ağaç 15	Fişek kesesi 90	Üzüm sepeti 45	... 51	Ocak demiri 34
6	Maşa mea Kûrek 20	Mumluk köhne 11	Sepet 26	Babuç 17	... 140	... köhne 50	... köhne 161
7	Defa ... 12	... 90	Defa kebe 80	... 20	Defa kebe beyaz 165	Sandık 30	Yorgan mea yastık 81
8	Gömlek 46	Deri 4/92	Sahân-ı levn 175x33=5775	Meşin-i levn 20x40=800		Kantar sağır 212	Salvar 61
9	Kazgân kebir (aded okunamadı) 2047	Tabak sağır 30	... 320	Defa kebe köhne 30	Elek 16	Küp 60	Defa ... 701
10	Fuçu 97	Sabun teknesi 24	Defa fuçu 54	... ağacı 32	Defa fuçu 33	Defa ... 16	Defac ... 38
11	Defa fuçu kebir 360	Defa sandık 89	... üzüm ... 375	Tekne hamur 40	... 272	Tırpan 28	Defa fuçu 270
12	Dolama ... 660	Ferâce ... 540	Sahra (?) bağ 1 kıta 3301	... 511		Çemlanda (?) bağ kıta 3/2600	
13	Defa Çemlanda (?) bağ kıta 2/4305			Hane der mahalle-i mezbure 15000		Dükkan hissesi 2000	
	Y E K U N		45534	Kırk beş bin beş yüz otuz dört akçedir			
	Minhâ el-ihracâtü'l-lâzime						
1	Techiz ve tekfin 1774		Resm-i kismet 1136	Kalemiye ve ihzariye ve sarrafiye ve ücret-i kadem 380		Dellaliye 1020	Deyn-i müsbet li-vakfi'l-... Yahya (?) 11250
2	Deyn-i müsbet Behlül Efendi 1495		Deyn-i müsbet Süleyman 290	Deyn-i müsbet Hüseyin 176		Deyn-i müsbet Yusuf 500	Deyn-i müsbet mihr hatununa 3400
3	Deyn-i müsbet Hasan hoca 1450		Deyn-i müsbet Abdülkerim hatununa 52	Deyn-i müsbet Ömer ... 90		Deyn-i müsbet ... 4000	Deyn-i müsbet ... Hasan'a 100
4	Deyn-i müsbet Ömer Hoca 1260		Deyn-i müsbet hatununa 1300	Deyn Hüseyne 33			
	Sahihu'l-bâki beyne'l-verese					14062	
	Hisse-i Zevce 3515					Hisse-i ... mezkûre 10547	

⁴⁷ Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.6.

محبه خاتون بنت ... ماتت هي ساكنة بمحلة قره كوز بك و تركت زوجها مدعوا عبدالله و اخا مدعوا ... و اختين مدعوتين واحده و عايشه و الوراثه منحصره فهم وقع التحرير في اوائل جمادى الاخر لسنه ست و تسعين و الف

1	Tebsi 147	Gügüm 281	Tencere 10/280	Sahan mea tebsi 281	... 131	... 86	... 112
2	Tas 60	Şamdan 47	Maşa 12	Lenger 30	Şiş mea maşa mea kürek 70	Sac ayak 22	Leğen 121
3	Döşek mâi 245	Yastık 75	Boz yastık 11	Peştamal 27	Yorgan 171	Feraşhâne 12	
4	Çarşaf 80	... 200	Kilim 181	Diğer çarşaf 150	Bellik beyaz 123	Yastık 195	Peşgir 70
5	Defa bellik ... 171	Makreme 41	Makreme nakışlı 41	Sac ayağı 74	Diz çakşırı 120	Yaşmak 112	
6	Bez pare 270	Gömlek 190	Makas 7	Defa makas 8	Kutu ... 35	Afreli ? 85	Defa Afreli 50
7	Kuşak sim 120	Defa kusak el-kaleme 360	Yüzük 37	Alaca 285	Defa gömlek 236	Döşek beyaz ve kırmızı 200	
8	Sandık ceviz 185	Saç bağı 563	Diz çakşırı sim 32	Küp 200	... 544	Düğme sim 91	Yaşmak 22
9	Mihr-i müeccel 2000						
Y E K U N			9374 Dokuz bin üç yüz akçedir				
Minhâ el-ihracâtü'l-lâzime							
Resm-i kısmet 330		İhzariye ve ücret-i kadem 134			Dellaliye 170		
YEKUN		634					
el-BÂKÎ							
Hisse-i Zevci'l-mezbûr 4370		Hisse-i ahi'l-mezbûr 2185		Hisse-i uhtü'l-mezbûr 1092		Hisse-i uhtü'l-mezbûr 1092	

⁴⁸ Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.7.

49

محلفات

حيركبه بنت عثمان ماتت هي ساكنة بمحلة وقف و تركت بنتا مدعوة ساكنه وارثان اخران اثبت و الوراثه بينهما ان ثبت و الافير وكله اليها وقع التحرم في اوائل جمادي الاول سنة ست و تسعين و الف

1	İbrik 191	Tencere 162	Maşraba 40	Kâse sağır 40	Sahan lenger 50	Kabak 34	Tas 45	Şamdan 32
2	Sac 89	Tebşili tebe(?) 166	Balta 30	Kazma 50	... mea kürek 32	Sini köhne 141	Kebir sahan 41	Çerağı 130
3	Entari 200	Yolluk siyah 82	... köhne 51	⁵⁰ Kazgân 1725	Tas sağır 31	Yastık 56	Yorgan 160	Döşek 180
4	Gömlek 25	Diğer gömlek 30	Müşevveş yolluk 130	Arrakiye 43	Değirmi dülbend 110	Kuşak 370	Çağşır 91	
5	Yolluk köhne 130	Kilim köhne 157	... 26	Çarşaf 50	Yaşmak 16	Makreme-i abdest 15	Sandık 40	
6	⁵¹ Ferrace siyah 14 000	Hane ve bahçe 105 000	Bağ der karye-ی ریحو dönüm 18 /185 000				Esmer Çönikte bir bağ dönüm / 3 000	
7	Abdülümünde mahsûl akçesinden 1600				Mezbûrda nakid 1500			
Y E K U N			42007 Muhalefatın toplam fiyatı yekûna yansımamıştır. Bir yanlışlığın olduğu düşünülmektedir.					
Minhâ el-ihracâtü'l-lâzime								
Techiz ve tekfin 3233		Defa Taamiye 494		Defa Taamiye kırk küsürden 660		Deyn-i müsbet Ahmed Efendiye 2125		
Deyn-i müsbet li-vakf-ı Abdullah Beşe 2125		Mustafa Bey ... Deyn-i müsbet 12000		Şaban ve Berçân (?) zâde ... 5000				
Deyn-i müsbet Tebrî (?) Novalı 12000			el-Hac Abdi Efendiye devn 900		İbrahim Debbâğ 200		Hac Behlül-zâdeye 100	
Deyn-i müsbet el-Hac Muslu diğer defa 1000 + 300			Deyn Fatıma Hatuna 3600		Kahraman mirasından 6000		Deyn Yusuf Sinan Paşa 2100	
Resm-i kismet ve ... 1200			Huddâmiye ve ihzariye 160			Dellaliye 130		Bâki 31
YEKUN			41967					
Bade'l-hisâb değirmen bahasından Mahvil nam zimmiye deyn-i sübût zühür eyledi 700					Defa mühevvelde deyn-i hirmân ... oldu 8150			

⁴⁹ *Mostar Şer'îye Sicili*, nu: 3, s.7-8.

⁵⁰ Kazgân kelimesinin yanında silinmiş bir kelimenin daha olduğu tespit edilmiş, ancak okunamamıştır. Silinen bu kelimenin kazanın adedi veya niteliği hakkında olduğu tahmin edilmektedir.

⁵¹ Bir feracenin o dönemde bu kadar fiyat etmesi biraz abartılı gibi.

52-----محلفات

المرحوم احمد جلبى بن عمر بك مات هو ساكنا بمحلة قراكوڤ بك ترك زوجة مدعوة امينه و و بنتا مدعوة راييه و الوراثه منحصره فيهم وقع التحريم في اوائل رجب الغر و لسنه ست و تسعين و الف

1	Kılıç sim 1000	Tüfenk sağır 500	Sâlma (?) 100	Fişek kebîr 40	Eyer (?) 200	3/200 حرشة
2	İhrâm 100	Dolama Köhne 200	Gama köhne 200	İhrâm sağır 100	... entari 50	Kitap 1/100
3	Ustura mea bileği 50	Sarık bohçasıyla 3/150	Defa kitap 3/150	Kavuk 2/50	Kuş ... 100	
4	Parça 50 هاره شل	Kırmızı kudum 150	Belli şâmî 6/200	Av tüfenk bohçasıyla 3/200	Mor mukaddem kuşak 100	
5	Tafna (?) parça 50	Durbin 2/20	Alaca kapma 150	Defa alaca beyaz 150	Çentare(?) ... 100	Arake hafr(?) 10
6	Kırmızı balmum parça 17/100	Beyaz sac 100	Çakşır kırmızı 2/400	Yolluk alaca 100	Haçkalı kadife 1000	Bohça 2/100
7	... mea kuşak 100	Kırmızı kilim 200	... 100	Yolluk beyaz 50	Yorgan 200	Kırmızı ... 2/500
8	Defa yastık köhne 50	Kürk kahverengi 300	Kurdan(?) kırmızı 2/350	Kürk ... 1000	Eyer ... 150	... 40
9	Yağmurluk 1000	Harar kılı 3/200	Defa kavuk 20	Yolluk beyaz 50	Gömlek 2/100	Tarak 2/10
10	Makreme nakışlı 6/300	Uçkur 20	El makremesi 2/50	Divit sim 1500	Bıçak sim 2/500	... sim 2/1000
11	İbrik 100	Leğen 150	Tabak kahve 10	Finca ... 100	İbrik kahve 60	Tas 60
12	... 100	Hurdât 50	Tüfenk ... 1000	Boça sandık 81/40	Demir yular 10	Çizme 50
Yekûn Ceman ⁵³			17120			

⁵² Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.8.

⁵³ Söz konusu bu terekede zorunlu olarak yapılan masraflardan ve varisler arasında yapılması gereken taksime ait her hangi bir kayda rastlanmamıştır.

54 ----- محلفات

مصطفى بن عبدالله مات هو ساكننا بمحلة يحيى خواجه و ترك زوجة مدعوة صائمه و ابنا مدعوا صالح و اربع بنات مدعوات خديجه و امهان و عاليه و صالحه و الوراثه منحصرة فيهم وقع التحرير في ربيع الاول لسنة سنه و تسعين و الف

1	Hane der mahalle-i mezbur 18000	Sandık ceviz 300	Çabarkıye (?) köhne 13	Fazancık 3/675	Sandık köhne 26	Çabarkıye (?) sağır 42		
2	Havan 21	İbrik 190	Saç ayak 5	Şamdan 80	Defa ibrik 90	Tepsi penbe 2/450	Defa tepsi penbe 93	
3	Alaca hâr 351	Lenger mea kâse 71	Kebe 75	Tâbe(?) kebir 101	Tencere Kapağıyla 227	Kılıç köhne 165	Satır 30	Çerak 11
4	Cili tahrası 34	Saç köhne 31	Şiş 26	Demir (?) pencere 115	Burgu mea törpi 50	Çekiç mea kassâc 27	Tahran (?) 15	
5	Defa şiş sağır 6	Keser mea bal bıçağı 40	Tabak fâhfurî 200	Bakraç 211	Maşrafa 30	Kantar sağır 80		
6	Güğüm kebir 335	Sahan kebir 103	Bol(?) sahan 161	Etmek sakası 27	Tepesi köhne 95	Kepçe sağır 10	Öşküren (?) sağır 31	
7	... 91	Fânus köhne 70	Çuval 6/180	Kolkuma(?) 35	Peşkir sağır 123	Sarık 140	Fincan ... 47	
8	Kırmızı çakşır köhne 190	Sâka 37	Defa kantar sağır 57	Özengi 100	Defa kantar 190	Defa kantar köhne 24		
9	Törpü 5	Döğen 2/200	Tezgah 171	Eyer mea kantar 320	Kürk köhne 200	Gömlek 270	Kürk yeşil 110	
10	Dolama yeşil çuka 140	Saç ayak 44	... 65	Bardak 20	Küp köhne 5	Pisûz(?) 5	... 39	
11	İbrik kahve 30	Yastık köhne 100	Halı kebir 660	Kazgân kebir 3699	Bağ-ı esmer ... 3200			
12	Bağ ... kıta 2/16000	Değirmen hane 15000	Koyun yüz adet her biri 50 toplam 5000					
55								

⁵⁴ Mostar Şer'ıye Sicili, nu: 3, s.13.

⁵⁵ Mustafa bin Abdullah'ın muhalledâfâtının dökümü yapılmış, ancak muhalledâfâtın toplam değeri, bundan çıkarılan zorunlu harcamalar ve varisler arasındaki taksimatı belirtilmemiştir. Sadece terekeden çıkan eşya fiyatlandırılmış ve öylece bırakılmıştır. Tablonun son satırındaki muhalledâfâtın toplam değeri ise, çevri yapıldıktan sonra hesaplanıp yekûn olarak kaydedilmiştir

56 محلفات

علي بك بن الحاج مصطفى زوري مات هو ساكناً بمحلة حافظ خواجه و ترك زوجة مدعوة ... و ثلاث بنات مدعوات ... و ... و صائمه ... منحصرة فيهم وقع التحرير في اوائل جمادى الاول لسنة 96

	... kelâm ... 300		Hâne der mahalle-i mezbur 30000			... 25000		Değirmen hâne der karye-i Dimes (?) 51 000	
1	Hayvanât cümle 300	حلي kebîr 3510	Leğen 202	Tepsi 221	Defa tepsi 378	Sahan 80	Defa sahan 130	Kâse 91	⁵⁷ Debbe 224
2	Defa sahan 276	Defa debbe 255	Tas 71	Defa sahan 101	Tepsi köhne 100	İbrik kahve 119	Cezve 40	Kazgân sağır 1059	
3	Defa tebîsî köhne 101	Defa leğen 170	Kaşık deste 19	Defa kâse 42	Defa sahan kebîr 383	Harânı (tencere)760	Kazgân kebîr 1945	Defa kâse 115	
4	Küp 55	Tencere 242	Sahan ve tepsi 130	Kepçe 86	Harânı bakır 91	Fanûs 61	Hamam leğeni mea sabun 386	Defa ibrik kahve 18	Kebe mâi 240
5	Fincan kutusu 41	Yastık çuka 379	Bardak 5	... 60	Cilbend 84	... 270	Tabak 7	... 1052	Kilim köhne 161
6	... 105	Sofra 116	Saç ayak 11	Tan (?) 142	Defa saç ayak 161	Şiş 21	Yastık kadife 140	Defa yastık 27	
7	Kılıç merre(?) 200	Sarık 150	Defa sarık 299	Çizme 25	Yolluk köhne 51	Kebe kırmızı köhne 40	Arkiye 25	Kılıç köhne 405	Kebe köhne beyaz 35
8	Çakşır 95	Şal köhne 51	Yorgan köhne 100	... 219	Kebce 151	Defa ... 60	Kavuk 36	Döşek 235	Küp 20
9	Kavuk köhne 8		... 44	Tabak 8	Saç 13	Çekmece 41	Kise 12	Üzengi 25	
Y E K U N			136 299 Yüz otuz altı bin iki yüz doksan dokuz bin akçedir.						
Minhâ el-ihracâtü'l-lâzime									
Techiz ve tekfin 4828	Mîhr-i zevc 10000	Deyn-i müsbet Taşcı-zâde 2500		Deyn-i müsbet Kenan 600		Deyn-i müsbet el-Hac İbrahim 1000		Deyn-i müsbet İsmail 40	
Deyn-i müsbet Saram Resul 237	Resm-i kismet 3400	Harâciye ve kalemiye ve ücret-i kadem 670			İlhâziye 100	Dellaliye (bir ücret belirtilmemiş)		Deyn-i müsbet el-Hac Behlül 600	Deyn-i mukarrer oğullarına 150
Deyn-i müsbet Hüseyin Bey 200	Deyn-i müsbet Çelebi 3151	Ahmed	Deyn-i müsbet Pazon 90	Deyn-i müsbet Aliyye 110	Deyn-i Mehmed Tâcir		Deyn-i el-Hac Ahmed 1386	Deyn-i müsbet Mahmud 1000	

⁵⁶ Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.15-16.

⁵⁷ Debbe: Yuvarlak bakır kap. Bir nevi bakraç. Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, Dersaadet 1317, c. I, s. 602.

			160		
Deyn-i müsbet Osman Hancı 1000	Deyn-i müsbet Vezir 110	Deyn-i müsbet li-vakf-ı ebihi el-Hac Mustafa 68000			
YEKÛN	99432				
SAHHU'L-BÂKİ	Beyne'l-Verese 36867				
Hisse-i Cevze	Hisse-i Bint	Hisse-i Bint	Hisse-i Bint	Hisse-i muhasebe-i ...	

58 محلفات

محبه خاتون ماتت هي سالكة بمحلة قره كوز بك و تركت زوجها مدعوا عبدالله و اخا غانبا و اختين مدعوتين ... و عايشه و الوراثه منحصره بهم وقع التحرير في اوائل جمادى الآخر
لسنه ست تسعين و الف

1	Tepsi 141	Güğüm 281	Tencere 280	Sahan mea sini 281	Uşkur 121	... kebir 86	Tas 60
2	Tan (?) kebir 112	Şamdan 410	Maşa 12	Lenger 30	Şiş mea maşa mea kürek 70	Saç ayak 22	
3	Leğen 31	Döşek .. 245	Yastık 75	Boz yastık 11	Peştamal 27	Yorgan 171	Kuşhana 12
4	Sofra 200	Çarşaf 80	Kilim 181	Diğer çarşaf 150	Yolluk beyaz 123	Yastık 195	
5	Peşkir 70	Defa yolluk ... 171	Makreme 41	Makreme nakışlı 41	... 74	Diz çakşırı 120	
6	Başmak 112	Bez pare 270	Gömlek 190	Makrâs 7	Defa makrâs 8	Kutu ufak ... 35	(?)* Anteri 85
7	... 50	Kuşak sim 120	Defa kuşak sim li-kalem 360	Yüzük 37	Alaca 285	Defa gömlek 236	Başmak 22
8	Döşek beyaz ... 200	Sandık boz 185	Saç başı 562	Bilezik sim 2/360	Küpe 200	Gerdan sim 554	
9	Düğme sim 91		Mihr-i müeccel 2000				
Y E K Û N			9374 dokuz bin üç yüz yetmiş dört akçedir				
Resm-i kısmet ve mesârif 330			İlhâziye ve ücret-i kadem ve irsalat 134			Dellaliye 170	
YEKÛN			634				
EL-BÂKİ beyne'l-verese			8740				
Hisse-i zevc el-mezbûr 4370		Hisse-i ahi'l-mezbûr 2185		Hisse-i uhtû'l-mezbure 1092		Hisse-i uhtû'l-mezbure 1092	

⁵⁸ Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.21.

59

محلفات

رابعه خاطون بنت صالح اغا ماتت هي ساكنة بمحلة حسين خواجه و تركت زوجها مدعوا عطاء ... مدعوة فاطمه و اخا عبدالباقى و حسن اختيان مدعوتان اسما و مريم و الوراثه منحصره فيهم وقع التحرير في اوائل جمادى الآخر لسنه خمس تسعين و الف

1	Kelam-ı kadim 310	Güğüm kebir 487	Güğüm sağır 319	Tepsi kırmızı 324	Şamdan mumlu 2/200	Sahan kebir 8/1219	Sahan sağır 3/327	Tebcicik 2/63	Kase 2/280
2	Tepsi ... 345	Leğen 290	Diğer tepsi penbe 163	Tepsi penbe sağır 263	Tabe(?) kebir 131	İbrik 140	Küb 2/28	Hamam leğeni ve tas 290	Tabe(?) sağır 97
3	Sac 95	Çömçe 70	Leğen 140	Tencere kebir 525	Şiş 70	Çanak 6	Fanus 65	Sac ayak 3/45	Freşhâne (?) 11
4	Bıçak 2	Uşkur 2/230	Cezve köhne 60	Pabuç köhne 59	Rahle 41	Kilim köhne 300	Yastık kırmızı 118	Diğer yastık 118	Minder kırmızı 262
5	Yastık dimi 151	Yastık köhne 3/246	Yorgan yeşil 687	Minder beyaz 151	Kilim kırmızı 270	Diğer kilim kırmızı 250	Sofra 170	Yorgan kumaş yeşil 1415	
6	Döşek ... 560	Yastık çocuk köhne 30	Yorgan 355	Diğer yorgan 200	Döşek kırmızı dimi 310	Yastık sağır 35	Döşek kırmızı dimi 495		
7	Sofra kebir 420	Sandık sağır 102	Tencere 411	Ayine 170	Çarşaf alaca 30	Pekşir köhne 65	Yastık sağır beyaz 31		
8	Çarşaf beyaz 380	Halı(?) 2300	Yastık kalalı dane (?) 1200	Yastık çatma kadife 855	Çarşaf alaca köhne 30	Pekşir köhne 65	Çarşaf beyaz 101		
9	Çarşaf beyaz 221	Peşkirli entari kumaş 165	Sepet sandık 555	Hamam döşemesi 70	Alaca kaftan 650	... entari al 210	Entari ... kumaş 350		
10	Atlas kırmızı 1800	Yolluk sof kırmızı köhne 516	Çakşır kadife köhne 500	Savan beyaz daralı 120	Köynek büzüncük 202	Ferace nefi 2500	Kemha yeşil 2000		
11	Dibâ acem beyaz 1510	Bokça nakışlı 370	Köynek sırmalı 510	Kâse fağfuri 160	Köynek dülbend 170	... 910	... 3/71		
12	... 31	Çarşaf 140	Perde kırmızı 600	Çarşaf beyaz 172	Çarşaf ... köhne 130	Makreme köhne 11	Çarşaf köhne 135	Makreme havlu 50	
13	Yorgan sağır 255	Bokça köhne 85	Peştamal beyaz 40	Pabuç kesesi 56	Bokça alaca köhne 20	Bez pareleri 10	Baş makremesi 50	Tarbuş sırmalı kırmızı kadife 410	

⁵⁹ Mostar Şer'iyeh Sicili, nu: 3, s.27-28.

14	Tarpuş ⁶⁰ sof sade 70	Tarpuş kırmızı kadife sade 110	Kapma al ... 210	Bokca köhne 10	Şerbet makramesi 20/240	Peşkir ipek 600	Yastık kalaporane(?) 3/1150		
15	Yaşmak 35	Yaşmak sırma 205	Makrame kalaporane(?) 250	Şerbet makramesi 10/108	Makrame alaca 41	Makrame nakışlı 43	Diğer makrame nakışlı 121		
16	Sabun ve koku 60	Şerbet makramesi 101	Bez pareleri 21	Sabun kalub 2/8	Makrame nakışlı 56	Makrame nakışlı 255	Yolluk köhne kumaş 200		
17	Çuka al 1700	... 12	Çuval köhne 16	Keler(?) 8	Arke(?) inci 2100	Kuşak inci 1620	Saçlık 1200	Bilezik altın dirhem 292/6670	Lef(?) sim 965
18	Küpe yıldız 2500	Gerdan sim 600	... 251	Zülüflük 350	Sakallık 230	Sac bağı 151	İnci ... 50	İstifan ⁶¹ altın 4550	Kuşak ... 300
19	Kılıç sim 1000	Püskül 30	Sandık cevz 1240	Al mintan ... 2550	Kırmızı kuşak 700	Makrame sırma 325	Yüzük 6/1520	Döşek köhne 220	
20	Defa döşek köhne 225		Defa döşek 80	Defa döşek 252	من المهر المعقود على زوجها المنكور 10000			Kuşak sim 1287	
Y E K Ü N			90061						
Mihâ el-ihrâc'atu'l-lâzime									
Techiz ve tekfin 7492			Resm-i kismet ve sair ihrac 2800			Hidâmet ve huddamiye ve ihzariye 100		Dellaliye 1600	
Y E K Ü N				78053					
Sahihû'l-bâki beyne'l-verese									
Hisse-i ümm 13008		Hisse-i zevc 39026		Hisse-i ahi 8674		Hisse-i ahi 8674		Hisse-i uht 4337	

⁶⁰ Tarpuş طار بوش : Kırmızı yünden örgü külahlara verilmiş bir isimdir. Püsküllü veya püskülsüz olur. Ekseriye kadınlar başlarına giyer, ancak erkeklerin de kullandığı olurdu. Ş. Sami, *Kamus*, s. 880; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, III/413; Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967, s.222.

⁶¹ استفان : Rumca bir kelime olan stefan asıl manası taçtır. Hristiyanlarda nikah akdi sırasında çiçeklerle süslendirilerek geline giydirilen taç. Ş. Sami, *Kamus*, s. 102.

62 _____ محلفات

المرحوم يسوف بشه بن دوراق مات ساكن حال كونه بمحلء ... الحاج علي من محلات موستار و ترك زوجة مدعوة رحيمة و ابنان صغيران مدعوان محمد و احمد و للورائته منحصرة فيهم وقع التحرير في اليوم السابع من جمادى الاخر لسنة خمس تسعين و الف

1	Hane ve sâir müştemilatı 10000	Bağ der karye-i Dilhonk(?) 1/3 hisse 1800	Defa bağ der karye-i Çamlak 2 hisse 1200	Tüfek kebir kise ve boynuz 730	Kara kılıç 150	Defa tüfek sağır 100		
2	Göynek 3/120	Don mea dim(?) 1/102	Pabuç ... 40	Kuşak 51	Diz çakşırı 40	Yolluk yeşil 90	Dolama yeşil köhne 80	Sarık mea kavuklar 2/201
3	... kürk köhne 85	Çuval 2/120	Kebe beyaz ve siyah 2/100	Buğdayî şink 2/100	Su fıçısı 80	Defa fıçı 2/200	Balta 30	Çepse (?) 61
4	Saç ayak 10	Maşa 6	Elek mea kalbur 60	Etimek teknesi 40	Etimek tahtası 8/64	Kantar 10	Defa tekne 20	Etimek sinisi 2/12
5	Sahın 120	Yahini tebsisi 2/200	... köhne 10	Tâbkür (?) 10				
YEKÛN			18340					
Minhâ İhrâcâtı'l-lâzime								
Berâ-yı techîz ve tekfin 858	Mihr-i zevce 4000	Deyn-i müsbet Ahmed 136	Yusuf tâcire 52	Muhammed Pabuççuya 70	Deyn-i müsbet İshak kapucu 3000	Mahalle fukarasına 1100		
Deyn-i müsbet Oruç Hoca'ya 1600		Resm-i kısmet 420		Kâtibiye 40	Huddamiye 40	Ücret-i kadem ... 100		
Sahihu'l-bâkî li't-taksîm 'alâ mâ feradallahu te'alâ						5884		
Hisse-i zevc 1600			Hisse-i ibn 2574		Hisse-i ibn 2574			

⁶² Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.28.

63 ----- محلفات

فاطمه المرحومه بنت يوسف ماتت ساكنة بمحلّه لافي الحاج علي في محلات موستار و تركت زوجا مدعوا يوسف و ابنا مدعوا فضل الله و بنتان مدعوتان امهان و صفيه و الوراثه
منحصرة بهم وقع التحرير في اليوم الثالث في رجب الفرد لسنة خمس تسعين و الف

1	Hane ve hane müştemilatı 8000	Sahan 140	İbrik 111	Tepsi penbe 155	Cam tas 51	Tas 160	Uşkur 110	... 36	... 32	
2	... 10	Kantar 60	Tuzluk 6	Şiş 10	Saç ayak 9	Sini .. 17	Ölçek 16	Makreme 17	Çömlek 3/6	Defa küp 7
3	Fereşhane 2	Defa ölçek 12	Elek 7	Defa ölçek 2	Çakşır 59	Sandık 67	Kilim 60	Defa sandık 7	Siyah kebe köhne 11	
4	... 1	Döşek köhne 50	Mum çömleği 5	... 315	Bez ... 52	Defa torba 5	Fuçı 52	Havan ağaç 6	Sandık köhne 13	
5	Defa fuçı 104	Defa fuçı 150	Dülbend değirmi 32			مهر عن زوجها المذكور 4000				
YEKÜN			13880							
Minhâ İhrâcâtı'l-lâzime										
Deyn-i müsbet Selim Hoca 1185	Deyn-i müsbet berâ- yı fukarâ-yı mahalle- i Lâfi 3375	Deyn-i müsbet berâ- yı evkâf-ı Derviş Paşa 1650	Deyn-i müsbet İbrahim Hakkı Ağa 1250	Resm-i kısmet 492	Kâtibiye ve huddâmiye 100	İhzâriye 30				
YEKÜN			8072							
Sahihu'l-bâki li't-taksîm beyne'l-verese										
Hisse-i zevc 1202			Hisse-i ibn 2302			Hisse-i bint 1501			Hisse-i bint 1501	

⁶³ Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.29.

64-----محلفات

المرحوم يوسف مات ساكناحالا كونه بمحلله لافي الحاج علي من محلات موستار و ترك و ابنا مدعوا فضل الله و بنتان مدعوتان امهان و صفيه و الوراثه منحصره فيهم وقع التحرير في اليوم الثالث في تايخ المذبور

1	Kazğan kebir 2555	... 230	Tepsi 180	pet(?)	Kenger 130	Cam tas 70	Salata tebsisi 105	... 56	Tâne demir 27	Kebe köhne 13
2	Fânus ve ... köhne 4	Bardak 14	Pabuç 23	Sandık köhne 12	sağır	Ağaç terazi 8	Kaşaglar 7	Kantar 7	Bağ kıta 2/5 hisse 4000	
YEKÛN			7447							
Minhâ İhrâcâtı'l-lâzime										
Mihr-i zevce 4000		Deyn-i müsbet Esmân Salih 1155		Deyn-i müsbet Yusuf Osman 2125		Resm-i kısmet 185		Kâtibiye ve huddâmiye 36		İhzâriye 12

⁶⁴ *Mostar Şer'îye Sicili*, nu: 3, s.29.

65 ----- محلفات

فاطمه بنت الحاج حسين ماتت ساكنة بمحلة ابراهيم اغا شارب (٩) و تركت زوجها مدعوا دوران خليفه و ابنا مدعوا احمد و محمود و حسن و اما مدعوة السنان و الوراثه منحصره بهم وقع التحرير في اواخ جمادى الاخر لسنه ست و تسعين و الف

1	Sahan lenger 2/173	Sahancık 60	Çömçe 41	Taba kebir 131	Tas 71	Defa tabe sağır 50	Lenger sağır (fiyat belirtilmemiş)	Kâse 36
2	Gügüm 338	Tepsi Pete(?) 274	Defa tepsi 185	Tencere sağır 181	Defa tas 41	Tepsi ... 145	Uşkur kırmızı 131	İbrik 176
3	Leğen 151	Sahan kebir 3/553	Kâse 130	Yolluk al tifte(?) 520	Defa yolluk 800	Seccade beyaz 506	Kapma al 730	
4	Düğme sim 280	Yastık yeşil 155	Peşkir safra 321	Makreme solu(?) 80	Gömlek 160	Peştamal 100	Paşmak nakışlı 124	
5	Makreme nakışlı 261	Uçkur nakışlı 61	Bokça nakışlı 140	Defa gömlek 100	Defa gömlek 160	Defa makreme 121	Çakşır diz 111	
6	Değirmi 60	Tesbih mercan 200	Makreme şerbet 105	Defa bokça 75	Defa değirmi 40	*arkiye 161	Defa paşmak 49	
7	Yastık 120	Hulî ⁶⁶ 903	Püşkil 30	Defa püşkil 47	Yastık küçük 2/55	Bokça alaca 60	Defa bokça 45	
8	Çarşaf alaca 55	Değirmi 45	Kuşak القم 800	Sandık cevz 2/901	Kilim 200	Defa tencere 390	Gerdan sim 1050	
9	Bilezik 130	Zülüflük 570	Körpe yeşilli 900	Yüzük 8/800	İncü dene 1610	Bilezik mea küpe 670	Koyun ve keçi 40 adet ⁶⁷	
YEKÜN			17827					
Minhâ								
Techîz ve tekfin 5500		Hüzmekâr ... 1000		Resm-i kısmet 430		Huddamiye ve kalemiye ve ücret-i kadem 140		
el-Bâki beyne'l-verese								
Hisse-i zevc 2690			Hisse-i ibn 4034			Hisse-i ibn 4034		

⁶⁵ Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.32.

⁶⁶ حلى : Hilve'nin çoğulu. Süs, zinet. Ş. Sami, Kamus, s. 558.

⁶⁷ Mezûr kırk re's koyun ... göre taksim ederler kismete dâhil değildir.

محلفات -----⁶⁸

عثمان بن حسين طرن مات هو ساكتاو ترك زوجة مدعوة نعتيه و ابنو اخت ه ابراهم و الوراثة منحصرة فهم وقع التحرير في اواخر شعبان المعظم لسنة ست و تسعين و الف

1	Kazgân kebir 11/1540	Keçe ve huli köhne ve kebe köhne 1000	Bakır kab 4/420	Kontuş kırmızı ⁶⁹ 1420	Ocak demiri 30
2	Hâne der mahallei Şârî 16667	Hisse-i dükkân tabahâne 3000	Goniçe'de iki kıta bağ taksim ederler dâhil-i kısmet değildir		
YEKÛN		24077			
Minhâ el-İhrâcâtü'l-lâzime					
Mihri-zevce-i mezbur 20000			Deyn-i müsbet Ahmed Çelebi 400		
el-Bâki li't-taksîm beyne'l-verese					
Hisse-i zevetü'l-mezbûr 919		Hisse-i ... mezbur 2757		Evlâd-ı ümm hisse-i ... 3333	

⁶⁸ *Mostar Şer'îye Sicili*, nu: 3, s.32.

⁶⁹ **Kontuş**: Tatar beylerinin giydikleri yüzü harçlı, dar kollu üstlük elbise, kapaniçenin bir nevi. Ş. Sami, *Kamus*, s. 1116.

70 ----- محلفات

صالحه خاتون بنت احمد جلبى ماتت ساكنة بمحلة نزيل اغا و تركت زوجها مدعوا حافظ محمد افندي و ابنا مدعوا حسن و بنتا مدعوة صفيه امهان و صفيه و الوراثه منحصره بهم وقع التحرير في اليوم الثالث في رجب الفرد لسنة خمس تسعين و الف

1	Tepsi pete(?) 131	Güğüm 361	Harânî 140	Kapama köhne 176	Leğen 172	İbrik 122	Entari bez 81	Çakşır 200	Çarşaf 21
2	Kapama kırmızı 1055	Yolluk kırmızı 840	Entari kırmızı 500	Yolluk ... 380	Bokca 120	Diğer entari 616	Gömlek cedid 305		
3	Diğer gömlek 90	Yolluk ... 840	Gömlek ipek kenarlı 260	Bokca alaca 75	... kırmızı çuka 75	Sade beyaz 335	Degirmi beyaz 121		
4	Paşmak 67	... 18/198	Kuşak sim 356	... 3/100	Kuşak 190	Bıçak 40	... beyaz 20	Pabuç 35	Yüzük altın 3/240
5	Yaşmak küçük 23	Kutu 13	Bilezik sim 797	Sandık köhne 202	Kazğan sağır 1235	Mihr-i müeccel 3000	Ocak zinciri 37		
6	... 70		Marrame şerit 72	'arkiye köhne 36		Ferace siyah 1500		... 120	
7	Döşek köhne 4/23			Balat'da akarât ve bağât 23000					
YEKÜN			36830 + 2150 = 38980						
Minhâ el-İhrâcâtü'l-lâzime									
Berâ-yı techiz ve tekfin 2300		Deyn-i müsbet Yusuf ... 4500		Deyn-i müsbet Abdülmümin Vakfına 2141		Resm-i kısmet 800		Huddamiye 100	İhzariye 40
Sahihu'l-bâki				29099					
Beyne'l-verese									
Hisse-i zevc el-mezbûr 7274				Hisse-i ibn el-mezbûr 14550			Hisse-i bint el-mezbûr 7275		

⁷⁰ Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.34.

71-----محلفات

رحيمه بنت عبدالله ماتت هي ساكنة حال كونها بمحلة لافي الحاج علي من محلات موستار و تركت زوجا مدعوا ابراهيم و ابنان صغيران محمد و احمد و الوراثه منحصره فيهم وقع التحرير في سلح شعبان المعظم لسنه ست و تسعين و الف

1	Kelâm-ı izzet 330	Tencere 345	Penbe tepsî 245	İbrik 131	Kase 100	شكوره 100	Leğen 151	Menge 150	Lenger 29	Sahn 160	
2	Yahni tepsisi 128	Tâbe 140	Gügüm 351	Yolluk ve çuka bâ silm dökme 320		Alaca kumaş 302	Kuşak sim 250	Tifte yolluk 83	Boğça nakışlı 190	Köhne erike 51	
3	Asâ 33	Bayramp odî (?) 56	Pabuç 81	Değirmi dülbind 30		Gerdâne 340	Kübe 62	Çuka kızılık başım dolama 1100		Yüzük 4/1060	Sirke 10
4	Döşek köhne 51	Yastık köhne 50	Defa yastık sağır 110	Sandık 154	Defa sandık 110	Çarşaf 31	Peşkir 87		Defa çarşaf 90	Kilim köhne 160	
5	Maşa mea küski 12	Şiş 24	Şamdan 32	Ta ba k 15 4	Saç bağı 200	'an hisse-i semen 730		'an mihr-i zevce-i evvel 4000		'an zevce-i sâni mihr 4000	'an hisse-i semen ... 390
YEKÛN			15564								
Minhâ el-İhrâcâtı'l-lâzime											
Berâ-yı techiz ve tekfin 1080			Resm-i kismet 390		Kâtibiye 39		Huddamiye 39		Ücret-i nevm(?) ve muhızrlara 127		
İhzariye 30		Dellaliye 200		Deyn-i müsbet Hac Süleyman 48			Berâ-yı nafaka ve hizmet-i Muhammed ve Ahmed'e ... 200				
Sahihu'l-bâki li't-taksîm beyne'l-verese 'alâ mâ feradallahu te'alâ								13509			
Hisse-i zevc 3375				Hisse-i ibn 5067				Hisse-i ibn 5067			

⁷¹ Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.39.

72-----محلفات

عائشه بنت عبدالله المرحومه ماتت حال كونها بمحلة وقف عثمان من محلات موستار و تركت زوجا مدعوا الحاج عمر

1	Hane müştemilatıyla 5000	Bağ der mavzi'-i Esmer Çoban 16500	Sandık 150	Kise 160	Döşek 207	Yastık 50	Sahan 160	Defa sahan 141		
2	Yorgan köhne 37	Penbe tepsi sağır 70	Tabe 51	Harâni 60	Tas 60	İbrik 130	Leğen 131	Tencere sağır 130	Tabe 113	Sahan 20
3	Şamdan 37	Sandık 102	Kilim köhne 130	Defa sandık 54	Defa sandık 37	Ferace 250	Çarşab 103	İki kalem eşya silik okunamadı		
4	Değirmi dülbent 16	Entari ... 64	Paşmak 101	Göynek 100	Yolluk bâ sim düme 800	Defa göynek 250	Alaca sade 325	Defa göynek 240		
5	Defa entari 200	Çarşab 76	رواق 85	Boğça 50	Defa boğça 45	Erike 60	... 30	Kuşak sim 1410	Defa kuşak 170	
6	Gerdan 572	Bilezik 355	Sağ bağız (?) 143	Düğme 281	Kübe 100	Düğme 91	Yüzük 3/93	... 100	Fuçi mea .. 300	Sandık 40
YEKÛN			29838							

Minhâ el-İhrâcâtü'l-lâzime					
Berâ-yı techiz ve tekfin ber-müceb-i defter 4488	Resm-i kısmet 750	Kâtibiye ve huddamiye 150	Nâib-i ücret-i kadem el-Hac Hasan'a 146	... 725	Dellaliye 737
YEKÛN7097					
Sahihi'l-bâki li't-taksîm beyne'l-verese			22742		
Hisse-i zevc 11371		Hisse-i ... Süleyman 11371			

⁷² Mostar Şer'îye Sicili, nu: 3, s.41-42.

Kaynakça

- Mostar Şer'iyye Sicili (Mos. Ş.S.)*, Nu. 2, Nu.3,
Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, C. III, S.5-6, 2. Baskı, Ankara 1993.
- Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, Ankara 2014, s.73-122.
- Demirel, Ömer, Muhiddin Tuş, Adnan Gürbüz, "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX Yüzyıllar)", *Sosyo- Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. II, Ankara 1992.
- Fekete, L., "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi", *Belleten*, C. XXIX, S.116, Çev. Sadrettin Karatay, TTK Ankara 1965, s. 615-638.
- İnalçık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, C. I, İstanbul 2000.
- Koçu, Reşad Ekrem, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967.
- Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul 1983.
- Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, C. I, Dersaadet 1317.

19. YÜZYIL ORTALARINDA KUMANOVA'DA EKONOMİK HAYAT VE MESLEKLER

*Economic Life and Occupations in the mid-19th Century
Kumanova*

Hasan Babacan*

Özet: Makedonya'nın kuzeyinde önemli bir kısmını Arnavutça konuşan Müslümanların oluşturduğu, günümüzde 60.000'in üzerinde nüfusa sahip bulunan Kumanova, Vardar nehrine karışan Kriva suyunun küçük bir kolu üzerinde, Üsküp'ün 35 km. kadar kuzeydoğusunda engebeli bir düzlükte kurulmuştur. Kökeni Ortaçağ'a kadar uzanan Kumanova, XIV. yüzyılda tarihi Zegligovo bölgesinde bir köy olarak Velbuzd (Köstendil) Prensliği'nin bir parçası idi. XVI. yüzyıl boyunca gelişerek Müslümanların hâkim olduğu bir yerleşim yeri haline dönüştü. Şehrin adı, XII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar bu bölgeye yerleşen Kumanlar'dan (Kıpçak Türkleri) gelir. Kumanova'nın adına, yazılı kaynaklarda ilk olarak 923-925 (1517-1519) yılları arasında tutulmuş bir tahrir defterinde on dokuz Türk ve otuz üç Hristiyan haneden oluşan bir köy şeklinde rastlanır (BA, MAD, nr. 170, s. 202). Kumanova'nın bir kasaba haline gelişi, XVI. yüzyıl başlarında Tatar Sinan Bey tarafından kubbeli büyük bir caminin inşa edilmesiyle gerçekleşti. 977 (1570) tarihli tahrir kayıtlarına göre Kumanova'da bir kısmının sonradan İslamiyet'i kabul ettiği anlaşılan elli iki Müslüman, on dokuz Hristiyan hanesi vardı. Bazı Yörük toplulukları da yöreye gelerek Aşağı Bektaşlı, Asılcılar, Baraklı, Çeltikçi, Kutlu Bey ve Yukarı Bektaşlı köylerini kurup yerleşmişlerdi (1570'te toplam 200 hane, yaklaşık 1000 kişi). Osmanlı Devleti'nin Kutsal İttifak güçleriyle yaptığı savaşlar sırasında 1689-1690'da Kumanova ve civarı, Piccolomini ve Valerio Zips kumandasındaki Avusturya birliklerinin işgali ve Hristiyan nüfusun Avusturyalılar tarafından kışkırtılan Voyvoda Karpoş liderliğindeki isyanını Osmanlılar'ın şiddetli bir şekilde bastırması sırasında önemli ölçüde zarar gördü. XVII. yüzyılın son yıllarında Kumanova çok küçük bir kasaba olarak İtalyan haritacısı Giacomo Cantelli da Vignola tarafından 1689'da Roma'da yayımlanan haritada görülmektedir. Çalışmamızda XIX. Yüzyılda Tanzimat Fermanı'nın uygulamalarında biri olarak karşımıza çıkan Temettuat Defterleri esas olarak kabul edilecektir. Bu dönemde Kumanova ve civarına ait 100'e yakın sayıda Temettuat Defteri tutulduğu tespit edilmektedir. Bu defterlerde özellikle bu civarda yer alan madenler ve bu madenlerde çalışan Müslüman ve gayrimüslim nüfus ve bu nüfusun ekonomiye katkıları, yörede yaygın meslekler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kumanova, Osmanlı Devleti, Temettuat Defteri

* (Prof. Dr.), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Burdur/Türkiye, e-mail: drhasanbabacanmail.com.

Abstract: Kumanova, located in the north of Macedonia, whose population largely consists of Albanian-speaking Muslims has more than 60.000 citizens today. It was established on a rugged plain, on a small distributary of the Kriva, connected with the Vardar River, approximately 35 kms away from the northeast of Skopje. Kumanova, whose roots go back to the Middle ages, was a part of the Velbuzd (Köstendil) principality as a village in the historic Zegligovo territory in the XIV. century. Throughout the XVI. century it has developed to become a settlement dominated by the muslim population. The name of the city comes from the Kumans (Kıpçak Turks) that has settled the region from the XII. to XIII. centuries. The name Kumanova, can first be found in a written source in a record book from the time between 923-925 (1517-1519) as a village consist of nineteen Turkish and thirty three Christian families. (BA, MAD, nr. 170, s. 202) Its transformation into a city occurred when a domed big mosque has been built by Tatar Sinan Bey in early XVI. century. According to a record book from the year 977 (1570), Kumanova had fifty two Muslim, some of which had tergiversated from Christianity to Islam and nineteen Christian families. Some nomadic communities had also arrived in the region, established Aşağı Bektaşlı, Asılcılar, Baraklı, Çeltikçi, Kutlu Bey and Yukarı Bektaşlı villages and settled into those (A total of 200 households, about 1000 people in the year 1570). During the conflicts between Ottoman Empire and the Holy Alliance forces in 1689-1690 Kumanova and its vicinity was substantially damaged during the invasion of the Austrian forces led by Piccolomini and Valerio Zips and the heavily Austrian influenced revolt of the Christian population led by Voyvoda Karpos, which violently suppressed by the Ottomans. In the late XVII. century Kumanova can be seen as a small town on the map that was published by the Italian cartographer Giacomo Cantelli da Vignola in 1689. Our research will be based on Estate Records (Temettuat Defterleri) which was invented during the application of the Tanzimat Edict from the XIX. century. It is determined that during this period there have been approximately 100 Estate Records belong to Kumanova and its vicinity. These records especially deal with the mines located in this region and the Muslim and non-Muslim population that worked in these mines and their contribution to the economy and the population and the common professions in the region.

Keywords: Kumanova, Ottoman Empire, Estate Records

Giriş

Kumanova, Makedonya'nın kuzeyinde önemli bir kısmını Arnavutça konuşan Müslümanların oluşturduğu, günümüzde 60.000'in üzerinde nüfusa sahip bulunan, Vardar nehri- ne karışan Kriva suyunun küçük bir kolu üzerinde, Üs- küp'ün 35 km. kadar kuzeydoğusunda engebeli bir düzlükte

kurulmuş bir şehirdir. Makedonya ile Sırbistan arasındaki ana karayolu ve Selanik-Üsküp-Niş-Belgrad demiryolu üzerinde yer alır. Osmanlı döneminde (1395-1912) Edirne ve Filibe'den Köstendil, Eğri Palanka yoluyla Üsküp'e ve daha ileride Arnavutluk içlerine uzanan ve buradan geçen yol bugünkünden daha önemliydi.

Kökeni Ortaçağ'a kadar uzanan Kumanova, XIV. yüzyılda tarihi Zegligovo bölgesinde bir köy olarak Velbuzd (Köstendil) Prensliği'nin bir parçası idi. XVI. yüzyıl boyunca gelişerek Müslümanların hâkim olduğu bir yerleşim yeri haline dönüştü.¹ 180-200 yıl kadar Karadeniz'in kuzeyi ve Kuman Kafkas sahasını ellerinde tutmuş olan Kuman-Kıpçakların gerek bu sahanın ve gerekse komşu memleketlerin tarihinde büyük bir rolü olduğu aşîkârdır. Kumanlardan birçoğunun sonraları Balkanlar'da faaliyette bulundukları ve oralarda yerleştikleri de malûmdur. Yugoslavya'daki "Kumanova" adı bu hususta bir misal teşkil edebilir.²

Kumanova adına yazılı kaynaklarda ilk olarak 1517-1519 yılları arasında tutulmuş bir tahrir defterinde 19 Türk ve 33 Hristiyan haneden oluşan bir köy şeklinde rastlanır. Şehrin bir kasaba haline gelişi, XVI. yüzyıl başlarında Tatar Sinan Bey tarafından kubbeli büyük bir caminin inşa edilmesiyle gerçekleşti. 1570 tarihli tahrir kayıtlarına göre Kumanova'da bir kısmının sonradan İslamiyet'i kabul ettiği anlaşılan 52 Müslüman, 19 Hristiyan hanesi vardı. Bazı Yörük toplulukları da yöreye gelerek Aşağı Bektaşlı, Asılcılar, Baraklı, Çeltikçi, Kutlu Bey ve Yukarı Bektaşlı köylerini kurup yerleşmişlerdi (1570'te toplam 200 hane, yaklaşık 1000 kişi). Bölge, büyük oranda Bulgarca, Makedonca ve Sırpça konuşan Hristiyanlarla iskân edilmiştir. Kumanicevo, Turkovce ve Vragoturci köylerine yerleşen ilk Türkler olan Kumanlar ise bu nüfus içinde asimile olmuştur.³

¹ Machiel Kiel, "Kumanova", *D.İ.A.*, C.XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 363.

² Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 98.

³ M. Machiel Kiel, a.g.m., s. 363.

Evliya Çelebi 1665'te Kumanova'yı şematik ve eksik bir şekilde şöyle tasvir etmiştir; "Üsküb sancağı hâkinde voyvodalıktır ve yüz elli akçe pâyesiyle kazâdır, ammâ ekser eyyâmda Üsküb kadılarına ilhâk olunur. Bir mâbeyn şerîf kazâdır. Enhâr-ı kesîreler ile ârâsta ve altı yüz aded kiremit örtülü hâne-i rıdvânlar ile pîrâste bir şîrîn kasabacıktır. Tekye ve medrese ve mektep ve hân ve hamâm ve kifâyet mikdâr çârsû-yı bâzârı ve âsiyâbları vardır, ammâ âb(u) havâsı gâyet latifdir. Bâğ ve Bâğçeleri firâvândır".⁴

Osmanlıların Hristiyan müttefik güçlerle yaptığı savaşlar sırasında 1689-1690'da Kumanova ve civarı, Avusturya birliklerinin işgali ve Hristiyan nüfusun Avusturyalılar tarafından kışkırtılan Voyvoda Karpoş liderliğindeki isyanını Osmanlıların şiddetli bir şekilde bastırması sırasında önemli ölçüde zarar gördü. 1570 tahririnde köylerden bazıları bu hadiselerden sonra tamamen ortadan kalkmıştır. Bölge, Türker'in yerleştiği köylerin Müslüman nüfusunu kaybettiği XIX. yüzyılın başındaki Sırp isyanı esnasında yeniden zarar gördü. Boşalan yerlere daha sonra Hristiyan Bulgarlar-Makedonlar ve Sırp'lar yerleştirildi. Aynı problemler sebebiyle, XVI. yüzyılda yavaş yavaş İslamlaşmış olan Kumanova'nın batısındaki köylerin nüfusu da yarı yarıya azalmış ve buralara batı bölgelerinden göç eden Arnavut Müslümanlar yerleştirilmiştir. Kumanova aynı şekilde karışıklıklardan da etkilenmiş olmalıdır. 1805'te Kumanova'da sadece 300 hâne tespit edilmiştir. Tanzimat döneminin vilayet reformları esnasında Kumanova, merkezi Üsküp olan Kosova vilayetinin bir kaza merkezi oldu.

XIX. yüzyıl boyunca Kumanova hızlı şekilde gelişti. A. Boue, 1836'da 3000 kişilik nüfus ve 1858'de Avusturya konsolosu Georg J. Von Hanh Kumanova'yı 680 hâne, 3500 kişilik nüfusuyla hızla gelişen bir kasaba olarak tasvir ederler. Kasaba, ticaret ve başta yün olmak üzere üretimin canlı olduğu geniş bir pazar alanına sahiptir. Büyük bir saat kulesi,

⁴ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 1*, Ed. M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 5/301.

minareli iki camisi ve inşa halinde büyük bir kilisesi bulunmaktadır. Kumanova bölgesi, doksan kadarında Bulgar Hristiyanların ve diğerlerinde kısmen Türkçe konuşan Müslümanların yaşadığı 134 köyü içine alır⁵. Kâmûsü'l-a'lâm'da verilen bilgilere göre 1896'da Kumanova'nın nüfusu 4500 ve kasabada iki cami, bir rüşdiye ile bir ibtidâiyenin yanında bir medrese, iki tekke ve birkaç mektep bulunmaktaydı.⁶

Çalışmamızı hazırlarken ML.VRD.TMT.d 15463 ve ML.VRD.TMT.d 15377 numaralı Temettuat Defterleri esas olarak alınmıştır. Söz konusu defterlere göre Kumanova merkezinde, 133 haneden ibaret Mehmed Bey ve 116 haneden oluşan Orta Pınar adında iki Müslüman mahalle kaydedilirken 239 hane gayrimüslim nüfus Reaya olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 10 hane de defterde “Yabancı Hancı ve Meyhaneci” şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Bunların tamamı da isimleri itibarıyla gayrimüslim olduğu tespit edilmektedir.

Çalışmamıza esas teşkil eden defterlere göre yukarıda belirttiğimiz üç mahallede toplam 498 hane mevcuttur. Bunların 249 hanesi Müslüman, geri kalanı gayrimüslim ahaliden oluşmaktadır. Ortalama olarak kasaba merkez nüfusu Müslim ve gayrimüslim ahali bakımından yarı yarıya olarak söylenebilir. Ortalama hanede yaşayan insan sayısı 5 kişi olarak hesaplanırsa kasaba nüfusunun tamamı ortalama olarak 498X5=2490 kişi olarak tespit edilmektedir.

1. XIX. Yüzyıl Ortalarında Kumanova'da Meslekler ve Meslek Grupları

a. Kumanova'da Meslek Grupları ve Dağılımı

a.1. Ziraat ve Hayvancılıkla İlgili Meslekler

Arabacı ashabı ziraat (7), Ashabı Çiftlikât (18), Ashabı ziraat (28), Bahçıvan (3), Besici (1), Boyacı erbabı ziraat (2), Erbabı Ziraat (20), Pembeci (1), Samancı (1). Toplam 498 haneden 80 hane reisi bu işkolunda yazılmıştır. Bu da genel hane

⁵ Machiel Kiel, a.g.m., s.363.

⁶ Şemseddin Sami, *Kâmûs el-'alâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul 1896, s. 3768.

sayısının %16'sını oluşturmaktadır. Bunlardan 18 hane reisi Ashabı çiftlikât olarak kaydedilmiştir. Bu çiftlik sahiplerinin hemen hemen tamamının ağa lakabıyla kaydedilmesi ve üzerlerine kayıtlı önemli miktarda arazinin olması, bunların Kumanova'da önemli toprak sahibi ve itibarlı ailelerinden olduklarının göstermektedir.

Meslek ve diğer gelirler bakımından bu gurubun oldukça yüksek bir gelire sahip oldukları tespit edilmektedir.

Tablo 1: Ziraat ve Hayvancılıkla İlgili Meslekler

Mahalleler	Hane Sayısı	Bu işkolundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	14	706	1400	10467,5
Orta Pınar	116	16	1371,5	2700	35610
Reaya	239	50	2764	5240	46019
Yabancı Hancı ve Meyhaneci	10	0	0	0	0
Toplam	498	80	4841,5	9340	92096,5

a.2. Küçük Ölçekli Sanayi Esnafı

a.2.1. Dokuma İşkolundaki Meslekler

Bu iş kolundaki hane reislerinin meslekleri ve sayıları; Abacı (12), Boyacı (14), Muhtab (24), Pembeci (1), Terzi (7) şeklinde olduğu görülmektedir. Toplam hane içerisinde 60 haneyi tutmaktadır. Bu da genelin %12'sini oluşturmaktadır. Bunların 44'ü gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Bir diğer deyişle, dokuma iş kolunun önemli bir kısmı gayrimüslimlerin elindedir.

Gayrimüslim hane reislerinin tamamının isimleri, Terzi Acotan, Abacı Nikola, Boyacı Yovan gibi meslekleri ile anılmaktadır. Müslüman hane reislerinin de bir kısmı meslekleriyle anılmaktadır.

Tablo 2: *Dokuma İşkolundaki Meslekler*

Mahalleler	Hane Sayısı	Bu işkolundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	12	330	1750	6180
Orta Pınar	116	4	33	500	785
Reaya	239	44	1076,5	11825	10874
Yabancı Hancı ve Meyhaneci	10	0	0	0	0
Toplam	498	60	1439,5	14075	17839

a.2.2. Dericilikle İlgili Meslekler

Kumanova'da dericilik iş kolunda yer alan meslekler ve bunları işleyen hane reisleri şu şekilde tespit edilmektedir: Debbağ (1), Kavas (2), Kürkcü (21), Yemenici (3). Bunlar da toplam içerisinde 27 haneye, o da %5,4 gibi bir orana karşılık gelmektedir. Bu hane reislerinin dört hanesi Müslümanlardan, geri kalanların tamamı gayrimüslimlerden meydana gelmektedir.

Genel olarak Osmanlı şehirlerinde dericilik iş koluyla meşgul olan insan sayısı çok olduğu halde Kumanova'da bu sayının azlığı ve çoğunlukla Müslümanların uğraştığı bir iş-kolu olarak bilinmesine rağmen, burada gayrimüslimlerin bu iş kolunda çoğunlukta oluşu dikkat çekicidir.

Tablo 3: *Dericilikle İlgili Meslekler*

Mahalleler	Hane Sayısı	Bu işkolundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	0	0	0	0
Orta Pınar	116	2	12	250	110
Reaya	239	25	814	7150	9726,5
Yabancı Hancı ve Meyhaneci	10	0	0	0	0
Toplam	498	27	826	7400	9836,5

a.2.3- Madeni Eşyalarla ilgili Meslekler

Kumanova'da konumuza esas olan elimizdeki defterlere göre Madeni eşyalar ve insanoğlunun günlük hayatıyla ilgili işlerle uğraşan meslek kollarından sadece nalbantlık yer almaktadır. Osmanlı coğrafyasının geniş bir bölümünde bu iş kolunda; demirci, bakırcı vb. çeşitlilik görülebilirken Kumanova'da sadece Nalbant (32) ve Nalbant Hizmetkârı (1) tespit edilebilmektedir. Bu iş kolunda çalışan toplam hane reisi 33, bunların genel nüfusa oranının ise %6,6 olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu meslek gurubunun tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır.

Tablo 4: Madeni Eşyalarla ilgili Meslekler

Mahalleler	Hane Sayısı	Bu işkolundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	15	159	2925	4402,5
Orta Pınar	116	18	252	3525	5295
Reaya	239	0	0	0	0
Yabancı Hancı ve Meyhaneci	10	0	0	0	0
Toplam	498	33	411	6450	9697,5

a.2.4- Gıda İş Kolundaki Meslekler

Gıda iş kolu olarak tasnif ettiğimiz bu kısımda, insanların günlük ihtiyacı olan un, ekmek, yemiş vb. yiyecekleri üreten ve satan hane reisleri ortalara konulmuştur. Bu bakımdan Kumanova'da, Değirmenci (3), Ekmekçi (2), Meyveci (1), Tahmis (1), Yemişçi (17) şeklinde hizmet gören 24 hane tespit edilmektedir. Bu iş kolunun kasaba genelindeki mesleklerle oranı ise %4.8 olarak tespit edilmiştir. Bu iş kolunda değirmencilerin ikisi Orta Pınar mahallesinden Müslüman hane reisleri iken birisi de reayadan idi. Yemişçilerin bu iş kolun-

daki diğer mesleklere sayıca önemli üstünlüğü göze çarpmaktadır. Bu arada kuru kahve satan anlamına gelen bir hane reisi *Tahmis* olarak kaydedilmiştir.

Tablo 5: Gıda İşkolundaki Meslekler

Mahalle-ler	Hane Sayısı	Bu işkolundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	6	20	750	2690
Orta Pınar	116	12	71	1850	1067,5
Reaya	239	5	76,5	430	695
Yabancı Hancı ve Meyhaneci	10	1	0	500	0
Toplam	498	24	167,5	3530	4452,5

a.3. Sağlık ve Temizlikle İlgili Meslekler

İnsan sağlığı açısından önem arz eden mesleklerden elimizdeki defterlere göre, Berber (8), Hamamcı (2) gibi sadece iki meslek çeşidinin kaydedildiğini tespit etmekteyiz. Benzer şekilde diğer şehirlerde sabuncu vb. gibi meslekler de yer alırken Kumanova’da sadece bu iki mesleğin yer alması dikkat çekicidir. Bu grupta da sadece 10 hane reisi bulunmaktaydı. Bunların da dokuz hanesi Mehmed Bey mahallesinde, berber olan bir hane reisi de Orta Pınar mahallesinde kaydedilmiştir. Bunların genel nüfusa oranı ise %2’ye karşılık gelmektedir.

Tablo 6: Sağlık ve Temizlikle İlgili Meslekler

Mahalle-ler	Hane Sayısı	Bu işkolundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	9	69,5	1075	2735
Orta Pınar	116	1	4	100	0
Reaya	239	0	0	0	0
Yabancı Hancı ve	10	0	0	0	0

Meyha-neci					
Toplam	498	10	73,5	1175	2735

a.4.Ticaretle İlgili Meslekler

Çalışmamıza esas olan Temettuat Defterlerine göre Kumanova’da ticaret hayatını belirleyen meslekler, Bakkal (39), Çömlekçi (1), Duhancı (6), Erbabı Ticaret (12), Kuyumcu (1), Mumcu (1), Terzi (7), Yemenici (3), Yemişçi (17) şeklinde sıralanmıştır. Bunların toplamı 86 hanedir. Bu sayının genel nüfusa oranı ise %17 olarak tespit edilmiştir.

Bu meslek gurubunun 39’u bakkallardan oluşmaktadır. Bakkal olarak kaydedilen 39 hane reislerinin yirmisinin gayrimüslim olduğu görülmektedir. Bir kuyumcu, bir de mumcu bulunmaktadır. Kuyumcunun gayrimüslim olduğu görülmektedir. İki kişi de sadece tüccar olarak kaydedilmiştir.

Genel olarak ticaretle uğraşan meslek gurubunda 86 hane reisinin 32’si gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Bu da Kumanova’da ticaret hayatının önemli ölçüde Müslüman ahalinin elinde olduğunu göstermektedir.

Tablo 7: Ticaretle İlgili Meslekler

Mahalle-ler	Hane Sayısı	Bu iş-kolun-daki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	26	313,5	4850	9611
Orta Pınar	116	28	286,5	5350	6712
Reaya	239	31	919	9050	10113,5
Yabancı Hancı ve Meyha-neci	10	1	120	0	880
Toplam	498	86	1639	19250	27316,5

a.5. Nakliyecilikle İlgili Meslekler

İncelediğimiz dönemde Kumanova’da nakliye iş kolu sayılabilecek tek meslek Arabacılık olarak göze çarpmaktadır. Bunlar da toplam 10 hanedir. Bunların da genel nüfusa oranı %2’dir. Bu meslek kolunda yer alan hane reislerinden sadece birisi Müslüman, diğerlerinin gayrimüslim olduğu görülmektedir.

Tablo 8: *Nakliyecilikle İlgili Meslekler*

Mahalleler	Hane Sayısı	Bu işkolundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	0	0	0	0
Orta Pınar	116	1	35	150	670
Reaya	239	9	225	1660	5765
Yabancı Hancı ve Meyhaneci	10	0	0	0	0
Toplam	498	10	260	1810	6435

a.6. Hizmet Üreten Meslekler

Bu başlık altında da Kumanova’da bedensel güç gerektiren ve insanların hizmetine çalışan meslekler toplanmıştır. Bunlar da Adi Hizmetkâr (54), Hancı (5), Hizmetkâr (9), Irgat (6), Kahveci (6), Meyhaneci (18) şeklindedir. Toplam 98 hane ile en kalabalık gurubu oluşturmaktadırlar. Bu da genel nüfusun %19,6’sına karşılık gelmektedir. Dolayısıyla aşağıda tablo 9’da görüleceği üzere bu gurubun meslek ve diğer işleri karşılığı elde ettikleri temettuatının da diğer iş kollarına göre yüksek miktarda olduğunu söylemek mümkündür. Bu meslek gurubunda yer verdiğimiz adi hizmetkâr ve hizmetkâr olarak belirtilen hane reisi sayısı 54 olarak tespit edilmiştir. Bunların da 40 kişisi Müslümanlardan, 14 kişisi ise gayrimüslimlerden oluşmaktadır.

Irgat olarak belirtilenlerin tamamı da gayrimüslimlerdendir. Kahveci ve meyhanecilerin de tamamı gayrimüslim hane reislerinden oluşmaktadır. Hancıların da sadece biri gayrimüslim diğerleri Müslüman hane reisidir.

Tablo 9: Hizmet Üreten Meslekler

Mahalleler	Hane Sayısı	Bu işkolundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	30	133	2925	3182,5
Orta Pınar	116	24	292	3600	3395
Reaya	239	36	394	9045	9318
Yabancı Hancı ve Meyhaneci	10	8	565	6000	3993
Toplam	498	98	1384	21570	19888,5

a.7. İnşaatla ilgili Meslekler

İncelediğimiz dönemde Kumanova’da inşaat iş kolunda sadece dülgerler yer almaktadır. Bunların toplamı da sekiz hanedir. Bu gurubun genele oranı ise %1,5 olarak tespit edilmektedir. Bunların da tamamının gayrimüslimlerden meydana gelmesi dikkat çekicidir.

Osmanlı Devletinin diğer bölgelerinde bu iş kolunda, duvarcı, tuğlacı, kiremitçi gibi meslekler yer alırken burada bunlara rastlanılmamaktadır.

Tablo 10: İnşaatla ilgili Meslekler

Mahalleler	Hane Sayısı	Bu işkolundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	0	0	0	0
Orta Pınar	116	0	0	0	0
Reaya	239	8	84	1200	420
Yabancı Hancı ve Meyhaneci	10	0	0	0	0
Toplam	498	8	84	1200	420

a.8. Kamu Hizmeti Yerine Getiren Meslekler (Görevliler)

Bu başlık altında ise kamu görevi gören veya devlet görevlileri yer almaktadır. Bunlar ise Tımarlı taifesi (15), İmam (3), Müezzın (3), Papaz (6), Zabtıye (2) şeklinde 28 kişi olarak yer almıştır. Bunların genel nüfusa oranı ise %5,6 olarak tespit edilmiştir.

Bu kamu hizmeti gören meslek gruplarının 15 tanesi Tımarlı taifesinden olarak kaydedilmiştir. İmam ve müezzınler ise Kumanova'da bulunan Tatar Sinan Bey Camii, İbrahim Bey, Eski Cami ve Yeni Cami imam ve müezzınleri olarak tespit edilmektedir. Altı tane de papaz olduğu tespit edilmektedir. Bu grupta yer alan hane reislerinin meslekleri ve diğer gelirleri bakımından önemli temettuatı olduğu da dikkat çekicidir.

Tablo 11: Kamu Hizmeti Yerine Getiren Meslekler (Görevliler)

Mahal- leler	Hane Sayısı	Bu iş- kolun- daki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Meh- med Bey	133	14	306	1122	8058,5
Orta Pı- nar	116	8	70	630	4477
Reaya	239	6	250	1600	1772,5
Yabancı Hancı ve Mey- haneci	10	0	0	0	0

a.9. İşsiz-Güçsüzler

Bu grupta, Alil ve İhtiyar, Yetim, Sail (Dilenci), Fakir, Yetim gibi özellikleri yazılan hane reislerine yer verdik. Bunların toplamı 19 hanedir. Genele oranı ise %1,8 olarak tespit edilmektedir. Bunların beşi yetim, 10 kişisi Sail (dilenci), diğerleri ise ihtiyar ve fakir olarak kaydedilmişlerdir. Bu grupta yer alan hane reislerinin beş hanesi gayrimüslim, diğerleri Müslümanlardan oluşmaktadır.

Tablo 12: İşsiz-Güçsüzler

Mahal- leler	Hane Sayısı	Bu işko- lundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	7	25	50	625
Orta Pı- nar	116	7	0	50	140
Reaya	239	5	112	50	975
Yabancı Hancı ve Meyha- neci	10	0	0	0	0
Toplam	498	19	137	150	1740

a.10. Diğerleri

Elimizde konumuza esas teşkil eden defterlere göre Kumanova'da meslekleri belirtilmeyen veya hane reisi çocuk olan veya dul kadın olan hane sayısı 16'dır. Bunların genele oranı ise %3,2'dir.

Bazı hane reislerinin meslekleri hiç yazılmamıştır. Ancak bunların birinin lakabı Ömer Ağa bin Süleyman Ağa olması ve ekonomik durumunun da iyi olması dikkat çekicidir. Ayrıca Şehzade Mustafa bin Şeyh İbrahim isimli bir hane reisi de dikkati çekmektedir.

Üç hane reisi olarak çocuk yazıldığı için meslek bilgisi yer alamamaktadır. Bir hane reisinin başka bir yerde olduğu belirtilmiştir. Beş hane reisi de hanenin kadını ve dul olarak belirtilmiştir. Bir hane reisinin de meslek kısmında tarikat ehli olduğu yazılmıştır.

Tablo 13: Diğerleri

Mahalle- ler	Hane Sayısı	Bu işko- lundaki hane	Ödediği vergi	Meslek tem.	Toplam tem.
Mehmed Bey	133	12	106	0	4735
Orta Pı- nar	116	2	10	0	250

Reaya	239	2	20	0	280
Yabancı Hancı ve Meyha- neci	10	0	0	0	0
Toplam	498	16	136	0	5265

b. Kumanova'da Gelir Kaynakları ve Dağılımında Genel Durum

b.1. Hanelere Göre Gelir Dağılımı

Çalışmamıza esas teşkil eden Temettuat Defterlerine göre Kumanova'da Mehmed Bey, Orta Pınar mahalleleri ve ayrı bir defter olarak da Reaya taifesi ile şehirde yaşayan ancak çeşitli görevler icra eden yabancılar kaydedilmiştir.

Şehrin tamamında 498 hane kaydedildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra şehrin tamamından 90842 kuruş meslek geliri, 205623 kuruş da toplam temettuat kaydı görülmektedir. Bu toplam içinde meslek gelirlerinin dâhil olduğu düşünüldüğünde meslek gelirleri dışında elde edilen gelirin 114.781,5 kuruş olduğu tespit edilmektedir.

Meslek ve diğer gelirleri dahi olmayan toplamda 20 hane bulunduğu görülmektedir. Bunların fakir olduğu, sakin oldukları evlerinden başka bir şeyleri olmadığı ve komşularının yardımlarıyla geçindikleri de özellikle belirtilmiştir. Öte yandan bu hanelerin beşinin tımarlı taifesinden olduğu da belirtilmelidir. Aynı zamanda iki hanenin gayrimüslimlerden oluştuğu da görülmektedir. Bütün bunlara rağmen şehrin genelinde gelirleri hane başına böldüğümüzde hane başı ortalama 412 kuruş gelir ortaya çıkmaktadır. Bu da şehir genelinin oldukça üstünde bir rakam olması demektir.

b.2. Mahallelere Göre Gelir Dağılımı

Yukarıda değindiğimiz üzere Kumanova merkezi üç mahalleden oluşmaktadır. Mahallelere göre gelir dağılımına baktığımızda gayrimüslimlerin şehir nüfusunun yarısını oluşturduğu görülmektedir. Bunu yanı sıra Müslüman hanelerden

Mehmed Bey 133 hane, Orta Pınar mahallesi 116 haneden oluşmaktadır. Gayrimüslimler de 249 hanedir.

Mehmed Bey Mahallesi 48.437 kuruş toplam temettuatı sahip olduğu görülmektedir. Hane sayısının 133 olduğu göz önüne alındığında, hane başına ortalama 348,4 kuruş düşüğü görülür. Orta Pınar Mahallesi ise 116 haneden ibarettir. Toplam temettuatı ise 55.664 kuruş olarak tespit edilmektedir. Bu mahallede hane başı ortalama temettuatın 479,8 kuruş olduğu görülmektedir.

Gayrimüslimlerin toplam temettuatı ise 101522 kuruş olarak tespit edilmektedir. Bunların hane sayısı 249 olduğu düşünüldüğünde kişi başına düşen ortalama temettuat 407,7 kuruş olarak tespit edilmektedir. Bu durumda Orta Pınar Mahallesi şehir ortalamasının üstünde bir gelire sahip olduğu söylenebilir.

Sonuç

Temettuat defterlerine göre, XIX. Yüzyıl ortalarında Kumanova’da meslek gruplarına bakıldığında, kasabanın ortalama bir Osmanlı yerleşim yeri olduğu görülür. Özellikle Ticaret, ziraat ve dokuma iş kolları öne çıkarken ki bunların toplam oranı %45’i bulmaktadır. Bütün bunların yükünü çeken hizmet kolunda %19,6 oranıyla yer alan, 98 hane reisi de eklendiğinde yaklaşık olarak toplumun % 65’e yakınına oluşturmaktadır. Bir diğer deyişle bu tarihlerde Kumanova ticaret, ziraat ve dokuma şehridir. Bulunduğu konum itibarıyla da küçük bir yerleşim olmasına rağmen geçiminin önemli bir bölümünü bu işkollarından sağlamaktadır.

Kumanova merkezinde ekonomik değeri yüksek bir eşya veya emtia olmamasına rağmen yakınlarında yer alan madenler ve bu madenlerin çıkarılmasıyla meşgul olan civar köylerinin varlığı da bilinmektedir. Sonraki çalışmalarda madencilikle uğraşan bu yerleşim yerlerinin nüfus ve temettuat çalışmalarının da yapılmasıyla Kumanova’nın bulunduğu coğrafyada ekonomik ve ticari gücünün daha iyi ortaya konulacağı muhakkaktır.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

ML.VRD.TMT.d, Numara, 15463.

ML.VRD.TMT.d, Numara, 15377.

2. Kitap ve Makaleler

Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I*, Ed. M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Kiel, Machiel, “Kumanova”, *D.İ.A.*, C.XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 363.

Kurat, Akdes Nimet, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.

Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Şemseddin Sami, *Kâmûs el-'alâm*, C.V, Mihran Matbaası, İstanbul 1896.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011.

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KALKANDELEN'DE SİLAH ÜRETİMİ

Arms Production in Tetovo in the Second Half of 19th Century

Said Olgun*

Özet: İdâri taksimat bakımından Kosova vilâyetinin Prizren sancağına bağlı bulunan Kalkandelen kazası, Osmanlı ülkesindeki önemli silah üretim merkezlerinden biri olmuştur. Bunun arkasındaki sebepler arasında bölgede yaşayan Arnavutlar arasındaki kan davaları ve Lek Dukakin Kanununun hükümlerinin etkili olduğu söylenebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Kalkandelen'deki silah ustaları daha çok Martini-Henry marka Amerikan menşeli silahları taklit ederek üretim yapmışlardır. Kalkandelenli ustalar bu konuda o kadar mahirdirler ki üretimini yaptıkları silahların bir takım özelliklerini daha da geliştirmiş ve 1893 yılındaki Chicago Dünya Fuarında bu silahlar sergilenmiştir. Bununla beraber Babıali, Tüfenkhâne-i Âmire'de çalıştırmak üzere bölgeden silah ustalarını İstanbul'a getirmeye çalıştığı gibi zaman zaman ihtiyaç duyulan silahları bu bölgede üretirme yoluna gitmiştir. Bu çalışmada Kalkandelen bölgesindeki silah üretim faaliyeti üzerinde durularak bunun bölgenin sosyal, ekonomik ve siyasî hayatı üzerindeki yansımaları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece bölgedeki bir takım kültürel değerlerin silah üretimine etkisi, yapılan üretimin ekonomik değeri ve bunun siyasî yansımaları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kalkandelen, Silah üretimi, Tüfenkhâne-i Âmire

Abstract: In terms of administrative division, Tetovo of the Prizren district, Kosova has been one of the important arms production centers in the Ottoman Empire. It can be said that among the underlying causes, blood feud between the Albanians living in the region and the provisions of the Kanun of Lekë Dukagjini are effective. The gun masters in Tetovo made production mostly by imitating the American guns such as Henry Martini in the second half of 19th century. The masters of Tetovo are so skilled in this field that they developed some features of the guns they produced even further and these guns were exhibited in Chicago World's Fair in 1893. Besides, Bâb-ı Âlî tried to bring the gun masters from the region to employ them in Tüfenkhâne-i Âmire (Imperial Armory) in Istanbul and also had the needed guns produced in this region sometimes. In this study, arms production activity in Tetovo was discussed and it is attempted to reveal its reflections on the social, economic and political life of the region. Thus, the effect of some cultural values on the arms production, economic value of the production made and the political reflections of the same in the region were detected.

Keywords: Tetova, Arms Production, Tüfenkhâne-i Âmire

* (Yrd. Doç. Dr.), Siirt Üniversitesi, Tarih Bölümü, Siirt/Türkiye, e-mail: saidolgun@hotmail.com.

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Prizren'e bağlı bir kaza olan Kalkandelen, Prizren sancağının bağlı olduğu vilâyetin değiştirilmesine bağlı olarak bazen Kosova bazen de Manastır vilâyetine dâhil olmuştur. 1877 yılında Kosova'ya bağlı iken 1880-1881 yılında Manastır'a bağlı görülmektedir. 1889 yılında yapılan düzenleme ile Prizren'in Kosova'ya bağlanmasıyla tekrar Kosova vilâyetine dâhil olmuş ve Balkan Savaşlarına kadar Kosova vilâyetinin Prizren sancağına bağlı bir kaza olarak kalmıştır.¹ 15 bin nüfusa sahip olan kaza halkının büyük çoğunluğu Müslüman Arnavutlardan oluşmaktadır.²

Arnavutlar arasında kaynağı tam olarak bilinmeyen ancak özellikle dağlık ve kırsal bölgelerde katı bir şekilde uygulanan “Lek Dukakin Kanunu” adı verilen eski örf ve adetler, toplumun sosyal hayatını her yönüyle etkisi altına almıştır. Bu çerçevede buluşa eren erkek çocuğun beline, düzenlenen bir törenle, babası tarafından bir silah takılır ve böylece beline silah takılan çocuk silah taşıma iznine sahip olur.³ Arazinin ve iklimin sert yapısı insanların tabiatlarını da şekillendirmiş özellikle kuzeyde yaşayan Arnavutlar, sert bir mizaca sahip olagelmışlerdir. Arnavutlar arasında herhangi bir meseleden ötürü meydana gelen münakaşa ve münazaa neticesinde bir kişiyi öldürmek, âdet ve cesâret olarak nitelendirilmiş ve bunun neticesinde aileler arasında kan davaları başlamış ve her yıl binlerce insan ölürken yine binlercesi can korkusuyla evine hapsolmak zorunda kalmıştır.⁴ William M. Sloane, Arnavutlar arasındaki asabiyet duygusunu ve silah taşıma alışkanlığını “... Anlamsız ölçülere varan bir onur kavrayışları vardır ve her biri silah ve mühimmat bakımından adeta küçük bir cephanelik taşır... Avrupa'nın silahlı çocukları denmiştir

¹ Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti*, Gece Kitaplığı, 1. Baskı Ankara 2014, s. 50-30.

² Şemseddin Sami, “Kalkandelen”, *Kamusü'l-a'lâm*, C.V, Mihrân Matbaası, İstanbul 1314, s. 355.

³ *Salnâme-i Vilâyet-i Manastır*, Birinci Def'a, 1305, s. 472-473.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK)*, Dosya No: 30, Gömlek No: 97, 29 Rebiyülevvel 1303 (5 Ocak 1886).

kendilerine..."⁵ şeklinde ifade etmiştir. Mizaçları, Lek Dukakin Kanununun hükümleri, aileler arasında yaşanan kan davaları, eşkıyalık olayları, Arnavutları silah taşımaya yöneltmiş ve bunun neticesinde Kalkandelen ve Prizren bölgesinde silah üretimi oldukça artmış ve gelişmiştir. Bu durum, Kalkandelen'in ordunun silah veya üretim için silah ustası ihtiyacını karşıladığı önemli bir merkez haline gelmesini sağlamıştır.

1. II. Mahmud Dönemi

15 Haziran 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağı'nın ilgasıyla yerine kurulan Avrupaî tarzdaki Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun silah ve mühimmatının kaliteli olmasına II. Mahmud tarafından özel bir önem verilmiştir. Tüfekhâne'de yapılan tüfeklerin yetersiz görülmesi üzerine bunların kalitelerini artırmak için Hüsrev Mehmet Paşa'nın Seraskerliği döneminde Londra'da bulunan Namık Paşa'dan İngiliz ordusunun kullandığı tüfeklerin numunelerini göndermesi istenilmiştir.⁶ Bununla birlikte II. Mahmud döneminde ordunun ihtiyaç duyduğu muhtelif cinslerdeki silahların üretimi Kalkandelen ve Prizren'de yaptırılmış veya buradaki ustalar İstanbul'a sevk edilerek Tüfenkhane-i Âmire'de çalıştırılmıştır.⁷

Osmanlı ordusunun silah ihtiyacını karşılamak için 1827 yılında Cebehane ve Tüfenkhane aracılığıyla Prizren'deki silah ustalarına her bir çifti kırk buçuk kuruştan iki bin çift piştov yaptırılmıştır.⁸ 1828 yılında Üsküp'te Asâkir-i

⁵ William M. Sloane, *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, Çev. Sibel Özbudun, Süreç Yayınları, 1. Baskı İstanbul Eylül 1987, s. 67.

⁶ Ali İhsan Gencer, vd., *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, Doğu Kütüphanesi, 1. Baskı İstanbul Mayıs 2008, s. 48.

⁷ II. Mahmud döneminde Asakiri-i Mansure-i Muhammediye için gereken silah ve mühimmatın Rumeli tarafından temini konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.; Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 43-54.

⁸ BOA, *Cevdet Askeriye (C.AS)*, Dosya No: 158, Gömlek No: 6957, 13 Cemaziyülevvel 1243 (2 Aralık 1827); Söz konusu piştovlar 40'ar kuruştan mübaya edilmektedir; T. Özcan, a.g.e., s. 50.

Mansure süvarileri için piştov imal edecek ustanın bulunmaması üzerine⁹ “*ahalisinin ekseri piştov imâli sanatını*” bilmeleri ve üretim için gerekli olan demirin temin edildiği madenlere yakın olması nedeniyle Kalkandelen ve Prizren’de üretilmesine karar verilmiştir. Her bir çifti kırk kuruştan bin adet piştovun kısa bir süre içerisinde numunelere uygun bir şekilde üretilmesi için de Üsküp Nâzırı Hıfzı Paşa görevlendirilmiştir.¹⁰ Bu çerçevede 1828 yılının Aralık ayına kadar bölgede üç yüz çift piştov imal edilerek teslim edilmiştir.¹¹

1828 yılında Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye süvarileri için Tüfenkhane-i Amiere’de piştov üretilmesine karar verilmiştir. Ancak, Tüfenkhânedeki çakmakçı ustalarının “*derrece-i kifâyeden dûn*” olmaları nedeniyle Kalkandelen’den otuz çakmakçı ustasının İstanbul’a sevkine karar verilmiştir. Bu tarihlerde Kalkandelen’de otuz iki çakmakçı esnafı bulunuyordu ve bunlardan üç tanesi üretimi yapılacak olan silahların üretimini mahirane bir şekilde yapabiliyordu. Diğerleri ise bunların yönlendirmesiyle oldukça iyi işler çıkarabiliyorlardı. 24 Ağustos 1828 tarihinde çıkartılan bir irâdeyle ustaların İstanbul’a sevkıyla ilgilenmek üzere Kalkandelenli Recep Paşazâde Abdurrahman Paşa görevlendirilmiştir.¹²

7 Ağustos 1829’da Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye için Tüfenkhane-i Âmire’de çeşitli türlerde çok sayıda silah yapılacağı için bunun hızlı bir şekilde tamamlanması maksadıyla “*çakmak imâlâtı fenninde mahir*” olmak üzere Kalkandelen’den otuz beş, Ohri’den on, Debre’den on beş, Elbasan’dan on beş, Tiran’dan on nefer çakmakçı ustasının

⁹ Osmanlı ordusunda kullanılan silahlar, askerlerin piyade ya da süvari olma durumuna göre değişebiliyordu. Süvariler, Fransız ordusunda kullanılan Belçika yapımı çakmaklı tüfek ve süngüyle teçhiz ediliyordu. Ancak yeterli kalitede ve sayıda tüfek imalatı yapılamadığından ordunun silah ihtiyacı genellikle Avrupalı tüccardan sağlanıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz.; T. Özcan, *a.g.e.*, s. 43-44.

¹⁰ BOA, C.AS, 847/36218, 29 Receb 1245 (24 Ocak 1830).

¹¹ BOA, C.AS, 740, 31098, 22 Cemaziyülahır 1244 (30 Aralık 1828).

¹² BOA, C.AS, 393/16226, 27 Cemaziyülahır 1244 (4 Ocak 1829).

İstanbul'a gönderilmesi padişahın oluruyla karara bağlanmıştır.¹³

1830 yılında Tüfenkhane-i Âmire'de Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye için çakmak üretmek amacıyla Prizren'den otuz çakmakçı ustası İstanbul'a doğru yola çıkarılmıştır. Hatta çakmakçı ustalarının hızlı bir şekilde İstanbul'a ulaşarak işe koyulmaları için Prizren sancağı mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya gönderilen bir yazıyla ustalara menzil beygirleri temin edilmesi istenmiştir.¹⁴ Yapılan planlamaya göre Prizren'den İstanbul'a gönderilen çakmakçı ustaları altışar aylık dönemler halinde değiştirilecekti. İstanbul'a ilk otuz kişilik çakmakçı ustası grubu "*Ruz-i Hızır*" dönemi için gönderilmiştir. Ancak "*Ruz-i Kasım*" dönemi için ikinci gurubun İstanbul'a doğru yola çıkmasından önce Prizren Mutasarrıfı Mahmud Paşa, 3 Ekim 1830 tarihli yazısıyla bölgenin engeli bir araziye sahip olması, halkın fakir olması, ustaların İstanbul'da bulundukları sürece ailelerinin geçim sıkıntısına düşerek perişan olmaları, İstanbul'a gidişleri esnasında ustaların binek ve konaklama imkânlarının olmaması gibi nedenlerle bu uygulamaya son verilmesi talebinde bulunmuştur. Mahmud Paşa'nın yeni önerisi, devlet tarafından tespit edilecek bir fiyat ile istenilen niteliklerde her yıl iki bin çakmağın Prizren'de yapılarak İstanbul'a gönderilmesi olmuştur. Buna göre çakmakların yarısı "*Ruz-i Hızır*" döneminde yarısı da "*Ruz-i Kasım*" döneminde teslim edilecekti. Tüfekhâne-i Âmire Nazırı ve Mühimmat-ı Harbiye Nazırı arasındaki yazışmalar neticesinde çakmakçı ustası Prizrenli Hasan marifetiyle her yıl her biri on iki kuruştan dört bin çakmak yapılması ve uygun niteliklerde üretilmeyenlerin de iadesine karar verilmiştir.¹⁵

İlerleyen yıllarda bölgedeki silah ustalarının İstanbul'a sevk edilerek buradaki üretim merkezlerinde silah imal etme-

¹³ BOA, C.AS, 594/25019, 29 Safer 1245 (30 Ağustos 1829).

¹⁴ BOA, C.AS, 927/40095, 20 Şevval 1245 (14 Nisan 1830).

¹⁵ BOA, C.AS, 174/7582, 15 Rebiyülahir 1246 (3 Ekim 1830).

leri uygulamasına devam edilmiştir. 1835 yılında Tüfenkhâne-i Âmire’de istihdam edilen İpekli sekiz ve Yakovalı dört çakmakçı amelesine memleketlerine dönüşleri esnasında mekkâre bargir verilmesi ve güzergâh üzerindeki kazalarda birer gece misafir edilmeleri emredilmiştir.¹⁶ Böylece uzun süredir İstanbul’da istihdam edilen on iki ustanın memleketlerine sağ salım ulaştırılmasına gayret gösterilmiştir.

2. Abdülmecid Dönemi

Kalkandelen kazasının, 1844/1845 yılına ait temettuat defterlerine göre, on mahallesinin dokuzunda elli farklı meslek grubu içerisinde en fazla icra edileni tüfekçiliktir. Bin seksen yedi hane içerisinde iki yüz otuz altı mükellef tüfekçilikle iştigal etmektedir ki bunların büyük bir çoğunluğu da Müslümanlardan oluşmaktaydı.¹⁷

1844 yılından itibaren Prizren ve Kalkandelen’de çok sayıda tüfek ustasının bulunması ve bunların merkezin bilgisi dışında silah ve barut imal etmesi dikkat çekmeye başlamıştır. Bunun üzerine 22 Ağustos 1844 tarihinde kaleme alınan bir kaime ile bölgedeki tüfek ustalarının Tüfenkhâne-i Âmire’de görevlendirilerek barut üretiminin yasaklanması istenilmiştir.¹⁸ Rumeli Ordu-yı Hümâyûnu Müşiri Reşid Paşa tarafından kaleme alınan bir yazıda da Kigalık bölgesinde bulunan Prizren, Kalkandelen, Üsküp ve diğer mahallerde çok miktarda tüfek üretildiği ve bunların kontrolsüz bir şekilde uygunsuz kişilere satıldığı belirtilerek bu durumun asayiş ve güvenlik problemlerine yol açacağı ifade edilmiştir. Müşir Reşid Paşa, söz konusu problemlerin önünü almak için silah ustalarının Tüfenkhâne-i Âmire’de istihdamlarını veya bunların belirli bir kontrol mekanizması içerisine dâhil edilmelerini önermiştir. Müşir Reşid Paşanın 27 Mart 1845’te Meclis-i Vâlâ-yı

¹⁶ BOA, C.AS, 562/23615, 25 Rebiyülevvel 1251 (21 Temmuz 1835). BOA, C.AS, 4 Rebiyülahir 1251 (30 Temmuz 1835).

¹⁷ Ayhan Doğan, “Balkanlar’da Tüfek Üretim Merkezi: Kalkandelen (Tetova)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 212, Ekim 2014, s. 91.

¹⁸ BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Defterleri (A.MKT)*, Dosya No: 15, Gömlek No: 52, 7 Şaban 1260 (22 Ağustos 1844).

Ahkâm-ı Adliye’de katıldığı bir toplantıda yapılan görüşmeler neticesinde alınan kararlar Meclis-i Umumi’de görüşülmüş ve padişah iradesiyle kabul edilmiştir. Buna göre tüfenkçi esnafından güvenilir kişiler kâhya tayin edilecek ve esnaflar birbirine kefil olacaklardır. Bir alış veriş esnasında kâhya, alıcı ve satıcı memleket meclisine giderek ticareti yapılan silahın miktarını ve nereye gideceğini beyan edip bir kişiyi kefil gösterecekler ve şartların sağlanmasıyla birlikte meclisten ilmühaber ve kaymakamlıktan ruhsat alınarak alış veriş tamamlanacaktı. Ancak silahların sevk edileceği yere de önceden haber verilmesi ve oradan da olur alınması bir başka şart olarak koşulmuştur. Bununla birlikte meclis tarafından her ay iki jurnal düzenlenerek biri müşire diğeri de valiye verilecek ve bunlar da söz konusu jurnalleri bağlı bulundukları Seraskerlik ve Babıali’ye gönderilecekti. Alınan bu tedbir ile üretilen ve satılan silah miktarının belirlenmesine ve silahların uygun olmayan yerlere gönderilerek uygun olmayan kişilerin eline geçmesine engel olunmaya çalışılmıştır. Görüşmeler esnasında İstanbul’dan gönderilecek ustalar vasıtasıyla Osmanlı ordusunun kullanabileceği tüfek ve diğer askerî malzemelerin ürettirilmesi söz konusu olmuşsa da esnafın toplu bir halde bulunmamaları nedeniyle bundan bir fayda sağlanamayacağı ve esnafı bir araya toplamak için bir fabrika inşası gerekli olduğu ancak bunun hali hazırda mümkün olmadığı ifade edilmiştir.¹⁹

1845 yılına kadar Osmanlı piyade askerleri çakmaklı tüfeklerle donatılırken Avrupa’da meydana gelen gelişmelere bağlı olarak kapsüllü tüfekler verilmesi kararlaştırılmıştır. Nizamiye ve redif askerlerine dağıtmak için toplam üç yüz bin tüfeğe ihtiyaç duyuluyordu. Satın alınmasının oldukça külfetli olacağı düşünülerek Tüfekhânede çakmaklı tüfeklerin kapsüllüye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. 1847 yılında da kap-

¹⁹ BOA, *Mesâil-i Mühimme İrâdeleri (İ.MSM)*, Dosya No: 17, Gömlek No: 384, 28 Rebiyülevvel 1261 (6 Nisan 1845).

süllü tüfekler, Belçika usulü pistonlu tüfeğe dönüştürülmüştür.²⁰ Bu çalışmalar yapılırken Kalkandelen ve civarındaki tüfek ustalarının Tüfekhâne'de istihdam edildikleri görülmektedir. Bu çerçevede 1848 yılında Tüfekhâne-i Âmire'de istihdam olunmak üzere Prizren kazasından yirmi beş çakmakçı, beş kundakçı ve beş çakıcı talep edilirken Kalkandelen kasabasından da on beş çakmakçı ve beş kundakçı ustası talep edilmiştir.²¹ 7 Aralık 1848 tarihinde Üsküp Valiliğine gönderilen bir yazıyla Kalkandelen ve Prizren'den çakmakçı, kundakçı ve çakıcı olmak üzere altmış amele talep edilmiştir. Daha önce İstanbul'a sevk edilen ameleler yol masraflarını kendileri karşılarken bölgede Tanzimatın uygulanmaya başlaması üzerine kaza meclisleri marifetiyle mahalleri emvalinden her bir nefere yüz ellişer kuruş harcırah verilerek gönderilmesi istenmiştir.²² 19 Ekim 1849 tarihinde Tophane-i Âmire Müşirine hitaben kaleme alınan bir belgede Tüfekhâne-i Âmire'de istihdam olunmak üzere Prizren kazasından tertip olunan tüfekçi amelesinin gönderildiğine dair Üsküp valisi tarafından gönderilen bir yazıdan bahsedilmektedir.²³

3. II. Abdülhamid Dönemi

Askerî sanayide makineleşmenin ilk gerçekleştiği ülke olan Amerika, İngilizlerin "Amerikan Sistemi" adını verdikleri sistem ile karmaşık bileşenli ürünleri daha kaliteli, düşük maliyetli ve seri bir şekilde üretme imkânına sahip olmuş böylece silah sanayisinde diğer ülkelere karşı büyük bir üstünlük sağlamıştır. Silah üretiminde bir devrim olarak nitelendirilen bu sistemin en önemli özelliği, üretilen silah parçalarının standart olması ve her hangi bir parçanın başka bir silah üzerinde kolaylıkla kullanılabilir olmasıydı.²⁴ Ceride-i Askeriyye'nin 29 Eylül 1869 tarihli nüshasında İngiltere ordusunun Snider

²⁰ Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s. 49-50.

²¹ BOA, *Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM)*, Dosya No: 6, Gömlek No: 56, 16 Ramazan 1264 (16 Ağustos 1848).

²² BOA, *A.MKT.MHM*, 8/59, 11 Muharrem 1265 (7 Aralık 1848).

²³ BOA, *A.MKT.MHM*, 753/91, 2 Zilhicce 1265 (19 Ekim 1849).

²⁴ Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s. 13-15.

tüfeği yerine Martini-Henry tüfeğini kullanacağı haber verilirken Osmanlı Devleti'nde 7 Temmuz 1871 yılında çıkan bir iradeyle iki yüz bin Martini-Henry tüfeği satın alınması kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede 1883 yılının Mart ayına değin Amerika'daki Providence Tool Kumpanyası tarafından 550.781 Martini-Henry tüfeği Osmanlı Devleti'ne teslim edilmiştir.²⁵ Amerika'dan ithal edilen Martini-Henry ve Winchester marka tüfeklerin bir kısmı Bosna ve Bulgar isyanlarıyla başlayıp 93 Harbi ile neticelenen üç dört yıllık süre içerisinde zayı olmuştur. Temmuz 1876'da ayaklanan Sırlara karşı yapılan savaşta nizamiye askerlerinin yetersizliği sebebiyle cepheye gönderilen gönüllüler, bir süre sonra firar etmiş ve kendilerine verilen Martini-Henry tüfekleri de satmışlardır. 1879 yılının Haziran ayında hazırlanan bir istatistiğe göre 93 Harbi ve öncesinde yaşanan olaylar esnasında 156 bin 277 Martini-Henry tüfeği, 207 bin 555 iğneli Snider tüfeği, 11 bin 708 Winchester filintası ile 28 bin 527 Winchester tüfeği, 87 bin 137 ağızdan dolar cinste tüfek, 24 bin 409 revolver tabanca zayı olmuştur. Bu silahların önemli bir kısmı halkın elinde kalmıştır. Geçim kaynağı olmayan bu silahlı kişiler bir takım eşkıyalık faaliyetlerinde bulunurken güvenlik kuvvetlerinin elinde bulunan silahların menzillerinin kısa olması nedeniyle onlara karşı büyük bir üstünlük sağlıyorlardı. 1877 yılının Eylül ayının sonlarında halkın elindeki silahların toplanmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır.²⁶

Bölgede baş gösteren isyanlar ve savaşlar nedeniyle çatışma alanlarında geride bırakılan veya başta gönüllüler olmak üzere firar eden askerlerin beraberlerinde götürerek satmış oldukları silahlar, zaman içerisinde Kalkandelenli silah ustalarının tezgâhına gelmeye başlamıştır. Bu askerî silahlar, tamir edilerek tekrar kullanılabilir hale getirildiği gibi Kalkandelenli maharetli ustalar bunları taklit ederek yeni silahlar da üretmişlerdir. Silah ustalarının uyguladığı oldukları bir başka

²⁵ Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s. 101; Oral Sander, Kurthan Fişek, *Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, İmge Kitabevi, 2. Baskı İstanbul Mayıs 2007, s. 60-73.

²⁶ Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s.135-136.

üretim şekli Osmanlı ordusunun kullanmış olduğu Winchester, Remington ve Martini Henry marka silahların aksamalarını birleştirmek olmuştur. Özellikle en yoğun şekilde taklit edilen tüfek Martini Henry marka tüfekler olmuştur.

Seraskerlik tarafından 24 Aralık 1886 tarihinde kaleme alınan bir tezkireyle Osmanlı askerlerinin elinde bulunan tüfeklerin taklitlerinin halk tarafından imal edildiği ve kullanıldığı ve bunun uygun olmadığı belirtilerek “*esliha-i askeriyye fişengi atar silah imâlinin men*” edilmesi, Tuna ahalisinin elindeki tüfeklerin toplattırılması ve silahlarını satan askerlerin cezalandırılması istenilmiştir. Konu, 2 Şubat 1887 tarihinde Meclis-i Vükela’da görüşülerek karara bağlanmıştır. Buna göre askerî silahların imâlinin ve kullanılmasının engellenmesi gerekliliği ifade edilirken halkın eline geçen askerî silahların miktarının az olması ve bir takım zorluklar nedeniyle toplanmasının mümkün olmadığı ifade edilerek silahını satan askerler konusunun Şura-yı Devlete sevk edilmesine karar verilmiştir.²⁷

Kalkandelen ve Prizren bölgesinde askerî silah üretiminin yasaklanarak esnafın elinde bulunan silahların toplanması yönünde alınan karar, 1887 yılında Tacir Ali Ağa isimli bir tüccarın dilekçesiyle uygulamadan kaldırılmıştır. Tacir Ali Ağa, Kalkandelen’de üretilmiş olan on tane Martini-Henry marka tüfeği Anadolu’ya getirerek satmak için ruhsat talebinde bulunurken aynı zamanda yeni silahların ortaya çıkmasıyla “*san’atları itibarsız kalan tüfenkçi esnafının*” bu silahları üreterek geçimlerini sağladıklarını, alınan kararın kendilerini mağdur edeceğini, Bosna-Hersek, Karadağ, Mirdita ve İşkodra malisyaları gibi yerlerde Martini tüfeklerinin toplanmasının mümkün olmadığını ve şimdiye kadar söz konusu kararın Manastır vilâyeti tarafından uygulamaya geçirilmediğini belirtmiştir.²⁸ Dâhiliye Nezareti tarafından Meclis-i Vükelâya

²⁷ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, Dosya No: 16, Gömlek No: 57, 8 Cemaziyülevvel 1304 (2 Şubat 1887).

²⁸ BOA, *Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)*, Dosya No: 1407, Gömlek No: 72, 2 Receb 1304 (27 Mart 1887).

taşınan konu, 6 Nisan 1887 tarihinde burada müzakere edilmiştir. Kalkandelen ve Prizren’de öteden beri halkın çoğunlukla silah üretimiyle meşgul olduğu, üretilen silahların “*yerli ve bir nev’ ziynet eslihası*” olması nedeniyle yerli sanayinin gelişimine engel olacak bu tür engellemelerin devamının uygun olmayacağı ifade edilerek bölgede silah üretimine mani olunmayarak Tacir Ali Ağa’ya Anadolu’ya götüreceği on tane silah için ruhsat verilmesine karar verilmiştir.²⁹ 25 Eylül 1887 tarihinde Derviş Paşa, Yıldız’a gönderdiği bir yazıyla Rumeli kıtasının Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ ile hem hudut olduğunu, bununla birlikte Bulgar ve Rum nüfusunun yoğun bir şekilde yaşadığı bu topraklarda yabancı devletlerin emelleri doğrultusunda bunları Osmanlı Devletine kısıktırttığını belirterek Müslüman ahalinin elinde bulunan silahların toplatılmasının sakıncalı olacağını ifade etmiş ve bu kararın geciktirilmesi gerekliliğini dile getirmiştir.³⁰

Kalkandelen ve Prizren’de üretilen Martini Henry taklidi tüfeklerin yerli olması ve bir süs eşyası olarak nitelendirilerek Anadolu’ya serbestçe sokularak satılması yerel makamlarda rahatsızlık doğurmuştur. Aydın Vilâyeti Jandarma Alay Kumandanı Mustafa tarafından 25 Nisan 1888 tarihinde Seraskerlik makamına gönderilen yazıda Kalkandelen ve Prizren’de üretilerek Selanik üzerinden getirilerek İzmir ve Ödemiş’te halka satılan Martini Henry taklidi silahların hiç de mason olmadığı bu silahların kuvvetçe gerçeğini aratmadığı belirtilerek şekavet olaylarının oldukça yaygın görüldüğü Aydın vilâyetinde bu silahların şakilerin eline geçmesi durumunda ileride önü alınamayacak sıkıntıların baş göstereceğini belirtmiştir.³¹

1888 yılında Manastır Valiliği tarafından vilâyetin asayiş ve güvenliğini temin maksadıyla uygulamaya konulan

²⁹ BOA, MV, 18/69, 12 Receb 1304 (6 Nisan 1887). BOA, A.MKT.MHM, 493/75, 16 Receb 1304 (10 Nisan 1887).

³⁰ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Kalemî (Y.MTV), Dosya No: 28, Gömlek No: 8, 7 Muharrem 1305 (25 Eylül 1887).

³¹ BOA, DH.MKT, 1597/29, 20 Cemaziyülahır 1306 (21 Şubat 1889).

“*Fahri Zabıta*” sisteminin bölgede Hristiyanlar arasında silahlanmayı artırdığı o dönem dile getirilen iddialardan biri olmuştur. Fahri zabıtalara atanmasıyla Hristiyanlar, Martini tüfek tedarik etmek için büyük bir gayretin içerisine girmiştir. Artan rağbet üzerine halkın büyük çoğunluğunun tarımla geçindiği ve sadece bir tüfekçi esnafının bulunduğu Florina’da kısa sürede beş yeni tüfekçi dükkânı açılmıştır. Bu dükkânlarda ustalar ve kalfalar vakitlerinin büyük bir kısmını Martini tüfek üretmek Bulgar ve Rumların taleplerini karşılamaya çalışsalar da buna yetişememişlerdir. Yerel esnafın talepleri karşılayamaması üzerine Prizren taraflarından peyderpey getirilen Martiniler hemen satılıyor ve Hristiyan halka dağıtılıyordu. Bu çerçevede Resne’de daha önce hiçbir tüfekçi esnafı yokken gelişen olaylar neticesinde dokuz tüfekçi dükkânı açılmış ve burada da Martini tüfekler imal edilmiştir.³²

Prizren ve Rumeli’nin bazı yerlerinde Martini Henry tüfeklerinin namlularının kesilip çaplarının küçültülerek imal edildiği; Anadolu ve diğer vilâyetlere ithal edilerek satıldığı- nın tespiti üzerine 11 Nisan 1889’da bir padişah irâdesi yayınlanmıştır. Buna göre her ne suretle olursa olsun harp silahlarının ahalinin eline geçmesinin caiz olmadığı belirtilerek söz konusu silahların nakledilmesinin ve satılmasının engellenmesi ve ele geçirilen silahların zapt ve müsadere edilmesi istenilmiştir.³³ Bu çerçevede 18 Nisan 1889’da Mabeyn-i Hümayuna gönderilen bir yazıda Arnavut asıllı bazı tüfek ustalarının Antalya’ya giderek burada Martini Henry marka silahların taklitlerini ürettikleri, Kalkandelenli Yusuf isimli kişinin sattığı silahların ele geçirilenleri üzerinde yapılan muayenede bunların namlularının kısaltılmış ve kundağının değiştirilmiş olduğunun tespit edildiği bildirilmiştir.³⁴ Kalkandelenli Yu-

³² BOA, Y.MTV, 38/57, 9 Şaban 1306 (10 Nisan 1889).

³³ BOA, DH.MKT, 1615/124, 12 Şaban 1306 (13 Nisan 1889).

³⁴ BOA, DH.MKT, 1617/56, 17 Şaban 1306 (18 Nisan 1889). BOA, *Yıldız Perakende Mâbeyn Başkâtâbeti* (Y.PRK.BŞK), Dosya No: 15, Gömlek No:

suf'un sattığı on beş kadar silahı İzmir limanından Anadolu'ya soktuğunun tespiti üzerine İstanbul Liman Dairesi, bütün liman memurlarının fevkalade dikkat etmelerini istemiştir.³⁵

Askerî silahların taklit edilerek silah üretilmesinin yasaklanması ve halkın elinde bulunan silahların bedellerinin ödenerek toplattırılması kararı, beraberinde yeni bir tartışmayı getirmiştir. Taklit olarak üretilen tüfeklerin namlularına torna kullanılmaksızın yiv açılması mümkün olmadığı için namluların askerî silahlardan sökülerek kullanıldığı tespit edilmiştir. Meclis-i Mahsusta yapılan tartışmalar neticesinde toplanan bütün silahlara aynı bedelin ödenmesinin silah imalini engelleyemeyeceği gibi bunların ülkenin farklı yerlerine götürülerek satışının önünün alınamayacağı görülmüştür. Bundan dolayı 17 Kasım 1889 tarihinde “*demiri mirî malı olanlar için demir fiyatının tenziliyle ashabına yalnız imaliyye nâmiyla*” çok az bir miktar işçilik ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede kararın ilanından sonraki üç ay içerisinde tüfeklerin mahallî hükümete götürülerek teslim edilmesi, “*demir fiyatının*” tenzil edilmesi ve bu süreden sonra ele geçirilen tüfeklerin zapt ve müsadere edileceğinin ilan edilmesine karar verilmiştir.³⁶

Kalkandelen’de üretim yapan tüfekçi esnafı, askerî silah üretmelerinin yasaklanması üzerine sanatlarını icra etmekten mahrum bırakıldıklarını, geçimlerini sağlayamaz duruma düştiklerini ifade ederek hallerinden şikâyet etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Meclis-i İdâre-i Vilâyet, 20 Haziran 1890 tarihinde aldığı bir kararla merkezî hükümet tarafından halkın elinde bulunan her türlü askerî silahın toplattırılmasına karar verilinceye kadar, tüfekçi esnafının söz ko-

87, 18 Ramazan 1306 (18 Mayıs 1889). BOA, *İrade Dâhiliye (İ.DH)*, Dosya No: 1133, Gömlek No: 88466, 18 Şaban 1306 (19 Nisan 1889).

³⁵ BOA, *Y.PRK.ASK*, Dosya No: 54, Gömlek No: 45, 15 Şaban 1306 (16 Nisan 1889).

³⁶ BOA, *Yıldız Sadâret Resmî Maruzât (Y.A.RES)*, Dosya No: 49, Gömlek No: 38, 22 Rebîülevvel 1307 (16 Kasım 1889).

nusu silahlardan bozulanları tamir ederek sanatlarını icra etmelerine izin vermiştir.³⁷ Dâhiliye Nezareti tarafından 8 Ağustos 1890 tarihinde Kosova vilâyetine gönderilen yazıyla konuya açıklık getirilerek tüfekçi esnafının Osmanlı ülkesine girişi yasaklanmış askeri silahları yeniden üretmelerinin ve tamir etmelerinin yasak olduğu bunun dışındaki her türlü silahı tamir ederek ve yeniden üreterek geçimlerini sağlayabilecekleri belirtilmiştir.³⁸ Bununla birlikte 11 Nisan 1889'da yayınlanan padişah iradesinin uygulanıp uygulanmadığı 11 Ağustos 1890 tarihinde valiliklere gönderilen bir yazı ile kontrol edilmiştir. Yazıda “*tebliğ olunan irâde-i seniyye üzerine oraca şimdiye kadar ne muâmele cereyan etmiş ve ele geçirilen tüfenkler ne yapılmış olduğunun*” bildirilmesi istenmiştir.³⁹ Yüzyılın sonlarına doğru önu alınamayan eşkıyalık olayları ve isyanlar dolayısıyla eşkıya ve asilerin eline silah geçmesinin önüne geçilmesine yönelik bir takım tedbirler alınmış Kalkandelen’de silah üretim faaliyetleri büyük oranda azalmıştır. Kalkandelen ve Prizren’deki tüfek ustalarının mahareti, 1896 tarihli Kosova Vilâyet Salnâmesine şu şekilde yansımıştır:

Kalkandelen’de dahi tüfenkçilik ve terzilik san’atları pek ileridedir. Tüfenk üstâdları hiçbir fabrika ve ameliyyâthâne görmemiş ve fen dâiresinde tahsil-i san’at eylememiş iken her ne gör-seler iğneden ipliğe kadar bir kere nazar-ı im’an ile bakarak ve tehassane-i iktidârında o şeyi teecessüm ederek farksız surette aynını yaparlar. Bunlar Avrupa Martinlerinin birkaç nev’ini âlât-ı husûsiyyeleriyle imâl ettikten başka kuvve-i ihtirâkârâneleri münbasit olarak daha ileri varanları da görüldü. Geçen 1894 sene-i milâdiyyesinde Chicago’da teşkil olunan meşhur-i umumiye bu memleket üstadlarından birinin çiredesti-i mahâreti bulunan gayet musanna bir martin irsâl olunmuştu. Lakin ahiren esliha-i emiriyyenin takliden imâli men’ buyurulması ve eslihâ-i atikanın nazardan sâkıt olması cihetle üç beş tamirciden başka tüfenkçi ensâfi inkıraz bulmak üzeredir.⁴⁰

³⁷ BOA, *DH.MKT*, 1734/55, 2 Zilkade 1307 (20 Haziran 1890).

³⁸ BOA, *DH.MKT*, 1749/12, 21 Zilhicce 1307 (8 Ağustos 1890).

³⁹ BOA, *DH.MKT*, 1749/82, 24 Zilhicce 1307 (11 Ağustos 1896).

⁴⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, Yedinci Def’a, Üsküp, 1314 (1896), s. 543-544.

Tüfenkçiler, vaktiyle atık ve eyyâm-ı ahirede Avrupa Martinlerinden hiç farkı olmayacak surette, kendilerine mahsus mahâret-i üstâdâne sayesinde cedîd her nev' tüfenkler yapıp ve üzerlerini musanna altın işleriyle tezyin ve tersi' edip pazar bey' ve şiraya vaz' etmişler vuku bulan siparişlerle pek çok akçe kazanmışlar iken esliha-i emiriyyeye takliden silah imâli men' edilmesi üzerine evvelki alış verişleri tedenni etmiş ve alhalet hâzihi devam edebilen on beş kadar dükkân esliha-i atika tamiyatıyla mehma imkân idâre olmağa çalışmakta bulunmuştur.⁴¹

Merkezi hükümet, askerî silah üretimini yasaklayarak bu silahların halkın eline geçmesini önlemeye çalışsa da bunda çok da başarılı olduğu söylenemez. Makedonya Bulgar Komitesinin Hristiyan halka dağıttığı silahların Prizren, Kalkandelen ve Kırçova kasabalarında üretilerek satıldığının tespiti üzerine yapılan araştırmayla Kalkandelen'de yirmi kadar tüfekçi dükkânı ve ustası olduğu ve bunların çoğunlukla yeni silahları tamir etmekle birlikte bazılarının sipariş üzerine martini taklidi tüfek yaparak Hristiyanlara sattıkları görülmüştür. Bunun üzerine Kosova Valiliği, 19 Ocak 1901 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıyla bölgede bulunan tüfekçi dükkânlarının kapatılması ve dükkân sahibiyle çalışanların Tophâne-i Âmire, Tersâne-i Âmire ve tabur tüfekçiliğinde istihdam olunmaları talebinde bulunmuştur.⁴² Kosova valiliğinin bu talebine Bahriye Nezareti olumlu cevap vererek kendi arzularıyla İstanbul'a gelen usta ve kalfalar arasında sınav yaparak gerekli şartlara haiz olanlara yeterli miktarda yevmiye vererek istihdam edebileceğini 14 Mart 1901 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir.⁴³

1903 yılında Manastır, Pirlepe, Ohri, Kırçova ve havâlisinde Bulgarlara dağıtılan silahların büyük bir kısmı, Kalkandelen ve Gostivar'da imal edilen Martini Henry taklidi silahlardan oluşmaktaydı ve bu silahlarda kullanılan fişekler, Sırbistan'dan kaçak yollarla getirilerek Kalkandelen'de desesi on sekiz kuruşa satılmaktaydı. Manastır valiliğinin bu du-

⁴¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, Yedinci Def'a, Üsküp, 1314 (1896), s. 517.

⁴² BOA, *DH.MKT*, 2449/74, 15 Şevval 1318 (5 Şubat 1901).

⁴³ BOA, *DH.MKT*, 2467/48, 7 Zilhicce 1318 (5 Nisan 1901).

rumu tespit eden yazısı üzerine Sadaret ve Seraskerlik tarafından Dâhiliye Nezaretine, Manastır ve Kosova valiliklerine yazılan tezkireyle konu hakkında tahkikat yapılarak fişeklerin Sırbistan'dan nasıl getirildiğinin tespit edilmesi istenmiştir. Bununla birlikte Kalkandelen ve Gostivar'daki silah ticaret ve imalatı hakkında gerekli önemlerin alınarak silah imal ve it-halinin yasaklanması ve Bulgarlara silah satışının engellenmesi istenmiştir.⁴⁴

Kalkandelen ve havalisinde imal edilerek Bulgarlara satılan Martini Henry marka tüfek ve ona ait fişeklerin üretiminin ve satışının yasaklanması yönünde çıkarılan ferman-ı hümayun-ı şahane üzerine Kosova valiliği tarafından bölgedeki esnafın mağduriyeti dile getirilerek bir teklifte bulunulmuştur. 2 Haziran 1903'te Kosova valiliği tarafından kaleme alınan yazıda tüfek imal edenlere gerekli nasihatle bulunduğu ancak yüz on iki kişiden ibaret olan bu insanların mülkleri ve geçimlerini temin edebilecek başka bir vasıtaları olmadığı için sanatlarının men edilmesinin onları geçim darlığına düşüreceği ifade edilerek “*istidat ve maharetleri hasabiyle*” Tophane ve Zeytinburnu fabrikalarında ve taburlarda istihdamlarının devletin faydasına olacağı ifade edilmiştir.⁴⁵ Aynı dönemde Kalkandelenli tüfekçi ustaları da hem Kosova valiliğine hem de Sadarete sundukları istidallarında “*icra-yı sanat-tan men edilmelerinden naşi fevkalade duçar-ı fakr ü zaruret olduklarını*” ifade ederek biran evvel Tophane-i Âmire ve diğer münasip fabrikalarda istihdamlarını talep etmişlerdir.⁴⁶ 10 Eylül 1903 tarihinde Sadaret tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda Kalkandelen ve havalisinde icra-yı sanat eyleyen tüfekçi ustalarının Tophane-i Âmire’de imtihan edi-

⁴⁴ BOA, *Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)*, Dosya No: 287, Gömlek No: 45, 6 H 1318. BOA, *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)*, Dosya No: 2040, Gömlek No: 152950, 10 Muharrem 1321 (8 Nisan 1903). BOA, *Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı (A.MTZ (04))*, Dosya No: 91, Gömlek No: 88, 14 Muharrem 1321 (12 Nisan 1903).

⁴⁵ BOA, *BEO*, 2086/156395, 11 Rebiyülevvel 1321 (7 Haziran 1903).

⁴⁶ BOA, *BEO*, 2126/159412, 3 Cemaziyülevvel 1321 (28 Temmuz 1903), *BEO*, 2169/162643, 24 Cemaziyülahır 1321 (17 Eylül 1903).

lerek icra ettikleri sanata aşına olanlara üç sınıf itibariyle dokuz buçuk kuruştan on iki kuruşa ve idadide yetişen ustalara muadil maharet gösterenlere melekeleri nispetinde on iki kuruştan on dokuz kuruşa kadar yevmiye verilmesi ve Tophane fabrikalarında işçi açığı bulunması halinde oralarda istihdamları ve bunlardan ücret almaksızın fabrikaya devam eden ve birkaç ay içerisinde eğitimini tamamlayanların da açık bulundukça dört yüz kuruş maaş ve yevmî iki nefer tayinât verilerek piyade taburları tüfekçiliklerine tayinlerinin mümkün olacağı belirtilmiştir.⁴⁷

Dükkânları kapatılarak İstanbul'a gönderilen ve burada Tophane-i Âmire gibi yerlerde istihdam edilerek işeleri çaresi aranan Kalkandelenli tüfekçi ustalarının sefalet düşmeleri üzerine memleketlerine iade edilmelerine karar verilmiştir. Bu doğrultuda 4 Aralık 1903 tarihli bir irade ile de geçimlerini temin maksadıyla icra-yı sanat eden bu insanlara engel olunmaması istenmiştir. İstanbul'dan memleketlerine dönen silah ustalarının sanatlarını icra etmelerine mani olunmamış ve silah üretmeye devam etmişlerdir. “*Eslîha-i emiriyye*” olarak ifade edilen devlete ait askerî silahların taklitleri olan bu silahların üretiminde her türlü teferruat düşünülüyordu. Öyle ki üreticiler orijinal silahların üzerinde bulunan tuğrayı taklit etmekten geri kalmıyorlardı. Kalkandelen’de bir sene içerisinde üretilen silah miktarı yaklaşık olarak beş bin kadardı ve bu silahların büyük bir kısmı, İslam ve Hristiyan halk vasıtasıyla Sırp ve Bulgar çetecilerinin eline geçiyordu.⁴⁸ Öyle ki Hüseyin Hilmi Paşa tarafından 6 Aralık 1903 tarihinde Yıldız’a gönderilen bir yazıda Kalkandelen’de üretilen Martini Henry marka tüfeklerin taklitlerinin Kırcova ve civarındaki Bulgar eşkıyalarına satılmış olduğu ve ayaklanmalar esnasında altı yüz on sekiz tane taklit Martini Henry marka tüfeğin müsadere edildiği bildirilmiştir.⁴⁹

⁴⁷ BOA, BEO, 2169/162643, 24 Cemaziyülahır 1321 (17 Eylül 1903).

⁴⁸ BOA, BEO, 2816/211144, 4 Rebiyülevvel 1324 (28 Nisan 1906).

⁴⁹ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı* (Y.PRK.MK), Dosya No: 17, Gömlek No: 27, 14 Ramazan 1321 (4 Aralık

1906 yılında bölgedeki silah üretiminin sınırlandırılması yönünde Kosova valiliği ve Rumeli müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa tarafından bir takım girişimler söz konusu olmuşsa da meclis-i vükela, silah ustalarının icra-yı sanattan men edilmelerinin münasip olmayacağını ancak askerî silahları taklit etmelerinin meni lazım geleceğini ifade etmekten öte başka bir girişimde bulunmamıştır.⁵⁰ 9 Haziran 1906 tarihinde “*Kosova Vilâyeti Dahilinde Kalkandelen Kasabasında Umûm Tüfenkçi Esnafı Nâmına Muhammed Şahap*” imzasıyla Rumeli Müfettişliğine gönderilen bir yazıda tüfek üretiminin yasaklanmasının bölge esnafını ve ailelerini nasıl etkilediği ortaya konulmuştur. Mektuba göre Kalkandelendeki tüfekçi esnafı kasma, balta, mikraz, maşa ve yün makasının yanı sıra “*köy bekçileriyle çobanlara mahsus neym martinisi*” adı verilen av çiftesine benzer bir çeşit tüfek üretmektedir. Yapılan bu üretim ile yüzlerce ailenin geçimi sağlanmaktadır. Ancak kaza kaymakamının kararı ile altmış dükkân kapatılmış ve ticaretten men edilmişlerdir. Bunun neticesinde yüzlerce aile aç biilaç kalmış hatta dükkânı kapatılan iki esnaf intihar etmiştir. Muhammed Şahap, ürettikleri silahların bir tanesinin bile eşkıyanın eline geçmediğini belirtip, 1901 yılının sonlarında bölge esnafının bir kısmının Tophâne-i Âmire’de istihdam edildiğini bir kısmının da memleketlerine gönderilerek sanatlarıyla meşgul olmalarına izin verildiğini hatırlatıp dükkânlarının tekrar açılmasını talep etmiştir.⁵¹

1909 yılından sonra arka arkaya baş gösteren Arnavut isyanları üzerine Rumeli’deki halkın elinde bulunan silahların toplanmasına yönelik çalışmalar yapılmış ve oldukça külliyetli miktarda silah toplanmıştır. Bu çerçevede 1911 yılında Arnavutluk’ta meydana gelen olaylar üzerine bölgedeki silah ustaları icra-yı sanattan men edilerek savaş malzemesi üreten

1903). BOA, *Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (TFR.I.A)*, Dosya No: 15, Gömlek No: 1415, 14 Ramazan 1321 (4 Aralık 1903).

⁵⁰ BOA, *BEO*, 2816/211144, 4 Rebiyülevvel 1324 (28 Nisan 1906); *MV*, 113/48, 28 Safer 1324 (23 Nisan 1906).

⁵¹ BOA, *Rumeli Müfettişliği Arzuahaller (TFR.I.ŞKT)*, Dosya No: 89, Gömlek No: 8823, 16 Rebiyülahır 1324 (9 Haziran 1906).

fabrikalarda veya askerî birliklerde görevlendirilmişlerdir. Söz konusu ustaların görevlendirildikleri yerlere ulaşımını sağlanırken Kosova valiliği tarafından bu iş için 7752 kuruş harcanmıştır.⁵²

Sonuç

Arnavutların yoğun bir şekilde yaşamış oldukları Kalkandelen ve çevresi, XIX. yüzyıl boyunca önemli bir silah üretim merkezi olmuştur. 1844/1845 yılına ait temettuat defterine göre Kalkandelen’de elli farklı esnaf gurubu içerisinde en fazla tüfekçinin bulunması yapılan üretim miktarının ve silah pazarının büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Bunun arkasındaki en büyük nedenlerden biri Lek Dukakin Kanunu ve Arnavutlar arasında devam eden kan davaları olmuştur. Kalkandelen ve çevresindeki mahir silah ustaları, 1826 yılından sonraki süreç içerisinde Osmanlı ordusunun silah ihtiyacını bulundukları yerden karşıladıkları gibi devletin en önemli askerî mühimmat ihtiyacının karşılandığı Tüfekhâne-i Âmire, Tophâne-i Âmire ve Zeytinburnu Fabrikasında istihdam edilmişlerdir. Özellikle gelişen silah teknolojinine bağlı olarak ordunun envanterinde bulunan silahların modernizasyonunda Kalkandelenli silah ustalarına müracaat edildiği görülmektedir. Bölgede yaşanan isyanlar ve 93 Harbi sonrası geride bırakılan devlete ait askerî silahlar, Kalkandelenli ustalar tarafından taklit edilerek gerçeğini aratmayacak etkiye sahip tüfekler üretilmiştir. Kalkandelenli silah ustaları bu maharetlerini 1894 Chicago Dünya Fuarında teşhir etmiş oldukları Martini taklidi tüfeklerle göstermişlerdir. Ancak bölgede baş gösteren isyanlar ve eşkıyalık olaylarında bu silahların askerî birlikleri zayıflatması üzerine bu tür silahların üretimi ve satışı engellenmiş ve buna bağlı olarak Kalkandelen ve çevresinde silah üretimi oldukça gerilemiştir. Osmanlı hükümeti, silah üretiminin, satışının ve taşınmasının önüne geçilmeye çalışırken silah ustalarının geçim sıkıntısına düşmelerine engellemek için bir takım tedbirler almaktan geri durmamıştır.

⁵² BOA, MV, 154/91, 25 Receb 1329 (22 Temmuz 1911).

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)

Cevdet Askeriye (C.AS)

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)

Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)

İrade Dâhiliye (İ.DH)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Mesâil-i Mühimme İrâdeleri (İ.MSM)

Rumeli Müfettişliği Arzuhaller (TFR.I.ŞKT)

Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (TFR.I.A)

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı (A.MTZ (04))

Sadâret Mektubî Kalemi Defterleri (A. MKT)

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Kalemi (Y. MTV)

Yıldız Perakende Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK)

*Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tah-
riratı* (Y.PRK.MK)

Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK)

Yıldız Sadâret Resmî Maruzât (Y.A.RES)

2. Resmî Yayınlar

Salnâme-i Vilâyet-i Kosova, Yedinci Def'a, Üsküp, 1314
(1896).

Salnâme-i Vilâyet-i Manastır, Birinci Def'a, 1305
(1888/1889).

3. Kitap ve Makaleler

Doğan, Ayhan, “Balkanlar’da Tüfek Üretim Merkezi: Kalkandelen (Tetova)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 212, Ekim 2014, s. 89-112.

Gencer, Ali İhsan, vd., *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, Doğu Kütüphanesi, I. Baskı İstanbul Mayıs 2008.

Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Sander, Oral, Kurthan Fişek, Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929), İmge Kitabevi, 2. Baskı İstanbul Mayıs 2007.

Sloane , William M., *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, Çev. Sibel Özbudun, Süreç Yayınları, 1. Baskı İstanbul Eylül 1987.

Şemseddin Sami, “Kalkandelen”, *Kamusü'l-a'lâm*, C. V, Mîhrân Matbaası, İstanbul 1314, s. 355.

Ünlü, Mucize, *Kosova Vilayeti*, Gece Kitaplığı, 1. Baskı Ankara 2014.

19. YÜZYIL SONUNDAN 20. YÜZYIL BAŞINA SELANİK'İN İŞÇİ KADINLARI

*Women Workers of Salonica from the Late 19th Century to
the Early 20th Century*

Melike Karabacak*

Özet: Makedonya'nın en büyük kenti olan Selanik, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başında büyük çaplı siyasal, toplumsal, jeopolitik ve demografik değişimlere sahne olmuştur. Bu yüzyılda Selanik kentinin nüfusu Müslüman, Rum, Bulgar ve Yahudi unsurlardan oluşuyordu. Sahip olduğu limanın da etkisiyle ticarete süregelen bir öne sahip olan kent, 19. yüzyılda sanayileşme ve modernizasyon sürecinden en fazla etkilenen şehirlerden olmuştur. Bu süreçte varlıklı Müslüman, Rum ve Yahudi girişimciler ile Avrupalı bankalar ve işletmeler de katkıda bulunmuşlardır. Bu yüzyılda bütün, Makedonya ve Yakındoğu'nun en büyük endüstri maddesiydi. Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Selanik'te de bütün işçiliğinde en çok kadınlar, genç kızlar ve çocuklar çalıştırılıyordu. Bunun bir sebebi onların daha az ücretle çalıştırılmasıysa bir diğer sebebi de bütün işçiliğinde ince ve küçük parmakların makbul görülmesi idi. Öteden beri bir kadın işi olarak algılanan dokumacılık, bu yüzyılda da devam etmiş, sanayileşmenin etkisi ile bu sahada büyüme olmuştur. Bu etkenlere bağlı olarak dokumacılık ve bütün işçiliği alanında kadın nüfusunda bir artış olmuştur. Kadın işçiler Müslüman, Rum, Yahudi olarak Selanik'in sahip olduğu nüfusun her kesiminden oluşuyordu. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan işçi grevlerine kadınların da katıldığı bilinmektedir. Bu çalışmada Selanik'te yaşayan dokuma ve bütün işçisi kadınların çalışma koşulları, ücretleri, grevlerdeki konumları ele alınıp incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kadın İşçileri, Selanik, Dokuma İşçisi Kadınlar, Tütün İşçisi Kadınlar

Abstract: During the 19th and early of 20th century in Salonika, the biggest city of Macedonia, had been lived grand political, social, geopolitical and demographical transformations. The demography of the urban consisted of Muslims, Greeks, Bulgarians and Jewish. As a result of having a big harbour, this urban always has a critical importance for commercial activities. Salonica was one of the cities

* (Dr.), Samsun/Türkiye, email: mel.sam.karabacak@gmail.com.

which were affected mostly by modernization and industrialization. Muslim, Greek and Jewish entrepreneurs, European banks and managements contributed this process, too. In this century tobacco was the strongest industry both in Macedonia and Near East. Most of the tobacco workers in Salonika were chosen from women, young girls and children just as in other countries. One reason for preferring them was low wages paid for them and having little and thin fingers were another reason for preferring women and children workers. The handloom which had been accepted as a woman job for a long time resumed so in this century and developed correspondingly industrialization. As a result of these improvements the women worker population in handloom and tobacco fields increased. Those women workers were Muslims, Greeks and Jewish. It is known that women participated in strikes occurred in early 1900's in Ottoman Empire. In this paper working conditions of handloom and tobacco women workers, their wages and attitudes in the strikes will be studied.

Keywords: Ottoman Women Workers, Salonica, Women Textile Workers, Women Tobacco Workers

Giriş

Osmanlı kadınlarının iktisadi faaliyetleri incelendiğinde diğer toplumlardaki çağdaşlarına nazaran çok daha fazla mülkiyet hakkına sahip oldukları görülür. İslam hukukunun kadına tanıdığı mülkiyet hakları¹ 19. yüzyılın sonlarında dahi yabancı kadınlarda şaşkınlık ve saygı uyandırmaya

¹ İslam hukukunda kocanın karısı üzerindeki velayeti tedip yetkisi olarak tanımlanır. Bu çeşit velayete göre, kocanın karısının malları üzerinde velayet hakkı yoktur. Kadın, kocasının izin ve rızası bulunmaksızın kocasının herhangi bir müdahalesine gerek kalmaksızın kendi malları üzerinde istediği gibi tasarruf hakkına sahiptir. Malların gelirini almak ve idare etmek için kocasından başkasını vekil edebilir. Kadının yaptığı akitler, ne kocasının iznine ne de, reşit olmak şartıyla, babası, babası yoksa dedesi veya bunların vasilerinin iznine bağlı olmaksızın geçerli kabul edilir. Kadının serveti ne kadar fazla olursa olsun, kocanın sorumlu olduğu nafaka masraflarından mesul tutulamaz. Bkz., Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1986, s. 192-193.

devam etmiştir.² Kadınlar miras edinme, mehir üzerinde tasarruf, bağış yapma, kendi serveti ne olursa olsun kocası ya da babasından mali destek edinmek gibi haklara sahiptiler.³

Yaşamları boyunca kocaları ve babaları tarafından mali destek almaları kadınları mülklerini vakıflaştırmaya sevk etmiş, hayırseverlik ve sosyal statü kazanma çabaları da bu durumda etkili olmuştur. Bununla beraber kadınların sahip oldukları vakıflarda aynı zamanda yönetici olmaları çok sık görülen bir durum değildir.⁴ Şer'iyye sicilleri üzerine yapılan ça-

² Amerikan Kız Koleji'nin müdiresi Marry Miles Patrick, anılarında bu duruma ilişkin gözlemlerini şöyle anlatır: "Poligamiye mazeret bulunamaz ancak Antoninler döneminden miras kaldığı söylenen kadınların mülkleri üzerine kendilerinin hak sahibi olduğu bir geleneğin mevcudiyetinin bu mutsuz sistem altında bulunduğunu duymak ilginçtir. On dört yaşındaki kızlar bile kendi miraslarındaki mali değişikliklerden mahkemelerce sorumlu idiler ve reşit olan bir kızın sahip olduğu mülk ile ilgili işlemler onun imzası olmadan yapılamazdı. Bir Türk kadını yüzünü örten peçesini taktığı zaman reşit olurdu. O günlerde kendi işleriyle ilgilenmek üzere görevlendirilen ve herhangi yasal işlem yapmak için imzalarına başvuru on dört ya da on beş yaşında kızların avukatlar tarafından okulda dersten çağırılması doğaldı. O dönemin sosyal düzenlemesine göre babasının ölümünden sonra, bir kızın mülkünü yasal olarak kontrol edebilecek derecede yakın olabilecek başka bir erkek aranmazdı. Böylece Türkiye'de kadınlar diğer ülkelerden daha önce kendi mülklerini tamamen kontrol edebiliyordu". *Bir Boğaziçi Macerası İstanbul Kız Koleji (1871-1924)*, Çev. Şeyma Akın, Tez Yayınları, İstanbul 2001, s. 42-43.

³ Ruth M. Roded, "Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması", *Osmanlı*, C.V, Ankara 1999, s. 419-420.

⁴ Ruth M. Roded, a.g.m., s. 420. Vakıflarla ilgili ayrıca bkz., Daniel Crecelius, "Incidences of Waqf Cases in Three Cairo Courts, 1640-1802", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 29, s. 176-189; Gabriel Baer, "Women and Waqf, An Analysis of the İstanbul Tahrir of 1546", *Studies in Islamic Society, Contributions in Memory of Gabriel Baer*, Haifa University Press, İsrail, 1984; Judith Tucker, *Women in Nineteenth Century Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge 1985; Margaret L. Meriwether, "Women and Economic Change in Nineteenth Century Syria, The Case of Aleppo", *Arab Women, Old Boundaries, New Frontiers*, Ed. Judith Tucker, Indiana University Press, Bloomington 1993, s. 65-83; Beshara Doumani, "Endowing Family, Waqf, Property Devolution and Gender in Greater Syria, 1800-1860", *Comparative Studies in Society and History*, 40, 1998, s. 3-41.

lışmalar kadınların mülk alım ve satımında önemli bir role sahip olduklarını göstermiş, çoğunlukla kayıtlara satıcı taraf olarak geçmişlerdir. Kadınlar, genelde miras yoluyla edindikleri mülkleri erkek kardeşlerine satma yönünde eğilim göstermişlerdir.⁵ Kadınların ekonomik faaliyetlerinden dikkat çeken biri de borç verip kredi sağlamaktır.⁶ Bu faaliyetlerin dışında bazı büyük kentlerde yaşayan kadınların dokumacılık ve nakış ürünlerini özel kadın pazarlarında sattığı görülmüştür.⁷ Musul'da 17. yüzyılın sonunda pamuk ya da yün ipliği gibi dokuma ürünlerinin kadınlar tarafından pazarda satıldığı bilinmektedir.⁸ Kadınlar doğrudan pazarda satış yapmadıkları takdirde eve iş alma sistemi ile ürettiklerini anlaşılabilir bir tüccar aracılığıyla satışa sunmuşlardır. Dokuma, ip eğirme ve boyama faaliyetleri ev içi üretime olduğu kadar evde pazar için

⁵ Ronald C. Jennings, "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18, 1975, s. 53-114; Abraham Marcus, "Men, Women and Property, Dealers in Real Estate in Eighteenth Century Aleppo", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26, 1983, s. 137-163. 17. yüzyıl Kayseri ve Ankara şer'iye sicillerini inceleyen Faroqhi de kadınlara daha çok satış belgelerinde rastlamıştır. Bu durumun bir nedeni, "iyi tanınan" bir kadın olmak şartıyla, çocuğuna vasi atanmış kadının onların mülklerini idare edip satış sözleşmelerinde taraf olmuş olmalarıdır. Bir diğer neden de ölen akrabasının mülkünde hisse sahibi olan kadının mirası para olarak almak için kendi hissesini diğer hisse sahiplerine satmalarıdır. Bkz., Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 304, 312.

⁶ Jennings, a.g.m., s. 53-114; Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, 12, 1980, s.231-244.

⁷ Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.9.

⁸ Dina Rizk Khoury, "Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Arında mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekânda Musullu Kadınlar", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 116.

üretimde de uygun olduğundan kadınlar klasik dönemde dokumacılık sektörünün gelişmesine ciddi katkı sağlamışlardır.⁹ Tekstil tüccarlarının eve iş verme sistemi ile kadın işçilere iş yaptırmaları bu alandaki tekeli kırıldığı için İstanbul'un dokuma loncalarını rahatsız etmiştir.¹⁰ 15. yüzyılda ihraç edilen ucuz pamukluların dokunmasında bütün Anadolu'da en ucuz emek olarak kırsalda köylülerin, kasabalarda dul kadın ve çocukların kullanıldığına dikkat çeken İnalçık, Bursa'nın önemli bir ihraç maddesi olan ipek dokumacılığında kullanılan kadın kölelere işaret eder.¹¹

İstanbul şer'iyye sicillerinde pek çok kadın babalarından kendilerine miras kalan fırın, değirmen ve dükkânı tüccarlara satarken görülmüştür. Bu kayıtlarda ayrıca vakıf yöneticisi, tefeci, han sahibi ya da ortağı olarak da karşımıza çıkmışlardır. İstanbul'un orta halli kadınları ve onlardan daha düşük gelirli olanları ise ip eğici, dokumacı, hizmetçi, hamamcı, ölü yıkayıcı, dansçı, şarkıcı, bohçacı olarak iktisadi roller ifa etmiştir.¹²

Balıkesir kadınlarının kent ve köyde yaşama durumlarının ekonomik faaliyetlerine etkisinin ele alındığı çalışmada şehir kadınlarının üretimde yer almayıp daha çok kendi ev işlerini gördüğü, köylerdeki kadınların tarım işleriyle uğraştıkları belirtilmiştir. Köy kadınları yaptıkları yağ, süt, yoğurt, peynir gibi ürünler ile sebze ve meyveyi satmak üzere Salı

⁹ Kadriye Yılmaz Koca, *Osmanlı'da Kadın ve İktisat*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, s. 52-54.

¹⁰ Fariba Zarinebaf Shar, "The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850", *International Labor and Working Class History*, 60, 2001, s. 141-152. Gerber da kadınların 1632'de evlerinde üretim yapmalarını lonca tekeli yok saymaları şeklinde değerlendirir: Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988, s. 69.

¹¹ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğunda Köle Emeği", *Doğu-Batı Makaleler II*, Ankara 2016, s.123.

¹² Fariba Zarinebaf Shar, a.g.m., s. 141-152.

günleri kurulan Balıkesir pazarına taşımışlardır.¹³ Bu çalışmalar bize Osmanlı kadınlarının klasik çağdan beri ekonomik hayatta etkin olarak var olduklarını gösterir. Ancak kadınların iktisadi faaliyetleri miras, alım satım, kiralama, vakıf kurma, borç alacak verecek gibi bir davaya konu olduğunda kayıtlara geçmiştir. Bunun haricinde tarlada, bağda, pazarda, evinde çalışıp üreten kadınların faaliyetleri, üretimde paylarının ne olduğu, ne kadar süre çalışıp ücret aldıkları gibi konular gölgede kalmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı toplumunda sosyal ve iktisadi ilişkilerin değişim yaşadığı bir dönemdir. Fabrikaların açılmaya başlaması, eski üretim tarzlarının terk edilmesi Osmanlı Devleti'nde bir işçi sınıfının oluşum yolunu açmıştır. Kadınlar yukarıda bahsi geçen geleneksel meslekler dışında, erkeklerden daha sonra olmakla birlikte, işgücüne katılmış özellikle tekstil ve tütün sektöründe yaşanan gelişmelerle kadın işçi sayısı artmıştır. Bu dönemden itibaren kadınların çalışma hayatına katılımı, yaşadıkları güçlükler ve maddi kazançları hakkında daha fazla bilgiye ulaşmak mümkün olmuştur.¹⁴

1870'lerden başlayarak Osmanlı yönetiminin sonuna kadar devam eden dönemde Selânik'te açılan fabrika ve atölyelerle birlikte sanayi alanında olağanüstü gelişmeler yaşanmıştır. 1878-1883 arasında beş yıllık süreçte Selanik ve çevresinde açılan yeni atölye ve fabrika sayısı 30'a ulaşmıştı. Açılan yeni işletmeler arasında içki imalathanesi, 6 sabun fabrikası, tuğla fabrikası, çivi fabrikası, demir karyola fabrikası, el yapımı sandalye imal eden 4 atölye, 3 makarna ve 10 tane un imalathanesi, 2 pamuk ipliği fabrikası bulunuyordu. Bu işletmelerin büyük çoğunluğu, tütün sektörü hariç, iç piyasaya hizmet etmiş, Selanik ve çevresinde Selanik üretimi malların

¹³ Abdülmecit Mutaş, *XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2002, s. 64-84.

¹⁴ Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 87-88, 292.

kullanılmasını sağlamıştır.¹⁵ Farklı kollarda gelişen Selanik sanayiinde kadın işçiler en çok dokuma ve tütün sektöründe yer almışlardır.

1. Dokuma ve İplik Sektöründe Kadın İşçiler

Osmanlı Devleti'nin farklı coğrafyalarında yerli halk öteden beri iplik üretiminde bulunmuştur. Bu üretim aile içi ihtiyacı karşılamak üzere yapıldığı gibi, imparatorluğun diğer yerlerine gönderilmek ya da başka ülkelere satılmak için de yapılabilirdi. 18.yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Kuzey Anadolu şehirleri, Hamit, Bozok, Kayseri ve Niğde iplik üretiminin önemli merkezleriydi. Suriye vilayetinde ise Halep bu konuda başı çekiyordu. Osmanlı'nın Avrupa topraklarında Gelibolu, Ambeleika ve Selanik bölgesi bu alanda faaldi. Ambelaika ve Viyana'da kurulan ilk iplik fabrikasının şubeleri Selanik, İstanbul ve İzmir'de açılmıştı: Urquhaert, Ambeleika'dan bahsederken herkesin hatta çocukların dahi fabrikalarda çalıştığını, erkeklerin pamuğu boyarken kadınların da pamukları eğirip hazırladıklarını anlatır: Eğirmeni kullanmak için çok uygun olan küçük parmakların sahibi çocuklar bu işte kullanılmıştı.¹⁶

İplik üretimi ve dokumacılık, evlerde ya da dokuma atölyelerinde yapılıyordu. Binlerce köy evinde iplik eğriliyordu. İp eğirme işi aile içi ihtiyacı karşılamak için yapıldığı gibi bazen de bir tüccara satmak üzere gerçekleştiriliyor ve parça başına tüccardan ödeme alınıyordu. *Putting-out* denilen eve iş alma sistemi en çok dokuma alanında kullanılmış ve çalışanları çoğunlukla kadınlar olmuştur. Bu sistem uygulandığı sektörde loncalar aleyhine, tüccarlar lehine sonuçlar vermiştir. Eve iş verme sisteminde ucuz iş gücü kullanılarak tüccarlar maliyetlerini azaltırken, loncalara bağlı üretim yapan

¹⁵ Donald Quataert, "Selânik'teki İşçiler, 1850-1912", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Der. Donald Quataert, Erik Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 101.

¹⁶ Urquhaert, *Turkey and its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade*, Saunders and Otley, London 1833, s. 48, 50, 148-149.

dokumacılar ucuz emek ürünüyle rekabet etmek zorunda kalmışlardır.¹⁷ Quataert, bazı şehirlerde loncalara bağlı üreticilerin iplik üretimini üstlenmiş olması ihtimalini zayıf bularak üretim yapan dokumacıların kullandığı ipin çok büyük kısmının loncalara bağlı olmayan kadın işgücü tarafından üretildiğini ifade eder.¹⁸

Merkezi Bulgaristan'da bulunan dokuma fabrikası Egyptian Company'nin 1850'lerde Seres, Selanik ve Bursa'da birer şubesi açılmıştı. Örgü çorap işiyle de uğraşan şirket sahibinin örgücü kadınlardan çok miktarda çorap aldığı bilinmektedir. Seres ve Selanik'e pamuk almak için gelen şirket sahibi M. Madzharov'un buradaki kadınlarla da eve iş verme sistemiyle çalıştığı tahmin edilebilir.¹⁹

1800 yılı dolaylarında Selanik'in tekstil imalatçıları çok geniş ihracat kapasitesine sahipti. Yahudi yün kumaş üreticileri İtalya ve Fransa'ya ihracat yapıyordu. Bu yıllarda Selanik yakınındaki köylerde yılda 80 bin top yün kumaş imal ediliyor, bu kumaşlar Livorno, Cenova, Venedik, Messina, Malta, Ancona, Fransa, Hollanda ve İzmir'e ihraç ediliyordu.²⁰ Balkanlar'a yün imalatında ayrıcalıklı bir konuma sahip Selanikli üreticiler yeniçerilerin yünlü üniformalarını üretme işini klasik dönemden itibaren ellerinde tutmuştu.²¹

Yünlü kumaş imalatçıları kadınlarla bağlantılı olarak çalışıyor, onların yıkayıp kurutup taraklayarak renklerine göre ayırdıkları yünleri satın alıp kendi imalathanelerinde ipe

¹⁷ Birten Çelik, *Türkiye'de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi (1800-1870)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1999, s. 74-75.

¹⁸ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Günay, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 62.

¹⁹ Nikolai Todorov, *The Balkan Cities 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle and London 1983, s. 264-269.

²⁰ D. Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü...*, s. 163.

²¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 157, 161.

çeviriyorlardı. Todorov, Plovdiv için yaptığı bu tespitin yüz-yılın ortalarında başka şehirler için de geçerli olduğunu bunun sonucunda da gizli iş gücünün ortaya çıktığını belirtir.²² 18. yüzyılın ilk yarısında kadınların pamuk ve yün ipliği üretimindeki yerinin geleneksel döneme yakın bir şekilde, tarlada pamuk toplama, hane içinde ip eğirme ve aracı tüccarlara satma şeklinde devam ettiği anlaşılır.

19. yüzyılın ortasına kadar pamuk ipi ve yün ihraca-tında önemli hacme sahip olan Selanik imalatçıları, ucuz İngiliz pamuk ipliği ve Avrupa yünü ile rekabet edemez hale gelmiş ve Batı Avrupa pazarından silinmiştir.²³ Bu dönemden itibaren üretim ailenin ihtiyaçları ve iç talebi karşılamaya yönelik devam etmiştir. Karaferye’de Ulah aileler tarafından şayak(haki yün kumaş) ve çorap imalatı yapılmış ancak bu üretim ailelerin kendi ihtiyaçlarını karşılayacak miktarlarda olmuştur.²⁴ Pamuklu dokumalardan hamam takımı mensucati Selanik merkez ve Karaferye’de önemli bir ihraç malzemesi iken Avrupa mallarıyla rekabet edemez hale gelmiş, 1890’larda özellikle Karaferye’de yok olmaya yüz tutmuştu.²⁵ 1880’lerin başında Seres’de varlık gösteren birkaç tekstil atölyesinde kalın yün çorap yapılmaya devam etmiş, bunun büyük kısmı İstanbul ve Anadolu’ya ihraç edilmiştir.²⁶

1870’lerin sonuna kadar Selanik’te dokuma sanayii düşük teknik ve ucuz işgücüyle vilayet merkezinden çok çevredeki kırsal alanlarda devam etmiştir. Bu dönemin sonuna doğru yaşanan gelişmelerle Selanik ve hinterlandında değişik

²² N. Todorov, *a.g.e.*, s. 252.

²³ D. Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü...*, s. 61-63, 65, 163-164.

²⁴ *Selanik Vilayet Salnamesi*, H. 1312, s. 373.

²⁵ *Selanik Vilayet Salnamesi*, H. 1307, s. 228.

²⁶ Account and Papers (A&P), *Commercial No. 33 (1884), (Trade Reports), Reports from Her Majesty’s Consuls on the Manufactures, Commerce &c. of Their Consular Districts*, Part VIII, London 1884, s. 1447-1448.

büyükölükte ve düzeyde çok sayıda atölye ve imalathaneler kurulacaktır.²⁷ Selanik vilayetinde en eski iplik fabrikası 1870'lerin ortasında Ağustos' da (Niyaoste) kurulmuştu. Burada 250 genç kadın ve 50 erkek işçi istihdam ediliyordu ve hepsi de Yahudi idi.²⁸

1891'de Selanik'te iki tane iplik fabrikası bulunuyordu. Bunlardan biri 1878'de inşa edilmiş²⁹, 1884'te de büyütölmüşti. Diğer i 1884'te kurulup 1886 ve 1890 yıllarında iki kere genişletilmişti. 1885 yılı itibariyle bu fabrikalarda toplam 800 işçi çalışıyordu³⁰. Her iki fabrikanın da eğirme makineleri ve diğer teçhizatı İngiliz malıydı. Bu makineler yazın 15, kışın 10 saat çalışırdı. 35 dakikalık bir yemek molası verilir ve bunun haricinde kahvaltıya dahi izin verilmezdi. 1892 yılında iki fabrikada çalışan işçilerin sayısı 640 olup tümü de Yahudi idi. İşçilerden 160'ı erkek, kalan 480'i kız ve erkek çocuklardı. Erkekler haftalık 9 ila 12 şilin arasında ücret alırken 14-18 yaş arasındaki erkek çocuklar 3 şilin 6 peni ila 5 şilin arasında ücret alırdı. Yaşları 12 ile 18 arasında değişen kızlar ise haftalık ancak 1 şilin 9 peni ila 5 şilin 8 peni arasında ücret alırdı. . Bu ücretler yaz ve kış ayları için sabitti. "Yetenekli Yahudi kızları" evleninceye kadar çalışırlardı. Selanik'te kızların evlenme yaşı ise 15 ve yukarısıydı. Kızların drahoma³¹

²⁷ Donald Quataert, "Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar", *Selânik 1850-1918*, Der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 225-226.

²⁸ D. Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü...*, s. 88.

²⁹ Bu fabrika, Meropi Anastasiadou'nun 5 Ağustos 1879'da açıldığını söylediği Saias İplik Fabrikası olmalıdır. Rıhtım üzerinde Beyaz Kule ile liman arasında inşa edilen bu fabrikayı Salomon Saias kurmuş, 1890'da anonim şirkete dönüşmüştü. Fabrikanın şehir merkezinde olması halkın şikâyetlerine sebep olmuş, Hermis gazetesinde bu konuda yazılar kaleme alınmıştı: Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 180-181.

³⁰ D. Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü...*, s. 87-88.

³¹ Drahoma geleneği Yunanlılar arasında da yaygındı. Drahoma yalnız mal ve gelin aktarımı değildir. Aynı zamanda "önur" ve "utanç" sisteminin bir parçasıdır. Denklem basitti: zengin drahoma zengin koca, fakir drahoma fakir koca, drahoması olmayana da koca yok demekti. 1910'da işçi sınıfından bir genç kızın drahomaya yetecek kadar para biriktirmesi için 10-15 yıl

için ihtiyaç duydukları miktar 18- 25 pound olarak tahmin ediliyordu.³²

Selanik'e 3 saat mesafede bulunan Ağustos kasabasında 1894'te su ile çalışan iki iplik fabrikası bulunuyordu. Günde 250 kıyye üretim yapan bu fabrikalarda 70-80 işçi çalışıyordu.³³ 19. yüzyılın sonunda Selanik'te fabrikalar dışında kayıtlı olmayan pek çok dokuma atölyesi bulunuyordu. Bu atölyelerde 2-3 tezgâhla pamuklu çorap, yün gömlek ve şal üretiliyordu. Fransız ürünlerinin taklidi olan bu çoraplar çok düşük fiyata satılıyor, ithalatın azalmasına büyük katkı sağlıyordu. 20. yüzyılın başında yüzlerce kadının istihdam edildiği hazır giyim sanayii üretimin artmasına büyük katkı sağlıyordu. Bu dönemde Selanik ve çevresi Osmanlı Devleti'nin pamuk ipliği fabrikaları bakımından en zengin bölgesi haline gelmişti.³⁴

1909'da Selanik'te yeni bir pamuk fabrikası daha açılmasıyla birlikte bütün Selanik'teki pamuk fabrikalarının sayısı 10'a yükselmiştir. Fabrikaların 3'ü Selanik'te, 2'si Karaferye'de, 3'ü Ağustos'da ve 2'si de Vodina'da bulunmaktaydı. Bu fabrikaların tümünde toplam 6 bin 200 eğirme aracı bulunuyordu ve yıllık pamuk ipliği üretimi 3 milyon 600 bin kg idi.³⁵

çalışması gerekirdi. Bkz., Gila Hadar, "Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet Kültür Tarih*, Der. Amila Butrovic, Irvin Cemil Schick, Çev. Güliz Erginsoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.140.

³² A&P, *Foreign Office 1893. Annual Series. No. 1310. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Turkey. Report for the Years 1891-92 on the Consular District of Salonica*, London 1893, s. 21-22. Aynı tarihli raporda fabrikalarda yöneticilik yapan İngilizlerin yıllık ücreti 350 pound olarak belirtilir.

³³ *Selanik Vilayet Salnamesi...*, H. 1312, s. 374.

³⁴ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü...*, s. 228-229.

³⁵ A&P, No.4579. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the Year 1909 on the Trade of Consular District of Salonica. London 1910, s. 5.

1880'lerin başında Selanik'te yün kumaş üretiminde hızlı bir artış görülmüştür. Bu tarihlerde ham yün Avrupa'ya ihraç edilmek yerine yerel imalatçılar tarafından kullanılmaya başlandı. Hatta Selanik'te Osmanlı ordusu ve halka yönelik üretim yapan bu atölyelerin ham madde ihtiyacı için yün ithal edilmeye başlandı. 1894-95'te Ağustos'da yıllık 150 bin metreye varan "nefis" şayak üretimi yapılıyor, önemli bir miktarı metresi 6-7 kuruştan dışarıya satılıyordu.³⁶ 20. yüzyıl başlarına kadar yün kumaş imalatında el tezgâhları kullanılmış, dokuma işi evlerde de yapılmıştı. Ev dokumacılığı bir sanayi gibi gelişmiş, yün kumaş ihtiyacının büyük kısmı bu şekilde karşılanmıştı. Evlerde birkaç dokuma tezgâhı ve basit preslerle üretim yapılmıştı.³⁷

Selanik'te makineyle yün kumaş üretimi yapan ilk önemli fabrika iki imalathanenin birleştirilmesiyle 1908'de Ağustos'da kurulmuştu. 200 beygir gücünde ve suyla çalışan bir makinesi olan fabrikada 19 tezgâh vardı ve yılda 300 bin kg kumaş imal ediliyordu. Fabrikada 80-90 genç kadın ve 60-70 arası erkek çalışıyordu. İşçi sayısı yazın azalıyordu. Kadın işçilere günlük 3-7 kuruş, erkeklere 5-9 kuruş ödeniyordu. Fabrika esas olarak yapılan sözleşmeye göre ordu için şayak üretiyordu.³⁸ İkinci bir fabrika 1911'de 30 tezgâhla açılmıştı. Selanik'te 1906'da açılan bir de kenevir fabrikası bulunuyordu. 1908'de yanan fabrika 1909'da 60 tezgâhla tekrar açılmış, vilayette gelişen tütün imalatı için çuval üretmeye başlamıştır.³⁹

Tütün endüstrisinin gelişip çalışanlara daha yüksek ücret sağlaması, Selanik iplik fabrikalarının ucuz emek gücü olan kadın işçilerini bu sektöre yöneltecektir. Ayrıca Selanik'te ekonomik hayat genel anlamda iyileşmiş, çalışanlar iş konusunda farklı seçeneklere sahip olmuşlardı. Selanik'teki fabrikalar buhar makinelerini kömürle çalıştırdığından daha

³⁶ *Selanik Vilayet Salnamesi*, H. 1312, s. 373.

³⁷ D. Quataert, "Selanik'teki İşçiler", s. 102; D. Quataert, "Fabrika Bacaları", s. 227-228.

³⁸ D. Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü...*, s. 160.

³⁹ D. Quataert, "Fabrika Bacaları", s. 228.

yüksek maliyetliydi. Arazi fiyatları da kırsala göre Selanik merkezde daha pahalıydı. 1913'te Selanik merkezindeki işçi kadınların ücretleri Ağustos, Karaferye ve Vodina'daki Makedonyalı kadınların ücretlerinin 3 katı haline gelmişti. Vilayetin iç kesimlerinde dokumacılık sektörü avantajlarını koruyabilmişken Selanik merkezde imalat tütün sektörü lehinde yön değiştirmişti.⁴⁰

İpekli dokumacılık Selanik'te önemli bir sektördü. Bu sektörün üreticileri Batılı teknikleri öğrenmede en erken davrananlar olmuştu. Avrupa'da ipek dokumacılığında kullanılan kısa mancınık yöntemi Selanik'e 1820'lerde bu iş için gelen İtalyanlarca getirilmiş, çok sayıda Piedmontese marka dolama makineleri kurulmuştu. Gelen İtalyanlar binden fazla Osmanlı zanaatkârına bu yeni yöntemi öğretmişti.⁴¹ 1839 yılında Selanik vilayetinde buhar enerjisi kullanan 12 ipek fabrikası vardı. Daha sonra Selanik ipek sektörü çok hızlı bir şekilde gelişti. İpek fabrikalarında çalışan işçilere ödenen ücretler 1840-1845 arasında on kat arttı. 1847'de Selanik'te 2 bin işçinin çalıştığı 25-30 ipek fabrikası vardı. İpek çekenlerin hepsi çoğu genç kız olmak üzere kadındı. İşin koza ayıklamak gibi geri kalan kısmında çalışanlar da yine çoğunlukla kadınlardı. Bu sektörde ücretler çok düşüktü. Ayrıca sektörün çok hızlı iniş çıkışları oluyor, iş saatleri mevsime göre değişiyordu. İpek çekenlerin büyük çoğunluğu tarım yapan köylü aile mensupları, kalanlar da kent nüfusunun en fakir kesimleriydi. Bu fabrikalarda fakir kız çocukları günde 14 saat çalışıyordu. Burada ve diğer fabrikalarda işçilerin ücretleri ek gelir gibi görünüyordu aile bütçesine katkı olarak değerlendiriliyordu.⁴²

Selanik için önemli bir alan olan ipek dokumacılığı 19. yüzyıl sonunda gerilemiş ve sonrasında bütünüyle kaybolmuştu. İpek fabrikalarının sayısının arttığı yıllarda Selanik sakinleri, hava kirliliğinden yakınarak fabrikaların kent dışına

⁴⁰ D. Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü...*, s. 89; D. Quataert, "Fabrika Bacaları", s. 230.

⁴¹ Urquhaert, *a.g.e.*, s. 180.

⁴² D. Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü...*, s. 227.

taşınmasını sağladılar. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin başka yerlerinde olduğu gibi burada da ipek böceği hastalığı kendini gösterdi. Hastalığın ilacı bulununcaya kadar onlarca yıl ham ipek üreticiliği durmuştu. 1880'li yılların sonuna kadar Selanik'te 2 büyük fabrika ile çevresindeki köylerde daha küçük 6 fabrika ayakta kalmayı başarabilmişti. Bu sebeplerle birlikte ipek dokumacılığında düşük ücrete karşın diğer sektörlerde artan ücretlerin de etkisiyle ham ipek üreten imalathaneler kapanmak zorunda kalmıştır.⁴³

2. Tütün İşçisi Kadınlar ve Grevler

a. Selanik'te Tütün Sektörü ve Kadın Emeği

Selanik, imparatorluk genelinde tütün ziraatının en erken yapıldığı bölgelerdendir. 19. yüzyıl ortalarında Sarışaban, Drama, Kavala ve Pravišta tütün yetiştiriciliğinin en yoğun olduğu yerlerdir. Özellikle Drama tütünü kalite olarak çok üstündür.⁴⁴ 1880'li yıllardan itibaren dünya genelinde sigara tüketiminin artmasıyla birlikte Mısır, Avrupa ve ABD'nin önde gelen sigara üreticilerinin Makedonya, Trakya ve Anadolu'da yetişen tütüne rağbetleri artmıştır. Selanik bölgesinde yetiştirilen tütün Avusturya- Macaristan, Romanya, Almanya, Amerika, İtalya, Mısır, Kıbrıs, İngiltere, Hindistan ve Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerine gönderilirdi.⁴⁵ İlerleyen zamanla birlikte tütün ihracatı artış göstermeye devam etmiş, imparatorluğun diğer önemli ihracat merkezlerinde olduğu gibi Selanik'te de yerli ve yabancı tüccarlar yeni tütün mağazaları açmışlardı.⁴⁶

Osmanlı Tütün Rejisi, Selanik'te 4 Nisan 1884'te kurulmuştur. Demiryolu karşısındaki Vardar Kapı'nın batısına

⁴³ D. Quataert, "Fabrika Bacaları", s. 231-232.

⁴⁴ İsmail Aslan, "İngiliz Konsolos Raporları Işığında XIX. Yüzyıl Ortalarında Drama Sancağında Tütün Yetiştiriciliği ve Ticareti", *Turkish Studies*, C. IV, Bahar 2009, s. 160.

⁴⁵ A&P, FO. No. 2270 *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the Year 1898 on the Trade and Commerce of the Consular District of Salonica*, London 1899, s. 6-7.

⁴⁶ Can Nacar, "Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar 1905 Kavala Grevi", *Toplumsal Tarih*, S. 213, Eylül 2011, s.39.

inşa edilen bina boyut olarak etkileyici fakat donanım olarak çok eksiktir. Fransa konsolosu Dozon, İstanbul'a gönderdiği mektupta fabrikanın fiziksel donanımı ve yetersizliğine işaret ederken ikinci katta çoğunluğu Yahudi kızlardan oluşan 60 işçinin tütün paketlerini satış için hazırladıklarını anlatır.⁴⁷ Yerli ve yabancı sermaye sahiplerinin tütün ticaretiyle uğraştığı Kavala'da reji fabrikası ve tüccar mağazalarında 4-5 binden fazla yerli ve yabancı işçi yaprakçılık, denkcilik ve bohçacılık yapmaktaydı. Her sene 5-6 ay yapılan bu işte ücretlerin 5 ila 25 kuruş arasında değiştiği belirtilir.⁴⁸

Oldukça karlı bir sektör olan tütün ticareti Selanik'in Yahudi tüccar ailelerinin egemen olduğu bir piyasa iken 1880'li yılların ortalarında Macar, Amerikalı ve diğer yabancı tüccarların da dâhil olduğu bir hal almıştı. 1883'ten itibaren Reji'nin de devreye girmesi ile Selanik'te rekabetçi bir tütün piyasası ortaya çıkmıştı.⁴⁹ Selanik tütün piyasasının koşulları, işçi ücretlerinin Osmanlı Devleti'nin başka hiçbir yerinde görülmedik oranda artmasını sağlamıştır. 1900 yılından itibaren Amerika'nın Türk tütününe olan rağbeti fiyatları artırmış⁵⁰, Kavala ve İskeçe'de kurulan Amerikan firması burada tütün fiyatlarının iki katına çıkmasına neden olmuştu.⁵¹ Osmanlı tütününe uluslararası talebin artması ve tütün fiyatlarının fırlaması ile üreticiler işçilere diğer fabrikalardan çok daha yüksek ücretler teklif edebiliyorlardı. Selanik'te pamuklu ve

⁴⁷ M. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 179-180.

⁴⁸ *Selanik Vilayet Salnamesi*, H. 1312, s.497; *Selanik Vilayet Salnamesi*, H. 1315, s. 571.

⁴⁹ Filiz Dıgıroğlu, "Selânik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 43, 2014, s. 246-247.

⁵⁰ A&P, FO. No. 3100. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the Year 1902 on the Trade of Salonica*, London 1903, s. 4.

⁵¹ A&P, FO. No. 3250. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the Year 1903 on the Trade of Salonica*, London 1904, s.4.

ipekli dokuma işçileri bu ücret artışına bağlı olarak tütün sektörüne transfer olmayı tercih etmişlerdi.⁵²

Konsolos Blunt'ın verdiği bilgiye göre 1891-92 yıllarında Mr. Gregory Lucas'ın idareci olduğu Reji Tütün Fabrikası'nda 330 işçi çalışıyordu. Toplamda 270 olan Yahudi işçilerin 70'i erkek 200'ü kız çocuklardı. Onların haricinde 60 Rum ve Bulgar işçi (10 erkek, 50 kız) ve 5 Türk gardiyan olarak çalışmaktaydı. Erkek işçilerin ücreti 2 şilin 6 peni ile 3 şilin 3 peni arasında iken kadın işçilerin ücreti 1 şilin ile 1 şilin 4 peni arasında değişiyordu. Bu ücret günde 9 saat çalışmanın bedeliydi. Konsolos, kadın işçilerin ve özellikle de Yahudilerin sigara imalatında hem çok hızlı hem de yetenekli olduklarını ekler.⁵³

Tütün sektörü mevsimlik bir yapıya sahipti. İşin arttığı yaz aylarında iş saatleri 11- 12 saate çıkarken kış aylarında tütün işçileri boş oturmak durumunda kalabiliyordu. Üreticilerin hem ücret maliyetini düşürmek hem de işçiler üzerinde kontrollerini artırmak için erkek işçi yerine genç kız ve bazen de çocuk işçi çalıştırdıkları görülmüyordu.⁵⁴ İşbölümünün cinsiyete göre yapıldığı tütüncülük işinde erkekler ustabaşı, kesici ve hamal olarak çalışıyor, genç kızlar tarlalardan yaprakları topluyor ve daha düşük kalitede olan tütün yapraklarını ayırıyorlardı. Aynı işi yaptıkları zaman dahi kadınlar erkeklerin ücretinin 1/3'i ya da yarısı kadar bir ücret alabiliyorlardı⁵⁵.

Tütün işçilerinin ücretlerini belirleyen bir faktör cinsiyetse diğeri de hiyerarşi idi. Tütün depolarına ulaşan denkle-

⁵² D. Quataert, "Selânik'teki İşçiler", s. 117-118.

⁵³ A&P, *Foreign Office 1893. Annual Serries. No: 1310. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Turkey. Report for the Years 1891-92 on the Consular District of Salonica*, London 1893, s.10-11.

⁵⁴ Gülhan Balsoy, "Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması: Erken 20. Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası", *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyetinde Emek Tarihi*, Der. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett, Çev. Can Cemgil, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s.60.

⁵⁵ G. Hadar, *a.g.e.*, s.142.

salon denilen bölümlere gönderilir, kadın ve erkek işçiler tütün denklemlerini açarak tasnif ederlerdi. Genelde bir usta iki çıraktan oluşan üçer kişilik çalışma gruplarında usta olan yüksek kaliteli tütün yapraklarını ayırırken diğerleri daha düşük kalite olanlarla ilgilenirdi. Tütünlerin denk edilmesi kalifiye iş olarak kabul edilirdi. Bu arada kadın ve erkeklerin aynı salonda çalışmaları imparatorluğun her noktasında kabul görür bir durum değildi. Örneğin Aydın'da kadın ve erkek işçiler aynı salonda çalıştırılmazdı. Selanik'te ise, en azından Kavala'da, kadın ve erkek işçilerin aynı salonlarda çalıştığı bilinmektedir. Buna rağmen kadınlar hiyerarşide daha alt kademede kalmışlardı. Erkek işçiler yüksek kalite yaprakları ayırırken, kadınlar daha düşük kalitede olanları ayırırdı. Dahası erkek işçiler, tütün denkleme işini tekellerinde tutmuş, kadınlar küçük tütün demetlerini hazırlamak suretiyle erkeklere yardımcı olmuşlardı. Salonlardaki oturma düzeni de cinsiyet hiyerarşisini gösterirdi. Erkekler, mağazalarda elektriğin kullanılmasına kadar ayrıcalıklı yer olan pencere kenarında otururken, grupta çalışan kadın ondan yarım metre ötede otururdu.⁵⁶

Kadınların tütün işleme işinde yer aldıkları diğer aşamalar tütün paketleme ve sigara sarımasıydı. Paketleme işi vasıfsız olarak kabul edilse de paketlerin tartılmaksızın yapılması ciddi bir el hassasiyeti gerektiriyordu. Sigara imalatına gönderilen tütün kadın işçiler tarafından kâğıtlara sarıldıktan sonra paketlenirdi. Bu iş, emek yoğun özelliğine rağmen bir ustalık gerektirmediği önyargısıyla sadece kadın işçilere verilmiştir.⁵⁷

Genç kızların tütüncülük yapması evdeki görevlerinin bir uzantısı olarak kabul edilirdi. Çalışmaya giden sütanneler, terziler, hizmetçiler, çamaşırcı kadınlar gibi ailenin ve işvere-

⁵⁶ Can Nacar, *Tobacco Workers in the Late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict and Collective Struggle*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, New York 2010, s. 68-73.

⁵⁷ G. Balsoy, a.g.m, s. 64-66.

nin gözünde tütün işi de bu işlerin bir devamı gibi görülüyordu. Mağazalardaki salonlar tütün yapraklarının kalitesini korumak için karanlık ve kuru tutuluyordu. Kadın işçiler yere halka halinde ya da saf saf oturarak ayaklarının dibinde bulunan sepetlerdeki tütün yapraklarını dizerlerdi. Tütün tozu zerrecikleri havayla ciğerlerine ve gözlerine girer, bu durum solunum yolu hastalıklarına, tüberküloz, göz iltihaplanması ve kronik baş ağrılarına yol açardı. Yerde oturmak ise sırt ağrılarına sebep olurdu. Tütün işinde dokuma tezgâhlarındaki gibi bir gürültünün olmaması genç kızların kendi aralarında çeşitli konularda sohbet etmelerine fırsat verirdi.⁵⁸

b. Tütün Sendikaları ve Grevler

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında sayıları fark edilir derecede artan işçi grevleri bu tarihten önce de görülmüştü. Osmanlı Devleti genelinde 1872-1880 arasında 31, 1881-90 arasında 8, 1891-1900 arasında 15, 1901-1908 Haziranı arasında 35 grev gerçekleşmişti. Tespit edilen grevci sayısının yarıdan fazlası Selanik vilayetindeki tütün işçileridir. Meşrutiyet öncesi grevlerin geneli birkaç saat ya da en fazla 1 gün gibi kısa süreli olmuştur⁵⁹. Yine bu dönemde Balkanlar ve Makedonya'da sürekli ve kalıcı işçi birlikleri oluşmaya başlamış, Selanik'te Yahudiler yardım sandıkları dışında sendikal niteliği olan birkaç birlik meydana getirmişlerdi.⁶⁰

1901 yılında Kavala'da tütün işçileri tarafından kurulan *Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti* sendikal nitelikte faaliyette bulunan ilk işçi cemiyetlerindendir. 1905'te 10 bin işçinin katılımıyla gerçekleşen Kavala grevine bu cemiyet öncülük etmişti⁶¹. 1905 grevinin sebebi tüccarlar tarafından ücretlerin

⁵⁸ G. Hadar, a.g.m., s. 140-142.

⁵⁹ Bu yıllarda gerçekleşen 92 grevden sadece 23'üne katılanların sayısı 23.389 olarak tespit edilebilmiştir. Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler*, s. 225-226.

⁶⁰ Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.III, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 809.

⁶¹ K. Yıldırım, a.g.e, s. 111.

düşürülmesidir. Bu tarihte kasaba 4 bin haneden ve 20 bin nüfustan oluşmaktaydı. Kavala'da tütün ticaretinin yoğun olmasına bağlı olarak dışarıdan gelenlerin oluşturduğu 5-6 bin kişilik bir yabancı işçi nüfusu her zaman hazır bulunurdu. Ancak 1905'te tütün hasılatı bir önceki yıldan az olmuş, emek arzı fazla olunca tüccarlar ücretleri düşürmüşlerdi. Kavala tütün mağazalarında 10 bin kadar işçinin çalıştığı tahmin ediliyordu. İşsizlik ve açlık sebebiyle çaresizlik ve üzüntüye kapılan işçiler 200'den fazla tütün mağazasının camlarını kırarak ücretlerin eski haline getirilmesi için tüccarları zorlamaya çalışmışlardı. Drama mutasarrıfının aracılığıyla Commercial ve Herzog ticarethaneleri memurları ve işçi heyeti bir araya getirilip anlaşma sağlanmıştı. Anlaşmaya göre ücretler eski seviyeye getirilecek, işçiler de kırdıkları camlara bedel birer yevmiye ödeyeceklerdi.⁶²

1905 grevini takip eden günlerde Kavala'da bulunan John Foster Fraser, tütün depolarını gezmiş ve buralarda yüzlerce genç kızın çalıştığı bilgisini vermiştir.⁶³ Öyle anlaşıyor ki 1905 grevinde kalifiye işçiler ön plana çıkmış ücretleri zaten düşük olan kadın işçiler grevde yer almamıştı. Grev sonunda ücretleri eski seviyeye getirilenler ustabaşı ve denkilik yapan erkekler olmuştu.⁶⁴

1908'den sonra Selanik'te her alanda sendika ve işçi örgütleri kurulmaya başlamış, sendika sayısının artması ve örgütlenme konusunda bilincin yerleşmesiyle Selanik'te zaten yaygın olan sosyalist fikirler işçi örgütlenmesinin temeli haline gelmişti.⁶⁵ Sosyalist eğilimlerin ve sendikalaşmanın en

⁶² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO)*, 2577/193271, 10 Rebiülevvel 1323 (15 Mayıs 1905); BOA, *Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR. I. SL.)* 68/6732, 27 Muharrem 1323, (3 Nisan 1905); BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK. ASK.)* 227/86, 17 Muharrem 1323 (24 Mart 1905); BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)*, 272/107, 15 Muharrem 1323 (22 Mart 1905).

⁶³ John Foster Fraser, *Pictures from the Balkans*, Cassel and Company, London, Paris, New York and Melbourne 1906, s. 173.

⁶⁴ C. Naçar, *a.g.t.*, s. 72-73; C. Nacar, *a.g.m.*, s. 38-42.

⁶⁵ K. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 160.

çok tütün işçileri arasında görülmesinin sebebi görece çok sayıda işçinin aynı çatı altında toplanması ve işin mevsimsel oluşu ile açıklanmıştır.⁶⁶

19 Haziran 1909'da Selanik limanında farklı sanayii kollarında çalışan ve aralarında kadınların da olduğu 6 bin işçi toplanmış, temelinde işçi birliklerinin kurulmasının önemini konu edinen Türkçe, Rumca, *Musevice*⁶⁷ ve Bulgarca nutuklar verilmişti.⁶⁸ Tüm örgütleri tabanında toplayan *Selanik İşçi Federasyonu*⁶⁹, nun 28 Ağustos 1909'da düzenlediği gecede si-gara kâğıdı işçilerinden iki kadın konuşma yapmıştı.⁷⁰

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Selanik'te ilk işçi grevi *Tütün İşçileri Sendikası* tarafından 19 Ağustos'ta gerçekleştirilmişti. Selanik Reji İdaresi işçileri, yönetime verdikleri bir dilekçe ile günlüklerinin %50 artırılmasını, çalışma saatinin günlük 10 saate indirilmesini ve işçi yardımlaşma sandığına şirket tarafından bir miktar sermaye konmasını talep et-

⁶⁶ G. Hadar, a.g.m., s. 142-143.

⁶⁷ Belgedeki ifadeye sadık kalındı. Hadar, Selanik Yahudilerinin ve özellikle işçi kadınların Ladino konuştuğunu belirtir: G. Hadar, *a.g.e.*, s. 137.

⁶⁸ Meclis-i Mebusan'da Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamında yapılan konuşmalara tepki olarak bu miting düzenlenmişti. Konuşmalarda Osmanlı işçilerinin yaşam koşullarının iyi olmadığı, patronların baskıcı uygulamaları ve diğer sorunların önüne ancak sendikal örgütlenme ile ve gerekli durumlarda grev yapılarak gidileceği konuşmalarla ifade edilmiştir. "Bilâ-tefrik-i cins ve mezhep" toplandıklarını ifade eden temsil heyeti 6 maddelik bir kanun tasarısı hazırlayarak hem Meclis-i Mebusan'a hem de Selanik basınına iletmıştır. Bu maddeler içinde özellikle kadın işçilere yönelik olduğunu düşündürecek bir talep görünmemektedir: BOA, *Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî* (DH. MKT). 2850/85, 1 Cemaziyelevvel 1327 (21 Mayıs 1909); BOA, DH. MKT. 2855/6, 5 Cemaziyelahir 1327 (24 Haziran 1909); BOA, BEO, 3584/268795, 8 Cemaziyelahir 1327 (27 Haziran 1909).

⁶⁹ Federasyon hakkında ayrıntılı bilgi için: Paul Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", *Selânik 1850-1918*, Der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 247-263.

⁷⁰ Arda Odabaşı, *II. Meşrutiyet Basınında Halkçılık Köycülük Sosyalizm*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s.318-319.

miştir. Reji zam talebini kabul etmeyince işçiler greve gitmişlerdi. Greve katılan 500 işçinin 400'ünü kadınlar oluştuyordu.⁷¹

Eylül ayında Selanik'te farklı pek çok sektör işçisi greve gitmişti. Grevcilerin greve katılmayan işçileri tehdit ve darp ederek korkutmaları “Hürriyet yalnız ittifak eden amele için değildir. İttifaka dâhil olmak istemeyenler de hürdür” denilerek eleştiriliyordu.⁷² Grevler günden güne farklı işçi gruplarına sirayet ediyor, işçi taleplerinin karşılanıyor olması yeni grevlerin ortaya çıkmasının nedeni olarak değerlendiriliyordu.⁷³

Selanik'teki bu grevler Drama ve Kavala'ya da sıçramıştı. Yalnız Kavala'da 15 bin işçi grevlere katılmıştı.⁷⁴ 10 Eylül'de Kavala'da başlayan grevde işçiler ile tüccar arasındaki arabuluculuğu Drama mutasarrıfı Necip Bey yürütmüştü. Günlerce süren görüşmeler sonucunda ücretlerin yazın 24, kışın 18 kuruş olmasına, ödemelerin iki haftada bir yapılmasına karar verilmiştir. Çalışma saatlerinin yaz ayları için 9,5 kışın 4 ay 7,5, 4 ay da 7 saat olması kararlaştırılmıştır. Görüşme sonuçlarını bekleyen işçi kalabalığı “yaşasın tüccarlar” diye sevinç nidaları atarken Commercial Kumpanyası Müdürü Mösyö Mizrahi de “biz birbirimize muhtacız amele de yaşasın” şeklinde karşılık vermiştir.⁷⁵

Kavala grevi sırasında Herzog fabrikası temsilcileri ile görüşmeler işçiler aleyhine devam ettiği sırada kadın işçiler bir greve gideceklerini söyleyerek sendika temsilcileri ile dayanışmacı bir ilişki içinde olduklarını göstermişlerdi. Ancak

⁷¹ “Grev Mukaddematı”, *Yeni Asır*, No. 1225, 20 Ağustos 1908.

⁷² “Selanik Grevleri”, *Yeni Asır*, No. 1344, 9 Eylül 1908, s.2.

⁷³ “Selanik Grevler”, *Yeni Asır*, No. 1345, 10 Eylül 1908, s.2.

⁷⁴ “Telgrafname- Kavala”, *Yeni Asır*, No. 1345, 11 Eylül 1908, s.1.

⁷⁵ BOA, DH. MKT. 2622/8, 21 Şaban 1326 (18 Eylül 1908); BOA, TFR. I.SL. 196/19560, Lef: 8, 26 Ramazan 1326 (22 Ekim 1908).

bu tarihte erkek işçiler, ne sendika yönetimini, ne de tekellerinde tuttıkları tütün denkleme işini kadınlarla paylaşmaya istekli görünmüyordu.⁷⁶

1908'in Eylül ayında başlayan grevler, 1909 Şubat'ına kadar devam etmişti. Bölgenin ticari durumunu inceleyen İngiliz yetkililer grevler sonucunda işçi ücretlerinin arttığını belirtmişlerdi.⁷⁷ 1911'e kadar büyük bir grev görülmemekle birlikte küçük katılımlı grevlere rastlanmıştır. 1909 Ağustos'unda sahibi bir Yahudi olan Herzog fabrikasının 380 çalışanından 350'si Yahudi, kalan 30'u da Türk, Bulgar ve Rum'du. Fabrika yönetimi üretimi artırmak ve Yahudi sendikacılığını kırmak için 7 günlük iş haftası ilan edip Sebt gününde üretime devam kararı alınca Yahudi kadın işçiler, Sebt gününün kutsallığına saygı göstermeyen bir fabrikada çalışmayacaklarını beyan edip greve gitmişlerdi.⁷⁸

1911 yılı, işçi hareketleri açısından tütün işçilerinin yılı olmuştu. İlk olarak Selanik'te Reji Tütün İşçileri Mart ayında greve başlamış, Mayıs'a kadar devam eden greve 400 kadın, 90 erkek toplam 490 işçi katılmıştı.⁷⁹ Grevciler büyük bir miting düzenleyerek taleplerini dile getirmişlerdi. Bu talepler arasında ücret artışı dışında 14 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması, 18 yaşından küçükler için çalışma saatlerinin azaltılması, toplanma ve grev kanunlarının yeniden düzenlenmesi gibi maddeler vardı.⁸⁰ İşçilerin taleplerinden biri de erkeklere özgü işlerde kadınların istihdam edilmemesi ve erkeklerin tütün yapraklarını genç kızlarla beraber ayırmamasıydı. Kadın işçi ücretlerinin daha düşük olması ve onların daha itaatkâr görülmeleri üreticilerin kadın işçileri tercih etmelerine sebep oluyordu. İşverenler erkek işçileri kovup yerlerine kadın işçiler alırken bazen bunu kadın işçilerin "namusunu korumak"

⁷⁶ C. Naçar, *a.g.t.*, s. 151.

⁷⁷ A&P, FO. No.4359 *Annual Series. Diplomatic and Consular reports. Turkey. Report for the year 1908 on the Trade of the Consular District of Salonica*, London 1909, s. 1.

⁷⁸ G. Hadar, *a.g.m.*, s.143.

⁷⁹ G. Hadar, *a.g.m.*, s.144.

⁸⁰ "Reji Amelesinin Grevi", *Tanin*, No. 932, 7 Nisan 1911.

için yaptıklarını söylerlerdi. 1911'in Mayıs ayında işçi ve işveren görüşmeleri sonunda grev bitmiş, erkek işçilerin ücretleri korunurken kadın işçilerin ücretleri kesilmişti. 400 kadın işçi maaşlarının düşürüldüğünü anlayınca işverenlerle görüşmek istemiş, ancak talepleri reddedilince bu sefer kadınlar greve gitmiştir.⁸¹

Selanik Reji işçilerini takiben Kavala tütün işçileri de Nisan ayında greve başlamışlardı. Amerikan ticarethanesinde çalışan işçiler tütünlerin tasnif işinin yalnızca erkek işçilere verilmesini şart koşmuş, fabrika bu talebi reddedince greve gitmişlerdi. Hasan Akif ve Kazım Emin ticarethaneleri de greve karşı koymak için Kavala, Selanik ve diğer yerlerdeki şubelerini kapatınca 15 bin işçi işsiz kalmıştı.⁸² Grev, Hamparsum Efendi'nin arabuluculuğunda işçi taleplerinin kısmen kabul edilmesi ile sonuçlanmış, mağazalar açılarak çalışmaya devam etmişlerdir.⁸³

Sonuç

1908'de Selanik'i ziyaret edip burada Türk kadınlarıyla iletişime geçen Sırp feminist gazeteci Jelena Dimitrijevic, *Letters From Salonica (1908)* isimli eserinde düşük ücretler karşılığında hizmetçilik yapan Rum kadınlardan bahseder. Dimitrijevic, arkadaşım diye bahsettiği önceden varıl olan yaşlıca bir Türk kadının evine vedalaşmaya gittiğinde arkadaşının oya işlemekten iki büklüm olmuş genç kızına çok üzülür. Yoksulluk sebebiyle para kazanabilmek için bütün gün pencere kenarında oya işleyen bu kız Jelena'nın ifadesiyle işlediği her mendile gözyaşlarını ve umutsuz düşüncelerini de işlemektedir. "...ve ben 2 kuruşa işlenmiş bir mendil aldığım da mutlu olurum, bunun neden bu kadar ucuz olduğunu

⁸¹ G. Hadar, a.g.m., s.144-145.

⁸² "Amele ve Sermayedar İhtilafı", *Tanin*, Nr. 936, 11 Nisan 1911, s. 5.

⁸³ "Tütün Amelesinin Grevi", *Tanin*, Nr. 948, 23 Nisan 1911, s. 4; "Amele Grevi", *Tanin*, Nr. 951, 26 Nisan 1911, s. 5.

sormam. Bu mendili işleyenin gencecik bir Türk kızı olduğunu hiç düşünmem Tüccar, bu kıza aylık 19 kuruş öder ve kızcağız da onun için her ay 24 mendil işler...⁸⁴

Selanik kadınları, 19. yüzyılda öteden beri varlık gösterdikleri geleneksel ekonomik faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. 1870'lerde Selanik'te yaşanan sanayi atılımı sayesinde doku-macılık ve tütün endüstrisinde gelişmeler yaşanmıştı. Fabrikalarda çalışan kadınlar, evde parça işi üretim yapmanın sağ-ladığı kazancın üzerinde bir ücrete ulaşabiliyordu. Sektörün ya-şadığı gelişime bağlı olarak ücretlerde büyük artış görülen tü-tün işçiliğinde ise kadınlar ve genç kızlar ücret skalasının en altında kalmaya devam etmişlerdi. Grevlerde erkek işçilerle dayanışma gösterdikleri zamanlarda dahi talepler arasında ka-dın ücretlerini yükseltmeye yönelik bir ses duyulmamıştı. Ucuz, itaatkâr ve hünerli kadın emeği, bu özellikleriyle 20. yüzyıl başında kullanılmaya devam edilmişti.

Kaynakça

1 Arşiv Kaynaklar

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Babiali Evrak Odası Evrakı

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi

Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

b. Account & Papers

Commercial No. 33 (1884), (Trade Reports), Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce &c. of Their Consular Districts, Part VIII, London, 1884.

FO. 1893. Annual Series. No. 1310. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Turkey. Report for the

⁸⁴ Jelena Dimitrijevic'in eserini *Letters from Salonika* (1908) ismiyle İngilizceye çeviren ve burada çevirisinden alıntı yapmama izin veren Vladimir Boskovic'e teşekkür ederim.

Years 1891-92 on the Consular District of Salonica, London, 1893.

FO. No. 2270 Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the Year 1898 on the Trade and Commerce of the Consular District of Salonica, London, 1899.

FO. No. 3100. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the Year 1902 on the Trade of Salonica, London, 1903.

FO. No. 3250. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the Year 1903 on the Trade of Salonica, London, 1904.

FO. No.4359 Annual Series. Diplomatic and Consular reports. Turkey. Report for the year 1908 on the Trade of the Consular District of Salonica, London, 1909.

FO. No.4579. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the Year 1909 on the Trade of Consular District of Salonica. London, 1910.

2. Süreli Yayınlar

Selanik Vilayet Salnamesi, H. 1307, 1312, 1315.

Tanin.

Yeni Asır.

3. Tetkik Eserler ve Hatıralar

Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Külliyyatı*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.

Anastassiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Aslan, İsmail, “İngiliz Konsolos Raporları Işığında XIX. Yüzyıl Ortalarında Drama Sancağında Tütün Yetiştiriciliği ve Ticareti”, *Turkish Studies*, C. IV, Bahar 2009, s.154-178.

- Çelik, Birten, *Türkiye’de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi (1800-1870)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1999, s. 74-75.
- Dıgıroğlu, Filiz, “Selânik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.43, 2014, s. 227-272.
- Dumont, Paul “Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu”, *Selânik 1850-1918*, Der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 247-263.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Faroqhi, Suraiya, “18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 7-27.
- Fraser, John Foster *Pictures from the Balkans*, London, Paris, New York and Melbourne: Cassel and Company, 1906.
- Gerber, Haim, “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700”, *International Journal of Middle East Studies*, 12, 1980, s.231-244.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988.
- Hadar, Gila “Selanik’te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile”, *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet Kültür Tarih*, Der. Amila Butrovic, Irvin Cemil Schick, Çev. Güliz Erginsoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 137-161.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğunda Köle Emeği”, *Doğu-Batı Makaleler II*, Ankara 2016, s.123.

- Jennings, Ronald C., “Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records The Sharia Court Of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18, 1975, s. 53-114.
- Khoury, Dina Rizk, “Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Arasında mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekânda Musullu Kadınlar”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.103- 124.
- Koca, Kadriye Yılmaz, *Osmanlı’da Kadın ve İktisat*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Marcus, Abraham, “Men, Women and Property, Dealers in Real Estate in Eighteenth Century Aleppo”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26, 1983, s. 137-163.
- Mutaf, Abdülmecit, *XVII. Yüzyılda Balıkesir’de Kadınlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2002, s. 64-84.
- Nacar, Can, *Tobacco Workers in the Late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict and Collective Struggle*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, New York 2010.
- Nacar, Can, “Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar 1905 Kavala Grevi”, *Toplumsal Tarih*, S. 213, Eylül 2011, s. 38-42.
- Odabaşı, Arda *II. Meşrutiyet Basınında Halkçılık Köycülük Sosyalizm*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- Patick, Marry Miles, *Bir Boğaziçi Macerası İstanbul Kız Koleji (1871-1924)*, Çev. Şeyma Akın, Tez Yayınları, İstanbul 2001.
- Roded, Ruth M., “Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması”, *Osmanlı*, C. V, Ankara 1999, s. 418-428.

- Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Günay, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Quataert, Donald, “Selânik’teki İşçiler, 1850-1912”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’si’ne İşçiler 1839-1950*, Der. Donald Quataert, Erik Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 97-123.
- Quataert, Donald, “Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar”, *Selânik 1850-1918*, Der. Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 223-247.
- Shar, Fariba Zarinebaf, “The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850”, *International Labor and Working Class History*, 60, 2001, s. 141-152.
- Todorov, Nikolai, *The Balkan Cities 1400-1900*, Seattle and London: University of Washington Press, 1983.
- Urquhaert, *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade*, London: Saunders and Otley, 1833.
- Yıldırım, Kadir, *Osmanlı’da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

V. BÖLÜM /*CHAPTER V*

ŞEHİR VE VAKIFLAR
CITY AND WAQFS

19. YÜZYILDA VARNA VAKIFLARI: SAVAŞLARIN GÖLGESİNDE HAYIRSEVERLİK

Waqfs of Varna in 19th Century: Philanthropy under the Shadow of Wars

Miyase Koyuncu Kaya* & Betül Tezcan**

Özet: Osmanlı şehirlerinin nüvesini oluşturan yapılar ya doğrudan ya da dolaylı yollardan vakıflarla bağlantılıdır. Dolayısıyla herhangi bir Osmanlı şehri incelenirken vakıfları göz ardı etmek mümkün değildir. Şehirlerin oluşum ve idâmesinde vakıfların etkin bir rolü vardır. Aynı zamanda şehirlerin sosyal ve ekonomik hayatı da vakıfların gelişimi, sürekliliği ya da değişimini etkilemiştir. Çalışmamızın amacı, şehirlerin maruz kaldığı ve birbiriyle bağlantılı askerî, sosyal ve iktisadî değişimlerin vakıflara etkisini 19. yüzyılda Varna örneğinde analiz etmektir. Balkan coğrafyasının önemli bir liman şehri olan Varna, söz konusu dönemde Osmanlı- Rus savaşlarının gölgesi altındadır. 1828-29 yılları Rus işgalini yaşayan şehir, yüzyılın ortalarında Kırım Savaşı'yla yurtlarından ayrılmak zorunda kalan Müslümanlara ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Bu çalışmada, 1828-29 Rus istilas ve 1853-56 Kırım Savaşı sonrası Varna'da yaşanan sosyo-ekonomik değişim ve gelişmeler, vakıflara (vakıf kurma eğilimlerine, vakıf çeşitliliğine, vakıfların hayatiyetini devam ettirebilme kabiliyetine) etkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Vakıf defterleri ve Tuna Vilayeti Salnameleri çalışmanın birincil kaynaklarındandır.

Anahtar Kelimeler: Varna, vakıf, hayırseverlik

Abstract: The constructions which constitute the core of Ottoman cities are directly or indirectly connected to waqfs. For this reason, it is impossible to ignore waqfs while examining an Ottoman city. While waqfs have an important role in the process of establishment and maintenance of cities, social and economical life of cities have also affected the improvement, sustainability or change of waqfs. The aim of our research is to analyze the influence of military, social and economical changes to which cities were exposed on waqfs through the sample of Varna roughly in 19th century. As an important port city of Balkan geography, Varna was under the shadow of Ottoman-Russian War at that time. The city was under Russian

* (Yrd. Doç. Dr.), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, e-mail: mkkaya@ybu.edu.tr.

** (Arş. Gör.), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, e-mail: btezcan@ybu.edu.tr.

occupation between the years of 1828-29 and started to host to the Muslims who were forced to leave their homelands because of Crimean War in the mid-century. In this research, the socio-economical changes and improvements of Varna after Ottoman-Russian War of 1828-9 and Crimean War of 1853-56 are examined within effects of wars on waqfs in terms of the tendency of establishing a waqf, the varieties of waqfs and sustainability of waqfs. Waqf registers and yearbooks of Tuna Province are primary sources of this study.

Keywords: Varna, Waqfs, Philantrophy

Giriş

19. yüzyıl Varna şehrinin siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel kısacası her yönüyle değişime uğradığı bir dönemdir.¹ Şehir, Osmanlı-Rus savaşlarının gölgesinde ve ağırlığı altında fiziki olarak önce yıkıma, sonrasında da özellikle Osmanlı Devleti eliyle yeniden yapılanmaya şahitlik etmektedir. Yüzyılın başlarında Varna, Rus istilasına maruz kalmıştır. 1853-4 Kırım Savaşı sırasında ise Avrupa'dan gelen askerlere ev sahipliği yaparken kolera ve yangın afetleriyle boğuşmuş ve karantina sessizliğine de bürünmüştür. Aynı yıllarda Avrupa ülkelerinin ucuz hammadde arayışlarının tezahürü olarak Varna, tüccarların Balkan ürünlerine geçiş güzergâhı görevi yapmıştır. Avrupalı tüccarların işlerini takip amacıyla ilgili devletlerin kurdukları konsolosluklar Varna'nın sosyal yapısını da çeşitlendirmiştir.² 1828-9, 1853-4, 1877-8 savaş dö-

¹ 19. yüzyılda Varna'nın bütüncül bir tarihi için bkz., M. Koyuncu Kaya, "Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Varna (1774-1878)", *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.X, S.1, Kış 2010, s.384-5; Şehrin söz konusu dönemde nüfusu ve iktisadi yapısı için bkz., N. Ersoy Hacısalıhoğlu, "XIX. Yüzyılda Liman Şehri Varna'da Nüfus Yapısı ve Ticaret", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, ed. G. Sarıyıldız, N. Çiçek, İ. Keskin, S. Pamuk, İstanbul 2011, s. 97-114.

² Varna limanının yoğun bir şekilde yabancı tacirlerin de uğrak yeri haline gelmesi, 1774 Küçük Kaynarca antlaşması sonrasındaadır. O tarihe kadar bir Türk gölü halindeki Karadeniz'in antlaşma ile yabancı ticarete açık hâle gelmesi, çeşitli Batı güçleri ile yapılan ticari antlaşmalar - özellikle 1838'de

nemleri Varna nüfus yapısının değişimi anlamına da gelmektedir. Savaşlar, Varna'yı telgraf ve demiryolu bağlantılarıyla daha ulaşılabilir kılmıştır. Varna'dan Anadolu'ya, Kafkaslardan Varna'ya, tekrar Varna'dan Anadolu'nun çeşitli şehirlerine zorunlu göçler hem şehrin hem de mukimlerinin geleceğini derinden etkileyen en önemli olaydır. Değişim, daha doğru ifade ile “zorunlu değişim”, 19. yüzyıl Varna'sının kaderini belirlemiştir. Çalışmamız, “Varna'nın tecrübe ettiği zorunlu değişimin, şehrin belkemiğini oluşturan vakıflar üzerinde nasıl bir etkisi olmuştur” sorusuna cevap arama çabasının sonucudur. Odak noktamız, 1828-9 Rus istilas ve 1853-54 Kırım Savaşı sonrasında Varna'da vakfetme eylemi ve vakıflarla ilgili işlemlerdir. Varna'da 19. yüzyılda şu kadar vakıf yapı, şu kadar yeni vakıf, şu kadar devam eden vakıf faaliyetleri vardı gibi net ve kesin rakamlar vermek çok kolay değildir ama vakıf faaliyetleri örnekler üzerinde değerlendirilebilir.³ Gerek Tuna Vilayeti salnameleri gerek Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin çeşitli fonları, vakıfların ilgi alanımıza giren dönemiyle alakalı bilgi edinmemizi ve durumları hakkında yorum ve analiz yapmamızı sağlayacak veriler sunmaktadır. Ancak çalışmamız, niceliksel olarak Varna vakıflarını bir bütün olarak ortaya koyma iddiasında değildir.

İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Anlaşması- Boğazlar yoluyla Karadeniz'de yabancı tacirlerin faaliyetlerini artırmalarına yol açmıştır. Bkz., S. Ivanova, “Warna”, *Encyclopaedia of Islam (EI)*, new ed., C.XI, Leiden Brill 2002, s.149. 1841 yılı itibarıyla Varna'da 14 Avrupa ülkesi konsoloslugu mevcuttur, buharlı gemiler limana demir atmaya başlamıştır. Kanitz, 1872 itibarıyla 13 konsolosluk olduğunu ifade eder. F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan Historisch- Geographisch-Ethnographische Reisetudien aus den Jahren (1860-78)*, Hermann Fries, Leipzig 1879, s.189.

³ Bulgaristan'ın farklı şehirlerinde yine bu döneme ait vakıf çalışmalarına örnek olarak bkz. Meral Bayrak Ferlibaş, “Rusçuk'ta Kaybolmuş Osmanlı Mirası: Vakıflar”, *Belleten*, Aralık 2015, C. LXXXIX, S. 286, s. 931-978; Ahmet Köç, “1828-1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre Vakıflarının Vaziyeti”, *Vakıflar Dergisi*, S. 43, s.59-76.

Osmanlı, bir vakıf medeniyetidir ve Osmanlı hâkimiyetine giren şehirler varlığını vakıfların hayatîyetine ve sürekliliğine borçludur. Varna⁴, 14. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar beş yüz yıla yakın bir süre Osmanlı idaresi altında kalmıştır. Varna, diğer Osmanlı şehirleri gibi vakıflarla var olmuş, hayat bulmuş ve “Balkanlar’da bir Osmanlı şehri” hüviyetini yüzyıllar boyunca taşımıştır. Varna örneğinde, vakıflar, Osmanlı devlet ve toplumunun birlikte yaşattığı bir Osmanlı müessesesidir. Vakıfları, sadece bir şehri ihya eden kurumlar olarak görmek, “Osmanlı vakıf medeniyeti” ifadesini kısırlaştırmak anlamına da gelir. Zira bir coğrafi, idari bütün – köy, kasaba, şehir gibi- içinde kalmayan vakıflarla tüm Osmanlı topraklarında bağlantı ağları örülmüştür. Aslında vakıflar, bir nevi imparatorluk çapında sosyal ve iktisadi entegrasyonu sağlayan araçlardır. Örneğin, İstanbul’daki bir vakıf hayatîyetini, hizmet sunabilme kapasitesini Varna’daki bir köyden elde edilecek gelirlere borçludur. Yine Varna’da Nakşibendi tarikatı mensuplarını çatısı altında toplayan bir tekkenin varlığını devam ettirmesinde bir Osmanlı kadının belki de cebindeki tek sermayesi olan üç beş kuruşun payı vardır. Şumnu’daki bir dükkânın geliri, Varna’da bir cami imamının maaşını karşılamaktadır.

1. 19. Yüzyıl Öncesi Vakıflar ve Varna

Osmanlı döneminde şehir merkezlerine cami-mescit, tekke-zaviye ve türbe gibi dini yapılar; han, bedesten, kervansaray, arasta ve çarşı gibi ticari yapılar; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal yapılar; mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim merkezleri; kale, kule-oak, burç ve tabyalar gibi askeri yapılar inşa edilmiştir.⁵

⁴ Bir Bulgar limanı olan Varna, bir dizi mücadele sonucunda I. Bayezid döneminde ancak Vidin, Niğbolu ve Silistre kalelerinin zaptı ve Bulgaristan’ın ilhakı neticesinde 1393’te bir Türk şehir ve kalesi olmuştur. T. Gök-bilgin, “Varna”, *İ.A.*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 210.

⁵ *Balkan Türkleri*, Asam Yayınları, Ankara 2003, s.193.

Kale dışında Varna şehri, Osmanlı fethiyle birlikte vakıf binalarıyla gelişmiştir.⁶ Varna, Sultan Süleyman devrinde İbrahim Paşa (Pargalı) sadrazamlığı dönemine ait ⁷ 1529 tarihli “Rumeli’de vâki olan şehirler ve kasabalar” başlıklı vesikada Silistre livasına bağlı bir şehir ve İstanbul’daki Sultan Selim Vakfı⁸ olarak gösterilmektedir.⁹ O tarihlere ait bir tahrir defterine göre, şehirde bu evkafa bağlı 29 hane Müslüman cemaati, 27 hane Varna gebran müselleme cemaati ve 24 hane de

⁶ E. Hakkı Ayverdi’nin kayıtlarına göre ise Varna şehrinde; zaviyesiyle birlikte Abdurrahman Efendi Camii, Akbayır Mahallesi’nde Ahmet Paşa Camii, Alaaddin Cüdi Camii, Atik Camii (Eski Cami) Mehmet Çavuş Camii, Bedreddin Efendi- Debbaghane Camii, Çarşı Camii, Çavuşzade Camii, çarşı içinde Eyyubzade Mehmet Çavuş Camii, Hacı Ali Camii, Hayriye Camii, Kale Camii, Kavaklı Cami, Karamanizâde Hacı Ali Mescidi, Kalender Hoca Mescidi, Kazancılar Mescidi, Kürd Ali Efendi- Teşvikiye Camii, Küçük Hoca Mescidi, Mehmet Ağa Mescidi, Osman Paşa Camii, Piri Paşa Camii, Subh-şah Hatun binti Kurd Efendi Camii, Seyyid Mehmet Efendi Camii, Siyami Efendi Mescidi, Şaban Efendi Camii ve Tekye Camii olmak üzere 24 cami ve mescit vardır. E. Hakkı Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mimarî Eserleri*, IV (4,5,6. kitap, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), İstanbul Fetih Cemiyeti, 2. baskı İstanbul 2000, s.122-123.

⁷ T. Gökbilgin, 1956 yılında *Belleten*’de yayımlanan makalesinde belgeye kesin bir tarih vermekten imtina ederek tahmini olarak 1526-28 olabilir şeklinde bir açıklama yapar. Bkz., T. Gökbilgin, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten*, C. XX, S. 78, 1956 Nisan, s. 255. Ancak 1986 yılında İslam Ansiklopedisine yazdığı “Varna” maddesinde belgenin tarihini sarıh bir şekilde 1529 olarak kaydeder. Bkz., T. Gökbilgin, “Varna”, *İ.A.*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 210-214.

⁸ İ. Aydın Yüksel, “Sultan Selim Camii ve Külliyesi”, *D.İ.A.*, C.XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, 37: 513-516. “... Kaza-i Varna tevabiinden Subaşı demekle maruf karyede mütemekkin olan reaya ziraat ve zapt ettikleri tarlalardır... Geyikçiler nam karyede Yörükeli köyü, Karye-i Üveys Çelebi, karye-i İsakıyusu, karye-i Çakırcı, karye-i Kasablu, Karye-i Sinanoğlu kuyusu, Karye-i Yunusçe, Karye-i Ortakuyu, Yılanlık nam karye, Kılıççı kuyusu nam karye ...” gibi köylerdeki sınırları belli çok sayıda tarla vakfa aittir. VGMA, Sultan Selim Vakfiyesi, Kasa 182 K, sureti nr. 2136, s. 147-204. 14 Ramazan 964/ 11 Temmuz 1557.

⁹ *Rum-İlinde Vâki’ Olan Şehirler ve Kasabalar Defteridir. Der Livâ-i Silistre Nefs-i Varna, vakf-ı câmi-i Sultan Selim Han, hâsıl 61.134.* (Topkapı Sarayı Arşivi D. 9578, nakleden T. Gökbilgin, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten*, C. XX, S. 78, 1956 Nisan, s. 247-294.

reaya cemaati vardır. Varna merkez, 31 köy ve 9 mezreadan oluşan evkaf gelirleri, toplamın yaklaşık % 18’idir. Evkaf gelirleri büyüklük itibariyle padişah hasları ile zaim ve sipahi tımarlarının ardından üçüncü sıradadır.¹⁰ H. 1006 (1597-1598) tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri’ndeki veriler, Varna’nın vakıf gelirlerini, toplamın % 44’ü olarak verir. Silistre livasının diğer kazalarına göre Varna farklı bir durum arz eder. Genelde kazalarda dirlik gelirleri ile vakıf gelirleri arasında ciddi farklar olmasına rağmen Varna açısından ciddi farklılık söz konusu değildir.¹¹ Silistre Livasının ikinci büyük kazası olan Varna, vakıf gelirleri açısından sancak nezdinde ilk sıradadır. Bu gelirin büyük kısmını “resm-i dönüm-i bağat-ı gebrân” yani bağlık vergisi teşkil eder. Diğer vergileri; *ispençe-i gebran*, *öşr-i besâtin* (*bostan öşrü*), *bac-ı seyyah*, *bac-ı araba ve kereste ve bac-ı oflamur ve bac-ı mahi maa bac-ı kapan*¹² gibi daha ziyade ticarete yönelik kalemlerdir.

16. yüzyıl itibariyle Varna büyük ölçüde Müslüman nüfusa sahip bir şehirdir.¹³ Bu yüzyılda göze çarpan vakıflar,

¹⁰ Varna gelirleri pâdişâh hasları (242.833), mirliva hasları (33 köy, 35.556 akça), zaim ve sipahi tımarları (152 köy, 81 mezrea, 178.235 akça), bâzdâr tımarları (2 köy, 749 akça), Varna, Hırsova kaleleri müstahfızan tımarı (14 köy, 18.616 akça), evkaf (nefs-i Varna ve 31 köy, 9 mezrea, 102.169 akça) için ayrılmıştır. 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) II: Çirmen, Müsellemân-ı Kızılca, Silistre, Keke, Niğbolu ve Vîdin Livâları, Çirmen ve Vîze Müsellemleri, Yörük ve Tatar Cemâatleri ile Voynugân-ı Istabl-ı Âmire ve Kıbtîyân-ı Vilâyet-i Rûm-ili: Dizin ve tıpkıbasım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, s. 40; Ayrıca T. Gökbilgin, “Varna”, s. 213.

¹¹ A. Cebeci’ye göre, sancağın dirlik gelirlerinin yüksek oluşu, stratejik öneme haiz bölgedeki zengin tımarların fazlalığından kaynaklanmaktadır. Zamanla vakıf arazilerinin çoğalması, tımarların azalmasına ve dolayısıyla Osmanlı Devleti’nde ordunun temeli olan tımar erbabının azalması neden olmuştur. Bu durum üzerine Fatih Sultan Mehmed döneminde ve 17. yüzyılda olduğu gibi devlet adamları, vakıf arazilerini dönüştürme suretiyle tedbirler alma yönelmişlerdir. A. Cebeci, “Silistre Sancağı Vakıfları ve H. 1006 (1597-1598) Tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri (No: 561)”. *Vakıflar Dergisi*, S.20, 1988, s. 456.

¹² A. Cebeci, a.g.m., s. 458.

¹³ Varna nahiyesi tüm köy ve kasabalarıyla birlikte 53.655 nüfusa sahiptir. Nüfusun % 74’ü Müslüman, %26’sı ise gayrimüslimdir. M. İlhan, “Varna

Davud Paşa Vakfı (Mes'udlu Mezreasi) ve Pîrî Mehmed Paşa Vakfı'dır.¹⁴ Eski sadrazamlardan olan Davud Paşa'nın hayratını finanse etmek için vakfettiği gelirler arasında Varna'daki üç köyün vergisi de vardır. Varna'da cami ve hamamıyla bilinen Pîrî Mehmed Paşa, Varna'daki hamamın yıllık geliri olan 11 bin akçeyi, buzhanesinin 3 yıllık geliri olan 13 bin akçeyi, 6 fırının yıllık toplam 530 akçelik gelirini ve 5 dükkânının yıllık 380 akçe tutarındaki gelirini Silivri'deki imaretine vakfetmiştir. Varna'nın bazı köylerinin vergileri, Sultan II. Selim (1566-1574)'in İstanbul ve Edirne'deki hayratının gelirleri arasındadır. Varna'nın bilhassa ticari faaliyetler üzerinden sağladığı gelirler, Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerindeki vakıfları beslerken, şehir 16. yüzyıl sonu itibarıyla de 67'si cami ve mescit, 2'si medrese, 8'i mektep ve mualimler, 4'ü zaviyeler, 11'i hatim ve dua okunması, 7'si çeşme-pınar bakımı, biri köprü ve biri imaret için olmak üzere toplam 196 vakfa ev sahipliği yapmaktadır. Hem şehre hem de şehrin sınırlarının ötesine vakfiye şartları bağlamında; yıllık 144.570 akçe gelir sağlayacak şekilde toplam 963.830 akçenin yanında 74 dükkân, 19 mahzen, 2 arsa, 1 pazaryeri, 9 ev, 18 hücre, 5 bağ ve bahçe, 1 hamam, 10 fırın, 16 değirmen, 1 buzhane vakfedilmiştir.¹⁵ Hem nakit para miktarı hem de gayrimenkullerin değerleri dikkate alındığında vakfetme yoluyla iktisadi anlamda gönüllü bir gelir paylaşımının olduğunu söylemek mümkündür.

17. yüzyıl için Evliya Çelebi'yi kaynak olarak aldığımızda Varna'nın yine Müslüman kimliği ve vakıf yapıları ön plana çıkmaktadır.¹⁶ Şehirde iskele başında Emir Efendi Camii, Yeni Camii, Debbağhane Camii, Müstecib Efendi Camii,

at the end of the Sixteenth Century: Tımar Holdings and Population", *Romano-Turcica I*, ISIS, İstanbul 2003, s.58.

¹⁴ T. Gökbilgin, a.g.m., s. 212.

¹⁵ A. Cebeci, a.g.m., s. 461.

¹⁶ Evliya Çelebi'ye göre de şehirde dört bin kadar ayan ve kibar evleri ve toplam yedi Müslüman, beş de Rum, Yahudi ve Ermeni mahallesi mevcuttur. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5. Kitap, haz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, İ.Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s.49.

Şebşah¹⁷ Kadın Camii gibi büyük camiler ve Piri Paşa Hamamı, iskele başında Boğdan Beyi Çeşmesi ve Devna Nehri kıyısında mesirelik alanda bir namazgâh vardır.¹⁸Tuncer Baykara'nın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kayıtlı Rumeli kazaskerlerine ait hükümlerin özetlerinin yer aldığı bir defterden yola çıkarak hazırladığı çalışmaya göre; Varna' da 17. yy sonu 18. yy başlarında 15 cami, 10 kadar mescit ve çok sayıda tekke ve zaviye ve mektep mevcuttur. Camiler; Debbağhane Mahallesi'nde Bedreddin Camii, Mehmed Çavuş tarafından bina edilen ama sık sık farklı kimseler tarafından da yenilenen ve çeşitli vakıflarla ihya edilen Cami-i Atik, Tabakhane Camii, Sofu Cengi Hızır Camii, Alaaddin Camii, Kurd¹⁹ Efendi Camii, Seyyid Mehmed Efendi Camii, Eyyubzade Mehmed Çavuş Camii, Hasan Camii, Emir Efendi Camii, mütevellisi Kaya Hatun olan ve muhtemelen önceden mescit olan Hacı Hasan Mahallesi'ndeki Subh-Şah Hatun Camii, tek bir kayıt olduğundan varlığı şüpheli Saime Hatun Camii, Debbağhane Mahallesi'nde Yahya Efendi tarafından bina edilen mescide minber konulmasıyla yapılan Mirza Mustafa Efendi Camii, yine mescitten dönüştürülen Çavuşzade Camii. Defterde adı zikredilen mescitler ise Siyami Efendi Mescidi, Hacı İbrahim Mescidi, Ahmed Paşa Mescidi, Kalender Hoca Mescidi, Hacı Hasan Mescidi, Karamanlı Mescidi, Şaban Efendi Mescidi ve Çavuşzade Mescidi'dir. Mescitten, camiye dönüştürülen ibadethaneler, Müslüman nüfusta artışla paralel bir gelişmedir. Bir medresenin varlığı hakkında bilgi sahibi olamasak da defterden Abdurrahman Efendi Mektebi, Kalender Hoca Mektebi ve Kamer Hatun Mektebi'nin varlıkları bilinmektedir. Şehrin tekke ve zaviyeleri 17-18. yüzyıllarda oldukça faaldir. Anadolu'dan gelip giden şeyhlerle canlı bir tekke hayatı vardır. Hacı Yazıcı Zaviyesi, Halvetiye Tekkesi ve Pirkân (Bircan) Baba Zaviyesi, görev değişiklikleri ve yeni atamalar münasebetiyle kayıt altına alınanlardır.

¹⁷ Subh-şah Kadın Camii.

¹⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 5. Kitap, s.51-52.

¹⁹ Kaynaklarda kimi zaman Kurd, kimi zaman da Kürd ibaresi geçmektedir.

2. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Varna ve Vakıflar

Varna şehrinin 19. yüzyılda tanık olduğu ilk önemli olay, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'dır.²⁰ 19. yüzyıl başlarında Balkan topraklarını karmaşa ortamına sürükleyen Yunan isyanlarının Osmanlı idaresince bastırılma şeklini bahane eden Rusya'nın başını çektiği müttefik devletler (İngiltere ve Fransa), bağımsız Yunanistan'ın kurulması yönünde hükümler içeren Londra Antlaşmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek istemiş ancak Osmanlı Devleti, bunu içişlerine müdahale saymıştır. Olaylar müttefik donanmasının Navarin'de (1827) Osmanlı gemisini batırmasıyla savaşa doğru sürüklenmiş ve nihayetinde Rusya, Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır.²¹ O savaşın seyri, Osmanlı ordusunun İstanbul'dan geç ayrılması ve ağır hareket etmesi sebebiyle Ruslara karşı bir savunma şeklinde gerçekleşmiştir.²² Varna, Rusların Balkanlar'ı aşması için takip edebilecekleri en önemli güzergâhtadır. Şehir, Osmanlı payitahtına giden en kısa yolun kilit noktasıdır ve Rus ordusuna bir tarafını denizden takviye imkânı da sunmaktadır.²³ Ruslar, karadan on sekiz bin asker, denizden de yirmi dört kıta savaş gemisini Varna'ya sevk etmiştir. Varna'da hem Osmanlı hem de Rus kuvvetleri sürekli

²⁰ 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı, Rusların Bulgarlarla yakın temas kurmaları ve onları tanımaları açısından bir dönüm noktasıdır. Ruslar, Balkanlar'da kendilerine yakın bir dil konuşan Bulgar topluluğunu görünce, onları daha iyi tanımayı ve aralarındaki ilişkileri geliştirmeyi düşündüler. Şark meselesinin bir parçası olarak Osmanlıları Balkanlar'dan atabilmek ve akabinde sıcak denizlere inebilmek için dinî, sosyal ve kültürel yapıları gereği Bulgarlar, bu yıllarda Ruslar için tarihi emellerini gerçekleştirebilecek önemli bir vasıta niteliğindedir. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yay., İstanbul 1992, s.26; O. Köse, "Bulgaristan Emeti ve Türkler, 1878-1908", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C. I, S. 2, Sonbahar 2006, s.240; Savaşın sosyal ve ekonomik etkileri için bkz., Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014.

²¹ E. Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970, s.116-118.

²² H. Moltke, *1828 Seferi (Bulgarya ve Rumeli'de Ruslar)*, Çev. A. Rasim ve Muammer, Askeri Matbaa, İstanbul 1932, s.18.

²³ H. Moltke, a.g.e., s.47.

takviyelerle savaşı sürdürmüştür. Varna Kalesi, ilk gün kuşatmadan sonra 89 gün ve düzenli kuşatmadan sonra 70 gün ve ilk gediğin geçilmesinden sonra 27 gün direnmiştir.²⁴ Rus donanmasına karşılık verecek bir donanma temin edilemeyince 13 Ekim 1828 tarihinde Ruslar Varna kalesini savaşımaksızın istila etmiştir.²⁵ Kısa bir süre sonra Eylül 1829'da Varna, Edirne Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir.²⁶

Rus kuşatması sonrasında Varna'da hasar görmeyen ev kalmamış, hepsi harabe yığını haline gelmiştir. Balkanlar'ın İstanbul'a gönderdiği ürünlerin de çıkış noktası ve Balkanlar'ın anahtarı olan Varna'nın tüm olanaklarını, Rus saldırıları silip süpürmüştür. Sayısız cami ve kilise harap olmuştur. Üç bin evden geriye orada burada dağınık şekilde bir kaç yüzü sağlam kalmıştır.²⁷ Viran bir şehrin ahalisinin çaresi, göç etmek olmuştur. Müslüman ahalinin hepsi göçe mecbur olup gücü yetenler Şumnu tarafına ve bir kısmı tüccar gemileriyle İstanbul'a gitmişlerdir.²⁸ Müslüman ahalinin yanı sıra Bulgarlar da Varna'dan göç etme yolunu seçmişlerdir. Ancak onların istikameti Rusya'ya doğrudur. 1829'da 70-80 bin Bulgar, Rus ordusunu takip ederek Beserabya'ya yerleşmişlerdir.²⁹

²⁴ Moltke'ye göre, Varna müdafaası en muhteşem müdafaalar arasındadır ve kale surları dışındaki savaş sahasını teslim etmemeleri de dikkate değerdir. Ruslar da tüm olumsuz şartlara rağmen mücadele etmiştir. Moltke, *a.g.e.*, s.110-111.

²⁵ *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.347.

²⁶ M. Tayyip Gökbilgin, *a.g.m.*, s.213.

²⁷ A. Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece and of A Cruise in The Black Sea, with the captain Pasha, in the years 1829, 1830 and 1831*, C. I, Saunders and Otley, London 1832, s.500.

²⁸ Örneğin, Ruslar, bu ahalinin bir bölümünü öküz arabalarıyla Kamçı'ya götürmüşler, geri kalan 848 kişi ise üç Nemçe bandıralı gemiye bindirilerek Ahyolu'na gönderilmiştir. Ancak Osmanlı idaresi, muhtemelen askeri sebeplerle muhacirleri Ahyolu'nda karaya çıkarmamış, gemiler İstanbul'a çevrilmiştir. Muhacirler 19 Kasım 1828 tarihinde Galata limanına inmişlerdir. U. Gülsoy, "1828 Yılında İstanbul'a Getirilen Varnalı Muhacirler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. VI, 1992, s.250.

²⁹ T. Özcan, *a.g.e.*, s. 210; H. İnalçık, "Bulgaria", *EI*, s.1304; 1861'de de on bin Bulgar, Kırım'a gitmiştir. O. Nuri Peremeci, Ruslar'ın bu savaştan sonra kuzey ve hatta güney Trakya'dan birçok Bulgar ve Gagavuzları alıp

Maddi varlıklarını ve nüfusunu kaybeden Varna'yı ihya etme faaliyetleri öncelikle devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. 1830-1834 yılları arasında, Varna'da yıkılan askerî istihkâmlar ve surlar Sultan II. Mahmud (1808-1839)'un emriyle tekrar yapılmıştır. Rusya'ya ödemeye mecbur kalan yüklü meblağa rağmen acilen harap mekânların tamiri ve yenilenmesi için çalışmalar başlatılırken öncelik şehrin güvenliği olduğundan ilk etapta kale yeni baştan tamir edilmiştir.³⁰ Bu kale, Varna mevkiine uygun tarzda olmak üzere ayrı bir planla yapılmıştır.³¹ Sultan II. Mahmud, yapılan çalışmaları yerinde tetkik etmek, halkla temasa geçmek ve yaptığı yeniliklere kamuoyu oluşturmak gayesiyle yurt gezilerine çıkmış³² ve üç gün kaldığı Varna'da yeni yaptırılan kışla, hastane ve demirhanenin açılışını yapmıştır. Teşrifîye Camii, zahire ambarı ve mühimmat ambarlarını tetkik etmiş; inşa olunan kale ve tabyaların her yerini detaylı incelemiştir.³³ Varna halkının zaruri ihtiyacına cevap olarak şehir içinde bir hamam, eski ka-

Beserabyaya götürüp, oraya yerleştirdiklerini ve bugün hala Beserabya'da yaşamakta olan Bulgarlar ve Gagavuzlar o zaman oraya götürülen muhacirlerin soyları olduğunu söyler. Ancak Rusların Balkanlar'dan alıp götürdükleri bu Bulgarların çoğu oralarda yaşayamamışlar ve dönmüşlerdir. Sultan II. Mahmud zamanında bu kişiler, Varna ve Pravadi kazasında boş kalmış, ahalisi kırılmış bir takım köylere yerleştirilmişlerdir. Varna kazasında Hızırca, Paşayığıt, Kozluca, Karahüseyin, Emreler, Dizdar, Acemler, Ruslar, Derbend köylerindeki Bulgarlar ve Pravadi kazasındaki Avren, Devne, Kutlubey, Ahırköyü, Yeniceköy, Vençen, Nevçe ve sair köyler Bulgarları gibi. Bkz., O. Nuri Peremeci, *Tuna Boyu Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1947, s.183.

³⁰ *Varna kal'asında derdest olan asakir-i mansure kışlasının keşfi 820588; 1641 kese 88 küsur. Masarif-i mezkureye mahsuben verilen ale'l-hesab 50000; 100 kese. ; Dergâh-ı âli kapucubaşılardan Ahmed Teyfik Bey marifetiyle inşasına irade buyrulan Varna kal'ası istihkâmâtı ve ebniyesinin keşfi 3512 kese, 53 küsur.*" BOA, HH, 599, 20333, 29 Z 1247/30 Mayıs 1832.

³¹ H. Moltke, *a.g.e.*, s.235.

³² II. Mahmud'un Rumeli gezisi, maiyetinde bulunan Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi tarafından kaleme alınmıştır: *Âyâtü'l-Hayr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, n.319. Geziden kısa not ve haberler de *Takvim-i Vakayî* gazetesinde yayınlanmıştır.

³³ *Takvim-i Vakayî*, def'a 149, 25 RA 1253/29 Haziran 1839.

lede bir iki cami yaptırılması emrini vermiştir. Kiliselerin tamiri için Varna'lı Rumların istihkâmı da dikkate alınmıştır.³⁴ Şehir, devlet desteğiyle adeta yeniden inşa edilmiş ve yine devletin en üst düzey idarecisinin bizzat denetim ve teftişinden de geçmiştir.

Devletin şehrin coğrafi konumunun önem ve hassasiyetine binaen istihkâma özel ihtimam gösterdiği açıktır. Şehrin yaşanabilir bir yer olması, ahalinin tervih-i ahvalleri için de gerekli düzenlemeler, inşa faaliyetleri yine devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. Savaşın izlerini silme vazifesi, şehrinin terk eden, kalmakla gitmek arasında kalan az sayıdaki Varnalı'dan ziyade devlete düşmüştür. Devletin yanı sıra hayırsever Osmanlı idarecileri de şehrin ihyası adına adeta vazife telakkisiyle vakıf faaliyetlerine girişmişlerdir. Öncelik tamamen yıkılan ibadethanelerin yeniden inşasıdır. Zira 1828-9 Rus işgali, büyük ölçüde şehrin kalbinin attığı merkezindeki camilerin tamamen yıkımına neden olmuştur. Söz konusu camilerden Kurd Ali Efendi Camii, arz-ı mahzar ile inşa edilmiş ve Sultan'ın Varna'yı ziyaretlerine atfen adı Teşrifiye³⁵ olmuştur.

Yıkılan camiler ve sonraki durumlarıyla ilgili en ayrıntılı bilgiyi 12 Eylül 1840 tarihinde teftiş göreviyle Varna'ya gelen Arif Hikmet Bey³⁶, kayıt altına almıştır. Kurd Ali Efendi- yeni adıyla Teşrifiye- Cami dışında 1828-9 Osmanlı Rus savaşında tamamen yıkılan camilerden olan Bedreddin

³⁴ “ Varna ahalisinin hamamları olmayub bu bâbda muzayaka çekdikleri mesmû’-ı âli buyrularak derûn-ı şehirde müceddeden bir hamam ve eski kal’a da bir aded cami’i şerif inşasına irâde buyrulduğu...” BOA, HH, 949/40819; 29 Z 1253/26 Mart 1838.

³⁵ Ekrem H. Ayverdi, caminin adını Teşvikiye olarak kaydetmiştir. Caminin ihyâ kitabesi Ayıntâbi Aynî kaleminden “Arşa yazılsa sezâ aynı bu tarih-i tâm// Eydi Hân-ı Mahmud Varna’ya cami bina” şeklindedir. E. H. Ayverdi, a.g.e., IV (4, 5, 6. kitap, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), 2. baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2000, s.122-123.

³⁶ BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 1059, 6 Rumeli Teftiş Defteri, vr. 6/b, nakleden Mahir Aydın, “Arif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *Belleten*, Nisan 1992, C. LVI, S. 215, Ankara 1992, s.75.

Efendi Camii de Varna muhafızı olduğu esnada Dilâver Paşa tarafından yeniden bina edilip adı Hayriyye olarak anılmaya başlanmıştır. Camilere verilen yeni isimler, önceki isimleri gibi bânilerinin adları olmayıp daha ziyade “devlet” politikalarını vurgulamaktadır. Sultan Mahmud’un Varna’ya teşrif etmesi, Tanzimat Fermanı’nın ilanı gibi hayırlı olması temenni edilen devlet eksenli olaylara atıf yapılmaktadır. Devletin elinin doğrudan değdiği camii inşaları devletin bizzat kendisi ya da üst düzey bir görevlisince yerine getirildiğinde ismin de yenilenmesi devletin varlığına gönderme yapması açısından dikkate değerdir. Arif Hikmet Bey’in raporuna göre, aynı istilada tamamen yıkılan Cebahane önündeki Kale Camii de harabe bir haldedir ama içinde namaz kılınabilmektedir. Abdurrahman Efendi Camii ve Alaaddin Camii’ni yine bir hayırsever -Mirza Said Paşa- yeniden yaptırmıştır. Cami-i Atik de kale ile birlikte tamir edilmiştir. Çavuşzade Cami, kale binasıyla birlikte yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Hacı Ali Tekke Camii, Pinti İbrahim Ağa’nın vasiyeti üzerine üçte bir malından tamir edilmiştir. Kavaklı, Şaban Efendi, İnadiyye, Subhşah, Çarşı Camii, Babazade, Kalender Hoca Mescidi, Kazancılar, Osman Paşa Mescidi varlıklarını devam ettirmektedirler.³⁷ 16. yüzyılın önemli vakıf eserleri arasında yer alan Piri Paşa Camii de 1828-1829 Rus istilasının sonucunda tamamen yıkılmıştır.³⁸ Rus istilasının sadece cami gibi ibadethaneleri yıkmakla kalmamış, Varna’nın mezarlarını, çeşmelerini de tahrip etmiştir. Ruslar, mezar taşlarını ve kale kitabelerini³⁹ kendi ülkelerine taşımışlardır.

Yıkılan Bedreddin Efendi Camii’ni yeniden inşa ettiren sabık Varna sabık muhafızı Dilaver Paşa, 1836 yılındaki vak-

³⁷ Mahir Aydın, a.g.m., s.165.

³⁸ İ. Aydın Yüksel, “Bulgaristan’da Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 20, 1988, s.470.

³⁹ Rusların ülkelerine götürdüğü kale kitabeleriyle ilgili olarak bkz. S. Başol- K. İbrahimzade, “Rusya’nın Pavlosk Sarayı Müzesi’nde Bulunan Varna Kalesi Kitabeleri”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, v. 10/1, Winter 2015, s. 175-194.

fiyesinde Varna'da bulunan çok sayıda ev, dükkân ve mahzenleriyle⁴⁰ birlikte bir adet Beyzâvi Tefsirini de vakfetmiştir.⁴¹ Paşa, dükkânların kiraya verilip elde edilecek gelirin belli bir nema üzerinden işletilmesini istemektedir. Beyzâvi Tefsiri'nin gelecek nesillere intikalini garanti almak üzere belde müftüsü marifetiyle emniyetli bir mahalde muhafaza edilmesini ve istifade edilmek istenildiğinde de yine maksimum ihtimamla hareket edilmesini şart koşturmaktadır. Dilaver Paşa'nın vakfettiği gayrimenkullerden elde edilecek gelir, büyük ölçüde ihya ettirdiği ve adı artık Hayriyye olan caminin personel ve diğer giderlerini karşılamak içindir. Paşa, fiziki olarak bir yapıyı vücuda getirmekle yetinmeyip çeşitli mal varlıklarını vakfederek Hayriyye Camii'nin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gerekli tedbirler almıştır.

Yıkılan bir şehrin devlet ve üst düzey idarecilerin himayesine mazhar olması olağanüstü bir durum olmayabilir. Ancak uzun bir istila ve yıkımın ardından çok sayıda kimse- nin terk etmek zorunda kaldığı bir şehirde kalanların ya da geri dönenlerin hayır faaliyetleri ve amaçları üzerinde durulması gereken bir mevzudur. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı yıkımının ardından 1850'lere kadar Varna'daki vakıf faaliyetleri, şehrin kültürel, sosyal ve manevi hayatının devamlılığı- nın sağlanmasına yöneliktir. Değişen meblağlarda nakit para ya da gayrimenkul kiralari vakfedilirken ortaya konulan şart- lar, camilerin, tekke ve zaviye gibi ibadethanelerin faaliyetle- rini sürdürebilmesi isteğinin tezahürüdür. Örneğin, Kale Ma-

⁴⁰ "...birbirine muttasıl iki bâb mülk menzil ve mekteb-i mezkûr altında iki bâb dükkân ve yine çarşıda birbirine muttasıl üç bâb dükkân, câmi mihrabı önünde bir bâb bakkal dükkânı, Emîr Efendi Câmii karşısında şadırvan çeş- mesi havlusunda kâin müceddeden binâ olunan barutçu dükkânı, Kazgan- cılar Câmii havlusunda kezâlik sakf-ı vâhid tahtında birbirine muttasıl üç bâb terzi dükkânı, yine çarşıda Abdurrahim Ağa kahvesi kurbunda bir bâb boyacı dükkânı, Taşköprü kurbunda bir bâb kahve dükkânı, Atik Han de- mekle ma'rûf han mahallinde müceddeden binâ ve inşâ olunan mahzenler, Tekye Câmii ittisâlinde kâin bir bâb kebîr mahzenini..." VGMA, Defter nu: 580, s. 425, 17 Ramazan 1252/ 26 Aralık 1836.

⁴¹ VGMA, Defter nu: 580, s.425-426, 17 Ramazan 1252/ 26 Aralık 1836.

hallesi'nden Aliş Ağa bin Ömer, yeni bir değirmen yaptırmıştır. Değirmen kirası üzerinden elde edilecek nema ile Teşri-fiyye Cami personeline her yıl yirmi kile buğday alınmasını vakfiyesinde belirtmektedir.⁴² Kale Mahallesi'nden El-Hac Memiş'in kızı Zeliha Hatun, %15 nema oranıyla gelir elde edilmesi üzere 1000 kuruşunu vakfetmiştir. Zeliha Hatun'un isteği, Sa'diyye⁴³ Tarikatı'nın öğretilerini benimseyen Şeyh Mehmed Efendi'nin tekkesinde beher sene Muharrem ayının onuncu günü aşure pişirilmesidir.⁴⁴ Aynı miktarda aynı nema oranıyla nakit parasını vakfeden Abdurrahman Efendi Mahallesi'nden Emetullah binti Ömer bin Abdullah da başka bir mahalledeki cami imamı ve müezzinin maaşlarının verilmesini şart koşturmuştur.⁴⁵ Dilaver Paşa da, Hayriyye Camii'nde Şeyh Es-seyyid Celil Efendi'nin vakfiyede belirlenen günlerde vaaz vermesini, medresede Arapça ve Farsça öğretmesini ve Nakşibendi Tarikatı usulünce zikir meclislerinin oluşturulmasını vakfının şartları arasına almıştır.⁴⁶

Abdurrahman Mahallesi sakinelerinden Emetullah binti Eyüb iki aded dükkânının yıllık 50'şer kuruştan 100 kuruş toplam kirasını ve nakit 1000 kuruşunu vakfetmiştir. Şehrin dört farklı camisinin – Baba Zave Mehmed Camii, Çavuş Camii, Abdurrahman Efendi Camii ve Kale Camii'in aydınlatması için gerekli mumlara 40 kuruş ayırırken yine camilerde devirhan, imam, müezzin gibi farklı görevler ifa edenlere de belirli miktar para ayırmıştır. Kutsal üç ayların başlangıcı olan Recep ayı, Emetullah Hatun için ayrı bir öneme haiz olmalı ki bu ayın başlangıcında yedi hatim okunmasını ve karşılığının da verilmesini istemektedir. Mahallede çeşmenin tamiiri ve suylucusunun ücretinin karşılanması da vakıf kurucusunun şartları arasındadır. Emetullah Hatun'un şartları/istek-

⁴² VGMA, Defter nu: 4, s.8, 9 M 1259/ 9 Şubat 1843.

⁴³ Hür Mahmud Yücer, "Sa'diyye", *D.İ.A. C. XXXV*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 410-413.

⁴⁴ VGMA, Defter nu: 4, s.8, 15 M 1259/ 15 Şubat 1843.

⁴⁵ VGMA, Defter nu: 25, s.8, 15 CA 1252/ 28 Ağustos 1836.

⁴⁶ VGMA, Defter nu: 580, s.425-426.

leri arasında en dikkat çekici olan ise vakfettiği dükkân ve nakitten gelecek gelir ile her yıl üç kurban alınıp Kurban Bayramında akrabalarının ruhları için kesilmesidir.⁴⁷

1828-1829 Rus istilas, şehrin maddi varlığına ve dolaşısıyla vakıf gayrimenkuller büyük zarar vermiştir. Ancak bu demek değildir ki daha önce kurulmuş vakıfların faaliyetleri sona ermiştir. Şehirde hayat zor da olsa devam ederken daha önceki tarihlerde kurulmuş vakıflar da faaliyetlerini sürdürmektedir. Subh-şah Hatun Camii'nin mahlûl olan hitabet görevine Salih Halife getirilirken⁴⁸, Debbaghane Mahallesinde bulunan Bedreddin Camii hatipliği de Ahmed bin Hasan'a tevcih edilmiştir. Bedreddin Camii daha önce zikredildiği üzere Rus istilasında tamamen yıkılmış ve Dilaver Paşa tarafından ihya edilmiştir. Bu camiin imamet ve hitabet vazifesi giderleri, Çavuşzade Evkafı'na ait Devna Nehri üzerinde bulunan iki göz âsiyab gallesinden yıllık on kile buğdaydır ve vakıflar arasında da gelir-gider paylaşımına bir misaldir. Bedreddin Camii'ndeki değişim mecburidir, zira âdet olduğu üzere imamet, hitabet gibi vazifeler babadan oğula geçmektedir.⁴⁹ Ancak imamet ve hitabet vazifesini ifa eden kişi vefat ettiğinde iki oğlu da çok küçüktür. Halen okuma yazma bilmeyen iki kardeşten birisi asakir-i mansurede bulunmuş diğeri de rençberân taifesinden olduğundan imamet ve hitabet vazifelerine layık görülmemişlerdir. Yeni bir isme, eski adıyla Bedreddin Camii hitabet vazifesi tevcih edilmiştir.⁵⁰ Hayriyye Camii'nin giderleri, yukarıdaki gibi sadece farklı vakıflar ya da Dilaver Paşa'nın doğrudan bu camiye yönelik vakfiyla karşılanmamaktadır. Cami hademelerinin maaşlarına

⁴⁷ VGMA, Defter nu: 2, s.54.

⁴⁸ BOA, HH, 1629/66, 29 Z 1255/ 4 Mart 1840.

⁴⁹ Örneğin, Varna'nın Memisufiler Köyü'nde bulunan camiin hatibi Abdulbaki Halife vefat edince mahlûl olan hitabet vazifesi oğlu Mehmet Halife tevcih edilmiştir. BOA, HH, 1624/35, 8 Z 1255/ 12 Şubat 1840; Alaaddin Cündi Camii hitabet vazifesi, hatibin fevt olması üzerine oğluna tevcih edilmiştir. BOA, CE, 84/4163, 8 ZA 1260/ 19 Kasım 1844.

⁵⁰ BOA, HH, 1595/38, 8 C 1251/ 1 Ekim 1835.

Varna Gümrüğü'nden verilmek üzere⁵¹ her sene biner kuruş olmak kaydıyla zam yapılması istenmektedir.⁵²

Devlet, vakıfların gelirlerine dışarıdan müdahale edilmesi durumunda cezai müeyyide uygulamakta, yakından takip etmekte ve vakıfların gözetimi altında olduğunu hissettirmektedir.⁵³ Müftülerin vakıf mallarına müdahale etmesi, mülkiyete çevirmesi ihbarlar neticesinde ortaya çıkmaktadır. Varna Evkaf Müdürlüğü'ne yeni atanan Mustafa Vehbi, selefi Varna müftüsünün şehirdeki değirmen, hane, menzil, arsa ve arazi gibi gayrimenkulleri mahkemeden hüccet alarak mülkiyete çevirmiştir.⁵⁴ İlerleyen dönemlerde Varna Müftüsü Halil Efendi hakkında da Fatma Hanım'ın mütevelliyesi olduğu Çavuşzade Mehmed Ağa Vakfı'na ait iki değirmenin iki senelik hâsılatını zabt ettiği iddiası vardır.⁵⁵ Çavuşzade Mehmed (Cami-i Atik) Vakfı, emlakine çok sayıda müdahale, vakfiye şartlarının ihlaliyle gündemde olan bir vakıftır. Söz konusu hayrat, Varna'nın ileri gelen ailelerinden Çavuşzade tarafından kurulan ve nesiller boyu varlığı yeni eklemelerle devam ettirilen bir aile vakfıdır. Birbirine yakın yıllara ait elimizdeki üç vakfiyede de vakfedilen mülkler değişse de şartları muhafaza edilmiştir. Varna deniz kıyısına yakın mahallerde mahzen sahibi olan Çavuşzade Mehmed, kuvvetle muhtemeldir ki ticaretle iştigal etmektedir. Vakfettiği tüm gayrimenkuller, ticaret için kullanılan mekânlardır. Her üç vakfiyede de dedesi El-Hac Çavuş'un bina eylediği Cami-i Atik'te vaaz verecek şeyh, zâkir ve naathan gibi kimselere verilecek ücretlerin ödenmesi için ilgili gayrimenkullerinin mütevellî uhdesinde ecr-i misliyle kiraya verilmesini şart koşturmaktadır. 1698 yılında Çavuşzade Mehmet bin İbrahim,

⁵¹ BOA, CE, 370/18765, 21 ZA 1251/ 9 Mart 1836.

⁵² BOA, HH 552/27250, 29 Z 1252/ 6 Nisan 1837.

⁵³ “Pir Can Baba zaviyesi mahsulüne birkaç seneden beri el koyan kasaba sakinlerinden Mehmed Çavuş'un bulunduğu yerden alınıp başkente getirilmesi, kaçır ya da kaybolursa mallarının marifet-i şer ile satılıp kıymetinin zaviye mütevellisi tarafından vekiline teslim....”. BOA, CE 398/20166, 29 Z 1255/4 Mart 1840

⁵⁴ BOA, A.} MKT. 160/5, 29 Z 1264/ 26 Kasım 1848.

⁵⁵ BOA, A.} MKT.UM, 517/87, 15 CA 1278/ 2 Aralık 1861.

Varna iskelesi yakınındaki on dört mahzenini⁵⁶, yaklaşık altı yıl sonra Çavuşzade Mehmed, Devna Gölü yakınlarındaki iki göz değirmenini⁵⁷ ve hemen bir yıl sonra da Varna İskelesi yakınında üç mahzen ve üzerindeki bir kahvehanesini vakfetmiştir.⁵⁸ Üç vakfiyede de en mühim değişiklik vakfedilen bu gayrimenkullerdir. Camideki vazifelilere verilecek ücretler konusunda farklılıklar olsa da vakfın aslı yani tevliyetin aile üyelerinde kalması konusundaki sıkı tembih, adeta ilk vakfiyeden kopya edilerek kaydedilmiştir. Çavuşzade Mehmet'in şeyhten, naathanan beklentisi de çok mütevazıdır: teker teker adlarını saydığı aile bireyleri için İhlâs suresinin okunması. Çavuşzade Mehmed'in vakfettiği gayrimenkullerin değeri ve onlardan elde edilecek kira ile gider kaleminde yer verdiği cami görevlilerine ayrılan ücretler arasındaki fark yadsınamayacak ölçüdedir. Gelir- gider dengesinde giderler cüz'i kalmaktadır. Tüm bunlar, vâkıfın asıl amacının ne olduğu sorusunu akla getirir. Vakfiyelerdeki en detaylı bölüm, tevliyet ve vakfın muhasebesi meselesidir. Vâkıfın, asıl niyetinin gayrimenkullerinin aile elinde kalmasını temin etme çabası olduğu söylenebilir.

19. yüzyıla gelindiğinde vakıf, Cami-i Atik'in giderlerini karşılamaya devam etmektedir⁵⁹ ama sık sık dışarıdan tecavüzlere maruz kalmaktadır. Mütevellisinin o dönemde bir hanım olmasının⁶⁰, vakfa müdahaleyi kolaylaştırıp kolaylaştırmadığına dair kesin bir şey söylemek zordur. Durumun resmî makamlara yansımaları, mütevelliyenin vakfı koruma çabası olarak da yorumlanabilir. Vakıfla ilgili problemler, gerek dükkân⁶¹ gerekse değirmenlerin⁶² mütevelliyenin izin ve rı-

⁵⁶ VGMA, Defter nu: 742, s.115.

⁵⁷ VGMA, Defter nu: 742, s.117-118, evâil-i Muharrem 1115/17-30 Mayıs 1703.

⁵⁸ VGMA, Defter nu: 742, s.118-9, 23 Safer 1116/ 27 Haziran 1704.

⁵⁹ VGMA, Defter nu.1175, s.11, 13 R 1233/20 Şubat 1818.

⁶⁰ BOA, MVL, 438/30, 27 N 1280/6 Mart 1864; BOA, MVL 506/85, 2 CA 1283/12 Eylül 1866.

⁶¹ BOA, MVL, 1016/55, 29 M 1282/ 24 Haziran 1865.

⁶² BOA, MVL 977/15, 1 Z 1280/8 Mayıs 1864.

zası alınmaksızın icareteyn usulü ile kiraya verilmesidir. Vakfiyede kiralama türü açıkça belirtilmemiş ama ecr-i misliyle müteveli uhdesinde kiralama işleminin gerçekleştirilmesi vurgulanmıştır. Müteveliye Fatıma Hanım, icareteyn usulüne şiddetle karşı çıkarak daha önce olduğu üzere durumun düzeltilmesi ve vakıf gayrimenkullerinin icare-i vahide ile kiralınması için çaba harcamaktadır. İcareteyn usulü, kiracıya ömür boyu tasarruf hakkı verdiğinden bu hakkın miras yoluyla çocuklarına geçmesi de mümkündür. İcareteynle kiralanan bir gayrimenkul, zamanla Çavuşzade ailesi fertlerinin elinden çıkma tehlikesiyle karşı karşıyadır ki değirmenler bu yolla zapt edilmiş ancak Fatma Hanım'ın ısrarlı takibiyle tekrar vakfa geri döndürülmüştür.⁶³ İcareteyn usulüyle vakıf gayrimenkullerini tasarrufları altına alma çabaları başka örneklerde de karşımıza çıkmaktadır. Şerife Hatice'nin mütevelleyesi olduğu Seyyid Mehmed Çelebi Vakfı müsakkafatından Varna'nın Balçık kazasındaki Akpınar nehrinde kâin üç taşlı değirmen icare-i vahideli olduğu halde Rıza ve Hacı Mehmed isimli şahıslar icareteyne tahvil ettirmişlerdir. Her iki vakfın tevliyet vazifesi de hanımların elinde olması bir tesadüf olabilir ama müdahaleye açık görülen, bir şekilde idari anlamda zayıf gibi algılanan vakıfların gayrimenkullerini zapt etmenin yollarını arayanlar vardır. Bu kimseler için süresiz kiracılık, miras hakkı gibi hukuki açıdan da kiracının daha çok yanında olan bir kiralama şekli ve tarzı olan icareteyn uygun bir yol ve seçenektir. Ancak durum mahkemeye yansıdığına devlet, vakfın yanındadır ve ihkak-ı hak olunmasını emretmektedir. Vakfiye şartları hukuken bağlayıcı olduğundan dışarıdan isteyen kimsenin vakıf mülkler üzerinde farklı işlem türlerini tercih etme hakkı da hukuk önünde yoktur. İcareteynden doğan tasarruf hakları, zamanla vakıf mülkler üzerinde mülkiyet hakkı iddialarına temel oluşturacağından vakıfların kaynak kaybına sebebiyet vermesi hasebiyle hayati öneme haizdir.

⁶³ BOA, MVL 977/15, 1 Z 1280/8 Mayıs 1864; BOA, MVL 444/91, 1 M 1281/6 Haziran 1864.

Çavuşzade ailesi, Varna'da hayır faaliyetlerini yine büyük ölçüde kendi ticari gayrimenkulleri üzerinden edindikleri kazançla yürütmektedirler. Varna'nın öz kaynakları yine Varna'ya sarf edilmektedir. Vakıf ağlarıyla Varna'dan hâsıl olan vergileri, Varna dışındaki hayır faaliyetlerine ayıran selâtin ve ileri gelen kimselerin vakıfları arazi gelirleriyle dikkat çekicidir. Varna'da Sultan Selim Han Evkafı, İsmihan Sultan Evkafı⁶⁴, Şerif Halil Paşa Evkafı, Turgud Reis Evkafı bunlar arasındadır. Sultan Selim Han Evkafı, Varna'daki çok sayıda köyden elde edilen gelirleri İstanbul'daki vakfın camii ve medrese giderlerine ayırmıştır.⁶⁵ Vakfın kurulduğundan beri mevkufatı arasında bulunan arazilerin yanında, vakıf gayrimenkulleri arasına yeni eklenenler de vardır. Örneğin, Karantina müdürü Mustafa Ağa, bilâ-veled vefat ettiğinden İskele Caddesi'nde iki oda ve bir miktar sofası olan mağaza, vakfa verilmiş ve bir odası icareteyn usulü ile kiraya verilerek muaccesinin yanı sıra yıllık elli kuruş icare-i müeccele vakıf gelirleri arasına katılmıştır.⁶⁶

Vakıflara gelir sağlayan gayrimenkullerle ilgili ferağ, intikal gibi işlemler de vakıfların süreklilik arz eden gelirleri arasındadır. Varna, Mankalye ve Prevadi'de arazi-i mevkufe ve müsakkafatı bulunan Sultan Selim Han Vakfı, Hacı İbrahim Vakfı, Haremeyn-i muhteremeyn hazinesinden mazbut Abdülkadir Efendi Vakfı ve Halil Şerif Paşa Vakfı'nın⁶⁷, Eylül 1873'ten Aralık 1873'e kadar üç aylık dönemde yapılan ferağ ve intikal işlemlerinden giderler çıkarıldığında toplam 33277 kuruş 13 para nakit elde edilmiştir. Bu meblağda Varna merkezin payı ancak % 6 kadardır.⁶⁸ Fakat mesele, elde edilen

⁶⁴ İsmihan Sultan, II. Selim'in kızı, Sokullu Mehmed Paşa'nın eşidir.

⁶⁵ Sultan Selim Vakfı hududnamesi için bkz., “Mahallinde koçanyla kalacak ilmühaber cedvelidir”. VGMA, EV.d. 22204, 10 Şubat 1288/22 Şubat 1873.

⁶⁶ VGMA, EV.d 22575, s.50, Mart 1269/Mart-Nisan 1853.

⁶⁷ VGMA, Defter nr. 737, s. 115-119.

⁶⁸ “... Varna ve tevâbiinde vâki evkâf-ı şerif müsakkafat ve arazilerinden 289 senesi Eylül ibtidasından sene-i mezkûre teşrinisani gayetine değin üç mah zarfında vukubulan ferağ ve intikalat ile baha-i varaka ve kalemiye hasılatı ber vech-i bâlâ 38 bin 165 kuruş 35 paraya baliğ olmuş ve meblağ-

gelirin büyüklüğü ya da yüzdesel oranla şehrin payı değil, süreklilik arz eden farklı bir kalemin de vakıfları beslediğidir.

Halil Şerif Paşa'ya Varna'nın Karagöz Mezrası ve tevâbii mukataasından Padişah fermanı ile kendisine mülk olarak verilmiştir. Paşa, bu hisseden geliri – yani reayadan gelecek aşar ve diğer rüsumu- olan 50.041 akçe ile birlikte Varna'da çiftlik tabir olunur evini, 10 bin kuruş nakit parasını ve İstanbul Cerrahpaşa'daki birkaç odasını vakfetmiştir.⁶⁹ Varna köylüleri vergileri, İstanbul At Meydanındaki Fazlı Paşa Sarayı yakınlarındaki çeşmelerin giderlerini karşılamaya devam etmektedir.⁷⁰ Vakıfların iltizam usulüyle toplanan gelirlerinde aksaklıklar da vakidir. Sultan Selim Evkafı mukataasından olan Varna pazarı bac resmine el koyanlar gibi kimi zaman farklı kişiler ellerinde resmî belgelerle vakıf gelirleri üzerinde hak iddiasında bulunmaktadırlar.⁷¹ Bu tür tecavüzler sadece vakfa zarar vermekle kalmayıp reayayı fazla tekâlif talebiyle rencide etmektedir.

Mimari faaliyetler, maddi anlamda ciddi paralara ihtiyaç duyulan hizmetlerdir ve sıradan halkın cami, medrese, mektep inşa ettirerek vakfetmesi kolay değildir. Varna'nın içinde bulunduğu sosyal ve iktisadi durum da ya varlıklı üst düzey devlet ricali ya da bizzat devletin eline, himayesine ih-

ı mezbureden ber muceb-i nizam aidat-ı muhasebeci ile hademesi mevcut bulunan tevliyet hisseleri olmak üzere 4bin 880 kuruş 22 para bi't-tenzil baki 33 bin 277 kuruş 13 para nakden ve 1882 adet tapu ilm u kaydları merbüten takdim-i hazine-i celile kılınmış ... VGMA, EV.d 22907, s. 11-12, 23 CA 91/ 25 Haziran 90/8 Temmuz 1874.

⁶⁹ “...Varna kazasında karye-i cedîde sınırı dâhilinde vâki' lede'l-ahâlî ve'l-cîrân ma'lûmu'l-hudûd dâhiliyesinde bir bâb kârgîr kal'a ve fevkânî üç bâb oda ve bir hamam ve kiler ve tahtânî bir bâb oda ve kebir iki anbar ve bir mikdâr bağçe ve bi'r-i mâ [ve] havlı ve hâriciyyesinde tahtânî bir bâb oda ve ahır ve samanhanê ve bir göz değirmen ve havlı ve müştemilât-ı sâire ve edevât-ı ma'lûmeyi muhtevî çiftlik ta'bîr olunur menzili ve atıyeb-i mâl ve enfes-i menâlimden dahi on bin guruş VGMA, Defter nu: 737, s.115-119.

⁷⁰ BOA, CE, 616/31056, 29 Z 1255/ 4 Mart 1840.

⁷¹ BOA, CE, 324/16472, 29 Z 1255/ 4 Mart 1840.

tiyacı gerektirir. Şehirde ulaşımı kolaylaştıracak bir köprü inşası zarureti doğmuş ve nehir üzerinde vaki değirmenlerin arasında bir köprü yapılmıştır. Ancak köprünün tamir ve temimi ve ayakta kalmasını sağlayacak bir vakıf yoktur. Çözüm yolu olarak köprü, Ustuyan isimli kimseye 6000 kuruş karşılığında altı seneliğine ihale edilmiştir.⁷² Osmanlı topraklarında genelde vakıflar tarafından icra edilen hizmetler, vakıfların olmadığı durumlarda yukarıdaki örnekte olduğu gibi devlet tarafından çeşitli yöntemlerle giderilmeye çalışılmaktadır.

3. Kırım Savaşı'nın Varna Vakıflarına Yansıması

Yüzyılın ortalarında patlak veren Kırım Savaşı'nda (1853-55), Varna, müttefik ordularına üs vazifesi görmüştür. Şehir, Kırım Savaşı esnasında müttefiklerin ihtiyacını karşılamak üzere kurulan telgraf hattı ile de Osmanlı topraklarında bir ilke şahitlik etmiştir. Ancak Kırım Savaşı Varna için yine bir yıkım meydana getirmiştir. Varna'daki müttefik birlikler koleranın ağına düşerken Ruslar adına çalışan Rumlar tarafından çıkarıldığı düşünülen yangında (10 Ağustos 1854) müttefik birliklerin yiyecek-giyecek tedarikleri büyük zarar görmüş, şehir de birçok yapısını kaybetmiştir. Kırım Savaşı, Varna için ayrıca Kırım ve Kafkaslardan gelen göçmenler demektir. Şehrin Müslüman nüfusu günden güne artmış, şehirde göçmenler için ayrı köyler kurulmuştur.⁷³ Osmanlı idaresi, Bulgaristan'a 70 ya da 90 bin Çerkez ile yaklaşık 100 bin Tatar yerleştirmiştir.⁷⁴ Kırım taraflarından Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde bazı göçmenler önce İstanbul'a getirilmiş, sonra Karadeniz limanlarına gönderilmiştir. Bazı göçmenler ise doğrudan Varna ya da Köstence gibi Tuna Vilayeti şehirlerine yerleştirilmiştir. Mayıs 1860 başlarında çok sayıda Tatar'ın Varna'ya ulaştığı bilinmektedir ancak bunların tamamının şehre yerleşip yerleşmediği kesin değildir. Varna'nın bu

⁷² BOA, A.}MKT. NZD, 74/12, 24 CA 1269/ 5 Mart 1853.

⁷³ M. Koyuncu Kaya, a.g.m., s.384-5.

⁷⁴ H. İnalçık, "Bulgaria", *Encyclopaedia of Islam*, C. I, E.J. Brill, Leiden 1960, s.1304.

durumda çoğu göçmen için geçici bir konaklama mekânı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁷⁵

1828-1829 Rus istilası, Varna nüfusunu şehrin dışına iterken⁷⁶; Kırım Savaşı, Varna'ya Müslüman nüfusu çeken bir etki yapmıştır. Artan nüfus ve demiryolunun inşası, yeni yerleşimlerin kurulmasını gerekli kılmıştır. Geçiş bölgesi olması hasebiyle bu yıllarda Varna'nın net nüfusunu tespit etmek oldukça güç görünmektedir. Kırım Savaşı sonrasında yeni kurulan köylerle şehrin nüfusu baskın bir şekilde Müslümanlar oluşturur. 1868 salnâmesine göre Varna nüfusunun yaklaşık %74'ü Müslümandır ve bu büyüklükle Varna, Tuna Vilayeti'nde ilk sırada yer alır.⁷⁷ Müslüman nüfus Kırım Savaşı sonrası giderek artmaktadır⁷⁸ ve 1874 sayımında Tuna Vilayeti toplamında Müslüman nüfusun artış gösterdiği gözlemlenmektedir. İdari bölge merkezi olarak Varna'nın bu sayımdaki verileri 1869 yılına yakındır.⁷⁹ 1874'te Varna merkezin nüfusu 1891 hane Müslüman (3844 nüfus) ve 999 hane gayrimüslim (1359 nüfus)'dir. Varna köylerinin bazıları homojen bazıları ise heterojen yapıdadır. Köyler arasında tamamen Müslüman nüfusu barındıranlar % 63 ile çoğunluğu oluştururken nüfusu tamamen gayri Müslim olan köylerin oranı

⁷⁵ 1859 yılı sonlarına ait bir belgede Varna kaymakamı, payitahttan, Varna'daki 12 bin göçmenin ihtiyaçlarının kış bastırmadan karşılanmasını talep etmektedir. Ancak on beş ay sonra aynı minvalde yapılan istekler, göçmenlerle ilgili Varna'daki durumun hiç de iç açıcı olmadığını ve değişmediğini göstermektedir. M. Pinson, "Ottoman Colonization of Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-62", *VII. Türk Tarih Kongresi*, 25-29 Eylül 1970, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s.1040-1058.

⁷⁶ T. Özcan, *a.g.e.*, s. 211.

⁷⁷ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.247.

⁷⁸ 1860 sonrası Tuna Vilayeti nüfusu için bkz., Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilayetinde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. IX, S. 4, Bahar 2014, s. 675-737.

⁷⁹ *Salnâme-i Vilayet-i Tuna*, sene 1286/1869, defa 2, Tuna Vilayet Matbaası.

%17; hem Müslüman hem de gayri Müslim nüfusa sahip olanların oranı ise %20 civarındadır.⁸⁰ Göçmenler için oluşturulan köylerin nüfusu tamamen Müslüman'dır. Göçmen köyleri, Tatar Mahallesi ile birlikte mukimleri Çerkez göçmenler olan İskan Karyesi Muhacirin-i Çerakise, Aziziye Karyesi, Mustafa Beyler Karyesi, Ulahlar Karyesi, Abdi Karyesi Muhacirin-i Çerakise köyleridir.⁸¹

Osmanlı Devleti, Varna örneğinde Balkanlar'da göçmenleri, birlikte toplu olarak yaşayabilecekleri, yerli nüfustan ayrı yeni yerleşim birimlerine yerleştirmiştir. Devlet, göçmenlere hayvan vererek kendi geçimlerini sağlamaları için destek sağlamış ve onları hemen vergiye tabi tutmayarak belli bir ekonomik düzeye ulaşmalarına imkân tanımıştır.⁸² Göçmenler için Varna merkezde de evler inşa edilmiş⁸³, kurulan mahallelerde yeni camiler inşa edilmiştir. Yeni ibadethanelerdeki vazifelilere Vakf-ı Hümayundan vazifeler tahsis edilmiştir.⁸⁴ Örneğin, Akyazılı Köyü yakınlarına 580 nüfusu barındıracak yüz hanelik yeni bir Çerkez köyü inşa edilmiştir. Köye yapılan camiye bayram ve Cuma namazlarının kılınabilmesi için minber konulmuş ve mektep de eklenmiştir. Camiye hatip, imam ve sıbyan mektebine muallim tayin edilmiştir.⁸⁵ Varna'lı muhacirler için yaptırılacak ev, mescit ve mektep

⁸⁰ *Salnâme* 1290/1874, def'a 6, Tuna Vilayet Matbaası, Rusçuk.

⁸¹ Varna Kaymakamı'na gönderilen kayıttan Varna'ya üç yüz kadar Çerkes muhaciri geldiğini öğreniyoruz. Gelenler

Nemçe (Avusturya) posta vapuruyla gelmişlerdi. Bunlar Rum ili canibinde iskân ve ikamet etmek istediklerinden bu konuda gerekli tahkikin yapılması ve tayinat ve araba verilip verilmeyeceği konusunda ellerinde bir belge olmadığı bildirilmektedir. J. Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Yolları", *Bilig*, S. 46, Yaz / 2008, s.50.

⁸² M. Koyuncu Kaya, a.g.m., s.395.

⁸³ Örneğin, BOA, MVL 194/60, 2 M 1278/ 10 Temmuz 1861.

⁸⁴ Varna'da göçmenler için Mecidiyye Mahallesi kurulmuş, mahalleye bir cami ve mektep inşa edilmiştir. BOA, CE, 47/2325, 7 C 1277/ 21 Aralık 1860.

⁸⁵ BOA, MVL 947/54, 29 S 1278/ 5 Eylül 1861.

gibi yapıların masraflarının (2 yük 99 bin kuruş), Varna Mal-müdürlüğü tarafından karşılanması kararı alınmıştır.⁸⁶ Varna'nın yeni sakinlerinin yerleştirilmesi sorunsuz olmuştur. Yeni köyler ve mahalleler oluşturulurken arazinin ziraate uygun ve yerleşime elverişli olmalarına dikkat edilmiştir. Göçmen akını, şehrin kaldırabileceğinden daha yoğun ve süratli olduğundan kimi zaman geçici yerleşimler kalıcı hale dönüşmüş ama beraberinde bir takım sorunları da getirmiştir. 100 kadar Çerkez hanesi Akyazılı Sultan Zaviyesi'ne merbut arazi-yi mevkufeye yerleştirilmiştir. Aslında bu, geçici bir yerleşmedir ve vakıf mütevellisi, vakıf arazisinin boşaltılmasını istemektedir. Göçmen yerleşimi, vakıf arazisinin dışına da çıkmış, çalılıklar temizlenerek kullanım dışındaki yerlere de kaymıştır. Kalabalık bir nüfus söz konusudur ve onların iskânına uygun başka bir mahal de bulunamamıştır. Ancak vakfın iddiasına göre göçmenler vakfa ait ormanı da kesip ağaçlarını satarak vakfı zarara da uğratmışlardır. Tekke sakinleri, göçmenlerin kendilerine ödeme yapmalarını talep etmektedirler. Durum tahkik edilip bir heyet tarafından incelendiğinde ise şu netice ortaya çıkmıştır. Sekiz haneden oluşan tekke sakinleri yıllarca araziyi işlememiş, atıl kalan topraklar zamanla çalılık ve ormanlık alana dönüşmüştür. İki yıldan beri Çerkez muhacirler mamur evler yapmış, araziye işler hale getirmiştir. Ancak henüz göçmenler vergiye tabi değildir. Onların tekrar yerlerinden edilmesi de mümkün değildir. Sorun, Çerkez göçmenlerin iskân edildikleri yerde ikametlerinin devam etmesi ve vergi vermeleri *iktiza ettiğinde aşarları doğruca tekke-i şerifeye aid ve raci* 'olacak kararıyla' çözülmüştür.⁸⁷

⁸⁶ “Varna’da iskanı mukarrer olan muhacirin için inşasına lüzum görülen hane ile mescit ve mektep ve saire masarifi bulunan iki yük doksan dokuz bin bu kadar kuruşun sûret-i tediye ve tesviyesi hakkında Varna Sancağı meclisinden vürud eden mazbata ile.... meblağ-ı mezburun Varna sancağının yetmiş sekiz senesi varidatından Hazine-i Celileye irsali mukarrer olan” BOA, MVL 954/71, 16 RA 1279/ 14 Eylül 1862.

⁸⁷ BOA, MVL 954/36, 9 RA 1279/ 4 Eylül 1862.

Şehrin mukimleri, hem yeni hem de geçmişte bina edilmiş ve varlığını devam ettiren bir dizi vakıf hayratından istifade etmektedir. Salnamelere yansıdığı şekliyle 1869 yılı itibariyle Varna'da 19 cami, 2714 ev, 730 dükkân, 246 mağaza, 14 han, 3 hamam, 4 değirmen, 53 fırın, 13 debbağhane, 53 meyhane, 3 karakol, 12 tophane ve tabya, 1 cepthane, 1 telgrafhane, 1 fabrika, 1 kışla, 5 ambar, 1 hükümet konağı, 1 mahkeme, 1 gümrük, 1 saat kulesi, 11 medrese, 12 sıbyan mektebi, 1 tekke ve türbe, 12 kilise ve havra kaydedilmiştir.⁸⁸ 1872 Tuna Salnâmesi'nde ise Varna şehrinde 16 olmak üzere Varna sancağında isimleri belirtilmeyen toplam 54 cami tespit edilmiştir.⁸⁹ Ayverdi'nin isimlerini zikrettiği 5 medrese (Kurd Ali Medresesi, Piri Paşa Medresesi, Abdurrahman Efendi Mahallesi'nde Alaca Hasan bin Mustafa Efendi Medresesi, Hacı Şaban Efendi Medresesi, Seyyid Ahmet Efendi Medresesi) ile birlikte Varna merkezde 13 medrese vardır.⁹⁰ Aynı yılda Varna'da bir tekkenin varlığı tespit edilirken Ayverdi, sancak genelini dikkate alarak Pir Can Baba Zaviyesi, Hacı Ahim Nakşibendi Tekyesi ve Hacı Yazıcı Zaviyesi ile birlikte beş tekke ve zaviyenin şehirde mevcut olduğundan bahseder.⁹¹ Piri Paşa Mektebi ve Alaca Hasan Efendi Mektebi'yle birlikte şehirde bir rüşdiye, on iki de sıbyan mektebi mevcuttur.⁹²

Yüklüce bir miktar masraf gerektiren yeni yerleşimlerin oluşturulması vazifesi doğrudan devletin uhdesindedir ve devlet de masrafları paylaşırma yolunu seçmektedir. Kimi zaman hazineye Varna'dan gelecek gelirin yerinde harcanmasını, kimi zaman selâtin vakıflarından bazı ibadethane vazifelilerinin ücretlerinin verilmesi, kimi zaman da köprü gibi işletme niteliğindeki yapıların masrafları için uzun vadeli ihaleler gerçekleştirilmiştir. Göçmen sayısının fazlalığı, Varna ahalisinin gücünün ötesinde bir sermayeyi gerektirmektedir

⁸⁸ *Salnâme-i Vilayet-i Tuna*, sene 1286, defa 2, Tuna Vilayet Matbaası, s.114.

⁸⁹ *Salnâme-i Tuna* 1289, s. 113.

⁹⁰ *Salnâme-i Tuna* 1289, s. 113.

⁹¹ E. Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, s.123.

⁹² *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

ve Varnalıların bireysel vakıflarıyla mesele halledilecek ölçekte değildir.

Sonuç

1828-1829 Rus istilas, Varna'nın maddi varlığını harap edip, nüfusunu kaybetmesine neden olmuştur. Sultan II. Mahmud'un himayelerinde şehir, yeniden yapılanmıştır. Varna nüfusundaki değişim ve şehirdeki hareketlilik karşısında vakıf faaliyetlerini sürdürmeye çalışırken en büyük destek devletten gelmiştir. Devlet desteğinin Tuna vilayet yapılanması ile birlikte bir devlet politikası haline gelmesinin elbette etkisi vardır ama devletin doğrudan vakıfların faaliyetlerinin sürdürülebilir olması yönündeki finansal destek ve çözüm yolları, sosyal hizmet ve yardımlaşma ağını muhafaza etmeye yöneliktir. Varnalıların 1828-1829 Rus istilas ardından sınırlı imkânlarla vakfetme eylemlerini sürdürmeleri, özellikle tekke ve zaviyeler gibi Balkanlar'da İslamlaşmanın öncüsü kurumların yaşatılmasına yöneliktir. Daha çok maddi yükümlülükler devlet ya da üst düzey idareciler tarafından ifa edilirken, manevi hayatın devamlılığı Varnalıların küçük meblağlarıyla vücuda gelen vakıflarla temin edilmektedir. Kırım Savaşı'nın bir sonucu olarak önce misafir sonra komşu oldukları Kafkas göçmenleri, yeni yerleşimler ve dolayısıyla yeni vakıf eserlerin yapımını gerekli kılmıştır. Ancak göçmenlerin zaruret haline dönüşen cami, mektep gibi ihtiyaçları, bireysel olarak kurulan yeni vakıflardan ziyade Varna şehri vergilerinden ya da selâtin vakıflarından maddi desteklerle giderilmektedir.

1877/1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı'nda harekât sahasından uzak olan Varna, Ayastefanos Antlaşması ile Ruslara verilmiştir ve böylece de Bulgar Prenslığı hâkimiyetine girmiştir. 1878 Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Bu barış antlaşması, Osmanlı'yı Avrupa'daki büyük topraklarından yoksun bırakmıştır. Eski Tuna Vilayeti, Sırbistan (Niş'i almıştı), Bulgar Prenslığı (Rusçuk, Vidin, Tırnova, Varna ve Sofya gibi beş sancaktan

oluşturulmuştu) ve Romanya (Tulça'yı almıştı) arasında bölüşürülmüştür.⁹³ Bu yıllarda Bulgaristan'dan göç hareketi geneldir ⁹⁴ ve Bulgaristan Emareti limanlarından İngiliz, Fransız, Rus ve Türk vapurları ile çok sayıda muhacir İstanbul'a getirilmiştir.⁹⁵ Şehrin hinterlandında kalan bir kısım Müslüman ise ölüm-kalım savaşı vermiştir. 1878'e kadar çoğunluğu Müslüman olan Varna'ya, günden güne Bulgar nüfus yerleştirilmiştir. Bu tarihten sonra vakıflar, Bulgarların gadrine uğramış ve tasfiye edilmiştir.⁹⁶

⁹³ K. Karpát, *a.g.e.*, s.90.

⁹⁴ 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasındaki mecburi göçlerle ilgili olarak bkz. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, I, Ankara 1968; II, Ankara 1970; III, Ankara 1989; Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Osmanlı Araştırmaları*, S.1 İstanbul 1980, s. 137-190; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.

⁹⁵ O. Köse, *a.g.m.*, s.268.

⁹⁶ 1878 sonrasında Bulgaristan'da vakıfların durumu ile ilgili olarak bkz. Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *OTAM*, S.20, Güz 2006, 197-243. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Bulgaristan'da Türk Vakıfları", *Köprüler Kurduk Balkanlar'a*, Yay. Haz. Y. Ağanoğlu, İstanbul 2008, s. 155-161; "Bulgaristan'ın Kuruluş ve Bağımsızlık Sürecinde Vakıf Meselesi", *Balkan ve Göç*, Ed. Ali Fuat Örenç, İsmail Mangaltepe, Bursa 2013, s. 515-523; Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "Bulgaristan'da "Müstesna Vakıflar" Sorunu ve 1909 Yılı Komisyon Kararları", *Tarih Dergisi*, S.46, 2007, s. 155-176; Ömer Turan, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimari Eserlerine Etkisi", *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, C.II, 2001, s. 763-772; *Hikmet*, birinci sene, numara 12-30 C 328/24 Haziran 1326/7 Temmuz 1910; Mehmet İpşirli, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu-XX. Yüzyıl Başları", *Belleten*, C.LIII, S.207, Ocak 1989, s. 679-707; Nazif Öztürk, "Osmanlı Devleti'nin Elinden Çıkan Balkanlar'daki Vakıfların Muhafazası Konusunda II. Abdülhamid (1877-1909) Döneminde Alınan Tedbirler", *Vakıf Haftası Dergisi*, S.10, 1993, s. 273-286.

Kaynakça

1. Arşivler

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Evkaf (CE), 84/4163; 370/18765; 398/20166; 47/2325; 616/31056; 324/16472.

Hatt-ı Hümayun (HH), 599/ 20333; 949/40819; 1629/66; 1624/35; 1595/38; 552/27250.

Meclis-i Vâlâ (MVL), 438/30; 1016/55; 506/85; 977/15, 444/91; 947/54; 954/71; 954/36.

Sadaret Mektubi Kalemi (A.}MKT.), 160/5

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.}MKT. UM), 517/87.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı (A.}MKT. NZD), 74/12.

b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defter nu: 2; 4; 25; 580; 742; 1175; 737; 2136.

EV.d. 22204; 22907.

2. Basılı Yayınlar

Akyüz, Jülide, “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Yolları”, *Bilig*, S.46, Yaz / 2008, , s.37-56.

Aydın, Mahir, “Arif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *Belleten*, C.LVI, S.215, Ankara 1992, s. 69- 165.

Ayverdi, E. Hakkı, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri, IV* (4,5,6,. kitap, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), İstanbul Fetih Cemiyeti, 2. baskı İstanbul 2000.

Balkan Türkleri, Asam Yayınları, Ankara 2003.

Başol, S. - K. İbrahimzade, “Rusya’nın Pavlosk Sarayı Müzesi’nde Bulunan Varna Kalesi Kitabeleri”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages*,

Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 10/1, Winter 2015, s. 175-194.

Bayrak Ferlibaş, Meral, “Rusçuk’ta Kaybolmuş Osmanlı Mirası: Vakıflar”, *Belleten*, cilt: LXXXIX, S.286, Ankara 2015, s. 931-978.

Cebeci, A., “Silistre Sancağı Vakıfları ve H. 1006 (1597-1598) Tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri (No: 561)”, *Vakıflar Dergisi*, S.20, 1988, s. 453-466.

Ersoy Hacısalihoglu, N., “Bulgaristan’da “Müstesna Vakıflar” Sorunu ve 1909 Yılı Komisyon Kararları”, *Tarih Dergisi*, S.46, 2007, s. 155-176.

Ersoy Hacısalihoglu, N., “Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Bulgaristan’da Türk Vakıfları”, *Köprüler Kurduk Balkanlar’a*, Yay. Haz. Y. Ağanoglu, İstanbul 2008, s. 155-161.

Ersoy Hacısalihoglu, N., “XIX. Yüzyılda Liman Şehri Varna’da Nüfus Yapısı ve Ticaret”, *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, ed. G. Sarıyıldız, N. Çiçek, İ. Keskin, S. Pamuk, İstanbul 2011, s.97-114.

Ersoy Hacısalihoglu, N., “Bulgaristan’ın Kuruluş ve Bağımsızlık Sürecinde Vakıf Meselesi”, *Balkanlar ve Göç*, Ed. Ali Fuat Örenç, İsmail Mangaltepe, Bursa 2013, s.515-523.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5. Kitap, haz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, İ.Sezgin, YKY, İstanbul 2005.

Gökbilgin Tayyip, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten*, C.XX, S.78, Ankara 1956, s. 247-294.

Gökbilgin, Tayyip, “Varna”, *İslam Ansiklopedisi*, C.XIII, İstanbul 1986, s. 210-214.

Gülsoy, Ufuk, “1828 Yılında İstanbul’a Getirilen Varnalı Muhacirler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VI, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1992, s.243-270.

- Hikmet*, birinci sene, numara 12-30 C 328/24 Haziran 1326/7 Temmuz 1910.
- Ivanova, S., “Warna”, *Encyclopaedia of Islam (EI)*, new ed., C.XI, Leiden Brill 2002, s.148-150.
- İlhan, M., “Varna at the end of the Sixteenth Century: Tımar Holdings and Population”, *Romano-Turcica I*, ISIS, İstanbul 2003, s.51-74.
- İnalcık, Halil, “Bulgaria”, *Encyclopedia of Islam*, C. I, E. J. Brill, Leiden 1960.
- İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayınları, İstanbul 1992.
- İpek, Nedim, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.
- İpşirli, Mehmet, “Bulgaristan’daki Türk Vakıflarının Durumu-XX. Yüzyıl Başları”, *Belleten*, C.LIII, S.207, Ankara 1989, s. 679-707.
- Kanitz, F., *Donau-Bulgarien und der Balkan Historisch-Geographisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren (1860-78)*, Hermann Fries, Leipzig 1879.
- Karal, E. Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970.
- Karpat, K., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kocacık, Faruk, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.1 İstanbul 1980, s. 137-190.
- Koyuncu, Aşkın, “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfıyesi (1878-1908)”, *OTAM*, S.20, Güz 2006, s.197-243.

- Koyuncu, Aşkın, “Tuna Vilayetinde Nüfus ve Demografi (1864-1877)”, *Turkish Studies- International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.IX, S.4, Bahar 2014, s. 675-737.
- Koyuncu Kaya, Miyase, “Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Varna (1774-1878)”, *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.X, S.1, Kış 2010, s.383-418.
- Köç, Ahmet, “1828-1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre Vakıflarının Vaziyeti”, *Vakıflar Dergisi*, S.43, s.59-76.
- Köse, Osman, “Bulgaristan Emareti ve Türkler, 1878-1908”, *Turkish Studies International periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C.I, S.2, Sonbahar 2006, s.238-272.
- Moltke, H., *1828 Seferi (Bulgarya ve Rumeli’de Ruslar)*, çev. A. Rasim ve Muammer, Askeri Matbaa, İstanbul 1932.
- Özcan, Tuğrul, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014.
- Öztürk, Nazif, “Osmanlı Devleti’nin Elinden Çıkan Balkanlar’daki Vakıfların Muhafazası Konusunda II. Abdülhamid (1877-1909) Döneminde Alınan Tedbirler”, *Vakıf Haftası Dergisi*, S.10, 1993, s. 273-286.
- Peremeci, O. Nuri, *Tuna Boyu Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1947.
- Pinson, M., "Ottoman Colonization of Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-62", *VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970*, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s.1040-1058.
- Salnâme-i Vilayet-i Tuna*, sene 1286/1869, defa 2, Tuna Vilayet Matbaası.
- Salnâme* 1290/1874, def’a 6, Tuna Vilayet Matbaası, Rusçuk.

Slade, A., *Records of Travels in Turkey, Greece and of A Cruise in The Black Sea, with the captain Pasha, in the years 1829, 1830 and 1831*, C.I, Saunders and Otley, London 1832.

Şimşir, Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri*, I, Ankara 1968; II, Ankara 1970; III, Ankara 1989.

Takvim-i Vakayi, def'a 149, 25 RA 1253/29 Haziran 1839.

Turan, Ömer, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimari Eserlerine Etkisi", *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, C.II, 2001, s. 763-772.

370 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) II: Çirmen, Müsellemân-ı Kızılca, Silistre, Keefe, Niğbolu ve Vidin Livâları, Çirmen ve Vize Müsellemeleri, Yörük ve Tatar Cemâatleri ile Voynugân-ı İstabl-ı Âmire ve Kıbtîyân-ı Vilâyet-i Rûm-ili: Dizin ve tıpkıbasım*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002.

Vakanüvis Ahmet Lütî Efendi Tarihi, C.II, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002, s.347.

Yücer, Hür Mahmud, "Sa'diyye", *D.İ.A.*, C.XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 410-413.

Yüksel, İ. Aydın, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri", *Vakıflar Dergisi*, S.20, 1988, s.453-474.

Yüksel, İ. Aydın,, "Sultan Selim Camii ve Külliyesi, *D.İ.A.*, C.XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s.513-516

1865-1885 DÖNEMİ TAPU VE KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ SİCİLLERİNDE MAKEDONYA VAKIFLARI (ÜSKÜP ÖRNEĞİ)

*Land Registers at Foundations of Macedonia at Archive of
General Directorate of Land Registry and Cadastre (1865-
1885) (Example of Skopje)*

Zeynel Abidin Türkoğlu* ¹

Özet: Özel Mülkiyete konu taşınmazlar 21 Mayıs 1847 tarihinde çıkarılan bir tüzük ile kayıt altına alınmaya başlamış ve bu görevi yerine getirme işi de Defterhane-i Amire Kalemine tevdi edilmiştir. Miri araziye ilişkin ilk tapu kayıtları Arazi-i Atik Defterlerine, vakıf ilişkili kayıtlar ise Vakf-ı Atik Defterlerine kaydedilerek ilgililerine sened-i hakaniler/temessük belgeleri verilmeye başlanmıştır. Tamamen el yazısı ile tutulan Vakf-ı Atik Defterleri de yerini bilahare Vakf-ı Cedit Defterlerine bırakmıştır. Kurumsal bildiri hazırlamak üzere yapılacak olan bu çalışma kapsamında Üsküp'e ait 8 adet (1865-1881 dönemi) Vakf-ı Atik Defteri ile yine aynı bölgeye ait 2 adet (1875-1885 dönemi) Vakf-ı Cedit Defteri incelenecektir. Tapu kaydı-vakıf ilişkisi ya mülkiyete ya da şerhe yönelik olduğundan bu çalışma ile belirtilen dönemde vakıf tüzel kişiliği adına kayıtlı olan tapu kayıtları ile üzerinde taviz bedeline esas vakıf şerhi bulunan tapu kayıtlarının tespitleri de yapılmış olacaktır. Aynı zamanda bu taşınmazların cinsi, köy/mahalle adı ve aktif/pasif durumları da ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Üsküp, Vakıf Adı, Taşınmaz Türü, Köy Adı, Mahalle Adı

Abstract: It was started to record private property with a regulations dated May 21st 1847 and Defterhane-i Amire Kalemi was authorized to fulfil this duty. The first land registers of demesne were

* (TKGM Arşiv Daire Başkanı), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara/Türkiye, e-mail: zaturkoglu@gmail.com.

¹ 01-05 Haziran 2016 tarihleri arasında Saraybosna'da, "Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri ve Balkanlar'da Tapu Tahrir Sistemi" konulu "IV. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu"nu düzenleyen Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi, Tuzla Üniversitesi (Bosna-Hersek), The University of Texas-RGV (ABD), *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü* ile Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği yetkililerine, hassaten Genel Müdürümüz Sn. Gökhan KANAL'a ayrıca bildiriye katkılarından dolayı Daire Başkanlığımız personeli Şube Müdürü Adnan TORUN, Tapu Müdürü Mustafa ENGİN ve Uzman Necdet GÜNDOĞAN'a teşekkürlerimi sunuyorum.

recorded on Arazi-i Atik Books, registers of foundation were recorded on Vakf-ı Atik Books. Then deed of real estate (Sened-i Hakani, Temessük Belgesi) was started to issue to people related to these registers. Vakf-ı Atik Books totally recorded by hand gave way to Vakf-ı Cedit Books later. In this study done for institutive manifesto , eight Vakf-ı Atik Books related to Skopje (written in 1865-1881) and two Vakf-ı Cedit books related to the same region (written in 1875-1885) will be analyzed. As relation between land register and foundation is relevant to property or explanation, with this study, land registers belong to legal entity of foundation at the period stated above and land registers which have explanation of price ,that people pay for having land of foundation, on it will be determined. Also type of these property, name of neighbourhood/village, active and passive status of land registers will be revealed.

Keywords: Skopje, Name of Foundation, Type of Property, Name of Neighbourhood/Village

1. Defter-i Hakani'nin Kısa Tarihçesi

Osmanlı Devleti'nde askerî, idari, mali ve sosyal amaçlarla yapılan nüfus, arazi kullanımı ve gelirlerin tespiti ile bu sayımlara dayanılarak belirlenen gelir kaynaklarının görevlilere taksim ve tahsisi işlemlerine Tahrir-i Memleket veya günümüz deyiimi ile Nüfus ve Arazi Yazımı adı verilmektedir. Yazım (Tahrir) işini yapmakla görevlendirilenlere Tahrir Heyeti, tutulan defterlere de Defter-i Hakani veya Tapu Tahrir Defteri denilmektedir. Tapu Tahrir Defterleri'nin bir kısmı İstanbul'da Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığında, diğer bir kısmı ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Arşivinde bulunmaktadır. Bu defterler, yalnız XV-XVII. yüzyıl tarihi için önemli arşiv belgeleri olmayıp içerdikleri kayıtlar ve sonradan yapılan derkenar ve ilave pusulalar ile yakın zamanlara kadar uzanan çok önemli bilgileri günümüze ulaştırmaktadır. Bu defterlerin en yaygın olarak kullanılanları Mufassal, İcmal ve Evkaf defterleridir.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün temeli, Defterhane-i Hakani teşkilatına dayanmaktadır. Defterhane'nin, Osmanlı Devleti'nin en önemli üç hazinesinden birisi sayıl-

ması, burada muhafaza edilen defterlerin devletin idari, iktisadi, askeri ve sosyal yapısını ortaya koyan ana kütükler olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kütükler ayrıca, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki toprakları kayıt altına alması bakımından da tarihî ve hukukî kıymet taşımaktadır.

Tanzimat hareketinin getirdiği yeniliklerin de etkisiyle mülkiyet hakkının tanınarak taşınmazların kayıt altına alınması, 21 Mayıs 1847 Tarihli Tüzük ile başlamış ve bu tarih, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir.

Bu görevin yerine getirilmesi için de *Defterhane-i Amire Kalemi* yetkilendirilmiştir. Daha sonra da H. 23 Şevval 1274 (M.1858) tarihli 132 maddeden oluşan Arazi Kanunu çıkarılarak mülkiyet düzeni daha sağlam temellere üzerine oturulmuştur.

Fotoğraf 1: (H.) 1274/(M.) 1858 Tarihli Arazi Kanunu

Defterhane-i Hakani Nezareti bugünkü anlamda bakanlık düzeyinde bir daire iken 1913 yılında Defter-i Hakani Emaneti adı ile Maliye Nezaretine bağlanmış, 1922 yılında ise “*Umur-ı Tasarrufiye Müdüriyet-i Umumiyesi*” adı ile yeniden örgütlenmiştir. 1924’de “*Tapu Umum Müdürlüğü*” adını alan teşkilata, 1925 yılında çıkarılan 658 Sayılı Kanun ile ka-

dastro birimi ilave edilmiş, 1927 yılında ise “*Tapu ve Kadastro Müdüriyet-i Umumiyesi*” adıyla anılan kurum, 6083 Sayılı Teşkilat Kanunu ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığına bağlı bir kamu kurumu olarak “*Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü*” adı altında halen görevini yürütmektedir.

Balkan yarımadasının tam merkezinde bulunan politik, ekonomik ve kültürel açıdan her devirde önemli bir yer tutmuştur. Roma, Bizans ev Osmanlı devirlerinde önemini hiç yitirmemiş hep bir cazibe merkezi olmuştur.

Yıldırım Beyazıt zamanında kesin olmamakla beraber batılı kaynaklara göre 6 Ocak 1392'de Yıldırım'ın komutanlarından Paşa Yiğit tarafından fethedilerek Osmanlı hâkimiyetine girmiş, 1463'te Paşa sancağına bağlı bir kaza, 1550'de de sancak statüsüne kavuşmuştur. Tanzimat sonrası eyalet olan Üsküp, 1869'da Prizren vilayetine bağlı sancak, 1877'de Kosova vilayeti kurulunca Üsküp bu vilayete dâhil olmuştur. 1888 yılında da bu vilayetin merkezi yapılmıştır.

2. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kayıtlarında Üsküp

Çalışma kapsamında; Üsküp'e ait 8 adet Vakf-ı Atık, 2 adet de Vakf-ı Cedit olmak üzere vakıf ilişkili toplam 10 adet Tapu Zabıt-Kayıt Defterinde mevcut 23.719 adet tapu kaydı üzerinde inceleme yapılmıştır. Bu kayıtların aktiflik-pasiflik durumu, taşınmazların bulunduğu yerleşim birimlerinin adı, kayıtlar üzerindeki vakıf belirtmelerinde geçen vakıf adları ile bölgedeki taşınmaz türleri tek tek tespit edilmiştir.

Tablo 1: *Üsküp Kazası'na Ait Vakıf İlişkili Tapu Zabıt-Kayıt Defterler*

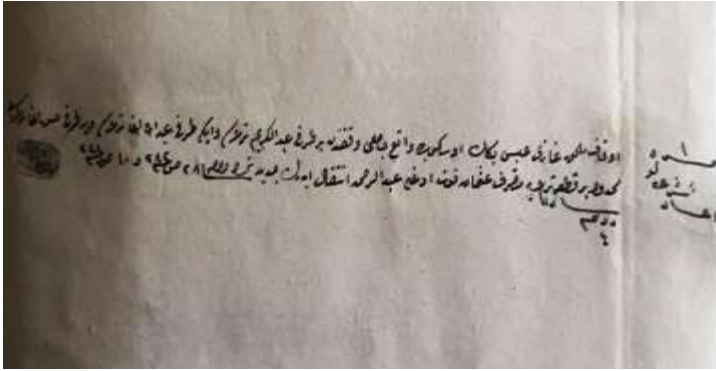
Defter Türü	Dönemi	Cilt Adedi	Kayıt Adedi
Vakf-ı Atık	1282-1298 (H.)	8	11.801
Vakf-ı Cedit	1291-1301 (R.)	2	11.918
Toplam	-	10	23.719

a. Vakf-ı Atik Defterleri

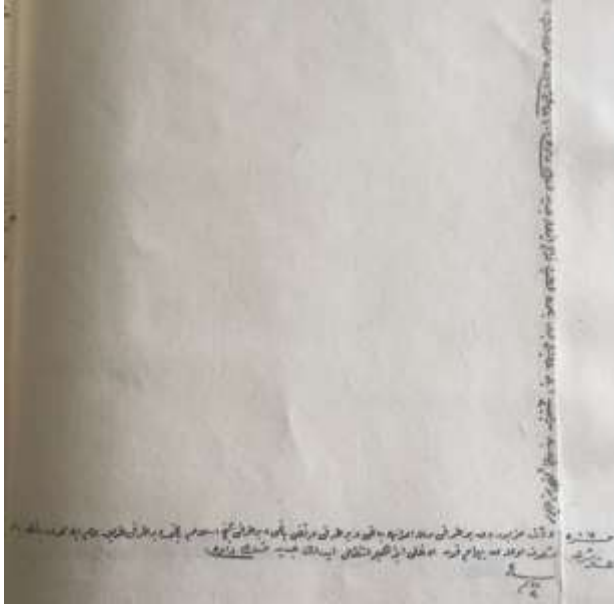
Bu defterler tamamen el yazması olup, kayıtlar tutulurken diğer Zabıt-Kayıt Defterlerinden farklı olarak Hicri takvimle birlikte Rumi takvim, sıra numarası olarak da Defter ve Varak numaralı sistem kullanılmıştır. Bu defterlerde bulunan tapu kayıtlarının tamamında bir vakfa ait vakıf belirtmesi de yer almaktadır. Kayıtlar üzerinde taşınmaz ve malik bilgilerine ilave olarak el değişiklikleri yatay ya da dikey yazılarla belirtilmiştir. Ayrıca bu defterlerden vakıfların türleri de tespit edilebilmektedir.

a1. Üsküp Kazası'na Ait Vakıf İlişkili İlk Tapu Kaydı

Üsküp'te (Hicri) 28 Safer 1282 ve (Rumi) 10 Temmuz 1281 tarihinde tapu idaresinin kurulmasını müteakip ilk olarak Device Köyünde “Tarla” vasıflı tapu kaydı oluşturulmuştur.

Foroğraf 2: Device Köyü'nde kain Gazi İsa Bey'in Üsküp'te vaki Camii Vakfına ait vakıf belirtmeli ilk tapu kaydı

Fotoğraf 3: (H.) 10 C.Evvel 1282/ (R.) 20 Eylül 1281 tarihli Üsküp Merkezine ait Gazi İsa Bey'in Üsküp'te vaki Camii Vakfına ait vakıf belirtmeli bir kıt'a bağ vasıflı ve 2 dönüm miktarlı tapu kaydını kapsayan Vakf-ı Atik Defteri sayfa görüntüsü

b. Vakf-ı Cedit Defterleri

Vakf-ı Atik Defterlerinden sonra kullanıma giren ve vakıf belirtmeli tapu kayıtlarını kapsayan bu defter türünde matbu bir şablon kullanılmış olup, defter düzenlenirken de Rumi takvim esas alınmıştır. Vakf-ı Atik Defterleri ilk tesis kaydını ihtiva ederken Vakf-ı Cedit Defterinde kaydın nereden gelip nereye gittiğine dair “geldisi ve gittisi” sütunları yer almaktadır.

Şekil 4: (R.) T.Sani 1291 tarihli ve 1 ila 41 sıra numaralı muhtelif köylere ait muhtelif vakıf belirtmeli tapu kayıtlarını kapsayan Vakf-ı Cedit Defteri sayfa görüntüsü

c. Tapu Kaydı - Vakıf İlişkisi

Üsküp'te Vakf-ı Atik Defterlerinde 11.801, Vakf-ı Cedit Defterlerinde ise 11.918 olmak üzere toplam 23.719 adet vakıf belirtmeli tapu kaydı oluşturulmuştur. Bu kayıtlar içerisinde herhangi bir vakfın vakıf tüzel kişiliği adına kayıtlı taşınmaz kaydına ise rastlanamamıştır. Bahse konu kayıtların tamamında aşağıda adları belirtilen vakıflara ait vakıf belirtmesi bulunmaktadır. Ülkemizde vakıf belirtmelerinin terkin edilmesi diğer bir ifade ile vakfiyetin mülkiyete dönüştürülmesi için “taviz bedeli” adı altında taşınmazın emlak değerinin %10'una tekabül eden bir miktar ilgilileri tarafından vakıflar idaresine ödenmektedir.

c.1. Vakıf Adları

Tablo 2: (M.) 1865-1885 Dönemi Üsküp’e ait Vakf-ı Atık ve Vakf-ı Cedit defterlerinde tespit edilen Vakıf adları

Sıra No	Vakıf Adı	Sıra No	Vakıf Adı
1	Bican Sultan Vakfı	10	Gazi Sinan Paşa Vakfı
2	Gazi Ali Bey Vakfı	11	Gazi Sultan Murad Han Vakfı
3	Gazi Davud Paşa Vakfı	12	Gazi Sultan Süleyman Han Vakfı
4	Gazi Hümaşah Sultan Vakfı	13	Gazi Yahya Paşa Vakfı.
5	Gazi İsa Bey Vakfı	14	Hüsrev Kethüda-i Nurullah Vakfı
6	Gazi İshak Bey Vakfı	15	Kargılı Mehmed Paşa Vakfı
7	Gazi Mentş Vakfı	16	Kavaklı Mehmed Bey Vakfı
8	Gazi Murad Paşa Vakfı	17	Müezzın Hoca Vakfı
9	Gazi Mustafa Paşa Vakfı		

c.2. Tapu Kayıtları İle İlgili İstatistiksel Veriler

1865-1885 yılları arasında Üsküp Tapu İdaresi’nce Kaza Merkezi ve köylerine ait toplam 23.719 adet vakıf belirtmeli tapu işlemi yapılmıştır. Bu işlemlerin 405 adedi kaza merkezindeki, 23.314 adedi de köylerdeki taşınmazlara aittir.

Tablo 3: 1865-1885 yılları arasında Üsküp’e bağlı köyler

Sıra No	Köy Adı	Sıra No	Köy Adı
1	Ağıkva	42	Esnyakomca
2	Akbaş	43	Esnerhance
3	Aloha	44	Galoha
4	Ancakda	45	Galome
5	Arnebul	46	Galosve
6	Babozda	47	Galuk
7	Batanca	48	Garazranıkde
8	Baynor	49	Gurban
9	Bedşel	50	Gülaçmane
10	Behanik	51	Çoryan
11	Berazde	52	Çurban
12	Berderce	53	Hacı Ava
13	Berezrinde	54	Hacı

14	Berhec	55	Hacıvo
15	Berudce	56	Hacve
16	Bervic	57	Hasan Bey
17	Berzeri	58	Hasan Paşa
18	Bolamcane	59	Hısrave
19	Botan	60	Hüseyin Şah
20	Bozazda	61	İhvede
21	Bulachane	62	İnçkove
22	Bulamcaz	63	İstaykofca
23	Bulascan	64	İstracence
24	Bulashane	65	İstrance
25	Buşel	66	İzlokkokan
26	Butel	67	Kaçande
27	Buyana	68	Kaçanik
28	Cazer	69	Karacakce
29	Ceraşve	70	Karaorman
30	Cezeşve	71	Karveşu Bey
31	Cocer	72	Kaynikde
32	Cutance	73	Keremenlik
33	Çereşve	74	Keşova
34	Dakofça	75	Kobayence
35	Debzeceve	76	Kocdişne
36	Derahve	77	Kocik
37	Device	78	Kocupeşte
38	Diracek	79	Kocuşre
39	Diracve	80	Kondova
40	Ebulahler	81	Korşu Bey
41	Elbası	82	Korumcaz
83	Kurşunlu	101	Ravişhane
84	Kuzla	102	Rokumye
85	Macarlık	103	Şişnova
86	Merkumce	104	Şişve
87	Mihahtar	105	Tomcopeşte
88	Mirhor	106	Tophane
89	Mirkofça	107	Tophane
90	Musulpeşte	108	Vezeşte-i Bala
91	Nerez	109	Vidine-i Bala
92	Nerhugan	110	Vidine-i Zir
93	Oritraslan	111	Virançeşite
94	Oriz Bala	112	Vireçeve
95	Orizrar Bala	113	Yanko
96	Orizrar	114	Yanyana
97	Perazde	115	Zelinkda
98	Radiş	116	Zenkove
99	Radişhan	117	Zeşhane
100	Raşnak	118	Ziliknova

Tablo 4: 1865-1885 yılları arasında Üsküp Merkezi ve Köy-lerine ait Tapu Kayıtlarında Geçen Taşınmaz Türleri

Taşınmazın Türü	Adedi	Taşınmazın Türü	Adedi
Ağıl yeri	84	Kozcu dükkanı arsası	8
Anbar arsası	21	Kunduracı dükkanı	35
Asiyab yeri	1	Kürumu mülk bağ yeri	28
Bağ	1185	Mağaza	36
Bağ yeri	3514	Menzil arsa	4
Bahçe	471	Menzil ve harman yeri	15
Bahçe arsası	20	Menzil yeri	1
Bahçe ve derununda hane	4	Mer'a	1
Bahçe ve yurt yeri	10	Meygede (Meyhane)	2
Bahçe yeri	331	Meyhane arsası	8
Bakkal dükkanı	31	Meyhane maa hane	5
Berber dükkanı arsası	15	Mumcu dükkanı	7
Çayır	1234	Nalband dükkanı ile hane arsası	1
Değirmen	93	Nalbant dükkanı	32

Değirmen arsası	172	Nalbant dükkanı maa hane	14
Değirmen yeri	580	Orman	1
Dükkan	79	Ormanlık yeri	1
Dükkan arsası	59	Samanhane	29
Dükkan maa hane arsası	1	Sarraç dükkanı arsası	2
Dükkan yeri	97	Sebze bahçesi	118
Ekmekçi dükkanı	26	Semerci dükkanı yeri	19
Ekmekçi fırını	10	Tarla	14264
Hane	24	Taş değirmen arsası	56
Hane arsası	71	Terzi dükkanı	34
Hane maa müştemilatı arsası	44	Terzi dükkanı arsası	20
Harman	191	Tuzcu dükkanı arsası	6
Harman ve ebniye ve yurt yeri	1	Tüccar dükkanı	2
Harman yeri	165	Tütüncü dükkanı	1
Kahve dükkanı	1	Urgancı dükkanı	13
Kahvehane arsası	10	Urgancı ve kunduracı dük. arsası	13
Kasap dükkanı	32	Yurt	67
Kazancı dükkanı arsası	79	Yurt yeri	136
Kestanelik	23	Yurt yeri ve ebniyesi	17
Kestanelik yeri	44		
		TOPLAM	23.719

1865-1885 yılları arasında Üsküp’te tesis edilen vakıf belirtmeli tapu kayıtlarının vasıflarında ilk sırayı “tarla”, ikinci sırayı “Bağ yeri”, üçüncü sırayı da “çayır” almıştır. Bu

bağlamda çalışma yaptığımız yirmi bir yıllık dönemde Üsküp'te taşınmazların % 60'ının "tarla", % 15'inin "Bağ yeri" % 5'inin de "çayır" vasıflı olması ve çok sayıda değirmen kaydına rastlanması bölgede tahıl üretiminin ve hayvancılığın çok yaygın olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda vakıf gelirlerinin büyük bir kısmının kaynağının zirai faaliyetlerden geldiği görülmektedir. Ayrıca Üsküp'te saraç, semerci, nalbant ve kunduracı dükkanlarının yanında çok sayıda dükkan kaydına rastlanması bölgedeki ticaretin canlılığına el sanatlarının da yaygınlığına işaret etmektedir. Bu çalışma ile vakıf ilişkili tapu kayıtları detaylı bir şekilde ele alınıp, taşınmazlardaki el değişiklikleri de izlenerek Üsküp'ün ekonomik ve sosyal durumu ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur.

Teşekkür²

² 01-05 Haziran 2016 tarihleri arasında Saraybosna'da, "Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri ve Balkanlar'da Tapu Tahrir Sistemi" konulu "IV. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu"nu düzenleyen Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi, Tuzla Üniversitesi (Bosna-Hersek), The University of Texas-RGV (ABD), ***Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü*** ile Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği yetkililerine, hassaten Genel Müdürümüz Sn. Gökhan KANAL'a ayrıca bildiriye katkılarından dolayı Daire Başkanlığımız personeli Şube Müdürü Adnan TORUN, Tapu Müdürü Mustafa ENGİN ve Uzman Necdet GÜNDOĞAN'a teşekkürlerimi sunuyorum.

OSMANLI ŞEHRİNİN KANDİLLERİ Mİ SÖNÜYOR?

19. YÜZYIL SONUNDA SELANİK’TE MADDİ MÜZÂYAKA İÇERİSİNE DÜŞEN BAZI VAKIFLAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Are the Lights of Ottoman Cities Turning Off? An Analysis of Some Thessaloniki Waqfs in Financial Hardship at the end of 19th Century

Osman Köksal*

Özet: İslam Medeniyetinin mirası olarak vakıfların, “Osmanlı Şehri”nin hem fizikî-mekansal teşekkülü ve gelişimi; hem de şehir hayatına sağladığı çok yönlü zenginlik, hemen herkesin kabul ve teslim ettiği bir hakikattir. Şehirlinin dini vecibelerini yerine getirdikleri büyüklü küçüklü cami, mescit ve dergahlar; mektep, medrese, kütüphane türü ilim-irfan yapıları; su kemeri, çeşme, sebil, hamam nevi nezafet eserleri; kervansaray, han, kapan, arasta, bezza-zistan benzeri sosyo-iktisadi yapılar ve nihayet yol, köprü gibi bayındırlık eserleriyle tabhane (imaret), bimarhane, darülaceze türü gündelik hayatın muhtelif alanlarına dair yapıların hemen hepsi vakıf üzerinden bina ve tesis olunmakta; tüm hizmet ve faaliyetlerini de yine vakıf kanalıyla finanse etmektedir. Her biri birer minare ormanı silüetine sahip Balkan şehirleri, vakıf zenginliği bakımından geri kalan Osmanlı mülkünün muhtelif merkezleriyle boy ölçüşecek durumdadır. Ancak, “ila-nihaye” hizmet vermek üzere kurulan, bunun için her türlü şahsi temlik ve temellükten memnu tutularak mülkiyet yapısı ve mevcudiyeti güçlendirilen vakıfların, gösterilen tüm itina ve titizliğe rağmen, kısmen de olsa tarihi süreçte zamana yenildikleri, gelir ve iradını kaybedip “bî-vefa” yahut “bî-kudret vakıf” durumuna düştükleri vâkidir. Bildiride, vakıflara ilişkin bu hazine ama mukadder olgu, payitaht İstanbul’u Rumeli’ye bağlayan Sol-kol (Via Egnatia) üzerinde kurulu liman şehri Selanik bazında incelenecektir. XIX. Yüzyıl boyunca nüfusunu üçe katlayarak büyüyen şehir merkezinde, yüzyılın sonunda mevcut vakıflar arasında “bir gûnâ irâd”dan mahrum kalarak fonksiyonunu kaybeden vakıf sayısı, iki medrese, altı cami, on dokuz mescid, on iki tekke ve dergah vakfı olmak üzere, toplam otuz dokuz civarındadır.

Anahtar Kelimeler: *Bî-kudret vakıf, Selanik, Şehir, Müzâyaka*

* (Prof. Dr.), Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Tarih Bölümü, Eskişehir/Türkiye, e-mail: okoksal@ogu.edu.tr.

Abstract: It is the fact that, as the heritage of İslamic civilization, waqfs have a crucial role in the foundation of İslamic city and means for this cities. All the services are supported by waqfs, such as mosques, dervish convents that people pray, schools and madrasas in where scientific works are performed, aqueduct, fountain, Turkish bath taht are cleaning facilities, road, bridge that are public works, imaret, hospital, senior center. The Balkan cities, having each of them a minaret skyline forest, have waqf facilities as much as the other centers of the Ottoman civilization. However, ‘founded for eternal service’ and, for this, fortified with banning from individual appropriation waqfs have become helpless in the position of ‘*bî vefa*’ or ‘*bî kudret*’ over time although all the measures. In this paper, this predestined but sorrowful fact will be analyzed in the sample of Thessalonike, the left arm (Via Egnatia) which relates İstanbul to Rumeli. In the center of the city that triples her population in the Nineteenth century, There are thirty nine waqfs which are six mosques, two madrasas, nineteen mescids, twelve dervish lodge that are nonfunctional at the end of the century.

Keywords: *Bî kudret waqf, Thessalonike, City, Economic distress.*

Osmanlı Şehrinin hem fiziki (mekansal) teşekkülü; hem de şehirdeki sosyo-kültürel ve iktisadi hayatın işleyişi bakımından vakıfların üstlendiği başat rolün önemi hemen herkesçe malumdur. Şehirlerin yeni bir kimlikle imar ve ihya-sında vakıf müessesesinin işlevi, bir yandan Osmanlı Devleti’nde amme menfaatine yönelik sosyal yardımlaşmanın, din ve kültür işlerinin, ulaşım ve ticaret imkânlarının, beledî hizmetlerinin “vakıf” adı verilen idari-mali muhtariyeti ve hukuki şahsiyeti haiz bir teşkilatla nasıl gerçekleştirildiği, bunun kapsam ve önemi; diğer yandan vakıf-şehir ilişkisi,¹ vakıf mimarisi ve benzeri çok yönlü meselelerin bir arada değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Daha evvelki kısa hakimiyet devirleri bir kenara bırakılırsa, 1430 yılı Martında Sultan II. Murat tarafından Osmanlı mülküne katılan ve fetih tarihinde hayli boşalmış olan

¹ Ömer Lütfi Barkan’ın, Osmanlı vakıfları üzerine diğer değerli çalışmalarını yanında özellikle şu makalesine bkz., “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu’nda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İÜİFM*, 23, 1-2 (1962-1963), s.239-296

Selanik'in, iskana açılarak Balkanlar'daki pek çok benzeri gibi, kısa süre içerisinde bir Müslüman-Türk şehri hüviyeti kazanmasında vakıflar göz ardı edilemeyecek hizmetler üstlenmiştir. Kendi adıyla anılan bir körfezin ucunda, Adriyatik kıyılarını İstanbul'a; Tuna havzasını Ege'ye bağlayan yolların bileşkesi üzerinde, Sevkülceysi (stratejik) ve iktisadi önemi haiz yerleşim merkezinin bir Osmanlı şehri kimliğiyle yenden dizaynında ilk önemli katkıyı bölgenin fatihi Sultan Murat sağlamış; bir cami, çifte hamam ve bir saray inşa ettirip şehrin imarı için bir takım tedbirler almış, şehirdeki ilk selatîn vakfını tesis eden de kendisi olmuştur.

Yine yönetici (paşa) vakıfları cümlesinden ilk vakıf kurucusu Evranos Gazi'dir.² Bundan sonra tüm Osmanlı merkezlerinde olduğu gibi Selanik'in imar ve ihyasında vakıf müessesesi mühim kaynak oluşturdu. Hamza Bey, Mustafa Paşa, Numan Paşa, İbrahim Paşa ve Koca Kasım Paşa, İshak Paşa, Koca Sinan Paşa gibi Osmanlı vüzerâsının şehir merkezinde vakıfları yükseldi.³ Tanzimat devrinin meşhur devlet adamlarından Mithat Paşa'nın birisi kurduğu Eytam Mektebi'ne ait olmak üzere Selanik merkezde beş adet vakfı bulunuyordu. Sıradan insanların kurduğu pek çok vakıf da mevcuttu ve bunlar arasında kadınların ayrı bir yeri vardı. Selanik Evkaf Defteri'ne dayalı bir çalışma yürüten H. Veli Aydın, 1696-1766 yılları arasında şehirde kurulan 233 para vakfından 50'sinin kurucusunun kadın olduğunu belirlemiştir.⁴

² Kayıtlarda Gazi Evranos'un Selanik ve Yanya'da birer, Yenice-i Vardar'da beş adet vakfı bulunmaktadır. Bkz., Nühket-Nuri Adıyeke; "1912-1924 Yılları Arasında Selanik'te El Konulan Müslüman Vakıf Emlakı ve Eşyası", *Uluslararası Balkanlar'da Türk Varlığı Sempozyumu (13-15 Mayıs 2010, Manisa) Bildirileri Kitabı*, II.

³ Erken dönem bazı Osmanlı Ümera ve vüzerâsının Selanik'te ihya ettikleri bazı vakıflar için bkz., Machiel Kiel, Notes on the History of Some Turkish Monuments in Thessaloniki and Their Founders", *Balkan Studies*, 11/1, (1970), Thessaloniki, s.126-147.

⁴ H. Veli Aydın, "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1, 2014, s. 92-93

Selanik, bir vilayet merkezi, önemli bir askeri üs bölgesi, dahası Güney Balkanlar'ın tartışmasız ticari merkezi olarak Osmanlı son döneminde de gelişimini sürdürdü. Özellikle doğu-batı eksenli büyüme yüzyılın son çeyreğinde daha da hızlı oldu.⁵ Şehirde demografik büyümenin yanında bir takım alt yapı yenilikleri de gerçekleşti. 1871 yılında Vardar vadisi boyunca başlatılan demiryolu hattı 1888'de Üsküp'e 1894'de manastır'a bağlandı. 1887'de bir İngiliz hava gazı şirketi şehrin aydınlatma işini üstlendi. Aşağı yukarı aynı tarihte bir Belçika firması su şebekesinin yenilenmesi işine başladı. 1893'te tramvay işlemeye başladı. 1897'de bir Fransız şirketi Liman altyapısını yenilemeye başladı. 1908'de elektrik, telefon ve elektrikli tramvay geldi.

Ancak bazı yerel resmi kayıtlar, bu müspet gelişmelerin aksine, Osmanlı son döneminde şehirdeki vakıf varlığı bakımından bir gerileyişin ipuçlarını vermektedir: Yirminci yüzyılın hemen başına ait Vilayet Salnâmeleri, şehirdeki cami, mescid, medrese ve tekeden oluşan dini terbiyevi yapıları adlarıyla listelerken bunların vakıf bağlantılarını ve vakıfların gelir durumlarını da vermiştir. Salnâme istatistiklerinde Selanik merkeze ait 65 cami ve mescid kayıtlıdır. Bunlardan 35'i cami, kalan 30'u mesciddir. Camilerden sekizinin, Akça Mescid Camii, Debbaghane Camii, Fethiye Camii, Kadı Kemal (nam-ı diğer Lonca) Camii, Kara Ali Camii, Koca Kasım Paşa Camii, Mabed-i Alaaddin (Çınarlı Camii), Topal Mehmed Ağa (Esbak Müftü Efendi) Camilerinin vakıf gelirleri karşısına “bî kudret evkafdan olup bir gûnâ irâdî yoktur” kaydı düşülmüştür.⁶ “Bî kudret” veya “bî vefa” ifadelerinin

⁵ Şehrin, 1870'lerde 80 000 civarında olan merkez nüfusu, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de yaşadığı siyasi kriz nedeniyle, 1880'li yıllarda 100 000'i aştı ve 1888'de 120 000'e ulaştı. Bkz., Basil C. Gounaris, “Selanik”, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.104-105. Farklı veriler için, Tayyip Gökbilgin, “Selanik”, *İA*, C.X, MEB, İstanbul, s.346-347

⁶ Karş. *Selanik Vilayet Salnamesi*, 1320, Defa 17, s.450; *Selanik Vilayet Salnamesi*, 1322, defa 18, s.346; *Selanik Vilayet Salnamesi*, 1324, Defa 19, s.537.

vakıf ıstılahında “bir vakfin gelirinin, masrafını karşılayamaması” durumunu ifade ettiği malumdur. “bir gûnâ îrâdı yoktur” kaydı ise söz konusu vakfin her türlü akardan mahrum olduğu anlamına gelmektedir. Hiçbir îrâdı kalmamış vakıf, sadece tarihi hatıra olarak adı kalmış yok hükmünde bir kuruluş demektir.

Listelenen 30 Mescid vakfının ise tam yirmisi “bî kudret vakıf” olarak kayıtlıdır: Abacı Hacı Mehmed Mescidi, Abdullah Kadı Mescidi, Ahmed Subaşı Mescidi, Ali Paşa Mescidi, Astarıcı Mescidi, Balaban Mescidi, Debbağ Hayreddin Mescidi, Gülmezoğlu Mescidi, Hacı Burhan Mescidi, Hacı Hasan Mescidi, Hacı Mümin Mescidi, Hamza Çavuş Mescidi, Haraccı Kemal Mescidi, Hayreddincik Mescidi, Kara Hacı Mescidi, Kazzaz Hacı Musa Mescidi, Kazzaz Hacı Mustafa Mescidi, Musa Baba Mescidi, Sarı Müderris Mescidi, Tarankçı Mescidi (Salı Dergahı), Yahya Bâlî Mescidi. Bunlardan sadece Debbağ Hayerddin Mescidi vakfı her türlü îrâddan mahrumdur.

Cami vakıflarından sekizi Maliye hazinesine bağlı “mazbut” vakıf statüsünde olup geliri gösterilmemiştir. Sadece üçü Numan Paşa, Hızır Baba ve Popara camileri vakfı “mülhak vakıf”tır ve birincinin 16.070; ikincinin 3.000, sonrakinin 12 700 guruşluk⁷ “varidat-ı seneviyesi” bulunmaktadır. İki cami; Saatli, nam-ı diğer Selim Paşa Camii ile Hacı Musa nam-ı diğer Yusuf Paşa camileri “Müstesna vakıf” statüsüyle Gazi Evrenos Bey Vakfı tevliyetine bağlıdır. Ahmed Paşa ve Kayserili Hacı Abdurrahman (İskele) camileri vakfı ise Evkaf hazinesinden “mazbut”tur.⁸

Mescidlerden Suluca, Divan Mesdi Kale-i Bâlâ'da) ve Gelemeriye Kale Mescidi vakıfları Maliye hazinesinden mazbut; Katip Muslihiddin, Sinancık, Şişehan Kurbu Mescidleri

⁷ Poparazade Hüseyin Bey vakfidir.

⁸ Karş: Ek çizelge. Cami ve mescidlerin vakıf defter kayıtları için ayrıca bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan Arnavutluk*, C. IV, İstanbul 1982, s.254-264.

vakıfları Maarif idaresine merbut kılınmıştır. Medrese ve tekke (dergah) vakıflarında durum daha vahimdir. Listede yer alan dokuz medrese vakfından beşinin; Çınarlı, Haseki Mehmed Çavuş, Mustafa Paşa, Saray-ı Atik ve Yakup Paşa medreselerinin vakıfları “bî kudret vakıf” olup son üçü “bir gûnâ îrâd”dan mahrumdur. Selim Paşa ve Yusuf Paşa Medreseleri vakıfları Gazi Evrenos Bey tevliyetinden yönetilmektedir; İshak Paşa medresesi vakfı ise Maliye hazinesinden “mazbut”tur. Listede yer alan on altı tekke ve dergah vakfından⁹ sadece dördü gelire sahiptir. Bunlardan Ekmekçizade Ahmet Paşa tarafından bina edilen Yenikapı haricindeki Mevlevihane Dergahı vakfı “müstesna vakıf” statüsüyle şeyhi tarafından yönetilmektedir. Yıllık gelire sahip diğer üç tekke vakfı ise Kapu (Çavuşzade Ahmed Ağa) Tekkesi, Salı (Cocevi Katip Muslihiddin) Tekkesi ve Kara Baba Tekkesi vakıflarıdır.¹⁰ Diğer on dört tekke ve dergah vakfının tamamı “bî vefa” vakıf durumundadır. İki cami ve iki medreseyi tevliyeti altında bulunduran Gazi Evrenos Bey vakfı, Köprülüzade Muman Paşa Camii vakfı, Poparazade Hüseyin Bey Camii vakfı gibi müceddeden güçlü teessüs eden vakıflar hayatîyetini sürdürürken, pek çok vakfın işleyemez duruma düşmesi, bunların başlangıçta yetersiz akar ile kurulmuş olmalarına bağlı olabilir.

Bî kudret vakıflardan hiç birisinin yönetim şekli itibarıyla vakıf türü kayıtlı değildir.¹¹ Maliye, Evkaf ve Maarif idarelerine bağlanan vakıfların işaret edildiğine bakılırsa vakıf senedinde ön görüldüğü şekilde mahsus mütevellilerince vazıyed edilen “mülhak” vakıflar olduğu düşünülebilir. Görüldüğü üzere, XIX yüzyıl ikinci yarısında gerek nüfusu, gerek sosyo-iktisadi, ticari kapasitesiyle tedrici bir gelişim trendine sahip Selanik’te, vakıf ekonomisi bakımından aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Köprülüzâde Numan Paşa ve

⁹ Aslında Selanik merkezinde, tasavvufî zenginlik eseri tekke ve dergah sayısı daha fazladır. Krş., *Salname-i Selanik*, def’a 2, 1288, s.102-103, ayrıca ek:2 tablo

¹⁰ Bu üç tekke vakfı sırasıyla 8 580, 9 660 ve 2 400 guruşluk varidat-ı seneviyeye sahiptir.

¹¹ Bkz., Ek:1 tablo

Gazi Evrenos Bey gibi güçlü kaynakları bulunan ve müstesna veya mülhak vakıf statüsüyle kedi mütevellilerince yönetilen bazı vakıflar hariç tutulursa, Cami vakıflarının neredeyse dörtte biri, mescid vakıflarının üçte ikisi, medrese vakıflarının yarısından fazlası, tekke/dergah vakıflarının dörtte üçü hizmetini ifa, fonksiyonlarını icra edecek bütçeye malik değildir, “bî kudret vakıf” durumuna düşmüşlerdir. Tüm vakıfların altıda birine yakınının hiçbir geliri bulunmamaktadır. Henüz bunun nedenlerini sağlıklı ve net olarak ifade edecek verilere sahip değiliz. Zira bunu söyleyebilmek için, henüz söz konusu vakıflardan ne kadarının asıl müesses vakıf; ne kadarının bu müesseselerde hizmetin yürütülmesine katkı sağlamak üzere sonradan kurulmuş munzam (ikincil) vakıf olduğunu bilemiyoruz. Vakfa kaynak (akar) oluşturan aynın (emlak ve eşyanın) nevi; müsekkafât, müstegallât veya doğrudan nükûd türünden hangilerinden oluştuğu ve benzeri bilgilerden de mahrumuz. Yine özellikle tekke-dergah vakıfları bakımından beytül-mâle ait bazı gelirlerin tahsisi yoluyla kurulmuş “ırsadî vakıf”lar mevzubahis midir? Bunların sağlıklı olarak tartışılabilmesi için söz konusu vakıflara şahsiyet kazandıran vakıf senedlerinin (vakfiyelerin) elde edilip incelenmesi bu anlamda hayati önem taşımaktadır. Şimdilik bir ön görüş olarak özellikle müsekkafât denilen dükkân, depo, fırın, mağaza, mahsen, oda ve benzeri icar getiren emlak ile kurulan vakıflar var ise şehirdeki bir kısmı müspet, bazıları menfi gerekçeli hızlı değişimin, vakıf emlakini ortadan kaldırdığı düşünülebilir. Dönüşüme ivme kazandıran olumlu gelişme örneği olarak hızla nüfusu artan şehirde, yukarıda değinilen yeni rihtım ve cadde inşaatları; su, hava gazı şebekeleri yapımı, tramvay ve demir yolu bağlantılarının bir takım imar değişikliklerine neden olacağı, bunun da ister istemez bazı yapıları ortadan kaldırmış olabileceğini düşünmek gerekir. Selanik’in geçirdiği 1870 ve 1894 yangınlarının menfi bir vaka olarak, yine muhtelif türde epeyce ebniyeyi küle çevirdiği hesaplanmalıdır. Tanzimat sonrası dönemde toprak mülkiyetinde yaşanan hızlı değişimin yine toprağa bağlı gelirlerle kurulan vakıfları zora sokacağını tahmin etmek gerekir.

Gözden uzak tutulmaması gereken bir başka husus vakıfların yönetim problemidir. Bilindiği üzere vakıf, mülkiyet hukuku bakımından mülkiyeti en güçlü, buna karşın yönetimi (tevlîyeti) o oranda zayıf müessesedir. Kurulduktan sonra yönetim problemi yaşayan yahut kötü yönetilen vakıfların hizmetini sürdürmesi güçleşecektir. Nitekim epeyce bir vakfın Maliye yahut Evkaf hazinesiden “mazbut” oluşunun gerekçesi bu olabilir. Ama yukarıda da vurgulandığı gibi şimdilik bunlar sadece birer tahmin, öngöründen ibaret kalmaktadır.

Kaynakça

Salname-i Selanik, 1288, def’a 2.

Selanik Vilayet Salnamesi, 1320, def’a 17.

Selanik Vilayet Salnamesi, 1322, def’a 18.

Selanik Vilayet Salnamesi, 1324, def’a 19.

Adıyeke, Nühket-Nuri, “1912-1924 Yılları Arasında Selanik’te El Konulan Müslüman Vakıf Emlakı ve Eşyası”, *Uluslararası Balkanlar’da Türk Varlığı Sempozyumu (13-15 Mayıs 2010, Manisa) Bildirileri Kitabı*, II.

Aydın, H. Veli, “Selanik’te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1, 2014.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan Arnavutluk*, C.IV, İstanbul 1982, s.254-264.

Barkan, Ömer Lütfi, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu’nda İmarat Sitelelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İÜİFM*, 23,1-2 (1962-1963); s.239-296

Gounaris, Basil C., “Selanik”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Gökbilgin, Tayyip, “Selanik”, *İA*, C.X, MEB, İstanbul, s.337-349.

Kiel, Machiel, “Notes on the History of Some Turkish Monuments in Thessaloniki and Their Founders”, *Balkan Studies*, 11/1, (1970), Thessaloniki, p.126-147.

Tablo 1: Selanik Cami, Mescid, Medrese ve Dergah Vakıfları

Cami ve Mescidler	Vakıfları Türü ve Geliri
Ahmet Paşa Camii	Evkaf hazinesinden <i>mazbut</i> olup senevi 700 guruş varidatı vardır.
Akça Mescid Camii	<i>Bi kudret evkaftan</i> olup bir güna iradı yoktur.
Ayasofya Camii	Varidat-ı seneviyesi 3 000 guruştur.
Bıyıklı Süleyman Ağa Camii	Varidat-ı seneviyesi 2 000 guruştur.
Popara? Camii (Kale-i Balada)	Evkaf-ı <i>mülhakadan</i> Poparazade Hüseyin Bey'in vakfından olup varidatı 12 700 guruştur.
Burmali Camii	Varidat-ı seneviyesi 4 000 guruş.
Cami-i Atik (Kale-i Balada)	Maliye hazinesinden <i>mazbuttur</i> .
Cedit Hamidiye Camii	...
Cezeri Kasım Paşa Camii	3 000 guruş varidatı vardır.
Cuma-i Atik Camii	Maliye hazinesinden <i>mazbut</i> olup, varidat ve masarifatı oraca malumdur.
Debbağhane Camii	<i>Bir güna iradı yoktur</i> .
Derviş Çelebi / Pişma-niye Camii	Maliye hazine-i celilesinden <i>mazbuttur</i> .
Fethiye Camii	<i>Bir güna iradı yoktur</i> .
Gelmeriye Kapısı Camii	Maliye hazine-i celilesinden <i>mazbuttur</i> .
Hacı Musa / Yusuf Paşa Camii	<i>Müstesna</i> evkaftan olup Gazi Evrenos Bey evkafı merbutatındandır.
Hamza Bey Camii Şerifi	Varidat-ı seneviyesi 6 650 guruştur.
Hızır Baba Camii	Evkaf-ı <i>mülhakadan</i> olup, varidat-ı seneviyesi 3 000 guruştur.

Hortacı Efendi Camii	Varidatı seneviyesi 143 000 guruştur.
İki Şerefe Camii	3 000 guruş varidatı vardır.
İshak Paşa (Alaca) Camii	Maliye hazine-i celilesinden <i>mazbuttur</i> .
İshakiye Camii	Maliyeden <i>mazbuttur</i>
Kadı Kemal / Yonca Camii	<i>Bi kudret evkaftan</i> olup senevi 1 000 guruş varidatı vardır.
Kapan Camii	Evkaf-ı <i>mülhakadan</i> olup 3 000 guruş varidat-ı seneviyesi vardır.
KaraAli Camii	<i>Bi kudret evkaftan</i> olup bir güne iradı yoktur.
Kasımiye Camii	Evkaf-ı maliyeden <i>mazbuttur</i> .
Kayserili Hacı Abdurrahman / İskele Camii	Evkaf hazinesinden <i>mazbut</i> olup senevi 7 000 guruş varidatı vardır.
Koca Kasım Paşa Camii	<i>Bir güne varidatı yoktur.</i>
Mabed-i Alaaddin / Çınarlı Camii	<i>Bi kudret evkaftan</i> olup bir güne irade yoktur.
Mustafa Paşa Camii	Varidat-ı seneviyesi 8 769 guruştur.
Numan Paşa Camii	Evkaf-ı <i>mülhakadan</i> olup, varidat-ı seneviyesi 16 070 guruştur.
Saatli, Nam-i diğer Selim Paşa Camii	<i>Müstesna</i> evkaftan olup Gazi Evrenos Bey tevliyetinden idare olunmaktadır.
Saray-ı Atik Camii	Senevi varidatı 3 000 guruş.
Topal Mehmed Ağa/Esbak Mütfü Ef. Camii	<i>Bi kudret evkaftan</i> olup bir güne iradı yoktur.
Yakub Paşa Camii	Maliye hazine-i celilesinden <i>mazbuttur</i> .
Zihni Paşa Camii	Varidat-ı seneviyesi 2500 guruştur.
Abacı Hacı Mehmed Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Abdullah Kadı Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Abdülmelik Mescidi	Varidat-ı seneviyesi 1 500 guruştur.
Ahmed Subaşı Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Ali Paşa Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Astarıcı Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Balaban Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Balat Mescidi	Varidat-ı seneviyesi 200 guruştur.

Debbağ Hayrettin Mescidi	<i>bir güna iradı yoktur.</i>
Divan Mescidi (Kale-i Balada)	Hazine-i maliyeden mazbuttur.
Gelmeriye Kala Mescidi	Hazine-i maliyeden mazbuttur.
Gülmezoğlu Mescidi	Bi kudret evkaftandır.
Hacı Durmuş Mescidi (Malta Mahallesi)	Varidat-ı seneviyesi 2 625 guruştur.
Hacı Burhan Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Hacı Hasan Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Hacı Mümin Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Hamza Çavuş Mescidi	Bi kudret evkaftandır.
Haraçcı Kemal Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Hayreddincik Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Kara Hacı Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Katib Muslihiddin Mescidi	Maarif idaresine merbuttur.
Kazaz Hacı Musa Mescidi	Bi kudret evkaftandır.
Kazaz Hacı Mustafa Mescidi	Bi kudret evkaftandır.
Musababa Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Sarı Müderris? Mescidi	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Sinancık Mescidi	Maarif idaresine merbuttur.
Suluca Mescidi	Maliyeden <i>mazbuttur.</i>
Sülü Paşa Mescidi	1 000 guruş varidatı vardır.
Şişehan Kurbu Mescidi	Maarif idaresine merbuttur.
Taracık Mescidi / Salı Dergahı	<i>Bi kudret evkaftandır.</i>
Yahya Bali Mescidi	Bi kudret evkaftandır.
Medrese ve Dergahlar	<i>Vakıf Türü ve Geliri</i>
Çınarlı Medresesi	Bi kudret evkaftandır.

Hacı Numan Bey Medresesi	Varidatı 8 000 guruştur.
Haseki Mehmed Çavuş Medresesi	Bî kudret evkaftandır.
İshak Paşa Medresesi	Maliyeden mazbuttur.
Mustafa Paşa Medresesi	Bir güna iradı yoktur.
Saray-ı Atik Medresesi	Bir güna iradı yoktur.
Selim Paşa Medresesi	Gazi Evrenos Bey tevliyeti idaresine merbuttur.
Yakub Paşa Medresesi	Bir güna iradı yoktur.
Yusuf Paşa Medresesi	Gazi Evrenos Bey tevliyeti idaresine merbuttur.
Çarşamba Tekyesi	Bî kudret evkaftandır.
Fethiye Dergahı	Bî kudret evkaftandır.
Haşmet Efendi / Topal Mehmed Ağa Dergahı	Bî kudret evkaftandır.
İki lüle Tekyesi	Bî kudret evkaftandır.
Kapu Tekyesi	Senevi 8 580 guruş varidatı vardır.
Kara Baba Tekkesi	Varidat-ı seneviyesi 2400 guruş.
Mevlevi Hane Dergah-ı Şerifi	Şuret-i istisnaiyede şeyhi tarafından idare olmaktadır.
Musa Baba Tekyesi	Bî kudret evkaftandır.
Pazar Tekyesi	Bî kudret evkaftandır.
Pençsenbe Dergahı	Bî kudret evkaftandır.
Rifai Tekyesi	Bî kudret evkaftandır.
Saadi Tekyesi	Bî kudret evkaftandır.
Salı Tekyesi	Bî kudret evkaftandır.
Salı Tekyesi / Cevcevi?	Varidat-ı seneviyesi 9660 guruştur.
Yakub Paşa Dergah-ı Şerifi	Bî kudret evkaftandır.
Zindan Tekyesi	Bî kudret evkaftandır.

Nefs-i Selanik'te mevcut tekaya ve zevaya ile mukabele-i şerife günleri ve tarikleri ile ism-i şöhretleri ve ibtida-yı banileri ve mahallesi ile semtleri ve şimdiki postnişinleri cetvelde beyan olunup mukabelesi olmayanlara sıfır konulmuştur (Salname-i Selanik def'a 2, 1288/ 1871, s 102-103)

<i>İsim ve Şöhretleri</i>	<i>Mahallesi ile Semtleri</i>	<i>Tarikleri</i>	<i>Mukabele-i şerife günleri</i>	<i>İbtida Banileri</i>	<i>Şimdiki Postnişinleri</i>
Cocevi(?) Tekyesi	Katip Musluhiddin mahallesinde	Kadiriyyeden	yevm-i Salı	Şeyh Osman Efendi	Şeyh Ahmet Efendi
Fethiye Tekyesi	Kasımiye cami-i şerifi kurbunda	Mısriyyeden	yevm-i Cum'a	Fethi Baba	Şeyh Ali Efendi
Hızır Baba Tekyesi	İki Şerefe mahallesinde	Halvetiyyeden	"	Hızır Baba	Şeyh Mustafa Efendi
İki Lüle Tekyesi	İki Lüle mahallesinde	Nakşibendiyyeden	yevm-i Çarşamba	Horasani Şeyh Mehmed Efendi	Şeyh Ali Rıza Efendi
Kapu Tekyesi	Gelemeriye kapısı ittisalinde	Kadiriyyeden	yevm-i Cuma	Çavuşzade Ahmed Ağa	Şeyh Abdülkadir Efendi
Kara Ali Zaviyesi	Akça Mescid mahallesinde	Kadiriyyeden	"	Kara Ali	Şeyh Ahmet Efendi
Kara Baba Tekyesi	Tahtel kal'a civarında	Mısriyyeden	şeb-i Cuma	Kara Baba	Şeyh Mehmed Abdal Efendi
Mevlevihane	Yenikapu haricinde	Mevleviyyeden	yevm-i Pazartesi	Ekmekcizade Ahmed Paşa ?	Mehmed Ali Dede Efendi
Mevlevihane	Yeni Kapı haricinde	Mevleviyyeden	yevm-i Pençşenbe	Ekmekçizade Ahmet Paşa	Mehmet Ali Efendi
Musa Baba Tekyesi	Musa Baba mahallesinde	Halvetiyyeden	yevm-i Cumar-tesi	Musa Baba	Şeyh Abdi Efendi
Numan Paşa Tekyesi	derun-ı cami-i müşarun ileyh	Sünbülüyyeden	yevm-i Pazar ertesi	Köprülüzade Numan Paşa	Şeyh Mehmed Efendi
Pazar Tekyesi	Saray-ı atik mahallesinde	Halvetiyyeden	yevm-i Pazar	Şeyh Ezheri Ahmed Efendi	Şeyh Salih Efendi
Pençşenbe Tekyesi	Yahya Bali mahallesinde	Halvetiyyeden	yevm-i Pençşenbe	Şerif Ahmed Efendi	Şeyh Mustafa Efendi

Pişmaniye Zaviyesi	Ömer Paşa Konağı ittisalinde	Kadiriyyeden	"	Hacı Derviş Çelebi	Şeyh Halil Efendi
Pupara Baba Tekyesi		Halvetiyyeden	"	Pupara Baba (?)	Şeyh Said Efendi
Rifai Tekyesi	Horhor-su meydanında	Rifaiyeden	yevm-i Cumar- tesi	Şeyh İbrahim Bağdadi Baba	Şeyh Ali Rıza Efendi
Sa'di Tekyesi	Ali Paşa mahallesinde	Sa'diyyeden	yevm-i Pazar	Hamza Çavuş	Şeyh Ahmet Efendi
Salih Tekyesi	Tarakçı Mahallesinde	Kadiriyyeden	yevm-i Salı	Salih Baba	Şeyh Rıza Efendi
Şeyh Haşmet Tekyesi	Mahkeme-i şer'iyye civarında	Nakşibendiyye- den	yevm-i Çarşamba	Topal Mehmed Ağa	Şeyh Mustafa Efendi
Yakub Paşa Tekyesi	Yakub Paşa mahallesinde	Kadiriyyeden	yevm-i Penç- şenbe	Şeyh Süleyman Efendi	Şeyh Ahmed Efendi
Zindan Tekyesi	Ahmed mahallesinde	Halvetiyyeden	yevm-i Pazartesi	Şeyh Cafer Baba	Şeyh Cafer Efendi

VI. BÖLÜM /*CHAPTER VI*

ŞEHİR VE DİNİ HAYAT
CITY AND RELIGIOUS LIFE

BULGARİSTAN'DAKİ BEKTAŞI TEKKELERİ (17-18. YÜZYILLAR)

Bektashi Lodges in Bulgaria (17th-18th Centuries)

Aziz Altı*

Özet: Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde faaliyet gösteren Bektaşî tekkeleri, Bulgaristan'ın 14. Yüzyılda Osmanlı topraklarına dahil edilmesiyle birlikte, Bulgaristan topraklarında da kök salmış-tır. Burada bulunan Bektaşî Babaları, Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki kalıcı egemenliğine önemli katkı sağlamıştır. XVI. Yüzyılda tutulan tahrir defterlerinde Bulgaristan'da bulunan Bektaşî tekkelerinin kayıtları da yer almıştır. Gerek arşiv vesikalarından gerekse farklı kaynaklardan yararlanılarak Bulgaristan'da bulunan Bektaşî tekkeleri tespit edilmiştir. XVII. Yüzyılda bütün Bektaşî tekkeleri Hacibektaş'taki Pirevi'ne bağlanmıştır. Aynı zamanda Anadolu'daki bazı tekkelerle Bulgaristan'daki Otman Baba arasında da bir bağ bulunmaktadır. Bulgaristan'da bulunan Bektaşî tekkeleri 1826'ya kadar çeşitli alanlarda (dini, kültürel, ekonomik, sosyal) faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Bektaşî, Bulgaristan, Osmanlı Devleti, Tekke.

Abstract: Bektashi lodges that operate with in the boundaries of the Ottoman Empire, Bulgaria is rooted in the 14th century on the territory of Bulgaria with the inclusion of the Ottoman Empire. Bektashi Father contained here in has contributed significantly to the permanent sovereignty of the Ottoman Empire in Bulgaria. XVI. Century written in Tahrir book, records of the Bektashi lodges are also located in Bulgaria. Benefiting both from the need to archive documents from different sources into the Bektashi lodges in Bulgaria have been identified. XVII century all Bektashi lodges are connected to the Pirevi in Hacibektaş. At the same time there is a link between Otman Baba in Bulgaria some lodges with in Anatolia. Bektashi lodges that in Bulgaria until 1826 in various areas (religious, cultural, economic and social) continued their activities.

Keywords: Bektashi, Bulgaria, Ottoman State, Dervish Lodge.

* (Arş. Gör.); Erciyes Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kayseri/Türkiye, e-mail: azizalti@erciyes.edu.tr.

Giriş

1299 yılında Söğüt ve Domaniç'te temelleri atılan Osmanlı Devleti, mevcut konjektörü lehinde kullanmayı bilerek kısa bir zaman içerisinde güçlü bir devlet olma yolunda önemli adımlar atmıştır. Osmanlı beyliği bu süreç içerisinde heterodoks zümrelerinde desteğini almıştır. Aşıkpaşazade eserinde, Hacı Bektaş hakkında bilgi verdiği bölümde Anadolu'da "Gaziyân-ı Rum", "Ahiyân-ı Rum", "Abdalân-ı Rum" ve "Bacıyân-ı Rum" olmak üzere dört taifenin varlığından bahsetmiştir.¹ Abdalân-ı Rum ya da Horasan Erenleri olarak adlandırılan bu grup, genel itibarıyla heterodoks inancı temsil etmekte idiler² ki bunların büyük bir bölümü 14-15. yüzyıllarda Bektaşiliğe meyletmişlerdir. Bu dervişler gerek yeri geldiğinde bizzat sefere katılarak, gerekse tahta kılıçlarıyla halkın gönüllerini fethederek Osmanlı Beyliği'nin kuruluşuna mühim bir katkı sağlamışlardır. Batı Anadolu'daki Hacı Bektaş mensupları, serhatlardaki göçebe ve yerleşik Türkmen gruplarının dini hayatı üzerinde en büyük etkiye sahiptiler. Hristiyan halkı ihtida ettirmek hususunda en faal rolü oynamışlardır. Özellikle XIV- XV. Asırlarda Balkanlar'ın İslamlaştırılmasında heterodoks dervişler zümresinin rolü daha açık bir şekilde görülür.³

Orhan Gazi ile gazalara katılan dervişler Geyikli Baba, Abdal Musa ve Abdal Murad'dır. Abda Musa, 35- 40 yaşlarında iken Orhan Gazi ile Bursa'nın fethine iştirak etmiş ve fethin ardından Denizli üzerinden Finike'ye gelip yerleşmiştir.⁴ Hakeza Abdal Murad da Orhan Gazi ile Bursa'nın fethine

¹Aşıkpaşaoğlu *Tarihi*, Hazırlayan: Nihal Atsız, MEB, İstanbul 1970, s. 222.

² Anadolu dağlık bölgelerinde yüksek yaylalarda özellikle uc bölgelerinde yaşayan yarı göçebe Türkmenlerden, yerleşik hayatın, Müslüman yaşam ve ibadetinin sünni biçimleri beklenemezdi. Horasan Erenleri ya da Abdalan-ı Rum adıyla bilinen bu Abdal ve Babalar, Şamanist inançlardan türeme ve aşiretin toplumsal yapısına uygun "rafızı", heterodoks bir inancı temsil etmekteydiler. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 2013, s. 195.

³Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK, Ankara 1991, s. 102.

⁴Abdurrahman Güzel, *Abdal Musa Velayetnamesi*, TTK, Ankara 1999, s. 44, 55.

katılmıştır. Abdal Murad'ın kabri Uludağ eteğinde yer almaktadır.⁵

Bizans İmparatoru Kantakuzenos'un siyasi çıkarları doğrultusunda Osmanlı Beyliği ile ittifaka girmesi ve kızı Theora'yı Orhan Bey ile evlendirmesi, Osmanlı askerlerinin 1345 yılından itibaren Balkanlar'da faaliyet göstermesine yol açmıştır. Kantakuzenos'un, V. Paleologos'u taht mücadelesinde ekarte etmesi için Osmanlı Beyliği ile tekrar ittifaka girmesi ve Rumeli'ndeki Çimpe kalesini 1352 yılında Osmanlı'ya vermesi üzerine Osmanlı Beyliği fiili akınlarına devam ederek Rumeli'de ilerlemeye başlar.⁶

Yıldırım Bayezid döneminde Rumeli'ne çoktan geçilmiş olsa bile, Yıldırım Bayezid'in Rumeli'ne geçme arzusunu dile getirip, onun Hacı Bektaş'la olan bağlantısını ortaya koyan bir yazma bulunmaktadır. Nüshası, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezinde bulunan bu yazmaya göre Kırkların Rumeli'ye geçişi şöyledir: Yıldırım Bayezid, Rumeli'ne geçmeyi çok ister ve bir Cuma gecesini kırk rekat namaz kıldıktan sonra uykuya dalar. Rüyasında Hz. Peygamber'i görür. Peygamber, ona Rumeli'ni Horasan'dan gelecek olan kırk erin fethedeceğini ve Yıldırım'ın, bu veli kişilere hürmet göstermesini telkin eder. Horasan'dan gelen kırk evliya, Suluca Karahöyük'te mekân tutmuş olan Hacı Bektaş'a gelir ve Hacı Bektaş bunlara kılıç kuşandırdıktan sonra uygun zaman geldiğinde Rumeli'nin fethi için vakit geldiğini söyler. Yola çıkan Kırklar, bir müddet sonra Yıldırım'ın yanına gelir. Kırkları gören Yıldırım, büyük bir sevince kapılır ve onlarla gerekli meşvereti yaptıktan sonra Rumeli'ne ilerler ve burasını ele geçirir.⁷

⁵Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't- Tevârih V*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 11.

⁶ Mehmet İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C. IX, Ankara 2002, s. 155.

⁷*Kırkların Rumeli'ni Fethi*, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, Eser Kayıt No. 1825, s. 1-24.

Yazmadaki bilgilerden farklı olarak, Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki ilerleyişi özetle şu şekilde olmuştur. Rumeli'ne geçmiş olan Osmanlı Devleti, hızla fetihlere başlamış, Sazlıdere mevkiinde Sırp ve Bulgar kuvvetlerini yenilgiye uğratarak, 1361 senesinde Edirne'yi ele geçirmiştir. Edirne'nin alınmasının ardından fetihler durmayarak, Filibe zapt edilmiştir. Osmanlı'nın buralardan atılması için müttefik kuvvetler oluşturulmuş fakat Sırp Sındığı savaşında bu güçler, yenilgiye uğramışlardır. 1371 Çirmen veya II. Meriç Savaşı ile Osmanlı Devleti, Sırp kuvvetlerini yenilgiye uğratarak, Batı Trakya ile Makedonya'nın bir parçasını ele geçirmiştir. 1372'de ise madenleriyle ünlü Köstendil fethedilerek buradaki Bulgar Prensi Osmanlı hâkimiyetini kabul eder.⁸ Osmanlı sınırlarına dâhil olan Bulgar toprakları, 20. Yüzyılın başına kadar Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kalmıştır. Osmanlı Devleti, 1878'de Bulgaristan'ı içişlerinde serbest prenslik olarak kabul etmiş, 1908 yılında ise Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımıştır.

1. Bulgaristan'da Bulunan Bektaşî Tekkeleri

a. Akyazılı Sultan

Bulgaristan'da Varna ile Balçık arasında XVI. yüzyıla ait bir tekkedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Akyazılı Sultan hakkında bahsetmekte ve onun Hoca Ahmet Yesevi'nin halifelerinden birisi olduğunu belirterek, Bursa'nın fethinden sonra Hacı Bektaş'ın izniyle Rum diyarında post sahibi olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Akyazılı Sultan, Müslüman olan Dobruca Kralı'ndan izin alarak, Batova Ovası'na yerleşir. Akyazılı Sultan, II. Murat döneminde vefat etmiş, türbesini ise Mihaloğulları'ndan Arslan Bey yaptırmıştır. Çelebi, Rumeli ve başka bir diyarda, Akyazılı tekkesi kadar büyük bir tekke görmediğini dile getirmiştir.⁹

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, TTK, Ankara 1988, s.162-172.

⁹ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C.III, 2. Kitap, YKY, İstanbul 2005, s. 452-453.

Kanuni dönemine ait Silistre Evkâf Defterindeki kayıta Akyazılı zaviyesine mensup olan dervişlerin isimleri yer almaktadır. Bunlar; Zaviyedar yani Şeyh Abdi Dede, Türbedar Mustafa Dede ile zaviye hizmetkârlarından Yusuf, Süleyman ve Hızır Dedeler'dir. Ayrıca Akyazılı zaviyesinde kalıp, vergilerini ödemekle mükellef Kıpti cemaatinden Evrenos, Kasım, Kara Kasım, Hasan Kasım ve Yahşi Kasım'da burada yaşamaktadır.¹⁰ Vilayetnâme'ye göre ise Budin Kalesi'nin dörtte birini Sultan Süleyman, Akyazılı Baba'ya bağışlamıştır. O da oraya bir tekke yapmış, vakfedilen yerlerin geliri ile oradakiler geçindikten sonra kalanını Batova'ya yani kendi tekkesine yollamaktadırlar.¹¹ Tekkedeki dervişlerin faaliyetleri olumsuz olarak göze çarptığı için 1559 yılında Varna kadısına emir gönderilerek Akyazılı Baba tekkesindeki dervişlerin teftiş edilmesi istenilmiştir.¹² 18. Yüzyılda da aktif olan tekkenin başında 1737 tarihinde Derviş Halil bulunmaktadır.¹³ Daha sonra Şeyhlik yapan Ahmet ise 1785 yılında vefat etmiştir.¹⁴ 1826'da kapatılan tekleden günümüze sadece Akyazılı Sultan Baba'nın türbesi kalmıştır.¹⁵

b. Ali Baba

Çirmen sancağının Uzuncaabad-ı Hasköy kazasına bağlı Dayı Tekye diğer adıyla Büyük Göre? Köyünde bulunmaktadır. Tekkenin ismi kayıtlara hem Ali Baba zaviyesi hem de Dayı Tekkesi olarak geçmiştir. 18. Yüzyıl sonlarında tekkenin faal olduğu görülmektedir.¹⁶

¹⁰ Semavi Eyice, "Varna ile Balçık Arasında Akyazılı Sultan Tekkesi", *Belleten*, C.XXXI. S.124, Ankara 1967, s. 567.

¹¹ Bedri Noyan, *Demir Baba Vilâyetnamesi*, Can Yayınları, İstanbul 1976, s. 32.

¹² Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, Muallim Ahmet Halim Kitaphanesi, İstanbul 1932, s. 19.

¹³ Hakkı Saygı, *Türklerin Balkanlar'a Geçiş ve Alevi-Bektaşî Zümreler*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 202.

¹⁴ BOA, A.E. III. Ahmet Dosya No:69 Gömlek No: 6923.

¹⁵ Tuba Hatipler Çibik, *Balkanlar'daki Bektaşî Tekkelerinin Enerji Verimliliği Açısından Değerlendirilmesi: Harabati Baba Dergâhı Örneği*, Trakya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2014, s. 23.

¹⁶ BOA *Cevdet Evkaf*, Dosya No: 416 Gömlek No: 21080.

c. Ali Koç Baba

Ali Koç Baba ve dervişleri tarafından Niğbolu’da kurulmuştur. Zaviyenin kurucusu olan ve bugün Ali Koç Baba olarak anılan kişi, Niğbolu şehri’nin güney tarafında ve büyük bir kaya üzerinde bulunan türbesinde defnedilmiştir. Kayanın altında bulunan alana halk tarafından tekke adı verilmektedir.¹⁷ Niğbolu şehrinin ele geçirilmesinin ardından bu bölgeye doğru Anadolu’dan göçler başlamıştır. Nitekim buraya Anadolu’nun kuzeyinde Osmancık’ta bulunan Koyun Baba’nın müridi olan Ali Koç Baba¹⁸ ve dervişleri gelerek buraya bir tekke kurmuştur. XVI. yüzyıla ait bir Osmanlı vakıf defterinde tekkeden söz edilir ve bu dervişlere Fâtih Sultan Mehmed tarafından mülk araziler bağışlandığı belirtilir.¹⁹

Yörede yüzyıllardır anlatıla gelen sözlü geleneğe göre Ali Koç Baba, Kızıldeli Sultan’ın oğludur. Ali Koç Baba, Niğbolu Savaşı’nda, Yıldırım Bayezid komutasındaki Türk ordusunda akıncı beyi olarak görev almış ve savaş esnasında şehit olmuştur.²⁰ Ali Koç Baba’nın birçok yararlılıklar gösterdiği ve bu savaşa katılan Bulgar kralı Şişman’ı öldürdüğü de yaygın anlatılar arasındadır. Türbenin bulunduğu alan yörede yaşayan Hıristiyanlarca da kutsal kabul edilmekte olup, Tanrı Mezarı adı verilmektedir. Bulgarlar, burada yatan kişinin Ali Koç Baba değil son Bulgar kralı Şişman olduğuna inanmaktadır.²¹

¹⁷Lyubomir Mikov, *Bulgaristan’da Alevi-Bektaşî Kültürü*, Çeviri: Orlin Sabev, Kitap Yayınevi, 2008, s. 93.

¹⁸ TKGM, TADB TTD. 559, s.113. “Merhûm Koyun Baba dervişlerinden Ali Koçî nâm sâhib-i velâyet dervîş ki, Nefs-i Niğbolu’da olan zâviyesinin asla ve kat’a bir akçe vâridâtı olmamağın ...”

¹⁹ Machiel Kiel, “Niğbolu”, *D.İ.A.*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.88.

²⁰ Hacı Yılmaz- Coşkun Kökel, “Ali Koç Baba Ocağı İle İlgili Kısa Bir Değerlendirme ve İki Yeni Şecere”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, S.36, 2005, 127.

²¹Refik Engin, “Bir Madalyon Bir Tarih Ali Koç Baba ve Yaşayan Erkânı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, S.31, 2004, 33-67.

Zaviye, arşiv kayıtlarında Dervişan ya da diğer adıyla Bulgarine-i Küçük adlı köyde bulunmaktadır.²² 1530 yılında Dervişan adlı köyün yıllık geliri 1.061 akçe idi.²³ Mart 1797’de zaviye Mütevellisi olarak Şeyh İbrahim, kayıtlara geçmiştir.²⁴ 1826’da Bektaşiliğin yasaklanmasıyla birlikte birçok Bektaşî tekkesi gibi Ali Koç Baba tekkesi de yıktırılmıştır.²⁵

d. Dalgıç Baba

Eski Cuma kazasında bulunmakla birlikte, Dalgıç Baba zaviyesinin 18. Yüzyılda harap olduğu kayıtlara yansımıştır.²⁶

e. Demir Baba

Günümüzde Bulgaristan sınırları içinde kalan Demir Baba Tekkesi, ülkenin kuzeydoğusunda Deliorman bölgesinde, Tuna boyundaki Rusçuk’u Edirne’ye bağlayan yolun üzerinde Razgrad (Hezargrad) şehri yakınlarındaki İspirih (Kemaller/ Kemanlar) köyünde bulunmaktadır.²⁷

Demir Baba’nın babası Hacı bin Turan olup, soy zinciri 12 İmamlara ve oradan da Hz Adem’e dayanmaktadır.²⁸ Demir Baba doğduğunda kendisine bu adı Akyazılı Sultan vermiştir.²⁹ Kanûnî Sultan Süleyman devrinde dervişleriyle beraber Rumeli serhatlerin de gazalara katıldığı, bu arada Budin’in fethinde bulunarak burada bir tekke tesis etmiştir. Ayrıca Deliorman bölgesinin Osmanlı güççilik tarihinde çok

²² BOA, *Cevdet Evkaf*, Dosya No:152 Gömlek No: 7562.

²³ BOA, TD 370, s. 523.

²⁴ BOA, *Cevdet Evkaf*, Dosya No: 401 Gömlek No: 20343.

²⁵ Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması(1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*, TTK, Ankara 2013, s.123.

²⁶ Ayşe Değerli, Eşref Temel, Bekir Şahin, *Vesâik-i Bektaşîyan*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015, s.158.

²⁷ M. Baha Tanman, “Demir Baba Tekkesi”, *D.İ.A.*, C.IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 150.

²⁸ Bedri Noyan, *Demir Baba Vilâyetnamesi*, , s. 27-28.

²⁹ Bedri Noyan, *Demir Baba Vilâyetnamesi*, s.68.

önemli bir yere sahip olması, yöreden çok sayıda ünlü pehlivanın yetişmesi, çok güçlü olmasından dolayı Demir Baba, “Pehlivan Baba” olarak anılmıştır.³⁰

Demir Baba tekkesinin Osmanlı döneminde yapıldığı bilirse de tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Tekke, II. Mahmut dönemine kadar, elli civarında dervişle faal bir durumdadır.³¹ 1826’da diğer Bektaşî tekkeleri gibi Demir Baba tekkesi de kapatılmıştır. Bugün ise sadece türbe ve türbenin bulunduğu avluda türbedar evi olarak bilinen ahşap bir yapı mevcuttur.³²

f. Hafız Baba

Kuzeydoğu Bulgaristan’daki bugün Vranikon ismini taşıyan Karaohadlar köyü yakınlarında bulunan Hafız Baba Bektaşî Tekkesi büyük bir olasılıkla XVI. Yüzyılda kurulmuş bir Bektaşî tekkesidir.³³ 18. Yüzyılda tekkenin faal olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.³⁴

g. Hasan Baba

Evkaf Defterine “*Zaviye-i Hasan Baba veled-i Timur*”³⁵ şeklinde kayd edilmiştir. Vesâik-i Bektaşîyan’a göre Uzuncaabad Hasköy’de bulunan Seyyid Hasan Baba Zaviyesi, 18. Yüzyılda Seyyid Musa Hoca’nın tasarrufunda bulunmaktadır.³⁶

³⁰ M. Baha Tanman, “Demir Baba Tekkesi”, s.150 ; Vilayetnâme s. 94 “*Ez-âncânib diyâr-ı İslam da bir pehlivân zuhur olmuş adına Demir Pehlivân dirlermiş...*”

³¹ Fatma Rodoplu, “Türklerin Balkanlar’daki Manevî Nüfuzu Olan Şeyh ve Dervişlerin Önemi: Demir Baba Örneği”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. II, S. 2, Aralık 2013, s. 128.

³² Tuba Hacıoğlu Çibik, *Balkanlar’daki Bektaşî Tekkelerinin Enerji Verimliliği Açısından Değerlendirilmesi: Harabati Baba Dergâhı Örneği*, s. 25.

³³ OrlinSabev, “Bulgaristan Bektaşî Tekkelerinden Bir Örnek: “Vranikon Hafız Baba Tekkesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, S. 57, 2011, s.175.

³⁴ BOA, *Cevdet Evkaf*, Dosya No: 386 Gömlek No: 19573; VGMA Defter No: 263, s.175.

³⁵ TKGM TADB TTD 572, s. 51.

³⁶ Vesâik-i Bektaşîyan, s.119.

h. Kabaklı Baba

Rumeli'nin Filibe kasabasında olup 18. Yüzyılda faal olduğu bilinmektedir.³⁷

i. Kıdemli Baba

Bugün bu tekke, Yeni Zağra'dan yaklaşık 15 kilometre uzaklıkta, Tekke Mahallesi'nde Grafıtovo köyündedir.³⁸ Kıdemli Baba tekkesi, ıssız bir mıntıkada, 1970'lere kadar çiftçi arabalarıyla erişilebilen, anayoldan uzak bir sahada bulunmaktadır. Çelebi Mehmet döneminde Kıdemli Baba türbesi inşa edilmiş ayrıca tekke, kiler ve mescidinde inşası için teşebbüse geçilerek, 7 köylük büyük bir saha burası için vakfedilmiştir.³⁹ Evliya Çelebi, Kıdemli Baba'yı, Hacı Bektaş Veli hizmetiyle Horasan'dan birlikte Anadolu'ya gelmiş, Ehl-i Beyit muhibbi şanlı bir Allah dostu kimse olarak tanımlar.

Çelebi Mehmet döneminde kurulan tekke, 18. Yüzyılda da aktif olarak hizmet etmeye devam etmiştir. Mart 1748'de tekkenin başında Derviş Mehmed Bektaş bulunmaktadır.⁴⁰ 1826'da kapatılan Kıdemli Baba tekkesinin tasarrufunda 6312 dönüm arazi bulunmaktaydı.⁴¹

j. Kızana Tekkesi

Kızana tekkesi, XVI. Yüzyılda Kızana isimli bir Bektaşî şeyhi tarafından Eskiçuma şehrinin Kızana köyünde kurulmuştur.⁴² Kızana hakkındaki bilgiler, Demir Baba Vilayetnamesi'nden öğrenilmektedir. Buna göre Kızana, Balkanlar'daki önemli Bektaşî önderlerinden sayılan Kıdemli Baba

³⁷ *Vesâik-i Bektaşîyan*, s.65.

³⁸ Halil Çelep, *Bulgaristan'da Tekkeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 61.

³⁹ M. Kiel, "Eski Osmanlı Mimarisinin Bir Yapıtı Kalugerevo- NovoZagora'daki Kıdemli Baba Sultan Bektaşî Tekkesi", *Belleten*, C. XXXV, S. 137, Ankara Ocak 1971, s. 48-49.

⁴⁰ *Vesâik-i Bektaşîyan*, s.190.

⁴¹ Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, s. 115.

⁴² Tuba Hatipler Çibik, *Balkanlar'daki Bektaşî Tekkelerinin Enerji Verimliliği Açısından Değerlendirilmesi: Harabati Baba Dergâhı Örneği*, s. 27.

ve Akyazılı Sultan'la çağdaş olup onlarla iletişim halindedir.⁴³

Kızana tekkesinin diğer bir adının ise Saat Baba olarak isimlendirildiği iddia edilmektedir. Arşiv kayıtlarında da bu tekkenin adı “Sultan Ana nam-ı diğer Saat Baba” olarak yazılmıştır.⁴⁴ 18. Yüzyılda Sultan Ana tekkesinin şenlendirilmesi için görevlendirilme yapılmıştır.⁴⁵ Kızana Türbesi, günümüzde yöredeki önemli tarihî inanç merkezlerinden biri olup türbeye halk tarafından ziyaretler yapıp, adaklar adanmaktadır.⁴⁶

k. Memi Şah Sultan Tekkesi

Eğribucak kazasında bulunan tekke, Hacı Bektaş Veli hazretlerinin halifesi tarafından kurulmuştur. Bu tekke çok büyük olup 17. Yüzyılda birçok kişinin ziyaretine mazhar olmuştur.⁴⁷

l. Musa Baba

Musa Baba, Balkan Bektaşilik tarihinin önemli temsilcilerinden bir erendir. Türbesi Şumnu (Şumen) ilinin Yenipazar ilçesinin Tekkekozlucu (İzbul) mevkiinde bulunmaktadır. Yörede Musa Baba Türbesi'nin bulunduğu bölgeye “Çiftlik” de denilmektedir.⁴⁸ Musa Baba tekkesinin diğer bir adı ise Kozluca tekkesidir.⁴⁹ Musa Baba zaviyesinin kendisine ait bir vakfı olup deftere “*Vakf-ı zaviye-yi dervişan-ı Musa Baba Zağra-yı Eskihisar*”⁵⁰ şeklinde kaydedilmiştir.

⁴³ Bedri Noyan, *Demir Baba Vilâyetnamesi*, s.57, 62.

⁴⁴ BOA 10 Numaralı *Özi-Silistre Ahkâm Defteri*, s. 79.

⁴⁵ *Vesâik-i Bektaşîyan*, s. 158’de “*Ve yine Eskicuma kazası ’nda Sultan Ana Tekyesi dimekle maruf şîn-âbâda idelüm deyû arzın virildiğın.*”???s.

⁴⁶ Coşkun Kökel, “Bulgaristan’da Yaşayan Alevilik ve Bektaşilik Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 43, 2007, s.5.

⁴⁷ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. V, 2. Kitap, s. 807.

⁴⁸ Coşkun Kökel, “Bulgaristan’da Yaşayan Alevilik ve Bektaşilik Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 43, 2007, s.5.

⁴⁹ VGMA Defter No:263 s., 175; BOA, *Cevdet Evkaf*, Dosya No:214, Gömlek No: 10691. “*..Şumnu ve Yeni Pazar civarında vaki Kozluca tekyesi demekle maruf Musa Baba...*”

⁵⁰ TKGM TADB TTD 562 Sayfa No: 7.

Ekim 1765'te Musa Baba zaviyesinin başında Şeyh Hasan bulunmaktadır.⁵¹ 1826'da Musa Baba tekkesi kapatıldığına 7 adet değirmene sahipti.⁵² Bugün ise sadece tekkenin haziresinde olan Musa Baba Türbesi mevcuttur.⁵³

m. Mümin Baba

Mümin Baba zaviyesinin kaydı, Eski Zağra'nın 16. Yüzyıl tahrir kayıtlarına yansımıştır.⁵⁴ 17. Yüzyılda burayı ziyaret eden Evliya Çelebi, tekkeyi Abdulmü'min Baba olarak isimlendirerek buranın şehre yarım saat uzaklıktaki Ahad Evren Köyünde bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca buranın bir mesire yeri ve Bektaşî tekkesi olduğunu da vurgulamıştır.⁵⁵ 1637 yılında tekkenin başında Derviş Mustafa bulunmaktadır.⁵⁶ Mümin Baba tekkesi 18. Yüzyılda da faal durumdadır. 8 Kasım 1732 tarihli belgeden anlaşılabacağı üzere tekenin başında Derviş Salih bulunmaktadır.⁵⁷

n. Osman Baba

Osman Baba zaviyesinin Sultan Bayezid döneminden önce (muhtemelen Fatih Sultan Mehmet döneminde) Hasköy nahiyesinde inşa edildiği belirtilmektedir. 1530 tarihli TT 370 numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rumeli Defteri'ne göre Osman Baba Zaviyesine hizmet eden 69 Derviş bulunmakla bir-

⁵¹ BOA *Cevdet Evkaf*, Dosya No: 353 Gömlek No: 17908.

⁵² Fahri Maden, *a.g.e.*, s.118.

⁵³ Tuba Hatipler Çibik, *Balkanlar'daki Bektaşî Tekkelerinin Enerji Verimliliği Açısından Değerlendirilmesi: Harabati Baba Dergâhı Örneği*, s. 28.

⁵⁴ BOA TD 77, s. 509.

⁵⁵ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 3.Cilt-2. kitap, s. 496.

⁵⁶ *Vesâik-i Bektaşîyan*, s. 22.

⁵⁷ VGMA Defter No:660 Sayfa No: 83.

likte zaviyenin 3 adet değirmeni ve 5 adet bahçesi vardır.⁵⁸ 1764 yılında tekkenin başında Derviş İsmail bulunmaktadır.⁵⁹

o. Otman Baba

Otman Baba'nın türbesi Bulgaristan'ın Hasköy iline bağlı Trakiets Köyü'nün Tekke (Teketo) mahallesinde bulunmaktadır. Tekke adlı yerleşim birimi, Osmanlı döneminde Tekkeköy olarak geçmektedir.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'de giderek güçlendiği bir sırada Otman Baba Horasan'dan kalkıp Anadolu'ya geldi (1430). Evliyalar tarafından "Hüsam Şah Gani" olarak anılmasına rağmen halk "Otman Baba" lakabıyla isimlendirmiştir.⁶¹ Kendisi hakkında yazılan Velayetnamesi, ölümünden beş buçuk yıl sonra Köğçek Abdal adlı bir yol evladı tarafından yazılmıştır. Velayetname, Otman Baba'yı şöyle anlatır: Ela gözlü, kızıl benizli, heybetli ve görünüşü kuvvetliydi. *Oğuz dilini konuşur, başka dil konuşanı hoş görmezdi.*⁶² Fatih'in şehzadeliliği esnasında Manisa'da onunla görüşen Otman Baba, daha sonra dervişleriyle birlikte Rumeli'ne geç-

⁵⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi 1530 tarihli TT 370 numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rumeli Defteri, Ankara 2001, s. 341; Ayşe Kayapınar, Levent Kayapınar, "Balkanlar'da Karıştırılan İki Bektâşi Zaviyesi: XV- XVI. Yüzyıllarda Osman Baba ve Otman Baba Tekkeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, S. 55, 2010, s.100.

⁵⁹ BOA AE. SMST III Dosya No: 288 Gömlek No: 23083.

⁶⁰ Balkanlar'da bulunan Ot(d)man Baba ve Osman Baba zaviyeleri birbiriyle karıştırılmaktadır. Odman Baba zaviyesinin kaydı TADB TTD EV-KAF 572 Defterinin 52. Sayfasında Zaviye-yi Odman Baba olarak kaydedilirken, Osman Baba zaviyesi aynı defterin 53. Sayfasında Zaviye-yi Merhum Osman Baba olarak kayıt edilmiştir; Ayşe Kayapınar, Levent Kayapınar, "Balkanlar'da Karıştırılan İki Bektâşi Zaviyesi: XV- XVI. Yüzyıllarda Osman Baba ve Otman Baba Tekkeleri", s. 98.

⁶¹ Hakkı Saygı, *Otman Baba ve Velayetnamesi*, Saygı Yayınları, İstanbul 1996, s. 5.

⁶² Bedri Noyan, *Demir Baba Vilâyetnamesi*, s.9.

miştir. Rumeli'nin muhtelif yerlerinde faaliyet gösteren Otman Baba, 1478'de vefat etmiştir.⁶³ 16. Yüzyılda tutulmuş tahrir defterlerinde Otman Baba'ya ait kayıt mevcuttur.⁶⁴ Otman Baba tekkesi 1826'da kapatılmıştır. Yukarıdaki tekkeler dışında Bulgaristan'daki diğer Bektaşî tekkeleri Piri Baba, Burhan Dede ve Tay Hızır Baba Tekkeleri'dir.

2. Anadolu ve Bulgaristan Bektaşîleri Arasındaki Bağ

Alevî- Bektaşî iç dinamiğinde ocakların ya da Babaların birbirleri üzerinde manevî kademeleri bulunmaktadır. Bu durum Alevilikte Pir, Mürşit ve Rehber hiyerarşisinde olurken Bektaşîlikte Dervişin yeni bir tekke açarken ya da başka bir bölgeyi irşada memur kılınırken bağlı olduğu pirinden icazet usulü olarak el alma durumu mevcuttur. Bunun tipik bir örneği Çorum'da bulunan Koyun Baba'nın dervîşi olan Ali Koçu'nun, piri Koyun Baba'dan icazet alıp günümüz Bulgaristan'daki tekkesini inşa edip irşat faaliyetlerine başlamasıdır. Bu durum vilayetnamede şöyle ifade edilmiştir:

“Ali Koçı derler bir dervîş var idi. Ol gayboldı. İşbu Koca dedikleri dervîş gelüb Baba hazretlerine radet getürdüğü zaman Baba Sultan bu dervîşi “irîşdi oğlan” deyü el vermişdi. Evvel gelen dervîşler gönüllerinden etdiler: “Biz nice zamandır hizmet ederiz bize irîşdi deyü çağırılmaz. Bu dün geldi buna irîşdi deyü çağırır” deyüb hatırları melül olurdu. Bu hal Baba hazretlerine malum olub bunları teselliye hatırlamak için bir gün Ali Koçı'ya etdi: “Gerçeğim yûri ırmaktan bir içim su getür sana nasibini vereyim” dedi. Pes Ali Koçı bu kelâmı işidince eline iki desti alub Kızılırmak'dan su doldurub Baba Hazretine getürdi. Baba Sultan Koçı'ya etdi:

“Gönlü gönüle katdın anı dökde bir dahi getür” dedi. Pes erin nefesin hak bilüb tekrar vardı bir daha getürdi. Pes yakın gelince “anı dahi dök” dedi. “Bir dahi getür” dedi. Erin nefesin hak bilüb kalbine asla bir nesne getirmedi. Hulus kalbiyle varub bir dahi getürdi. Üçüncü defa da gelen suyu alub içdi. Erenlerin nazarı kimyadır. Kara taş a nazar etse gevher olur. Gözünün perdesin kaldurub arkasın sığayub nasibin virdi. Etdi Rum İlinde Turna Suyu kenarında varanda mekan tutardı. Vardı barmağıyla

⁶³ Haşim Şahin, “Otman Baba”, *D.İ.A.*, C.XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.6-8.

⁶⁴ BOA TD 50, s. 134.

işaret idüb gösterdi. “İş bu mekânı tut” dedi. Başka ocak yak fi-sebilullah yedür içür” deyü Baba Sultan işaret eylemişti. Pes evladım Ali Koçı Rum İlinde erenlerin işaret eylediği yerde varub mekân tutdı. Anın dahi menakıbı vardır malum oluna.⁶⁵”

Velayetname de belirtildiği üzere Ali Koçı, Koyun Baba’nın dervişleridir. Piri onun piştiğini anladığında onu, yeni bir ocak yakmak yani yeni bir irşat yuvası yaratmak ve Allah’ın nimetlerini insanlara sunmak üzere Rumeli’ne göndermiştir. Koyun Baba’nın diğer dervişleri, kendilerinin Ali Koçı’dan daha uzun süredir dervişlik yaptıklarını öne sürerek bu duruma karşı çıkmışlardır. Koyun Baba, Ali Koçı’nın her manada kemâlete eriştiğini diğer dervişlere göstermek için Ali Koçı’yı suya gönderir ve her defasında onun getirdiği suyu dökerek yeniden getirmesini isteyip sabrını denir. Ali Koçı’da her defasında Pir’inin sözünü hak bilip, koşulsuz olarak içtenlikle tekrar getirir. Görüldüğü gibi dervişlik aslında zamanla olacak bir mevki ya da makam değildir. Dervişlik, insanın kendisini her yönüyle olgunluğa erdirmesi olup, bunun da öyle kolay bir şekilde olamayacağını yazar diyanında şu beyitlerle ifade etmiştir:

*Dervişlik olsaydı tac ile hırka
Alırdık onu biz otuza kırka*⁶⁶...

Sözlü tarih çalışmaları doğrultusunda Balkanlar ile Anadolu arasında olan bir başka bağın ise Kırıkkale’deki Hasan Dede ve Eskişehir’deki Şücaaddin Veli’nin Bulgaristan Hasköy’de bulunan Otman Baba arasında olduğunu ortaya koyuyor. Anadolu’daki taliplerini göremeyeceğini belirten Otman Baba, buradaki irşat faaliyetlerini gerçekleştirmek için Hasan Dede ve Şücaaddin Veli’yi görevlendirmiştir. Hasan Dede’nin soyundan gelen Haşim Demirhan’ın anlatımına göre Hasan Dede ve Sultan Şücaaddin, Otman Baba’nın emnetçileri olup, onun süreğini sürmektedirler. 1596 yılında Ha-

⁶⁵Muzaffer Doğanbaş, *Koyun Baba Velâyetnamesi*, Dört Kapı Yayınları, İstanbul 2015, s. 84-85.

⁶⁶ El Hac Muzaffer Ozak, *Ziyet-ül Kulüb Ayrıca Aşkı Divanı*, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul 1973, s. 25.

san Dede'nin ölmesinden sonra ise onun dervişleri 17. Yüzyılda bugün Kırıkkale'nin Hasan Dede adlı yerleşim birimine türbesini yaparlar. Haşim Dede, Otman Baba'ya bağlılıklarını dile getiren, tarihsel süreç içerisinde günümüze kadar ulaşan şu dizeleri beyan eder:

*Kalkar senin dervişlerin boşanır
Tekkeni türbeni gören üşenir
Pir Odman babadan kuşak kuşanır
Tacı ordan gelir Hasan Dede'nin*⁶⁷

Dervişlerin çeşitli yollarla kerametlerini ya da insanları etkileyecek olan özelliklerini ortaya koyması, değişik coğrafyalarda da olsa birçok halk kitlesinin kendilerine saygı duyulmasını sağlıyordu. Şahkulu ve Abaza Çavuş gibi 17. Yüzyılda ön plana çıkan iki Bektaşî Dervişinin kabirlerinin Şahkulu Tekkesinde olmasından ötürü 18. Yüzyılda buraya çok yoğun bir ziyaretî akınının doğmasına yol açmıştır. Tekkeyi ziyaretî sırasında vefat edip tekke mezarlığına gömülen kişilerin mezar taşları göstermiştir ki Şahkulu tekkesi çoğunlukla Anadolu'dan, Trakya'nın doğusundan Sırbistan, Makedonya, Yunanistan ve Arnavutluk'tan ziyaretçiler almıştır.⁶⁸

3. Tekkelerin Faaliyetleri

Tekke ve zaviyeler kurdukları vakıflar aracılığıyla kurumlarının ekonomik manada sıkıntı çekmelerinin önüne geçmeye çalışmışlardır. Tekkelere sağlanan maddi destek sayesinde tekkeler uzun yıllar boyunca kendi kendilerini idame ettirebilmişlerdir. Tekkelere, konumlarına göre değirmen, tarla, bahçe tasarruf etmeleri için kendilerine bırakılmıştır. 16 yüzyılda Hasköy'de bulunan Osman Baba zaviyesinin maiyetinde 69 kişi bulunmaktadır. Bu zaviyenin eşyaları arasında 16 adet bakraç, 37 tepsi, 16 kazan mevcuttur. Aynı zamanda

⁶⁷Tübitak Proje Adı: *Aleviliğin Ortak Referanslarının Belirlenmesi* (AORB-P), (Yürütücü: Rıza Yıldırım), *Kırıkkale_Hasandede_Haşim Demirhan, Kaset 3*.

⁶⁸ Gülay Yılmaz, "Bektaşîlik ve İstanbul'daki Bektaşî Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 47, 2015, s. 117-118.

bu zaviyeye senede 356 adet adaklık koyun gelmektedir.⁶⁹ Ak-yazılı Sultan Tekkesinin değirmenleri ve koruları bulunmaktaydı.⁷⁰ Bir Bektaşî aşîyanı ise Kademli Baba için bir imaret, kiler, mescit ve meydan inşa ederek buraya 7 adet köy vakfetmiştir.⁷¹ Yeniköy adlı köy ile Hasan Baba zaviyesinin 2400 akçelik bir üretim kapasitesi bulunmaktadır.⁷²

Zaviyelerde hayvancılık faaliyetleri yapılmaktadır. Bu hayvanlar, zaviye için hayati önem taşımaktadır. Çünkü bunlardan elde edilen ürünlerle hem zaviye fukarası hem de gelip geçen misafirler karınlarını doyurmaktadır. Koyundan besin dışında elde edilen deri ve yün ise giyim ve eşya olarak kullanılmaktadır. Dergâh'a gelen adak koyunların postları, tekkenin içine insanların oturması için döşenmiş, yine bu hayvanların yağı, geceleri kandillerde چراغلarda yakılmak için kullanılmıştır.⁷³ Bazı durumlarda zaviyeye ait koyunların otlatılmasının ardından köy ahalisi ile zaviye arasında problem çıkmaktaydı. İpsala kadısına yazılan hüküm de Osman Baba zaviyesi zaviyedarının, Divan'a mektup gönderip eskiden beri zaviyenin koyunlarını İbsaha? Köyünde otlanırken, köy ahalisi Haziran 1755 tarihinde zaviyenin koyunlarının otlamasına müdahale de bulunmuşlar ve zaviyedar bu gereksiz müdahalenin ortadan kaldırılmasını talep etmiştir. Divan-ı Hümayun zaviyeye ait olan koyunların burada otlamasına engel olan ahalinin men edilmesi kararını vermiştir.⁷⁴

Bektaşî tekkelerin içindeki dervişler sadece dua ile meşgul olup, gün boyunca oturan insanlar değillerdi. Dervişlerin her birisi kendisine göre bir işte uzmanlaşmışlar ve bu yönde üretimde bulunmuşlardır. Ak-yazılı Sultan tekkesindeki

⁶⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, S.2, Ankara 1942, s. 297.

⁷⁰ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 3, 2. Kitap, s. 456.

⁷¹ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 3, 2. Kitap, s. 491.

⁷² 11 Numaralı Rumeli Ahkam Defteri Hüküm No: 633.

⁷³ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 3, 2. Kitap, s. 455.

⁷⁴ 10 Numaralı Rumeli Ahkam Defteri, Hüküm No: 1040.

dervişler, doğrama saplı kaşık, keşkül, çevgan⁷⁵, kaşağı ve hançer kabzası gibi eşyalar yapmaktaydılar. Dervişler yaptıkları bu eşyaları, hem tekkede kullanmakta hem de tekkeye gelen ziyaretçilere satarak hırka bahası adı altında gelir elde etmekteydiler.⁷⁶

Bektaşî tekkelerinde misafirhane bulunmaktaydı. Gelip geçen kişilerin gelip konaklayacağı, uzun yol almış bireylerin başlarını sokabileceği bu yerler hürmetle misafirlerini karşı-larlardı. Örneğin Evliya Çelebi, Akyazılı tekkesinde her gece 100-200 kişinin misafir olarak kaldığını yazmaktadır. Dervişler bu misafirlere büyük bir saygı ile hizmet ederlerdi. Fakat dervişler, 3 günden sonra “sefa geldin imanım” diyerek misafirin pabuçlarını ters çevirip yol gösterirlerdi. Ama elbette her gelene birer kahvaltı verirlerdi.⁷⁷

Bektaşî tekkeleri, kuruldukları bölgeler göz önüne alındığında ileri karakol vazifesi de görmektedir. Bu doğrultuda derbentlere kurulan Bektaşî zaviyeleri, aynı zamanda gelen geçen efradın can güvenliğinin sağlanmasında da etkin rol oynamaktadır. Buna Dimetoka’da bulunan Kızıl Deli ocağı en güzel örnek olacaktır.⁷⁸ Bektaşî babaları, yerleştikleri bu ıssız yerlerde etrafına topladıkları müritleri ve muhipleri sayesinde kondukları alanlarda yeni yerleşim birimlerinin oluşmasını sağlamışlardır. Böylece Osmanlı ülkesinin şen ve abad olmasına katkı sunmuşlardır.

Sonuç

Hacı Bektaş Veli’nin barış felsefesini kendilerine ilke edinen Bektaşî Babaları, Osmanlı Devleti’nin ilk yıllarından

⁷⁵Çevgan: Cirit oyununda atlıların birbirine attıkları değnek yada ucu eğri değnek, baston anlamındadır. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi, Ankara 2010, s. 178.

⁷⁶*Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 3, 2. Kitap, s. 455-456.

⁷⁷*Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 3, 2. Kitap, s. 456.

⁷⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler”, s. 293.

itibaren tekkeler açmışlardır. Bu doğrultuda bugünkü Bulgaristan coğrafyasında kurulan Bektaşî tekkeleri de ilk inşa edilen tekkeler arasındadır. Bektaşî babaları, benimsedikleri hoş görü ve istimâlet politikaları sayesinde inanç ayrımı yapmaksızın tüm vatandaşların gönüllerini kazanmışlardır. Bir nevi Osmanlı Devleti'nin temsilcisi konumunda olan Bektaşî şeyh ve dervişler, Bulgaristan'daki Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesinde önemli katkı sunmuşlardır. Yararlılıkları görülen bu tekkelere, devlet tarafından vergi muafiyeti sağlanarak, çeşitli araziler temlik edilmiştir. Bulgaristan'daki Bektaşî tekkeleri, bünyelerinde bulunan ekonomik faktörleri 1826 yılına kadar aktif olarak işleyebilmiştir. 1826'da tüm Osmanlı coğrafyasında Bektaşîliğin yasaklanmasıyla birlikte Bulgaristan'daki Bektaşî tekkeleri de kapatılarak buradaki faaliyetlerine son verilmiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

AE. III. Ahmet Dosya No:69 Gömlek No: 6923.

AE. III. Mustafa Dosya No: 288 Gömlek No: 23083.

Cevdet Evkaf Dosya No:152 Gömlek No: 7562.

Cevdet Evkaf Dosya No: 401 Gömlek No: 20343.

Cevdet Evkaf Dosya No: 416 Gömlek No: 21080.

Cevdet Evkaf Dosya No: 386 Gömlek No: 19573.

Cevdet Evkaf Dosya No:214 Gömlek No: 10691.

Cevdet Evkaf Dosya No: 353 Gömlek No: 17908.

10 Numaralı Özi-Silistre Ahkâm Defteri Sayfa No: 79.

10 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri Hüküm No: 1040.

11 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri Hüküm No: 633.

TD 370, Sayfa No: 523.

TD 50, Sayfa No: 134.

TD 77, Sayfa No: 509.

b. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşivi

TKGM TADB TTD 562 Sayfa No: 7.

TKGM TADB TTD 559, Sayfa No:113.

TKGM TADB TTD 572 Sayfa No: 51, 52, 53.

c. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA Defter No:660 Sayfa No: 83.

VGMA Defter No:263 Sayfa No:175.

2. Tetkik Eserler

Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, Mualim Ahmet Halim Kitaphanesi, İstanbul 1932

Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Hazırlayan: Nihal Atsız, MEB, İstanbul 1970.

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, S.2, Ankara 1942.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *1530 Tarihli TT 370 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rumeli Defteri*, Ankara 2001.

Celep, Halil, *Bulgaristan'da Tekkeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Çibik, Tuba Hatipler, *Balkanlar'daki Bektaşî Tekkelerinin Enerji Verimliliği Açısından Değerlendirilmesi: Harabati Baba Dergâhı Örneği*, Trakya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2014.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi, Ankara 2010.

Doğanbaş, Muzaffer, *Koyun Baba Velâyetnamesi*, Dört Kapı Yayınları, İstanbul 2015.

- Değerli, Ayşe- Temel, Eşref- Şahin, Bekir, *Vesâik-i Bektaşîyan*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015.
- Engin, Refik, “Bir Madalyon Bir Tarih Ali Koç Baba ve Yaşayan Erkânı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, S.31, 2004.
- Eyice, Semavi, “Varna ile Balçık Arasında Akyazılı Sultan Tekkesi”, *Belleten*, C.XXXI, S.124, Ankara 1967.
- Fazıl, Müstecib H., *Dobruca ve Türkler*, Emel Basımevi, Kösence 1940.
- Güzel, Abdurrahman, *Abdal Musa Velayetnamesi*, TTK, Ankara 1999.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't- Tevârih V*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Cilt: 3, 2. Kitap- 5.Cilt- 2. Kitap, YKY, İstanbul 2005.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 2013.
- İnbaşı, Mehmet, “Balkanlar’da Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti”, *Türkler*, C.IX, Ankara 2002, s.154-164.
- Kayapınar, Ayşe- Kayapınar, Levent, “Balkanlar’da Karıştırılan İki Bektaşî Zaviyesi: XV- XVI. Yüzyıllarda Osman Baba ve Otman Baba Tekkeleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, S.55, 2010.
- Kırkların Rumeli’ni Fethi*, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, Eser Kayıt No. 1825.
- Kiel, Machiel, “Niğbolu”, *D.İ.A.*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.87-89.
- Kiel, Machiel, “Eski Osmanlı Mimarisinin Bir Yapıtı Kalugerovo- NovoZagora’daki Kıdemli Baba Sultan Bektaşî

- Tekkesi”, *Belleten*, C. XXXV, S. 137, Ankara Ocak 1971.
- Kökel, Coşkun, “Bulgaristan’da Yaşayan Alevilik ve Bektaşilik Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.43, 2007.
- Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, TTK, Ankara 1991.
- Maden, Fahri, *Bektaş Tekkelerinin Kapatılması(1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*, TTK, Ankara 2013.
- Mikov, Lyubomir, *Bulgaristan’da Alevi-Bektaş Kültürü*, Çeviri: OrlinSabev, Kitap Yayınevi, 2008.
- Noyan, Bedri, *Demir Baba Vilâyetnamesi*, Can Yayınları, İstanbul 1976.
- Ozak, El-Hac Muzaffer, *Ziynet-ül Kulüb Ayrıca Aşkî Divanı, Salah Bilici Kitabevi Yayınları*, İstanbul 1973.
- Rodoplu, Fatma, “Türklerin Balkanlar’daki Manevî Nüfuzu Olan Şeyh ve Dervişlerin Önemi: Demir Baba Örneği”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C.II, S.2, Aralık 2013.
- Saygı, Hakkı, *Türklerin Balkanlar’a Geçiş ve Alevi-Bektaş Zümreler*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- Sabev, Orlin, “Bulgaristan Bektaş Tekkelerinden Bir Örnek: Vranikon Hafız Baba Tekkesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.57, 2011.
- Saygı, Hakkı, *Otman Baba ve Velayetnamesi*, Saygı Yayınları, İstanbul 1996.
- Şahin, Haşim, “Otman Baba”, *D.İ.A.*, C.XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.6-8.
- Tanman, M. Baha, “Demir Baba Tekkesi”, *D.İ.A.*, C.IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s.150-151.

Ulutaş, Selcen Özyurt, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Alevi- Bektaşî Toplulukların Oluşumu ve Merkezi Yönetim İle İlişkileri (Sivas- Dobruca Örneğinde Karşılaştırılmalı İncelenmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, TTK, Ankara 1988.

Yılmaz, Gülay, “Bektaşîlik ve İstanbul’daki Bektaşî Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.47, 2015.

Yılmaz, Hacı – Kökel, Coşkun, “Ali Koç Baba Ocağı İle İlgili Kısa Bir Değerlendirme ve İki Yeni Şecere”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, S.36, 2005.

3. Sözlü Kaynaklar

Tübitak Proje Adı: *Aleviliğin Ortak Referanslarının Belirlenmesi (AORB-P)*, (Yürütücü: Rıza Yıldırım), *Kırıkkale Hasandede Haşim Demirhan, Kaset 3*.

AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN SAMOKOV'DAKİ TEŞKİLATLANMA VE ÇALIŞMALARI

*Organization and Work of the American Board Missionaries in
Samokov*

Gülbadi Alan* & Mehtap Dinçer**

Özet: Amerikan Board'ın Balkanlar'daki çalışmaları, Edirne'nin batısından başlayarak bugünkü Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk'u içine alan bir bölgede tesis edilmiş olan *Avrupa Türkiye Misyonu* çerçevesinde yürütülmüştür. Burada Amerikan Board'un ilk teşkilatlanması, Cyrus Hamlin'in 1857 yılında bölgeyi ziyaretinin ardından başlamıştır. Ziyaretinin sonucu Hamlin'in bölgeyle ilgili yazmış olduğu rapor, birçok dilin konuşulduğu, birçok dinden ve ırktan milletlerin bulunduğu bir çalışma alanına işaret etmiştir. Bölgede Board'ın yürüttüğü faaliyetleri, tarihi olarak iki dönem halinde incelemek mümkündür. Birinci dönem Cyrus Hamlin'in bölgeyi ziyaret tarihi olan 1857 yılından, istasyonun kuruluş tarihi olan 1871 yılına kadar geçen süredir. İkinci dönem ise 1871 yılı sonrasındır. Amerikan Board tarafından Avrupa Türkiye Misyonu'nda esas itibarıyla dört ana istasyon tesis edilmiş ve misyon bu istasyonlar vasıtasıyla yönlendirilmiştir. Bunlar Bulgaristan'da bulunan Samokov ve Filibe ile Makedonya bölgesinde bulunan Manastır ve Selanik olarak tespit edilmiştir. Bölgedeki önemli istasyonlardan biri olan Samokov, Bulgaristan'ın küçük şehirlerinden biridir ve Sofya'nın güneyinde Makedonya sınırına yakın bir yerde bulunmaktadır. Şehrin Hristiyan halkı Rum kilisesine bağlıdır. Ayrıca Müslümanlar, Çingeneler ve bir miktar da ticaretle meşgul olan Yahudilerin yaşadığı Samokov şehri, nüfusunu oluşturan toplumlar bakımından oldukça renkli bir tablo teşkil etmektedir. Çalışmamızda hem bulunduğu coğrafi konum itibarıyla önemli bir mevkide bulunan hem de bünyesinde barındırdığı nüfus itibarıyla çeşitlilik arz eden Samokov istasyonunda Amerikan Board tarafından yürütülen çalışmalar irdelenecek ve bu çalışmaların bölge üzerindeki etkileri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve örgütün kendi belgeleri ışığında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Samokov, Amerikan Board, Misyoner

* (Prof. Dr.), Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kayseri/Türkiye, e-mail: gulbadi.alan@gmail.com

** (Arş. Gör./ Doktora Öğrencisi), Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kayseri/Türkiye.

Abstract: The American Board's work in the Balkans has carried out in the framework of the European Turkey Mission that it has been established in the region including the west of Edirne, the present-day Bulgaria, Macedonia and Albania. The first organization of the American Board in this region began after the visit of Cyrus Hamlin to the region in 1857. The report written by Hamlin after his visit to the region, have pointed to a working area where many languages are spoken, members of different religions and nationalities are inhabited. It is possible to examine activities carried by the American Board in the region in two episodes historically. The first period covers the years between 1857 when Cyrus Hamlin visited the region and 1871 that is the date of establishment of the station. The second period began in 1871. Essentially four main stations have been installed by the American Board in the European Turkey Mission and the Mission has been guided through these stations. These were identified as Samokov and Plovdiv located in Bulgaria and Monastery and Thessaloniki located in Macedonia. Samokov, one of the most important stations in the region, is one of the smaller towns of Bulgaria and is located in the south of Sofia, close to the border with Macedonia. Christian population of the city is connected to the Greek Church. In addition, the city of Samokov where Muslims, Gypsies and and also some Jews engaged in trades lived in, poses quite a colorful table in terms of the communities that make up the population. In our paper, studies conducted by the American Board in Samokov station where both is located in an important geographical location, but also acts as diverse as the population that incorporates, will be examined and impact of these studies will be discussed in detail in the light of documents of the Prime Ministry Ottoman Archives and the American Board's own documents.

Keywords: Samokov, American Board, Missionary

Giriş

Edirne'nin batısından başlayarak bugünkü Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk'u içine alan bir bölgede tesis edilmiş olan *Avrupa Türkiyesi Misyonu*'nda¹, Amerikan Board tarafından merkez *istasyon* anlamında ilk teşkilatlanmaların oluşturulması, henüz bölgede çalışmalar bilinen adıyla başlatılmadan önce, Cyrus Hamlin'in 1857

¹ Amerikan Board'ın *Avrupa Türkiyesi Misyonu*'ndaki çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, TTK Yayınları, Ankara 2015.

yılında bölgeyi ziyaretinin ardından başlatılmıştır. Ziyaretinin sonucunda Hamlin'in bölgeyle ilgili yazmış olduğu rapor, birçok dilin konuşulduğu ve birçok dinden ve ırktan milletlerin bulunduğu bir çalışma alanına işaret etmiştir. Ancak Amerikan Board misyonerlerinin bölge hakkında sahip oldukları bilgilerin temeli daha erken tarihlerde, 1834 yılında bölgeye bir araştırma ve inceleme gezisi düzenleyen Harrison G. O. Dwight ve William Schauffler tarafından oluşturulmuştur. Bölgenin yerli halkı Bulgarlar arasındaki çalışmalar, İzmir'deki Amerikan Board matbaasında 1840'da Yeni Ahit'in Bulgarca basılması ile başlamıştır. Bu ilişkiler misyoner Elias Riggs'in İngilizce konuşanların Bulgarca öğrenmesine yardımcı olmak amacıyla 1847'de Bulgarca gramer kitabı hazırlamasıyla devam etmiştir. Ancak basılan dinî kitapların satışı oldukça iyi olmasına rağmen, Amerikan Board Bulgaristan'da neredeyse 20 yıla yakın kalıcı bir istasyon kuramamıştır.

Bu çalışmaların hemen ardından 1850 yılında, şehirdeki Yahudilerin durumları hakkında bilgi edinmek için Amerikan Protestan misyonerleri tarafından Selanik'te bir araştırma yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda Amerikan Board'ın çalışmaları için bir istasyon kurulmuştur. Bu istasyonda çalışmaların özellikle Yahudiler arasında yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Amerikan misyonerleri tarafından, Yahudiler haricinde bu şehirde yürütülen çalışmalarda başka bir etnik gruba ulaşma gibi bir niyet sergilenmemiştir. Ancak şehirdeki olumsuz şartlar istasyonun İzmir'e taşınmasına sebep olmuştur.²

Balkanlar'daki bu gelişmeleri dikkatlice inceleyen Amerikan Board yetkilileri, bölgede başlatılacak çalışmaların tek başına üstesinden gelebileceklerinden emin olamamışlardır. Çünkü bu topraklar, 19. yüzyılda devletlerarası ilişkilerde birçok ülkenin çıkarlarının kesiştiği stratejik bir öneme sahip olmuştur. Ayrıca Amerikan Board

² James L. Barton, *Daybreak in Turkey*, The Pilgrim Press, New York-Chicago-Boston 1908, s.140.

misyonerleri, bölgede güçlü bir Ortodoks hiyerarşisi hâkimiyetinin varlığını fark etmişlerdir. Her iki noktadan da bakıldığında başta Rusya olmak üzere batının güçlü devletlerinin tepkileriyle mücadele etmek zorunda kalacaklarını anlamışlardır. Bu kadar büyük bir sorumluluğun altına tek başına girmek istemeyen Amerikan Board misyonerleri, o dönemlerde bölgede çalışma hevesinde olan başka bir Amerikan misyoner örgütü, *Methodist Episcopal Mission*'a bölgede ortak çalışmayı önermiştir. Önerinin kabul edilmesiyle birlikte Balkanlar bölgesi iki Amerikan misyoner örgütü arasında paylaşılmış ve bu paylaşımında Tuna nehrinin (Balkan dağlarının) kuzeyi Methodistlere, güneyi ise Amerikan Board'a bırakılmıştır. Methodistler 1857 yılında Balkanlar'ın kuzeyinde Şumnu ve *Karadeniz* sahillerinde yer alan Varna'ya ilk misyonerlerini göndermişlerdir.³

Aynı dönemde Amerikan Board da bölgede misyonerlik çalışmalarını başlatmıştır. Bunda en büyük katkıyı Cyrus Hamlin sağlamıştır. Hamlin, Amerikan Board yetkililerine, Balkanlar'a çok önem vermesi ve burada çalışmalar yapılması yönünde, baskılarda bulunmuştur. Hamlin'in bu konuda ısrarlı davranmasının nedeni, Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren Amerikan Protestan misyoner örgütlerine yardımcı olmak amacıyla kurulan *London Mission Aid Society*'nin başkanı Shaftesbury Earl'ün 1856 yılında kendisine yazdığı bir mektubunda kaydettiği ifadeleri olmuştur. Earl mektubunda; *Bulgaristan'ın misyoner faaliyetleri açısından çok verimli bir alan olacağına inandığını* belirterek, bu yönde başlatılacak çalışmalara sonuna kadar destek vereceğini vaat etmiştir.⁴ Amerikan

³ Ömer Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, ASAM Yayınları, Ankara 2002, s.106. Kocabaşoğlu, Varna yerine Tırnova'da ilk çalışmaların başladığını belirtmektedir. Uygur Kocabaşoğlu, "IXI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTK Yayınları, Ankara 1994, s.41.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Florence A. Fensham, Mary I. Lyman, H. B. Humphrey, *A Modern Crusade in the Turkish Empire*, Published by

Board örgütü adına 1858 yılında misyoner Mr. Morse Edirne’de çalışmalar başlatmak için buraya gönderilmiş ve yerleşmiştir.⁵ Takip eden yıl bölgeye daha çok personel gönderilmiş ve bunlar Eski Zagra ve Filibe’de istasyonlar açmışlardır.

1. Amerikan Board’ın Avrupa Türkiye’si Misyonu ve Samokov’daki Teşkilatlanması

Tarihin her döneminde, sınırları dâhilinde birçok dilin konuşulduğu, farklı ırktan ve dinden toplulukların yaşadığı ve bulunduğu coğrafi mevki itibariyle birçok ülke için oldukça büyük jeopolitik önem taşımış olan Balkanlar, Amerikalı Metodist misyonerlerin ardından Amerikan Board misyonerleri tarafından da işgal edilmiş ve burada Protestanlık adına misyonerlik çalışmaları öncelikle Edirne, Sofya, Eski Zagra, Filibe ve Samokov’da başlatılmıştır.

İlk adım, *Avrupa Türkiye’si Misyonu*’na ait sahaya sınır olan Edirne şehrinde 1857 yılında bir merkez istasyonu oluşturulmasıyla atılmıştır. Edirne istasyonu sahip olduğu coğrafi konum dolayısıyla bölgede zamanla açılacak olan istasyonlar için aynı zamanda bir köprü ve öncü vazifesi görmüştür. C. F. Morse, teşkilatlanma amaçlı ilk Amerikan Board misyoneri olarak Edirne’de faaliyete başlamıştır. Kısa süre sonra Theodore L. Byington, William W. Meniam, James F. Clark ve Henry B. Haskell eşleriyle birlikte misyonu takviye amaçlı olarak Morse’ye katılmışlardır.

Theodore L. Byington, Bulgaristan’da bölgede yürütülen çalışmaların kurucusu ve lideri olarak tanınmıştır.⁶ Bununla birlikte misyonun ikinci istasyonu olarak Filibe şehrinde de çalışmalar başlatılmıştır. Bölgede çok sayıda Müslüman’ın bulunması nedeniyle onlar da Amerikan Board

Woman’s Board of Missions of the Interior, Chicago 1908, s.85; Uygur Kocabaşoğlu, a.g.m, s.540-541.

⁵ Samuel Colcord Bartlett, *Historical Sketches of the Missions of the American Board in Turkey*, Boston 1876, s.27.

⁶ David Brewer Eddy, *What Next In Turkey, Glimpses of the American Board’s Work in the Near East*, Boston 1913, s.212.

misyonerlerinin hedef kitlesine dâhil edilmişler ve bunun neticesinde Board yetkilileri, *Avrupa Türkiyesi Misyonu*'ndaki istasyonlarda görevli birer misyonerin Türkçe öğrenmesine karar vermiştir.⁷

Batı Türkiye Misyonu'na bağlı olarak Filibe, Eski Zagra, Sofya, Samokov, Bansko, Yanbolu, Meriçleri gibi merkezlerde 10 civarında Amerikalı misyonerin eşliğinde yürütülen çalışmalarda ilk olarak Bulgarca'ya İncil tercümeleri başlatılmıştır. Tercüme işini Elias Riggs ve Dr. Albert S. Long üstlenmiştir. Çalışmalar okul kitapları ve gazete yayınlarıyla devam ettirilmiştir.⁸ Filibe, Eski Zağra ve Samokov'da okullar açılmış, ancak bu okullara yerli halk fazla ilgi göstermemiştir. Buna rağmen Amerikan Board misyonerleri çalışmaları devam ettirmekte ısrarlı olmuşlar, Balkanlar'da yürütülen çalışmaları ayrı bir misyon olarak örgütleyip faaliyetlerini hızlandırmayı planlamışlardır. Plan doğrultusunda, 31 Temmuz 1871 tarihinde⁹ Eski Zagra'da yapılan toplantıda alınan karar gereği, Balkanlar'da yürütülen Amerikan Board faaliyetleri, *Batı Türkiye Misyonu*'ndan ayrılarak *Avrupa Türkiyesi Misyonu* adıyla yeniden teşkilatlandırılmıştır.¹⁰

Bölgede Amerikan Protestan misyonerlerinin yürüttüğü faaliyetlerin, yukarıdaki gelişmeler dikkate alınarak, iki devre halinde incelenmesinin, daha sağlıklı bilgilere ulaşma açısından doğru olacağı düşünülmüştür. Bu çerçevede bölgede Amerikan Protestan misyonerlerinin çalışmaları iki dönem halinde ele alınmış ve eğitim çalışmaları adına tespit edilmiş olan gelişmeler, her dönemin özelliklerine göre değerlendirilmiştir. Birinci dönem Cyrus Hamlin'in bölgeyi ziyaret tarihi olan 1857 yılından, istasyonun kuruluş tarihi olan 1871 yılına kadar geçen süredir. İkinci dönem ise 1871 yılı sonrasındır.

⁷ Ömer Turan, *a.g.e.*, s.107.

⁸ Florence A. Fensham, *a.g.e.*, s.85.

⁹ Bazı yerlerde bu tarih 30 Haziran 1871 olarak verilmiştir. David Brewer Eddy, *a.g.e.*, s.213.

¹⁰ Samuel Colcord Bartlett, *a.g.e.*, s.27.

Avrupa Türkiyesi Misyonu'nda zaman zaman merkez istasyon konumunda olup daha sonra tekrar dış istasyon haline getirilen yerlerin dışında esas itibariyle 4 ana istasyon tesis edilmiş ve misyon, bu istasyonlar vasıtasıyla yönlendirilmiştir. Bunlar Bulgaristan'da bulunan Samokov ve Filibe ile Makedonya bölgesinde bulunan Manastır ve Selanik olarak tespit edilmiştir.

İlk dönem (1857-1871), bölgede Amerikan Protestan misyonierlerinin çalışmalarına kolaylık sağlayacak alt yapı çalışmalarını oluşturmaya yönelik faaliyetlerin yoğun olduğu bir dönem olmuştur. Yürütülen çalışmalarla gerekli altyapı hazırlıklarının tamamlanmasının ardından hızlı bir yayılma süreci başlatmak isteyen Amerikan Board misyonierleri, bu bölgede ilk dönemde pek de iyi sonuçlar elde edememiştir. Bunun nedeni yerli halkın Protestanlığa karşı sıcak bakmaması ve halkın Amerikan Board misyonierlerine karşı cephe alması olarak tespit edilmiştir. Kaydedilen iki sebepten dolayı yaşanan kargaşa ortamı içerisinde Amerikan Board misyonierlerinden Mr. Meniam'ın 1862 yılında vurulup öldürülmesi ve hemen ardından eşinin de aynı şekilde hayatını kaybetmesi, örgüt idarecilerini bölgedeki çalışmalar konusunda bir takım önlemler almaya zorlamış ve neticede bölgede Amerikan Board adına yürütülen çalışmaların azaltılmasına karar verilmiştir.¹¹

İkinci dönemin başlangıç yılı olan 1871'de, bölgede ilk Protestan kilise Makedonya sınırları içinde yer alan Bansko'da kurulmuştur. Aslında 1867 yılında Filibe'de açılan fakat daha sonra faaliyetlerini durdurmak zorunda kalan Protestan kilisesi bu alandaki faaliyetlerin öncüsü olarak kabul edilmiştir.¹² Birincisi başarısız, ikincisi başarılı bu iki adımın ardından 1875 yılında Bulgar Protestan Cemaati oluşturulmuştur. Böylece misyon bölgesi içinde halkın

¹¹ William E. Strong, *The Story of The American Board (An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Missions)*, The Pilgrim Press, Boston, New York, Chicago 1910, s.212.

¹² David Brewer Eddy, *a.g.e.*, s.214.

Protestanlık adına bilgilendirilmesini sağlayacak olan yayın malzemelerinin dağıtımını sağlayacak bir topluluk ortaya çıkmıştır. Bölgede bu tür faaliyetlerle ikinci dönem itibarıyla başlatılan çalışmalarda zaman zaman bölgenin içine düştüğü siyasî kargaşalıklardan dolayı dalgalanmalar olsa da temelde ilk döneme göre teşkilatlanma başta olmak üzere din, eğitim vb. alanlarda hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Mesela ilk dönem örgütün teşkilatlanması, bugünkü Bulgaristan sınırları içinde yer alan şehirler etrafında oluşturulmaya çalışılırken, daha sonraki dönemlerde Manastır ve Selanik şehirleri de dikkate alınmaya başlanmıştır. Yine de *Avrupa Türkiyesi Misyonu* içerisinde yürütülen faaliyetler, diğer misyon bölgelerinde yürütülen çalışmalar kadar düzenli olmamış ve süreklilik gösterememiştir. Bunun sebebi, bölge içinde yer alan bir takım yerleşim merkezlerindeki siyasî gelişmelerin buradaki çalışmaları fazlaca olumsuz yönde etkilemiş olmasıdır.¹³ Bu tür siyasî olayların ilki, misyonun kuruluşundan henüz 6 yıl sonra başlayan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. Savaşın bölgedeki olumsuz etkileri, Amerikan Board misyonerlerinin çalışmalarının aksamasına neden olmuştur. Savaşın bölgedeki korkuyu artırmasıyla birlikte, insanlar dağlara çıkmaya başlamıştır. Yaşananlardan Eski Zagra zarar görmüş, Samokov da tehdit altına girmiştir. Eski Zagra'da misyonerler bütün mallarını kaybederken, Samokov'da Osmanlı memurlarının koruması sayesinde bundan kendilerini koruyabilmişlerdir.¹⁴

Ancak savaşın bitişinin ardından Avrupa Türkiyesi Misyonu'nda 1877-1887 yılları arasında misyonerler Bulgarlar arasında çalışmalarını oldukça ileri seviyelere ulaştırmışlardır. Çalışmalarda yerli yardımcıları ve gelişmiş bir Bulgar Protestan topluluğu misyonerlere büyük yardımlarda bulunmuşlardır. Ancak hala misyonerler için baştan beri bölgedeki çalışmalarında önlerine engel olarak çıkan iki büyük tehlike varlığını korumaktadır. Birincisi

¹³ David Brewer Eddy, *a.g.e.*, s.390.

¹⁴ David Brewer Eddy, *a.g.e.*, s.214.

Bulgarların kendi kiliselerine aşırı derecede bağlı olması, ikincisi de yine Bulgarların bağımsızlıklarını kazanma girişimleridir. Bunlara bağlı olarak bölgede 1885 yılından itibaren Bulgar isyanları ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde Filibe'deki Amerikan Board çalışmaları bir süre durdurulmuştur.

Uzun süre milliyetçi Bulgar isyanlarıyla mücadele eden Amerikan Protestan misyonerleri, bunun olumsuz etkilerini üzerlerinden atamadan, 1897 yılında patlak veren Osmanlı-Yunan Deniz Savaşı'nın ortaya çıkardığı olumsuzluklarla karşı karşıya gelmişler ve mücadelelerini savaşın ortaya çıkardığı kargaşalıklara karşı yürütmeye başlamışlardır. Savaşın başlaması ile Selanik ve Manastır siyasetin faaliyet merkezi haline gelmiş ve bu olay misyonerlerin çalışmalarını yeniden aksatmıştır. Zaten savaşın ardından bölge siyasî istikrarı bir türlü yakalayamamış, 1908 Bosna-Hersek'in ilhakı, ardından patlak veren Balkan Savaşları ve hemen ardından Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, bölgedeki çalışmaları Amerikan Protestan misyonerleri adına olumsuz etkilemiştir.

Bütün bu kargaşalıklar, gelişmeler, yaşanan olumsuzluklar içinde misyon bölgesi, zaman zaman sayısı değişse de, genelde 4 istasyon etrafında teşkilatlandırılmış ve çalışmalar bu çerçevede yürütülmüştür. Birinci Dünya Savaşı sonunda, Osmanlı Devleti'nin bölgede büyük toprak kayıplarına uğramasıyla birlikte *Avrupa Türkiyesi Misyonu*, yerini *Balkan Misyonu*'na bırakmıştır.¹⁵ Bu değişikliklere rağmen, Amerikan Board tarafından bölge içinde Samokov'da önemli bir merkez istasyon olarak çalışmalar yürütülmeye devam etmiştir.

¹⁵ Amerikan Board'ın kayıtlarında bu tarihten sonra bütün kayıtlar *Balkan Misyonu* adıyla kayda geçmiştir. *Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM)*, Unit 5, Item: (ABC 16.9.3), Reel 505, No:268; Reel 506, No:163, 168, 169, 172 numaralı belgeler buna birkaç örnek teşkil etmektedir. David Brewer Eddy, *a.g.e.*, s.112.

Bölgedeki önemli istasyonlardan biri olan Samokov, Bulgaristan'ın en küçük şehirleri arasında yer almıştır. Sofya'nın güneyinde ve Makedonya sınırına yakın bir yerde bulunan şehrin Hristiyan halkının Rum kilisesine bağlı olduğu, ayıca şehirde Müslümanlar, Çingeneler ve bir miktar da ticaretle meşgul olan Yahudilerin yaşadığı tespit edilmiştir. Bünyesinde barındırdığı topluluklar bakımından oldukça renkli bir tablo oluşturan Samokov'un, 20. yüzyılın başlarında ancak 8-10 bin civarında bir nüfusa sahip olduğu Amerikan Board kayıtlarında yer almıştır.

Amerikan Board misyonerlerinin buradaki çalışmalarının en önemli özelliği, genelde çalışma merkezi haline getirilen yerleşim yerlerinde ilk önce dinî alanda faaliyetler yürütülmeye önem verilmiş olmasına rağmen, önceliğin eğitim alanındaki çalışmalara verilmiş olmasıdır. Samokov'da, 1867¹⁶ yılında henüz Sofya merkez istasyonuna bağlı bir dış istasyon olarak *Batı Türkiye Misyonu* sınırları içinde çalışmalar başlatıldığında, bir yerli yardımcı çalışanın bile bulunmadığı dönemde, 3 öğrenciye eğitim vermeye başlanmıştır. Dinî alandaki çalışmalar ancak bir yıl sonra başlatılmıştır. Dinî çalışmalarla beraber şehir, bir dış istasyon olarak 1868 yılında Eski Zagra istasyonuna bağlanmıştır. Nitekim 1869 yılında Amerikan Board'ın bir merkez istasyonu haline getirilmiş ve ilk dış istasyonu Bansko buraya bağlanmıştır. Samokov'un teşkilatlanmasındaki bu zayıflık, 1871 yılından sonra istasyona bağlanan yeni dış istasyonlar ile giderilmeye çalışılmıştır. Hatta şehrin Makedonya sınırına yakın olması nedeniyle her iki tarafta oluşturulmuş olan dış istasyonlarla hem teşkilat yapısı hem de üzerinde çalışmalar yürütülen topluluk oldukça karmaşık bir hal almıştır.

Samokov istasyonuna bağlı dış istasyonlardan Sofya, henüz Samokov istasyonu kurulmadan önce tesis edilmiştir.

¹⁶ Tarih konusunda kaynaklar arasında çelişkili bilgiler yer almıştır. Bazı kaynaklar 1868, bazı kaynaklar da 1867 olarak kaydetmişlerdir. Bu farklılık, Amerikan Board belgelerinde Samokov'la ilgili ilk bilgilerin vermeye başlandığı tarihin 1867, dış istasyon haline getiriliş tarihinin 1868 olarak verilmesinden kaynaklanmıştır.

Ancak burası 1876 yılında Samokov merkez istasyonuna bağlanmıştır. İstasyona bağlı dış istasyonların çoğunluğunun Bulgaristan'da olmasına rağmen Makedonya bölgesinde bulunan dış istasyonlar da göz ardı edilemeyecek kadar önemli yerler olmuşlardır. Bunlar Banya, Elesnica (Elesnitza), Yakaroda, Mahomia¹⁷ ve Grummen? dış istasyonları olarak tespit edilmiştir. Samokov'a bağlı olarak faaliyet gösteren dış istasyon sayısı zaman zaman 15'e ulaşmıştır. 1909 yılına ait Amerikan Board verilerine göre Samokov'un çalışma alanında toplam 365 bin kişilik bir nüfusun yaşamakta olduğu tespit edilmiştir.

Samokov'un da içinde bulunduğu Bulgaristan bölgesinde yürütülen çalışmalar zaman zaman büyük tehlikeler yaşamıştır. Bu tehlikelerden en fazla etkilenen istasyonlardan biri olan Samokov için değil, bütün *Avrupa Türkiyesi Misyonu* için bile büyük bir tehlike oluşturan gelişme, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olarak gösterilmiştir. Savaş esnasında bugünkü Bulgaristan'ın bulunduğu bölge oldukça karışmış ve Amerikan Board'ın Eski Zagra'daki teşkilatlanması tamamen yerle bir olmuştur. Buna rağmen Samokov istasyonu -özellikle Türk yöneticilerin de yardımlarıyla- ayakta kalabilmiştir.¹⁸ Savaş sonrasında Bulgaristan'a idarî olarak özerk bir statü verilmesiyle beraber, Amerikan Board adına bu bölgede, yeni bir dönem başlamıştır. Yeni dönemde bölgedeki Amerikan Board çalışmalarına yerli Hristiyanların yardımları ve yerli liderlerin sayılarının artması Amerikan Board'ın misyon bölgesindeki işlerini kolaylaştırmıştır. Bunun yanında Bulgar Protestan Cemiyeti'nin zamanla gelişerek daha işlevsel bir hal almasıyla birlikte Amerikan Protestan misyonerlerinin faaliyetleri daha etkili olmaya başlamıştır.¹⁹

Samokov istasyonuna bağlı olan dış istasyonlardan Mahomiya, Yakaroda, Banya ve Bansko 1895, Cuma

¹⁷ *Mekhomiya, Mehomia* olarak da kullanılmaktadır.

¹⁸ David Brewer Eddy, *a.g.e.*, s.214.

¹⁹ William E. Strong, *a.g.e.s.*, 390.

(Djuma), Grummen ve Elenica (Elesnitsa) 1896 yıllarında Selanik istasyonuna bağlanmışlardır. Aynı şekilde Manastır istasyonuna bağlı oluşturulmuş olan Kukuş, Murtino, Radoviç, Rakliş, Ustrumça, Üsküp, Kafadar ve Velusa 1895 ve Monospitovo ise 1896 yıllarında Selanik'e bağlı hale getirilmişlerdir. Kuruluş tarihleri 1895 yılı ve sonrası olarak verilen dış istasyonlar ise doğrudan Selanik istasyonuna bağlı olarak teşkil edilmiştir.

Bütün bunların neticesinde 20. yüzyılın başlarında *Avrupa Türkiyesi Misyonu*, bugün itibariyle üç farklı ülkenin sınırları içerisinde yer alan 7 istasyon çerçevesinde çalışmaların yürütüldüğü bir alan haline gelmiştir. Bu istasyonların ikisi Makedonya'da, ikisi Arnavutluk'ta ve üçü Bulgaristan'da yer almıştır.²⁰ Bu istasyonlardan Samokov ve ona bağlı oluşturulan dış istasyonların isim ve kuruluş tarihleri şöyle tespit edilmiştir²¹:

Samokov
Sofya (1862)
Samokov (1867)
Bansko (1869)
Banya (*Bulgaristan*) (1870)
Köstence (1874)
Köstendil (1875)
Tserova, Elesnica (Elesnitze) (1876)
Banya (*Makedonya*) (1877)
Panagürişte (1878)
Pirdop (1879)
Yakorit (Yakoruda), Mahomia, Grummen (1882)
Dubniçe (1884)
Zlatitsa, Nevreko (Gotse Delçev), Stope? (1885)
Cuma, İhtiman (1890)

²⁰ David Brewer Eddy, *a.g.e.*, s.103.

²¹ *PABCFM*, Reel 564, No:4, 6; Reel 565, No:11, 16, 30, 34, 38, 43; Reel 567, No:361, 362, 364, 365, 387, 394, 402, 424; Reel 572, No:25, 36, 75, 101, 125; Reel 576, No:298, 313, 340; Reel 582, No:46, 71.

Ludjene²² (1903)

Teşkilatlanma alanında Avrupa Türkiye Misyonu içinde gerek Batı Türkiye Misyonu'na bağlı olarak yürütülen çalışmalarda gerekse sonrasında çok büyük değişimler yaşanmıştır. İstikrar ancak 1909 yılında yakalanmıştır. İstikrarın sağlandığı bu yıl itibariyle Samokov istasyonunda yürütülen çalışmalara katkı sağlayan Amerikan Board misyonerleri şöyle tespit edilmiştir: Dr. James F. Clarke (Sofya), Rev. Robert Thomson ve eşi Mrs. Agnes C. Turner Thomson, Mr. John W. Baird ve eşi Mrs. Ellen Richardson Baird, Rev. Theodore T. Holway ve eşi Mrs. Elizabeth Hudson Holway, Rev. Leroy Farrington Ostrander ve eşi Mrs. Mary Hollis Roys Ostrander. Bunların haricinde Amerikan Board bünyesinde faaliyetlerini yürüten WBM tarafından desteklenmiş olan Miss E. C. Clarke (Sofya), WBMI tarafından desteklenmiş olan Miss E. T. Maltbie, Miss A. M. Baird ve Miss I. L. Abbott (Samokov)²³ da çalışmalara destek vermişlerdir.

Samokov istasyonuna 1908'in yani bir yıl öncesinin çalışanları olan J. P. Clarke (Sofya), Mrs. R. Thomson, Mrs. J. W. Baird ve Mrs. L. F. Ostrander ailesine Mrs. T. T. Holway katılmıştır. Kadın misyonunda ise Manastır'da görev yapan Miss H. L. Cole ile Miss M. M. Haskell bölgeden ayrılmıştır.²⁴

1911-1912 yılları bölge halkı için en zor günlerin yaşandığı dönemdir. Önce Balkanlar'daki Hristiyan halkın Osmanlıya karşı, daha sonra da buradaki Hristiyan devletlerin birbirlerine karşı toprak kazanmak için başladığı Balkan Savaşları'na rağmen, Amerikan Board misyonerleri bölgedeki çalışmalarını durdurmamışlardır. 1911 yılında bölgede Amerikan Board adına Mrs. Kennedy, Mrs. Erickson,

²² Bu isimle bir yerleşim yeri tespit edilememiştir. Ancak Slovenya'da *Ljubljana* isimli bir kasaba tespit edilmiştir. Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Latin_place_names_in_the_Balkans (e.t. 10.10.2007).

²³ *PABCFM*, Reel 506, No:126.

²⁴ *PABCFM*, Reel 506, No:132.

Mrs. W. P. Clarke, Mrs. Marsh, Mrs. H. C. Haskell, W. C. Cooper, Mrs. E. B. Haskell, Mrs. R. Thomson, Mrs. J. W. Baird, Mrs. T. T. Holway, J. F. Clarke; kadınlar şubesinden WBM adına Miss M. L. Matthews, Miss E. C. Clarke; WBMI adına Miss E. T. Maltbie, Miss Abbott, Miss A. M. Baird, Miss M. M. Haskell çalışmalarını sürdürmüşlerdir.²⁵

2. Avrupa Türkiye'si Misyonu ve Samokov'da Yürütülen Eğitim Çalışmaları

Misyon bölgesinde teşkilatlanmadaki gelişmelerle birlikte din, eğitim, yardım vs. gibi alanlarda çalışmalar devam ettirilmiştir. Bölgedeki eğitim çalışmaları, Amerikan Board örgütünün diğer misyon bölgelerinde yürütmüş olduğu faaliyetleriyle kıyaslandığında oldukça sönük kalmasına rağmen, *Avrupa Türkiye'si Misyonu*'nda en erken başlatılan faaliyetlerden birisi olmuştur. Avrupa Türkiye'si Misyonu içerisinde Amerikan Board'ın açtığı okulların en önemli özelliği, bu okullarda yetişen öğrencilerin ilerleyen yıllarda kendi milletlerinin Osmanlı Devleti bünyesinden ayrılarak bağımsızlıklarını kazanma yolunda verdikleri mücadelelere önderlik etmiş olan kişilerin yetiştiği merkezler olmasıdır. Bunun en güzel örneği Bulgaristan adına ortaya çıkan manzarada yaşanmıştır. Bulgaristan'ın en iyi devlet adamları ilk eğitimlerini Samokov'da faaliyet göstermiş olan Amerikan Board okulunda, yüksek seviyedeki eğitimini ise İstanbul'da faaliyet gösteren Robert Kolej'de almışlardır.

Eğitim alanındaki ilk kalıcı çalışmalar Eski Zagra'da bir kız, Filibe'de de *Ruhban Okulu* adıyla bir erkek okulunun açılmasıyla başlatılmıştır. Kız okulunun temeli, 1860 yılında 4 öğrenci ile eğitim çalışmalarının başlatılmasıyla Miss Mary Reynolds tarafından atılmıştır. Bu çalışma 1863 yılı Ocak ayında karı-koca Barbara ve Theodore Byington tarafından bir adım daha ileri götürülmüştür. Özellikle Barbara Byington, Bulgar kızlarını eğitmek ve buradan mezun olacak genç kızları, Bulgar milletinin yeni nesillerinin ruhlarını

²⁵ PABCFM, Reel 506, No:139.

yeniden şekillendirecek Protestan öğretmen ordusu haline getirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Bu çabanın sonucundadır ki, 4 öğrenciyle başlayan çalışmalar 10 yıl içinde 30 öğrenciye eğitim verme derecesine yükselmiştir. Okulun yakaladığı bu başarı, belirlenen hedeflere ulaşmanın da bir hayal olmadığını göstermiştir. Bunda en büyük katkıyı, elbette ki kurucusu olan Barbara Byington'un almış olduğu eğitim sağlamıştır.²⁶ Bir diğeri ise ders kitaplarının kaynağıdır. Okulda okutulan kitaplar, yine misyonerlerden Elias Riggs ve Albert S. Long tarafından hazırlanmış kitaplardan oluşturulmuştur.

Ancak okuldaki eğitimin Protestan mezhebine yönelik hizmetlerinin bölge halkının fazla hoşuna gitmemesinden dolayı aileler çocuklarını okuldan almaya başlamışlardır. Tepkiler sadece bununla sınırlı kalmamış ve bölge halkı Amerikan Protestan misyonerleri aleyhine faaliyetler içine girmişlerdir. 1867 yılında halkın aleyhteki tutumu, okula saldırılmasına kadar varınca, eğitim çalışmaları noktasında misyonerler çok zor bir karar aşamasına gelmiştir. Okul ya tamamen kapatılacak veya çalışma şartlarının daha rahat olduğu başka bir merkeze taşınacaktır.

Aynı dönemde Amerikan misyonerlerine karşı gösterilen tepkilerden nasibini alan bir başka okul da Filibe'de eğitim çalışmalarını yürüttün *Ruhban Okulu* olmuştur. Henüz 1860 yılında İngiltere'den gelen 300 Pound yardımla açılmış olan okul, 5 öğrenciye eğitim vererek Amerikan Board'ın bölgede yürüttüğü eğitim faaliyetleri içine dahil olmuştur. Ancak bölgede yerli halkın Amerikan Protestan misyonerleri aleyhine başlattıkları girişimler nedeniyle, ilerleyen yıllarda eğitim faaliyetlerine oturmuş bir

²⁶ Barbara Byington, *Mount Holyoke Female Seminary* adlı okuldan mezun olmuştur. Bu okul 1837 yılında Mary Lyon tarafından South Hadley'de kurulmuştur. Okulda bayan öğretmenler ve misyonerler yetiştirilmiştir. Barbara Reeves-Ellington, "A Vision of Mount Holyoke in the Ottoman Balkans: American Cultural Transfer, Bulgarian Nation-Building and Women's Educational Reform, 1858-1870", *Gender and History*, Vol.16, No:1, April 2004, s.146-171. (s.146)

düzen getirememiş ve dönem dönem çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır. Sonunda buradaki faaliyetlerini durdurmuştur. Kısa bir süre kapatılan her iki okul daha sonra Samokov'a taşınmış ve burada 1871 yılında biri *Samokov Girls' High School*, diğeri de *the Collegiate ve Theological Institute* adıyla yeniden faaliyetlerine başlamışlardır.²⁷ Bu iki kurumun ilave edilmesiyle birlikte Samokov istasyonundaki Amerikan misyonerlerinin eğitim kurumu sayısı önceden burada kurulmuş olan *Kindergarten* ile üçe çıkmıştır. Aslında bölgede, bir diğeri de Bulgaristan'da faaliyet gösteren iki *Kindergarten* faaliyet göstermiştir. Samokov'da yeniden açılan kız okulunu 1872 yılından itibaren Anna V. Mumford adlı Amerikan Board misyoneri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar idare etmiştir. Savaş sonunda okul yeni bir binaya taşınmıştır.²⁸

Samokov'da yürütülen eğitim çalışmaları, diğer istasyon merkezlerinden buraya taşınan eğitim kurumlarıyla büyük bir gelişme içine girmiş ve 20. yüzyılın başlarında, biri Sofya'da faaliyet gösteren 2 *kindergarten (anaokulu)*, erkek ve kız yatılı okulları, ruhban okulu ve 1898 yılında Samokov merkezde açılıp iki yıl sonra Sofya'ya taşınmış olan ve buradaki *kindergarten* binasına yerleşen yetimhane çerçevesinde yürütülmüştür. Daha sonraki yıllarda kiralık bir binada faaliyetlerine devam etmiştir. Yetimhanenin yeni merkezdeki idarecisi Miss Minnie C. Clark olmuştur. Burada eğitim alanındaki bir diğer dikkat çekici çalışma Amerikan Board misyonerleri tarafından bir öğretmenler kulübünün açılması olarak tespit edilmiştir. Kulüp, 1907 yılında Inez L. Abbott'un Samokov'a gelmesinin ardından burada bulunan

²⁷ *Sixty-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Presented at the Meeting Held at Salem, Massachusetts, October 3-6, 1871, Printed at the Riverside Press, Cambridge 1871, s.15.

²⁸ William E. Strong, *a.g.e.*, s.213; David Brewer Eddy, *a.g.e.*, s.109-111, 213; Florence A. Fensham, *a.g.e.*, s.85; Barbara Reeves-Ellington, *a.g.m.*, s.146; Ömer Turan, *a.g.e.*, s.111.

diğer misyonerlerin de desteğiyle eğitim işleriyle uğraşmakta olan kimselere ilham olması amacıyla oluşturulmuştur.²⁹

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan Board'ın Yakın Doğu ve Balkanlar'daki çalışmalarının genel küçülmesinin bir parçası olarak, Board 1920'lerin ortasında Samokov'daki okulları kapatmaya karar vermiş, ancak mezunlarının ve Bulgaristan'daki destekleyicilerinin itirazları, Amerikan Board'ı bu kurumları, Sofya Amerikan Okulları şeklinde kâr amacı gütmeyen bir şirkete dönüştürmeye itmiş ve bu kurumlar Sofya Amerikan Koleji olarak yeniden yapılandırılarak 1928 yılında yeniden açılmıştır.

Sofya Amerikan Koleji, İkinci Dünya Savaşı sırasında kapanmak zorunda kalmış ve 1947 yılında Bulgar hükümeti kampus binalarına el koymuştur. 1989 yılındaki siyasî değişiklikler, koleji yeniden açmak için bir fırsat yaratmış ve 1992 yılında, 50 yıllık bir aradan sonra, faaliyetine yeniden başlamıştır.³⁰

Avrupa Türkiye'si Misyonu genelinde Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde, Selanik vilayeti merkezinde iki Amerikan Protestan misyoner okulunun faaliyet gösterdiği kaydedilmiştir. Ayrıca vilayete bağlı Ustrumça'da 4 Amerikan okulunun açılmış olduğu, ancak hepsinin de buraya devam eden öğrencisi bulunmadığından dolayı kapanmış olduğu belirtilmiştir. Yine Razlık (Razlog)'ta 2'si öğretmensizlik nedeniyle kapanmış olan 5 okul ile Drama ve Vodine'de faaliyetine devam eden 1'er Amerikan okulu tespit edilmiştir. Vilayet dâhilinde faaliyet göstermiş olan bu okulların hepsinin de ortak özelliği, ruhsatsız olarak açılmış olmaları ve öğrencileri arasında Müslüman ailelerin çocuklarının bulunmaması olarak kaydedilmiştir. Bunların haricinde Amerikan Board adına faaliyetlerini yürüten dört ayrı merkezde dört okul kayıtlarda yer almıştır. Bu okulların

²⁹ PABCFM, Reel 506, No:129-130, 135-137, 143-145, 148-152. Florence A. Fensham, *a.g.e.*, s.87; Turan *a.g.e.*, s.111.

³⁰ http://www.acs.bg/Home/About_ACS/History.aspx (e.t. 10.10.2007)

ilk ikisi, Selanik vilayetinin Siroz sancağına bağlı Razlık kazasının Mahomia, Elesnitze, Yakorit ve Bansko karyelerinde faaliyetlerini yürüten, erkek ve kız çocuklara iptidai ve rüşti derecesinde eğitim veren okullardır. Mahomia, Elesnitze ve Yakorit'teki okulların tam olarak ne zaman eğitim hayatına başladığı belli olmamakla beraber, Bansko'daki okul 1880 (1296) yılında faaliyete başlamıştır. Her dört okul da Protestan cemaatinin birer haneyi ayın yapmak ve çocuklarını eğitmek için ruhsat almadan tahsis etmeleri sonucunda faaliyete geçmiştir. Okullarda eğitim gören öğrencilerin ağırlıklı olarak Bulgar Protestanlardan oluştuğu tespit edilmiştir.³¹

Amerikan Board'ın kendi belgelerine göre ise Avrupa Türkiyesi Misyonu'nda, eğitim alanındaki faaliyet yoğunluğunu, bölgede açılmış olan okulların sayısal gelişmelerini takip edebilmek için misyonun kuruluşundan son dönemine kadar geçen süre içerisinde oluşturulmuş olan okul ve buralarda eğitim almış öğrenci sayıları şöyle tespit edilmiştir:

Yıl	Ruhban Okulu/Kolej	Kız Okulu	Erkek Okulu	İlkokul	Öğrenci Sayısı
1860	1	-	-	-	5
1865	1	1	-	-	57
1870	-	1	-	1	40
1875	1	1	-	4	126
1880	1	2	-	17	714
1885	1	2	-	11	370
1890	1	2	1	16	668
1895	1	2	-	17	600
1900	1	2	1	20	655
1905	1	3	-	24	857
1909	1	1	1	22	788

Netice itibariyle Amerikan Board Protestan misyonerlerinin *Avrupa Türkiyesi Misyonu* içinde

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.MF., Belge No:5/20; Y.EE., Belge No:102/38.

yürüttükleri çalışmalar, diğer bölgelere kıyasla büyük bir gelişme göstermemişse de, kendi bölgesinde ve şartlarında değerlendirildiğinde, 1860 yılında 5 öğrenciye hizmet götüren bir çalışma çemberinden 1910 yılında 850'nin üzerinde öğrenciye hizmet veren bir noktaya ulaşmıştır. Bu aslında göz ardı edilemeyecek bir başarı olarak kaydedilmelidir.

Böyle önemli bir noktaya ulaşabilmek için *Avrupa Türkiyesi Misyonu*'nda eğitim alanındaki çalışmalarda, Samokov istasyonunun özel bir yeri olmuştur. Amerikan Board belgeleri incelendiğinde Samokov'da eğitim alanındaki gelişmeler yıllara göre aşağıdaki şekilde bir gelişme göstermiştir.³²

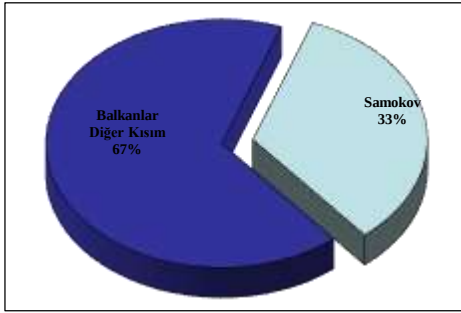
Yıl	Ruhban Okulu/Kolej	Kız Okulu	Erkek Okulu	İlkokul	Öğrenci Sayısı
1870	-	-	-	1	15
1875	1	1	-	1	53
1880	1	1	-	5	199
1885	1	1	-	4	205
1890	1	1	1	6	298
1895	1	1	-	1	146
1900	1	1	1	2	170
1905	1	1	-	3	226
1909	1	1	-	4	297

Balkanlar'ın genelinde yürütülen çalışmalarda, 1870-1909 yılları arasında Samokov'daki eğitim çalışmalarının yeri ve önemini anlayabilmek için, öğrencilerin sayısal verilerini kıyaslayıp %'delik grafiğinde gösterdiğimizde karşımıza şöyle bir manzara çıkmaktadır:

Yıl	Samokov	Balkanlar'ın Kısmı	Diğer	Balkanlar'ın Tamamı
1870	15	25		40

³² *PABCFM*, Reel 564, No:11; Reel 565, No:28; Reel 567, No:367, 368, 407; Reel 572, No:13, 91; Reel 576, No:289, 359, 423.

1875	53	73	126
1880	199	515	714
1885	205	165	370
1890	298	370	668
1895	146	454	600
1900	170	485	655
1905	226	631	857
1909	297	491	788

Sayısal veriler ve buna bağlı oluşturulan grafik incelendiğinde, Balkanlar'ın tamamında eğitim verilen öğrencilerin üçte birinin (% 33) Samokov'da eğitim aldığını görmekteyiz. İlk başlarda 4 istasyon, daha sonraki yıllarda 6 istasyon bünyesinde çalışmaların yürütüldüğü Balkanlar'daki bu oran Samokov'un bu istasyonlar içinde oldukça önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

3. Samokov'da Görev Yapan Amerikan Board Çalışanları

Amerikan Board'ın yürüttüğü faaliyetlerde görev yapan kişiler Amerikan vatandaşı misyonerler ve Osmanlı vatandaşı yerli yardımcılardan oluşmaktadır. Samokov'daki çalışmalar başladığı tarihten itibaren daima Amerikan Board misyonerleri tarafından, bölgedeki yerli yardımcılar tarafından verilen destekle yürütülmüştür. Amerikalı misyonerler istasyonda asıl işi yürütürken, okullarda

öğretmenlik yapmakla meşgul olurken, yerli yardımcılar genelde kiliselerde veya küçük ibadet yerlerinde vaizlik işlerini yürütmüşler, seyyar kitap satıcılığı yapmışlar veya İncil kadınları olarak görev yapmışlardır.

Amerikan Board'ın dış ülkelerde yürüttüğü bütün çalışmalar, atamış oldukları misyonerler vasıtasıyla yürütülmüştür. Bunun için de daima bir merkez istasyonda, buraya bağlı dış istasyonlarla birlikte verimli bir çalışma yürütülebilmesi için yerleşik görev yapacak en az iki misyoner ailesi, iki Amerikalı bayan misyonerin gerekli olduğu belirtilmiştir. Misyonerlerin sayıca dağılımı sırasında istasyonların kapsadığı alanların genişliği ayrıca önem arz etmiştir. Bunun için misyoner ataması yapılmadan önce hangi merkezlerin daha büyük, hangilerinin küçük olduğunun belirlenmesi yoluna gidilmiştir. Misyoner aileleri sadece merkez istasyonlarda bulunmak zorundadır. Dış istasyonlardaki çalışmalar ise görevlendirilen yerli çalışanlar ile yürütülmektedir.³³

Merkez istasyonlarda görevli Amerikalı misyonerlerin dış istasyonlara karşı en önemli sorumlulukları, düzenli olarak kendi istasyonlarına bağlı dış istasyonları ziyaret etmektir. Bu ziyaretler esnasında dış istasyonlarda misyonerler adına yürütülen çalışmaların denetlenmesi, buradaki Protestan cemaatinin sorunlarının dinlenmesi ve bu sorunlara mümkün derecede çözümler üretilmeye çalışılması, Protestan cemaatinin toplanarak onlara vaazlar verilmesi vb. misyonerlerin en temel görevleri arasında yer almıştır. Samokov istasyonunda görevli misyonerler her yıl düzenli olarak buraya bağlı dış istasyonları ziyaret etmeye çalışmışlardır. Ancak yaşanan olumsuz siyasî gelişmeler, doğal afetler veya başka olumsuz şartlar nedeniyle her zaman bu ziyaretleri yapmak mümkün olmamıştır.

Her yıl düzenlenmeye çalışılan bu ziyaretler esnasında Amerikan Board misyonerleri, yerli halkın

³³ *PABCFM*, Reel 583, No:329-330.

kendilerine ve dinî öğretilerine ilgisinin derecesini ölçmeye, bölgenin beşerî yapısını, coğrafyasını tanımaya ve halkın kendilerinden isteklerini değerlendirmeye çalışmışlardır. Dış istasyonlarda bu çerçevede yürütülen çalışmaların en büyük amacı, Protestanlık mezhebine taraftar kazandırmak olmuştur.

Samokov istasyonunun 1862 yılında bir merkez istasyon olarak kuruluşundan itibaren burada görev yapan misyonerlerin isimleri, ilk olarak Osmanlı ülkesine hangi tarihte ve nereye geldikleri, hangi yıl aralıklarında Samokov'da görev yaptıkları, görev yaptıkları diğer istasyonlar ve çalışma sahasında hayatını kaybedenler Amerikan Board belgeleri, yıllık raporlar ve DLIR³⁴ arşivinden elde edilen bilgiler doğrultusunda şöyle tespit edilmiştir:

Miss Inez L. Abbott	1907, Samokov
	1907-1926
	Samokov (Samokov'da öldü)
Rev. John W. Baird	1872, Eski Zagra
	1898-1899, 1909-1916
	Eski Zagra, Manastır, Samokov, Selanik
Mrs. Ellen Richardson Baird	1872, Bursa
	1899-1916
	Bursa, Manastır, Samokov
Miss Agnes Mary Baird	1898, Samokov
	1898-1914
	Samokov
Rev. William Henry Belden	1879, İstanbul
	1880-1882
	İstanbul, Samokov
Mrs. Ellen Scranton Belden	1879, İstanbul
	1880-1882
	İstanbul, Samokov

³⁴ Samokov'da görev yapan misyonerlerin isimlerinin tespiti için yararlanılan *Yıllık Raporlar*'ın dipnotta verilmesi sayfa düzenini bozduğu için, kullanılan yıllık raporlar ve sayfa numaraları *Kaynaklar* kısmında verilmiştir. DLIR arşiv belgelerine <http://www.dlir.org/> adresinden ulaşılmıştır.

Rev. James F. Clarke	1859, İzmir
	1871-1916
	İzmir, Filibe, Samokov, Sofya (Sofya'da öldü)
Mrs. Isabelle G. Davis Clarke	1859, İzmir
	1871-1894
	İzmir, Filibe, Samokov (Samokov'da öldü)
Rev. William P. Clarke	1891, Samokov
	1891-1904, 1921-1933
	Samokov, Manastır, Selanik
Mrs. Martha Gisler Clarke	1900, Samokov
	1900-1904, 1921-1933
	Samokov, Manastır, Sofya, Selanik
Mrs. Minnie C. Beach Clarke	1869, İstanbul
	1896-1897
	İstanbul, Filibe, Samokov (Samokov'da öldü)
Miss Harriet Cole	1883, Samokov
	1883-1884
	Samokov, Manastır
Rev. William Compton Cooper	1909, Selanik
	1920-1921
	Selanik, Samokov, Filibe
Mrs. Eugenia R. Froelich Cooper	1912, Selanik
	1920-1921
	Selanik, Samokov, Filibe
Miss Helen M. Crockett	1920, Samokov
	1920-1925
	Samokov
Miss Delpha Davis	1911, Samokov
	1911-1912
	Samokov, Manastır
Miss Edith Leonore Douglass	1911, Samokov
	1911-1929
	Samokov, Sofya, İstanbul, İzmir
Miss Sara E. Graves	1881, Samokov
	1881-1889
	Samokov
Rev. Henry Charles Haskell	1862, Sofya
	1887-1911
	Sofya, Filibe, Eski Zagra, Samokov
Mrs. Margaret Bell Haskell	1862, Sofya
	1887-1911
	Sofya, Filibe, Eski Zagra, Samokov
Miss Mary M. Haskell	1890, Samokov
	1890-1918

	Samokov, Pordim
Rev. Edward Bell Haskell	1891, Samokov
	1891-1893, 1917-1928
	Samokov, Selanik, Filibe, Sofya, Pordim, Manastır
Mrs. Martha Huntington M. Haskell	1891, Samokov
	1891-1893
	Samokov, Manastır, Selanik(Selanik'te öldü)
Mrs. Elizabeth Froelich Haskell	1905, Selanik
	1917-1928
	Selanik, Filibe, Samokov, Sofya, Pordim
Rev. Theodore T. Holway	1901, Sofya
	1904-1913, 1919-1920, 1932-1936
	Sofya, Selanik, Samokov, Filibe
Mrs. Elizabeth Hudson Holway	1901, Sofya
	1904-1913
	Selanik, Samokov, Sofya
Mrs. Katherine T. Thomson Holway	1930, Filibe
	1932-1936
	Filibe, Samokov
Rev. John Henry House	1872, Eski Zagra
	1874-1892
	Eski Zagra, Samokov, Selanik (Selanik'te öldü)
Mrs. Susan Adeline Beers House	1872, Eski Zagra
	1874-1892
	Eski Zagra, Samokov, Selanik
Rev. Phineas B. Kennedy	1908, Kurtça
	1914-1915
	Kurtça, Elbasan, Selanik, Sofya, Samokov
Mrs. Violet R. Bond Kennedy	1908, Kurtça
	1914-1915
	Kurtça, Elbasan, Selanik, Sofya, Samokov
Mr. Herbert Barton King	1913, Samokov
	1913-1918
	Samokov, Sofya
Mrs. Mary Merrill King	1913, Samokov
	1913-1918
	Samokov, Sofya
Mr. Frederick Lucas Kingsbury	1881, Samokov
	1881-1898
	Samokov
Mrs. Luella Laughton O. Kingsbury	1881, Samokov
	1881-1898

	Samokov
Rev. William Edwin Locke	1868, Filibe
	1869-1885
	Filibe, Samokov, Manastır
Mrs. Zoe Ann M. Noyes Locke	1868, Filibe
	1869-1885
	Filibe, Samokov
Miss Mabel Ethel Long	1920, Samokov
	1920-1925
	Samokov, Atina, İstanbul, Tarsus, Üsküdar, İzmir
Miss Esther T. Maltbie	1870, İstanbul
	1872-1912
	İstanbul, Eski Zagra, Samokov
Rev. Reuben H. Markham	1912, Samokov
	1912-1925
	Samokov
Mrs. Mary E. Gall Markham	1912, Samokov
	1912-1925
	Samokov
Rev. George D. Marsh	1872, Eski Zagra
	1884-1884
	Eski Zagra, Filibe, Samokov
Mrs. Ursula C. Clarke Marsh	1868, Bursa
	1884-1884
	Bursa, Manisa, Eski Zagra, Samokov, Filibe
Mr. Lewis C. Martin	1924, Samokov
	1924-1927
	Samokov, Erenköy, Selanik
Mrs. Anna V. Mumford	1872, Eski Zagra
	1872-1876
	Eski Zagra, Samokov
Rev. Leroy Farrington Ostrander	1902, Samokov
	1902-1925
	Samokov
Mrs. Mary Hollis Roys Ostrander	1902, Samokov
	1902-1925
	Samokov
Rev. Henry Pitt Page	1868, Filibe
	1869-1876
	Filibe, Samokov
Mrs. Mary A. Hodgkins Page	1868, Filibe
	1869-1876
	Filibe, Samokov

Rev. Paul Rowland	1920, Samokov
	1920-1924, 1927-1938
	Samokov, Sofya
Mrs. Marion Allchin Rowland	1927, Samokov
	1927-1938
	Samokov, Sofya
Rev. William W. Sleeper	1882, Samokov
	1882-1887
	Samokov
Mrs. Mabel A. Sleeper	1882, Samokov
	1882-1887
	Samokov
Miss Emily Lillian Spooner	1882, Samokov
	1882-1885
	Samokov
Mrs. Laura Standish Stearns	1926, İstanbul
	1926-1928
	İstanbul, Samokov (Samokov'da öldü)
Rev. John F. Stearns	1922, Samokov
	1922-1929
	Samokov
Miss Ellen M. Stone	1878, Samokov
	1878-1883
	Samokov, Filibe, Selanik
Rev. Robert Thomson	1881, Filibe
	1898-1921
	Filibe, İstanbul, Samokov (Samokov'da öldü)
Mrs. Agnes C. Turner Thomson	1881, Filibe
	1898-1921
	Filibe, İstanbul, Samokov
Rev. Lyle D. Woodruff	1911, Samokov
	1911, 1920-1922
	Samokov, Filibe (Samokov'da öldü)
Mrs. Alma Schafer Woodruff	1911, Samokov
	1911, 1920-1922
	Samokov, Filibe, Sofya, İstanbul

4.Samokov'da Amerikan Board Tarafından Yapılan Harcamalar

Bütün bu çalışmaların ve görevlendirilen insanların Amerikan Board örgütüne maliyeti ne olmuştur? Amerikan Board ve bünyesinde faaliyet gösteren üç kadın misyoner

örgütünün 1909-1913 yılları arasında Osmanlı ülkesinde yaptığı harcamaları³⁵ incelemek ve bunlar arasında bir karşılaştırma yapmak konuyu daha derinlemesine anlamamıza yardımcı olacaktır.

Amerikan Board ve üç kadın misyoner örgütünün (WBM, WBMI, WBMP)³⁶ Osmanlı ülkesinde yaptığı harcamalar üç alanda incelenmiştir: Maaşlar, genel çalışmalar ve özel çalışmalar. Amerikan Board genelde maaşlar noktasında çok özel durumlar hariç sadece kendi bünyesinde çalışan erkek misyonerlerin eşlerine ödeme yapmıştır. Ancak maaş ödeme ayrıntıları verilirken karı-koca misyonerlere ödenen maaş toplu gösterilmiş, ne kadarının kime ödendiği noktasında bir ayrıntı verilmemiştir. 1909 yılı için Mrs. Chambers, M. R. Trowbridge, S. Trowbridge, Goodsell, Rogers, Lee ve Macallum maaşı ödenen misyoner eşleridir. Ancak bunlara ödenen maaşlar ayrı ayrı gösterilmemiş, eşlerinin maaşlarıyla birlikte verilmiştir. Mesela Rev. ve Mrs. Chambers 282.70 TL (1243.88 \$) şeklindedir. Amerikan Board tarafından ödenen maaşlar az da olsa birbirinden farklılıklar göstermektedir. Ancak ortalama bir karı-koca misyoner maaşı 900-1100 dolar civarındadır. Ancak her misyoner ailesinin sahip olduğu çocuk sayısı, oturdukları evlerin durumları (kira mı, misyonerlerin mülkü mü), misyoner eşlerinin misyon çalışmalarına yardım haricinde özel bir alanda öğretmenlik veya başka işlerle meşgul olup olmadıklarına göre az da olsa belli bir ilave yapılmıştır. Bu durumlar ödenen maaşın miktarını artırmıştır.

³⁵ Belgelerde rakamlar hem Osmanlı Lirası hem Dolar değerinden verilmiştir. Rakamların verildiği dönemde 1 Osmanlı Lirası 4.4 Amerikan Dolarıdır. Çalışmada, para değerlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için veriler Amerikan Doları cinsinden verilmiştir. *PABCFM*, Reel 506, No:10-481) Appropriations: Nu: 265-481.

³⁶ Amerikan Board örgütü bünyesinde üç kadın misyoner örgütü hitmet vermektedir. WBM, WBMI, WBMP. Bu üç kadın misyoner örgütü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Gülbadi Alan, *Osmanlı Ülkesinde Amerikan Board Kadınları, Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, Samsun2016.

Kadın misyoner örgütlerinin doğrudan ödediği maaşlar, -istisnalar dışında- kendi atadıkları bekâr bayan misyonerler olduğu için ayrı ayrı gösterilmiştir. Maaşlar genelde aylık ücretler ve ikamet ettikleri evlerin genel giderlerini içermektedir. Bekâr bayan misyonerlere ödenen maaşlar ufak farklara rağmen birbirine yakın rakamlardır. Bir misyonere maaş olarak WBM tarafından yıllık ortalama ödenen maaş 450-550 dolar civarındadır. WBMI tarafından ortalama ödenen yıllık ücret ortalama 450-650 dolar civarındadır. Buna *House Fund* adı verilen konut fonu ile ödenen ve yıllık ortalama 205.35 dolar olan kısım eklenince miktar artmaktadır. WBMP ise yıllık ortalama 500-650 dolar ödemektedir.

Misyonerlere ödenen maaşlar noktasında bütün misyoner örgütleri için geçerli olan husus, ödenen maaşların sadece misyonerlerin çalışma bölgelerinde verdikleri hizmet gününe göre belirlenmesidir. Mesela bir misyoner yılın sadece 6 ayında görev yapmışsa, sadece 6 aylık maaş ödenmektedir.

Yapılan harcamaların ikinci grubunu genel çalışmalar teşkil etmektedir. Bu grupta Amerikan Board tarafından ödenen paralar genelde yerel kurumlar, papazlık yardımları, misyonun yıllık toplantı giderleri, ruhban okulları için yapılan harcamalardır. Bu alandaki harcamalar konumuz açısından doğrudan ilgili değildir. Ancak bu alanda üç kadın misyoner örgütü tarafından yapılan harcamalarla karşılaştırma yaparak bir kanaate varabilmemizi sağlaması amacıyla ele alınmıştır.

Kadın misyoner örgütlerinin genel harcamalar alanında yaptıkları harcamalar, İncil kadınları (Bible Women) gibi yerli kurumlar için yapılan harcamalar, eğitim için yapılan harcamalar (yatılı yüksek kız okulları, orta dereceli okullar, ilkokullar, anaokulları ve küçük yerleşim yerlerindeki okullar için yapılan harcamalar, bu okullarda misyoner olmayan öğretmenlerin harcamaları, kız öğrencilere yapılan günlük yardımlar), yıllık toplantı giderleri, istasyon merkezlerinden çevre bölgelere ve dış istasyonlara düzenlenen turlar ve

ziyaretler için yapılan harcamalar, postalama giderleri, kadınlar için özel düzenlenen konferans harcamaları, ev ve ardiye kiralari, bekçi ücretleri, önemsiz veya küçük harcamalar ile ev ödenekleri gibi farklı alanlardaki harcamalar girmektedir. Hem Amerikan Board hem de kadın örgütlerinin bu alanda yaptığı harcamalar ayrıca vergi, tamirat ve sigorta paralarını da kapsamaktadır.³⁷

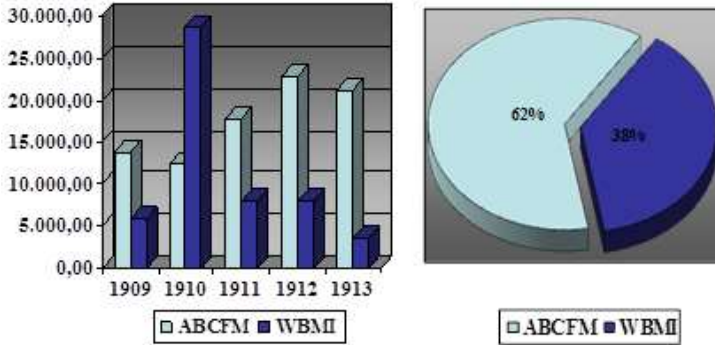
Üçüncü grup harcama ise özel çalışmalar için yapılan ödenekleri kapsamaktadır. Bu gruptaki harcamalar genelde beklenmedik şekilde ortaya çıkan ve daimî olmayan harcamalardır. Amerikan Board'ın bu alanda yaptığı harcamalar genelde misyonerlerin yerel dilleri öğrenmeleri için yaptıkları harcamaları, yıllık toplantı tutanaklarının düzenlenmesi giderlerini, misyon bölgesi içinde yapılan geziler ve ziyaretler için yapılan harcamaları içermektedir. Kadın misyoner örgütlerinin bu grupta yaptıkları harcamaları genelde okul binaları için yapılan harcamalar, tapu harcamaları, misyonerlere ve kurumlara su ulaştırmak için yapılan harcamalar, misyoner okullarına ya da alanlara bitişik arazilerin satın alınması için yapılan harcamalardır.

Samokov istasyonunda Amerikan Board adına yapılan harcamalar doğrudan Board'ın kendisi ve bağlı üç kadın misyoner örgütünden WBMI tarafından harcanan paraları içermektedir. Board'ın kendi belgelerinden tespit edilebildiği kadarıyla, 1909-1913 yılları arasında beş yıllık dönemde Samokov istasyonunda yaptıkları harcamalar şöyle tespit edilmiştir.³⁸

Yıl	ABCFM	WBMI
1909	13.820,40	5.766,112
1910	12.399,00	28.698,38
1911	17.868,40	7.869,31
1912	22.907,90	7.888,32
1913	21.196,94	3.521,14

³⁷ PABCFM, Reel 506, No:265.

³⁸ PABCFM, Reel 506, No:365, 370-371, 376-377, 382, 387, 391, 395, 399, 403, 407, 411.

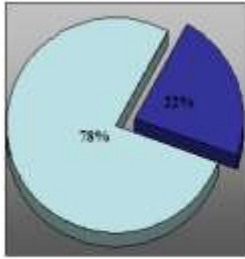

Belirtilen yıl aralığında ABCFM'nin harcamalarının, yine kendisine bağlı çalışan WBMI'ya oranla yaptığı harcamaların oldukça fazla olduğu gözlenmektedir. Yani harcamaların büyük kısmı, ana gövde ABCFM tarafından yapılmıştır. Yüzdelik oranlarına bakıldığında yaptığı harcamaların, kadın örgütü tarafından yapılan harcamaların neredeyse iki katı kadar olduğu (% 62'ye % 38) görülmektedir.

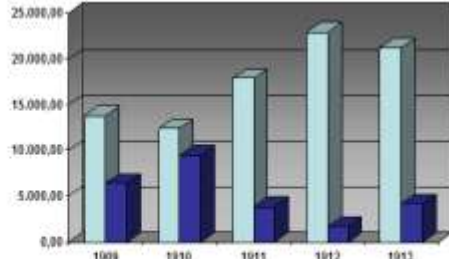
1909-1913 Yılları arasında Samokov ve Balkanlar'ın diğer kısımlarında ABCFM'nin yaptığı harcamalar şöyle tespit edilmiştir.³⁹

Yıllar	Samokov	Samokov Hariç Balkanlar	Balkanlar Toplam
1909	13.820,40	6.399,40	20.219,80
1910	12.399,00	9.437,82	21.836,82
1911	17.868,40	3.828,50	21.696,90
1912	22.907,90	1.641,23	24.549,13
1913	21.196,94	4.178,28	25.375,22

³⁹ PABCFM, Reel 506, No:365, 370-371, 376-377, 382, 387, 391, 395, 399, 403, 407, 411.

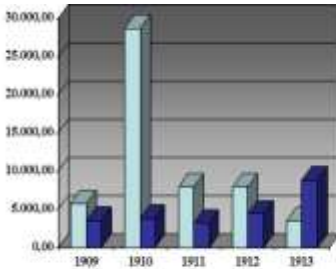
□ Samokov ■ Samokov Hariç Balkanlar

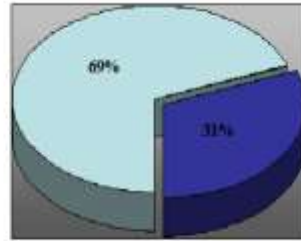
□ Samokov ■ Samokov Hariç Balkanlar

Yine belirtilen yıl aralığında Amerikan Board'ın Balkanlar'ın genelinde ve Samokov'da yaptığı harcamaların oranına baktığımızda, Samokov daima ön planda yer almış, harcamaların 4'te 3'ü Samokov için yapılmıştır. 1909-1913 Yılları arasında Samokov ve Balkanlar'ın diğer kısımlarında WBMI'nın yaptığı harcamalar aşağıdaki gibi tespit edilmiştir⁴⁰:

Yıllar	Samokov	Samokov Hariç Balkanlar	Balkanlar Toplam
1909	5.766,11	3.548,6	9.314,71
1910	28.698,38	3.778	32.476,38
1911	7.869,31	3.202,79	11.072,10
1912	7.888,32	4.441,79	12.330,11
1913	3.521,14	8.861,77	12.382,91

□ Samokov ■ Samokov Hariç Balkanlar

□ Samokov ■ Samokov Hariç Balkanlar

⁴⁰ PABCFM, Reel 506, No:365, 370-371, 376-377, 382, 387, 391, 395, 399, 403, 407, 411.

1909-1913 yılları arasında WBMI'nın Balkanlar'ın geneli ve Samokov'da yaptığı harcamalar incelendiğinde, yine Samokov'un diğer bölgelere göre ön planda olduğu görülmektedir. Kadın örgütü tarafından buraya yapılan harcamanın, Balkanlar'ın diğer bölgelerine yapılan harcamaların 3'te 2 oranında olduğu görülmektedir. Sadece 1913 yılında Samokov'a yapılan harcamalar diğer bölgelerdeki harcamalardan aşağıya düşmüştür. Bu da muhtemelen bölgedeki siyasî gelişmelerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca grafik incelendiğinde, 1910 yılındaki harcamalar arasındaki farkın diğer 4 yıldaki harcama farklarına göre çok fazla olduğu görülmektedir. Bunun nedeni muhtemelen bu yıl içinde kadın örgütünün Samokov'da misyonerler adına yeni bir bina inşası için büyük bir harcama yapmış olmasıdır.

Sonuç

Amerikan Board'un Balkanlar'da 1871-1910 yılları arasındaki çalışmaları incelendiğinde;

- Misyonerler 1820 yılında Osmanlıya gelmelerine rağmen, Balkanlar'da 37 yıl, Samokov'da 42 sonra, Osmanlı devlet ve toplum yapısı ve Balkanlar yeterince tanındıktan sonra faaliyetler başlatılmıştır.

- Balkanlar'da yürütülen faaliyetler, diğer misyonlarda yürütülen çalışmalar kadar düzenli olmamış ve süreklilik gösterememiştir. Yine de çalışmaların en düzenli yürütüldüğü istasyon Samokov olmuştur. Sebebi, bölgedeki siyasî gelişmelerin buradaki çalışmaları olumsuz yönde etkilemiş olmasıdır.

- Bütün bu çalışmalarda Amerikan Board malî olarak bütün çalışmaları desteklemiş, en ufak ayrıntılarda bile harcama yapmaktan çekinmemiştir.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.MF., Y.EE.,
Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM), Unit 5, Item: (ABC 16.9.3), Reel 505, 506, 564, 565, 567, 572, 576, 582, 583.Digital Library For International Research (DLIR)
<http://www.dlir.org/>

2. Tetkik Eserler

Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, TTK Yayınları, Ankara 2015.

Alan, Gülbadi, “Osmanlı Ülkesinde Amerikan Board Kadınları”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, Samsun 2016.

Bartlett, Samuel Colcord, *Historical Sketches of the Missions of the American Board in Turkey*, Boston 1876.

Barton, James L., *Daybreak in Turkey*, The Pilgrim Press, New York-Chicago-Boston 1908.

Eddy, David Brewer, *What Next In Turkey, Glimpses of the American Board's Work In the Near East*, Boston 1913.

Ellington, Barbara Reeves, “A Vision of Mount Holyoke in the Ottoman Balkans: American Cultural Transfer, Bulgarian Nation-Building and Women's Educational Reform, 1858-1870”, *Gender and History*, Vol.16, No:1 April 2004.

Fensham, Florence A, Mary I. Lyman, H. B. Humphrey, *A Modern Crusade in the Turkish Empire*, Published by Woman's Board of Missions of the Interior, Chicago 1908.

Kocabaşoğlu, Uygur, “IXI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan

Misyoner Faaliyetleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTK Yayınları, Ankara 1994.

Strong, William E., *The Story of The American Board (An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Missions)*, The Pilgrim Press, Boston, New York, Chicago 1910.

Turan, Ömer, *Avrasya’da Misyonerlik*, ASAM Yayınları, Ankara 2002.

3. Yıllık Raporlar

Fifty-Ninth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Pittsburgh, Pennsylvania, October 5-8, 1869, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1869, s.90-93.

Sixtieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 4-7, 1870, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1870, s.120-123.

Sixty-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 3-6, 1871, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1871, s.100-102.

Sixty-Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at New Haven, Connecticut, October 1-4, 1872, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1872, s.100-102.

Sixty-Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Minneapolis, Minnesota, September

23-26, 1873, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1873, s.125-127.

Sixty-Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Rutland, Vermont, October 6-9, 1874, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1874, s.108-111.

Sixty-Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Chicago, Illinois, October 5-8, 1875, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1875, s.98-101.

Sixty-Sixth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Hartford, Connecticut, October 3-6, 1876, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1876, s.116-119.

Sixty-Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Providence, Rhode Island, October 2, 1877, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1877, s.97-100.

Sixty-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Milwaukee, Wisconsin, October 1, 1878, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1878, s.122-125.

Sixty-Ninth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Syracuse, New York, October 7, 1879, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1879, s.125-128.

Seventieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the

Meeting Held at Lowell, Mass., October 5-8, 1880, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1880, s.112-115.

Seventy-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at St. Louis, Mo., October 18-21, 1881, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1881, s.107-110.

Seventy-Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Portland, Maine, October 3-6, 1882, Boston-Cambridge, Printed at the Riverside Press, 1882, s.96-99.

The One Hundred and First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Milwaukee, October 10-13, 1911, Published by the Board Congregational House, Boston 1911, s.252-254.

The One Hundred and Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Portland, Maine, October 8-11, 1912, Published by the Board Congregational House, Boston 1912, s.238-240.

The One Hundred and Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Kansas City, Missouri, October 26-28, 1913, Published by the Board Congregational House, Boston 1913, s.247-249.

The One Hundred and Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Detroit, Michigan, October 13-16, 1914, Published by the Board Congregational House, Boston 1914, s.267-269.

The One Hundred and Fifty Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at New Haven, Connecticut, October 26, 1915, Published by the Board Congregational House, Boston 1915, s.298-300.

The One Hundred and Sixth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Toledo, Ohio, October 24, 1916, Published by the Board Congregational House, Boston 1916, s.294-296.

The One Hundred and Seventy Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Columbus, Ohio, October 15, 1917, Published by the Board Congregational House, Boston 1917, s.293-295.

The One Hundred and Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Together with the Minutes of the Meeting Held at Hartford, Connecticut, December 10, 1918, Published by the Board Congregational House, Boston 1918, s.254-255.

The One Hundred and Nineth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Hartford, Connecticut, December 10, 1919, Published by the Board Congregational House, Boston 1919, s.78-79.

The One Hundred and Tenth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Marietta, Ohio, October 12-15 1920, Published by the Board Congregational House, Boston 1920, s.99-101.

The One Hundred and Eleventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign

Missions, Together with the Minutes of the Meeting Held at Hartford, Connecticut, October 11, 18-20 1921, Published by the Board Congregational House, Boston 1921, s.145-147.

4. İnternet Kaynakları

http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Latin_place_names_in_the_Balkans (e.t. 10.10.2007)

http://www.acs.bg/Home/About_ACS/History.aspx (e.t. 10.10.2007)

<http://www.dlir.org/> (e.t. 10.10.2007)

BALKANLAR'DAKİ GAYRİMÜSLİM MİLLETLERİN KENDİ DİLLERİNDE İBADET VE EĞİTİM GÖRMELERİ HUSUSU VE ULAHLAR

*The Approach of About Non-Muslim Nations in the Balkans About
Worship and Education in Their Own Language and Vlahs*

Metin Ayışığı*

Özet: Osmanlı Devleti, çeşitli din, dil, ırk ve kültürlere mensup milletlerden oluşan bir imparatorluk idi. Devlet, hâkim unsur olan Türk Milletinin idaresi altında, sınırları içindeki bu milletleri belli hukukî statüler çerçevesinde yönetiyordu. Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler, diğer bazı alanlarda kendilerine tanınan ayrıcalıklar yanında sosyo-ekonomik statülerine uygun olarak kendi dinî kuruluşlarını, hastanelerini, hayır kurumlarını, okullarını da kurmuşlar; eğitimlerini dinî ve kültürel teşkilâtlarına bağlı olarak, kendi dillerinde sürdürmüşlerdir. Gayrimüslim unsurların idare ettikleri okullar, neredeyse müstakil bir niteliğe sahipti. Bu cemaat okullarında ve kiliselerde kendi dillerinde eğitim yapılmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenleyebilmekteydiler. Bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin 19 uncu yüzyılın sonları 20 nci yüzyılın başları itibarıyla Balkanlar'da yaşayan gayrimüslim unsurlara kendi dillerinde eğitim görmeleri hususunda mektepler açılması, öğretmen tayini, kilise sorunları ve olası bazı sorunlara yaklaşımını ve çözüm önerilerini işleyeceğiz. Konu Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri ışığında Sırpça, Bulgarca, Yunanca, Arnavutça ve Ulahça konuşan unsurlardan örnekler verilerek zenginleştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Balkanlar, Gayrimüslimler, Ulahlar, Yunanlılar

Abstract: Ottoman State was an empire with citizens which had various religion, language, nation and cultures. The State of Ottoman was managing these people which is in own border with evident juridical statute under the management of Turkish nation which is the dominant element. Besides of the shown privileges to own in other some fields the Non-Moslem in Ottoman State had established their own religious institutions, hospitals, goodness institutions, also their schools; had continued their educations depending on religious and cultural organizations. The schools which are management by Non-Moslem had almost independent a quality.

* (Prof. Dr.), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Van/Türkiye, e-mail: metinay@yyu.edu.tr.

These Non-Moslem had been to able arrange their lesson programs and made education in their own language as they wish in this community schools and churches. We will handle the solution proposals and approaches of Ottoman State about the opening of the schools to see training in their own language for Non-Moslem who live in Balkans, appointment of teacher, church issues and some possible issues. It will be enriched with examples who speak Serbian, Bulgarian, Greek, Albanian and Wallachian in the light of Ottoman archive documents.

Keywords: Ottoman Empire, Balkans, Non-Moslem Nations Vlachs, Greeks

Giriş

Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslimler, diğer alanlarda kendilerine tanınan ayrıcalıklara ve sosyo-ekonomik statüye uygun olarak kendi dinî kuruluşları, hastaneleri ve darülacezeleri yanında okullarını da kurmuşlar ve eğitimlerini dinî ve kültürel teşkilâtlarına bağlı olarak, kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdir.¹ Gayrimüslim okulları neredeyse müstakil bir niteliğe sahipti. Bu okullarda kendi dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenleyebilmekteydiler. Gayrimüslimler, din ve mezhep sahasında olduğu gibi eğitim alanında da özerk bir statü içinde hareket edebilme imkânına sahip kılınmışlardır.²

Gayrimüslim milletler, mabetlerini nasıl kendileri idare ediyorlarsa, mekteplerini de yine kendi cemaat teşkilâtları vasıtasıyla kurup işletmekteydiler. Her cemaatin, kilise, havra ve benzeri mabetlerinin yanında, bunlara bağlı birer mektebi vardı. Eğitimin ilk kademesinde yer alan mektepler, mahallî cemaatler; orta dereceli mekteplerle öğretmen yetiştiren okullar ise, millet teşkilâtları tarafından idare olunmaktaydı. Her kilise, ruhanî reislerinin denetim ve gözetimi altında gerçek bir eğitim korumu halinde hizmet görüyordu.³

Gayrimüslimler, Tanzimat'a kadar, özel hukuk ve kamu hukuku arasında Müslümanlardan farklı bir sistemde yerlerini

¹ Ali Güler, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, Ankara 2003, s.149.

² Ali Güler, *a.g.e.*, s.150.

³ Ali Güler, *a.g.e.*, 149-150.

aldılar. Fakat “millet” adı verilen bu sistemde kendi dinî, sosyal ve hukukî yaşamlarını düzenleme hakkına sahip oldular.⁴ Gayrimüslim tebaanın haklarını genişleten ve eşit haklara sahip vatandaşlık kavramına vurgu yapan Islahat Fermanı, Osmanlıcılık politikası bakımından da yeni bir dönemin habercisi idi. Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin kilise ve mektep inşa ve tamiri konusundaki şer‘i hukuktan kaynaklanan kısıtlamalar kaldırıldığı gibi, Gayrimüslim çocuklarına Mekâtib-i Askeriye ve Mülkiye gibi devlet okullarında okuma hakkı tanınmıştır. Ayrıca, devlet denetiminde olması şartıyla gayrimüslim cemaatlere kendi okullarını açma yetkisi verilmiştir. Böylece, her cemaat kendi kültür ve diline uygun olarak okul açabilmiş, ancak ders programları ve muallimlerin seçimi karma bir Maarif Meclisi tarafından yürütülmüştür.⁵

1. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde Yapılan Bazı Değişiklikler

Islahat Fermanı’nın ilanından sonra o zamanlar en üst devlet eğitim karar alma birimi niteliğini taşıyan Meclis-i Maarif, Müslim ve gayrimüslim okullarını kapsayan ilk kapsamlı eğitim reformu projesini Haziran 1856’da sunmuştur. Buna göre genel olarak eğitim üç kademeli olacaktı. İlk eğitim kademesi gerek Müslümanlar gerek gayrimüslim cemaatler açısından dinsel ağırlıklı olacak, ilk eğitim seviyesindeki okulların hocaları ilgili cemaatin ruhban sınıfı tarafından atanacaktı. Eğitim dili cemaatin dili olacaktı. Orta eğitim kademesinde ise okullar rüşdiye mektepleri olup eğitim dili Türkçe olacaktı. Zira rüşdiye mezunları hala daha potansiyel birer memur namzeti olarak görülmekteydi. Yüksek eğitim kademesinde ise eğitim dili öğretilen sahanın uzmanlık dili neyse o dil olacaktı.⁶

⁴ Yelda Demirağ, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”, *OTAM*, S. 13, Ankara 2002, s.32

⁵ Aşkın Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 11, S. 15, Güz 2013, s.83.

⁶ Selçuk Akşin Somel, “Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okulu Oldu?”, *Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu*, Vol. 1, Tarih Vakfı, İstanbul 2013, s.19.

Gayrimüslim ve yabancı okul sayılarındaki artışın da gösterdiği gibi açılan ibtidaiyeler, rüşdiyeler ve İdadiler Türk unsur dışında, tebaanın geneline eğitim veren kurumlar haline gelememişti. Öte yandan 1869 yılında çıkarılan “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”, imparatorluk dâhilindeki tüm ilköğretim kurumlarında Türkçeyi mecburi kıldığı halde, gayrimüslim okullarından hiçbiri bu zorunluluğu yerine getirmemişti. Bu durum karşısında Abdülhamid yönetimi öncelikle gayrimüslim ve yabancı okullara yeni bir denetim sistemi getirerek Türkçe dil eğitimi zorunluluğunu uygulamaya koymaya çalıştı. 1893 yılında çıkarılan bir kanunla yabancıların ve gayrimüslimlerin okul açması Padişahın iznine bağlandı. 30 Mart 1890 tarihinde gayrimüslimlere ait ilköğretim okullarının üzerindeki bütün özel okullarda Türkçenin zorunlu ders olarak okutulmasına dair Manastır Maarif Müdür-lüğü’nden yapılan teklif Manastır vilâyetinde uygulamaya konulması kararlaştırıldı.⁷

Eğitimi düzenleyen 1869 Maarif Nizamnamesi’nin 6. maddesine göre gayrimüslim öğrencilere kendi din ve mezheplerine ait dersler okutulacak ve din dersleri ruhanî reislerce verilecekti. Osmanlı eğitiminde en kapsamlı düzenleme şüphesiz Fransız modeli ile hazırlanan ve II. Meşrutiyet dönemine kadar geçerliliğini koruyan 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’dir.⁸ Buna mümasil olarak rüşdiye mekteplerindeki derslerden din ve fen dersleri (umûr-ı mezhebiye ve fûnûn) her milletin kendi dili ile verilecek ve kendi lisanları da ayrıca okutulabilecekti. Gayrimüslim çocukların din dersleri ruhani reisler tarafından verilecekti (m. 23) Ayrıca, bunların mekteplerinde Arapça ve Farsça yerine kendi dilleri okutulacaktı (m. 29).⁹

1869’da “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”nde Osmanlıcılık düşüncesinin bariz izleri görülmektedir. Zira ilköğretim de dâhil, bütün okullar gayrimüslimlere açılırken, hangi

⁷ BOA, *MF. MKT*, numara: 118/61 Tarih: 8 Şaban 1307 (30 Mart 1890)

⁸ Aşkın Koyuncu, *a.g.e.*, s. 83.

⁹ Aşkın Koyuncu, *a.g.e.*, s. 84-85.

din ve mezhepten olursa olsun okula alınan çocukların, ilkokulda mecburi olarak Türkçe, rüştiyeden itibaren de kendi dilinde eğitim göreceği vurgulanmıştır.¹⁰

Nizamnâmeye göre her milletin kendi dili ile verilecek ve kendi lisanları da ayrıca okutulabilecekti. (madde 23) Görüldüğü üzere Maarif Nizamnâmesi sıbyan ve rüşdiye düzeyindeki okulları cemaatlere bırakıyordu. Rüşdiye mekteplerinde “her sınıf tebaa etfâlinin mebâdi-i ulûm-ı diniyesi tedris olunmak lazım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemaat için başka başka teşkili” gerekli görülmüştü.¹¹ Gayrimüslim mekteplerinde eğitim, Muhtasar Tarih-i Osmanî ve Muhtasar Coğrafya dersleri dâhil, kendi dilleri ile yapılacaktı. (madde 6)

Türk dilinin gayrimüslim ve yabancı okullarda zorunlu olarak okutulmasına ilişkin bir başka düzenleme 1894 yılında yapıldı. Sultan II. Abdülhamid tarafından yayımlanan resmi bir emirle, imparatorluktaki mahalli ve yabancı tüm okullar Türkçeyi zorunlu ders olarak okutmakla yükümlü tutuldu.¹² Ancak gayrimüslimlere ait okullarda Türkçenin ders olarak okutulması kanun gereği olmakla beraber bu dersi okutacak Türkçe öğretmeni bulunmasında zorluk yaşandığından, bu kararın yavaş yavaş uygulamaya geçirilmesi ve öncelikle kasabalardaki okullarda Türkçe dersi verilmeye başlanarak köy okullarına da Türkçe dersi konması hususu ileri bir tarihe ertelendi.¹³ (30 Aralık 1894)

Osmanlı veya ecnebi vatandaş gayrimüslimlerin kurmuş oldukları özel okullar Maarif Nezareti'nce teftiş edilmediği, bu okullarda okutulan derslerin içeriği ile öğretmenlerin

¹⁰ “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”, *Düstur*, 3. cilt 1. Tertip, İstanbul 1289, s. 184–219.

¹¹ Aşkın Koyuncu, *a.g.e.*, s. 86.

¹² Engin Yılmaz, “Osmanlı Devleti Arnavutçayı Yasakladı mı?” *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 9/7, Ankara Summer 2014, s. 6.

¹³ BOA, MV, numara: 83/2 Tarih: 2 Recep 1312 (30 Aralık 1894); *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 212.

kimlerden seçildiği tam olarak bilinemediğinden bu tür okulların teftişi için bir müfettişlik kurulmasına karar verildi ve başkanlığına da 28 Nisan 1886 tarihi itibarıyla Kostantinidi Paşa getirildi.¹⁴

25 Temmuz 1888’de Meclis-i Vükela konuyu tekrar ele aldı. Buna göre Manastır ve Prizrin ve Görice sancaklarında bulunan bütün Rum, Bulgar ve Ulah mekteplerinde Türkçenin mecburi ders olarak okutulmasının ekonomik sebepler dolaısıyla mümkün olmadığına ancak okulların teftişi için Rumca ve Bulgarcaya vâkıf müfettiş tayin edilmesinin gerekli olduğuna karar verdi.¹⁵

1896 tarihli Vilayet Maarif Müdürlerine gönderilen talimatta aynı konuya değinildiğini görmekteyiz. Burada imparatorluk sınırları dâhilindeki tüm okullarda Osmanlı Türkçesi zorunlu bir ders konumundaydı. Ancak Türkçe öğretmeni eksikliği dolayısıyla henüz tüm cemaat mekteplerine Türkçe öğretmeni ataması yapılamamıştı. Talimatın yayınlandığı sırada sadece şehirlerdeki cemaat okullarına söz konusu hocalar atanabilmişti. Ama yakın bir gelecekte köylerdeki cemaat okullarına da Türkçe hoca ataması yapılabileceği umulmaktaydı (35 ve 36. maddeler). Gayrimüslimlere yönelik kuşkuların arttığı bir devrede Maarif Nezareti’nin cemaat okullarına atadığı Türkçe dil hocaları büyük bir olasılıkla dil öğretiminin yanı sıra gayri resmi olarak görev yaptıkları kurumla ilgili maarif idaresine raporlar da yazmışlardır.¹⁶

“*Mektepler Meselesi*” denilen azınlık okulları sorununun esas alevlendiği yıl, 1909 yılı oldu. Mecliste Kânun-ı Esasî üzerine görüşmeler yapılırken, Osmanlı kimliğinin sağlanması için ortaöğretimin resmî dil olan Osmanlıca ile yapılması, bunun yanında azınlık dillerinin de öğretilmesi savunuluyordu. Tartışmalar buradan çıktı. Özellikle Rum Mebuslar, Hükümetin gayrimüslimleri “Türkleştirme” çalışmalarına

¹⁴ BOA, MV, numara: 9/76, Tarih: 24 Recep 1303 (28 Nisan 1886).

¹⁵ BOA, MV, numara: 34/24 Tarih: 16 Zilkade 1305 (25 Temmuz 1888).

¹⁶ Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, s.27.

başladığını bildirerek büyük gürültüler kopardılar. Onlara göre “milliyet” demek, “dil” demekti.¹⁷

1910 yılında Patrikhanelerle Hükümet arasındaki en önemli sorun, hiç şüphesiz müfettişler ve denetim sorunu idi. Patrikhaneler kendi okullarını kendileri denetlemek istiyorlardı. Üstelik kendi denetiminin ve kendi müfettişlerinin de Hükümetçe resmen tanınmasını istiyordu. Öte taraftan okullarının kapısını Hükümet müfettişlerine sıkı sıkıya kapatıyorlardı. Devletin denetim hakkını kendileri almak, müfettişlerini istedikleri gibi gezdirmek istiyorlardı ki bu, Devletin kabul edemeyeceği bir şeydi. Bu konu üzerinde çok uzun tartışmalar olmuştur. Azınlık okullarının Devlet müfettişlerinden esas gizlemek istedikleri şey, yabancı öğretmenler ve “zararlı” dersler idi. Yunanistan ve Bulgaristan'da özel olarak yetişip Osmanlı ülkesindeki Rum ve Bulgar okullarında öğretmenlik yapanları devletten gizliyorlar ve okul programlarına ülkeyi parçalayıcı ders ve konular koyuyorlardı. Ergeli'deki bazı Rum ilkokullarında okutulan kitaplarda, bazı Osmanlı toprakları Yunanistan'ınmış gibi gösterilip anlatıldığı için toplatılmıştı.¹⁸

Bu arada Osmanlı hükümeti 4 Kasım 1911'de aldığı kararla, askerî okullara girme sınavlarının kendi dilleriyle yapılmasını ve onlardan Türkçeyi yalnız okuma ve konuşmalarının istenmesini kabul etti. Buna göre, ders programları patrikhanelerce hazırlanacak, öğretmenlerin diplomaları metropolitlerce tetkik ve tasdik edilecek, bu okullara dair bilgiler ruhanî reislerden alınacak, bu okullardan verilecek diplomalar hükümetçe tasdik edilecek, kurulmuş ve kurulacak okullara hükümet bütçesinden verilecek tahsisat, okulların mensup oldukları ruhanî liderlere verilecekti.¹⁹

¹⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Mustafa Ergün, “Genel Olarak Azınlık Okulları Sorunu”, *Türk Yurdu Dergisi*, S. 260, Nisan 2009, s.41–46

¹⁸ Mustafa Ergün, *aynı yer*.

¹⁹ Ali Güler, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, Ankara 2003, s. 169.

2. Ulahlar üzerindeki Rum Patrikhanesinin Baskısı

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sonunda bir Bulgar prensliğinin kurulması ve 1885'te Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesinden sonra Makedonya'da Bulgar ve Rumlar arasındaki kilise mücadelesi daha da su üstüne çıkmıştır. Her iki taraf, Makedonya'daki kilise ve okullarda propaganda faaliyetine giriştiler.²⁰ Bulgar ve Rumlar arasındaki kiliseler sorununa bir süre sonra Ulahlar da dâhil oldu. Ortodoks bir topluluk olan ve kendilerini Yunanlılardan çok Romenlere yakın hisseden Ulahlar, ayrı bir unsur olarak kabul edilmek, okullarında ve ibadetlerinde kendi dillerini kullanmak istemekteydiler. Ancak Ulahların bu isteklerine, Yunan kilisesinin Hellenistik emellerine karşı oluşları nedeniyle Rum Patrikhanesi tarafından karşı çıkıldı.²¹ Ulahlar, Fener Patrikhanesi'ne karşı kendilerine ait kilise ve mekteplerde ana dillerinde ayin ve eğitim yapma hakkını elde etmek için büyük mücadeleler vermişlerdir.²²

Konu Meclis-i Vükelada daha önce tartışılmış ve karara bağlanmıştı. Buna göre Ulahlar, Rum patrikhanesine olan irtibatlarına zarar gelmemek üzere kendi papazları ve milli lisansları ile ayin yapabilecek ve kendi mekteplerinde kendi lisanslarıyla öğrenim görebileceklerdi. Ayrıca kendilerinden mevcut nizamlara uygun olarak muhtar tayinine izin verilecek; mekteplerine tayin edecekleri müfettiş ve muallimlerin vazife yapmalarına herhangi bir engel olmayacaktı.²³ Bu arada "Mecalis-i idare azalığı" na Ulahların da girmesi konusunda söz konusu müfettişliğe ve Yanya valiliği ile diğer icab

²⁰ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, Çev. İhsan Çatay, İstanbul 2001, s.108-112.

²¹ Hasan Taner Kerimoğlu, "Kilise Ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı - Rum İlişkileri", *CTTAD*, VI/14, (2007/Bahar). s.5-6.

²² Mucize Ünlü, "II. Abdülhamid Döneminde Ulahlar", *Perspectives on Otoman studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of (CIEPO) C.II (OTAM, 28/Güz 2010)* s.13.

²³ Dâhiliye Nezaretine yazılan 9 Mayıs 1321 tarihli yazı. BOA, B. E.O. , numara: 2581/193532 Tarih: 17 Rabiulevvel 1323 (22 Mayıs 1905).

eden vilayetlere de bilgi verildiği Dahiliye, Hariciye, Maarif ve Mezahib Nezaretlerine bildirildi. Durumu yerinde tespit için bu mekteplere müfettişler tayin edildi. Herhangi bir sınıktı olmaması için de Rumeli vilayeti müfettişliği ve Yanya valiliği uyarılmış gerekli tedbirlerin alınması istenmişti.²⁴

Ulahların kendi lisanlarında ibadet etme isteğine izin vermektense onların kilisesiz bırakmaya tercih eden İstanbul Ortodoks Patrikhanesi, Ulahların devam ettiği 8 kiliseyi birden, bizzat Patriğin emri ile 1875 tarihinde kapatmıştı. Bunun üzerine Ulahlarla Rumlar arasında çıkan tartışma Grebene Piskoposunun neredeyse ölümüne sebep olmak üzere iken güçlükle engellenmişti. Ortodoks Rum Kilisesi'nin isteklerini reddetmesi üzerine Ulahlar kendi aralarından bir Piskopos atanmasını temenni etmişlerdi.²⁵

Ancak Rum Patrikhanesi Ulah Papazlarının Rum Patrikhanesine bağlı olduğu gerekçesiyle Patrikhanenin emirlerine itaate zorlamak maksadıyla sokaklarda cebren Ulah papazlarını durdurup alıkoyuyordu. Bir keresinde Ulah papazlarından biri evine gitmekte iken patrikhane hizmetlilerinden üç kişi tarafından cebren tutulup Patrikhaneye götürülmüştü. Bunun üzerine Ulahlardan bir "heyet-i mebuse" Hükümete müracaat ederek, koruma ve valilikten zabitanın gereğini yapmasını istemişti. Oysa cebren adam alınması hükümete ait bir mesele idi. Patrikhanenin hükümete müracaat etmeksizin hademeler vasıtasıyla kimseye sormadan adam aldırması kabul edilemezdi. Buna binaen hükümetçe bir karar verilinceye kadar Patrikhanece cebren adam kaldırılmasına kalkışacak ruhani vs. haklarında zabıtaca lüzumlu tedbir ile bunun engellenmesi konusunda icab edenlere tebligat yapılması kararlaştırıldı.²⁶ Selanik Ulah cemaatinin Rum kiliselerinde ayın yap-

²⁴ Aynı belge.

²⁵ Ali Arslan, "Makedonya'da Rum-Ulah Çatışması", *İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 4, İstanbul 2003, s. 4-5.

²⁶ Adliye ve Mezahib Nezaretine yazılan 12 şevval 1323 tarihli tezkereye cevap. BOA, *I. Hus.*, Dosya nr. 3, Gömlek nr. 102, lef. 2 (11.08. 1308).

malarına Rum Papazları karşı koymaya devam ediyordu. Ayrıca Ulahların evlerine gitmelerine Rum Despotu tarafından yapılan engellenmenin kaldırılması için Rum Patrikhanesine bir şekilde şifahen tebligat yapılması elzemdi.²⁷

Gelişmeler üzerine Ulahların kendi aralarından seçtikleri bir heyet 22 Ağustos 1892 tarihinde Bâbîâlî'ye müracaatla himaye edilmeleri talep ettikleri gibi Zabtiye Nazırı ile de görüşerek Patrikhane'nin kanunsuz uygulamalarının önüne geçilmesini istemişti. Sokaklardan cebren insan tutuklanmasının hükümet kuvvetlerine ait olduğunu ve Patrikhane'nin hükümete müracaat etmeksizin istediği zaman sokaklarda tutuklama yapmasının caiz olmayacağını belirten Zaptiye Nazırı, Bâbîâlî'ce bu konuda bir karar verene kadar Patrikhane'nin özellikle ruhanîler hakkındaki bu uygulamalarının önüne geçmek için hafif tedbirler alınacağını Sadarete bildirmişti.²⁸

3. Ulahların Kararlı Tutumu

Neticede gayrimüslim unsurlar arasında en fazla mağduriyete uğrayanların Ulahlar olduğu görülmektedir. Örneğin Selanik'in Gevgili kazasına tabi bazı Ulah köylerinde halk Rum lisanıyla ayin yapmaya ve tedrisata mecbur bırakıldıklarına dair devamlı şikâyetle bulunuyordu. Özellikle Rumların ağır baskısına maruz kalan Ulahlar, Hükümet nezdinde çeşitli teşebbüslerde bulunarak haklarını aramaya çalışmışlardır. Oysa Ulahların bütün maksadı kendi kilise ve mekteplerinde kendi lisanlarıyla ibadet etmeleri ve eğitim görmeleriydi.²⁹

Oysa Adliye ve Mezahib Nezareti'nin 9 Ağustos 1891 tarihli yazısına göre Ulahlar kendi dillerinde ayin yapma hakkına sahipti. 16 Eylül 1892'de de Ulahların Patrikhane'ye bağlı kalmaları şartıyla kendi dillerinde ayin yapabilecekleri ve bazı kiliselerde Ulahça bilen papazlar bulundurabilecekleri

²⁷ BOA, B.E.O., numara: 2719/203919, lef. 1 Tarih: 14 Şevval 1323 (12.12.1905).

²⁸ Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 6–7.

²⁹ 11.08. 1308 tarihli Zabtiye Nezareti tarafından yazılan yazı, BOA, *İ. HUS.*, numara: 3/102, lef. 2 Tarih: 29 Muharrem 1310 (23 Ağustos 1892).

kararı alınmıştı.³⁰ Buna rağmen Ulahların Gosin, Malovişte ve Grebene başta olmak üzere özellikle Manastır'ın kazalarında kendi dillerini kullanamadıkları ve bu konuda baskı gördükleri yönündeki şikâyetleri sürmüştür.³¹ Hatta Ohri'deki Hıristiyan Ulahlar, kiliselerinde Ulah lisanıyla ibadet etmek istemişlerse de Rum metropolitliği buna engel olmuştu.³²

Halkı tamamıyla yahut çoğunlukla Ulah bulunan yerlerde Ulahların kendi papaz ve lisanları ile ayin yapmaları konusunda Patrikhane'ye tebligat yapılması gerekiyordu. Ulahların ruhani reisine bakılırsa isteklerinden vazgeçmeleri söz konusu bile değildi. Ayrıca buna Patrikhanenin de bir itirazı olamazdı.

Nihayet Patrikhane ile görüşülerek kesin bir düzenleme yapılması için hazırlanan sadaret tezkeresine binaen Adliye ve Mezahib Nazırına keyfiyet arz olundu. Buna göre Ulahların bilmedikleri lisanla ayinden bir şey anlamadıklarından bazı istenmeyen durumlar meydana geliyordu. Bu nedenle Ulahların kendi lisanlarına nakl ve tercüme eyledikleri “kitab-ı mezhebiye” tedkik edilerek uygun görüldüğü takdirde bu konuda bir sıkıntı çıkarılmaması hususu Patrikhane'ye iletilirdi.

Konu acilen Sadrazam tarafından öncelikle ele alınmış ve Padişah'ın isteğine uygun olarak Adliye ve Mezahib Nazırı ile de müzakere edilmişti. Ulahların İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı kalmaları şartıyla, kendi lisanlarında ayin yapması maddesini iyi bir neticeye bağlanmasını, ahalisinin tamamen veya ekseriyetle Ulah olan mahallerde Ulahların kendi dillerine tercüme edilmiş kitaplar ile ayin icra edilmesini ve bazı kiliselerde Ulahça bilen papazlar bulundurulmasının uygun olacağı kanaatine varılmıştı. Bu değerlendirmeler

³⁰ Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 7.

³¹ Mucize Ünlü, “Uluslararası Diplomasi ve Ulahlar”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.7, 2009, s. 15.

³² BOA, *TFR.I..ŞKT.*, numara: 35/3465, Tarih: 15 Muharrem 1322 (1 Nisan 1904).

Sadrazam tarafından 13 Eylül 1892 tarihinde Padişah'a bildirilmiş ve Padişah da bu çerçevede 16 Eylül 1892 tarihinde gerğinin yapılmasına karar vermişti.³³

Ulahların kendi dilleriyle kendi kiliselerinde ayin yapma haklarını kazanmalarına rağmen kilise paylaşımı ve dini otorite olarak İstanbul Rum Patrikhanesi'nin veya onun temsilcilerinin Ulahlara müdahalelerinin devam etmesi dolayısıyla, Ulahlar tek çare olarak kendilerine bir ruhani reis atanmasını istemeye daha şiddetli bir şekilde istemeye devam etmişlerdi. Hatta Osmanlı Hükümeti'nin kararını bile beklemeden kendi aralarından birini Ulah Metropolitliği sıfatı ile reis seçmişlerdi. Ancak, Osmanlı Devleti bu metropolitin memuriyetini biraz da Ortodoks Patrikhanesi'nin engellemesi dolayısıyla tasdik etmemişti.³⁴

Ulahların kendilerine ayrıca bir ruhani reis tayin isteğı, meydana gelen sıkıntıların tekrar etmemesini ve Ulahların Rum Patrikhanesinden alakalarını kesmelerine de mani olacaktı. Öyleyse Ulahların Rum patrikhanesine olan irtibatları eskisi gibi baki kalmak şartıyla daha önce de ifade edildiğı gibi halkı tamamen veya ekseriyetle Ulah bulunan yerlerde kendi lisanlarına çevrilmiş kitaplarla ayin yapmaları ve bazı kiliselerde Ulahça bilen papazlar bulundurulması kararlaştırıldı. Bunun için Mezahib Nezaretinden patrikhaneye şifahen "tebligat-ı münasibe" yapılması gönüllerini alacak şekilde bir güzel bir çözüme kavuşturulması devletin menfaati icabındandı.³⁵

Ulahlardan muhtar ve idare meclisi azası tayini ile mektep ve kiliselerin kendi milli lisanları ile tedris ve ayin yapmaları konusunda Osmanlı Hükümeti olumlu bir tutum içindeydi. Nitekim Ulahlar'ın kiliselerde kendi lisanlarıyla ayin yapmalarına, Rum Metropolitliği müsaade etmez ise mü-

³³ Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 7.

³⁴ Ali Arslan, *a.g.e.*, 8–9.

³⁵ BOA, *İ. HUS.* numara: 3/122 21 Safer 1310 (14 Eylül 1892) ve 23 Safer 1310 (16 Eylül 1892 tarihli tezkereler)

dahale edilerek münavebe veya ayrı mahalde ibadet etmelerinin sağlanmasına dair Selanik Valiliğine talimat verildiğini görüyoruz.³⁶

Selanik Ulah cemaati evlerinde ayin yapmak üzere Menlik kazasından Erhayandiris Gotonik efendiye çağırılmışlardı. Ancak Rum despotunun olası müdahalelerine mani olmak için Patrikhaneye şifahen tebligat yapmış yani sözlü olarak uyarmıştı. Sıkıntı olması halinde salim bir yer sağlanarak ayin yapmaları için hükümet destek vermişti.³⁷

Ulah milletine mensup olanların kilise ve mekteplerde kendi lisanlarıyla ayin yapmaları ve eğitim görmeleri konusunda Rumlar tarafından yapılan engellemelerin yanı sıra haklarında takibat ve saldırılar olmasından endişe duyuyorlardı. İşte bu gibi durumlara sebebiyet verilmemesi için bir “emr-i ferman-ı hümayun” çıkarılması gerekli olmakla beraber Rum ruhani reisleri hala kışkırtmalarına devam ediyorlardı. Oysa 15 sene kadar evvel Kamil Paşa’nın sadaretinde ve Cevdet Paşa’nın mezahib nezaretinde bulundukları sırada Müteveffa patrik Dienisios Efendi ile müzakere edilerek Ulahların kendi lisanlarıyla ayin ve tedrisat yapmalarına Patrikhaneye müsaade verilmesi konusunda anlaşma ve karar hâsıl olmuştu.

Rum ruhani reisleri ve taraftarları kararın aksine saldırılarını arttırarak devam ediyor ve huzursuzluk yaratıyorlardı. Bu durum Yanya’da da meydana gelmiş Ulah ileri gelenleri katli ve idam edilmişlerdi. Bu saldırılara kayıtsız kalmayan hükümet gerekli tedbir ve teşebbüslerin alınması ve uygulamaya konulmasına karar verdi. Ancak olayların daha fazla büyümesine özen gösterecek ve alınan karara karşı bir tedhiş hareketinin oluşmasına meydan vermeyecekti. Bu tedbirlerin alınması hususunda Selanik müfettişliği, Manastır, Kosova,

³⁶ Dâhiliye Nezaretine yazılan 9 Mayıs 1321 tarihli yazı. BOA, B. E.O., numara: 2581/193532 Tarih: 17 Rabiülevvel 1323 (9 Mayıs 1321).

³⁷ BOA, B.E.O., numara: 2719/203919, lef.3 Tarih: 16 Ramazan 1323 (14 Kasım 1905).

Yanya vilayetleri sorumlu olacaktı.³⁸ Bu havalideki Ulah milletin hukukunun korunması devletin menfaati icabındandı. Gayrimüslim unsurlara mensup halkın kilise ve mekteplerinde kendi lisanlarıyla ayin ve tedrisat yapmaları “irade-i seniyye” ve “mukarrerât-ı vakıa” gereğinden idi. Dolayısıyla Rumlar tarafından hiçbir şekilde tecavüz ve engelin meydana gelmesine meydan verilmemesi için tedbir ve gerekli teşebbüslerin alınmasına devam ve itina edilmesinin elzemdi.³⁹

Ancak vilayet dâhilindeki Ulah ileri gelenleri Yanya kasabasında meskûndü. Romanya Devletin burada bir konsolosu olup onun verdiği bilgiye göre Ulahlara saldırı yapılmış hatta bir öğretmen katl edilmişti. Müdahale için polis ve jandarma yetersiz olduğu anlaşıyordu. Bu yüzden Yanya’da daha fazla çarşı ve mahalle bekçileri istihdam edilmesi gerekiyordu. Tedbirler arasında yeni karakol ve kontrol noktaları oluşturulması da vardı. Bunların maaşlarının da ahaliden istihsalı ön görülüyordu. Netice Rumların Ulahlar üzerine tecavüzlerinin önlenmeliydi.⁴⁰

Kiliseleri kapanan Ulahlar bu konuda Romanya Hükümeti’ne de şikayette bulunmuşlardı. Romanya Hükümeti de Ulahların Rum Kilisesi’nin baskısından kurtaracak bir çarenin bulması için İstanbul’daki Büyükelçisine Osmanlı Devleti nezdinde müracaat emrini vermişti.⁴¹ Dolayısıyla Romanya’nın Ulah meselesine kayıtsız kalmadığı çok açıktı. Nitekim bunu içişlerine müdahale olarak gören Osmanlı Devleti, Romanya sefaret ve konsolosları Osmanlı Devleti tebaasından olan Ulah cemaatine olan düşmanlıklara resmen müdahaleye yetkili olamayacağından tayin edecekleri müfettiş ve muallimler

³⁸ Sadaret-i Uzma Mektubi kaleminden Selanik Manastır Kosova ve Yanya vilayetleri ile Rumeli müfettişliğine (şifre) BOA, B.E.O., numara: 2989/224158, lef 1. Tarih: 20 Zilhicce 1324 (4 Şubat 1907).

³⁹ *Aynı belge*, lef. 2 (şifre).

⁴⁰ *Aynı belge*, lef. 3.

⁴¹ Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 4-5.

için cemaatçe usul-ı kaidesine uygun olarak maarif nezaretine müracaat edeceklerdi.⁴²

Bu çeşit sıkıntıların başka yerlerde de olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Sırların yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri olan Galişina köyündeki Sırp mektebinin Sırp lisanıyla tedrisat yapma isteğine hükümet olumlu bakıyordu. Sırp lisanıyla konuşan ahali için Manastır vilayetinde açılması istenen mektepler konusunda Hükümet, gerekli işlemin yapılması için Maarif Nezareti'ne talimat verilmişti. Yine Sırlar, kendileri Slav ve Ortodoks oldukları sebebiyle mekteplerinde Rum ve Bulgar lisanlarıyla yazılmış kitaplar okutturmayacaklarını, çocuklarına Slav ve Sırp lisanı üzere düzenlenmiş kitapların tedrisine izin verilmesi için Manastır, Kırçova, Ohri ve Pirlepe ahali tarafından verilen dilekçenin dikkate alınmasını istemişti.⁴³

Selanik'in Paşaköy ve Rydnik karyelerinde Ortodoks halkı Sırp lisanıyla öğretim yapmak üzere okul açılmasına ruhsat istemişti.⁴⁴ Bunun üzerine Hükümet, Selanik, Kosova ve Manastır vilayetleri dâhilinde yerleşik ve Sırp lisanıyla konuşan halk için mektep açılmasını karar altına aldı. Bir başka örnek de Görice'deki Ulah Mekteb Müdürü Rahip Papa Hiralambo Balamaki Efendi, Ulah lisanıyla tedrisat yapılmasına karşı konulması ve kendisine hakaret olunduğunu ileri sürerek, Hükümetten buna engel olunmasını ve kendi lisanlarıyla tedrisatın sağlanmasını istedi.⁴⁵ Dolayısıyla bu örnekleri daha da arttırmak mümkündür. Ancak bunun çok daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirdiği düşüncesindeyiz.

⁴² Dâhiliye Nezaretine yazılan 9 Mayıs 1321 tarihli yazı. BOA, B.E.O., numara: 2581/193532 Tarih: 17 Rabiulevvel 1323 (22 Mayıs 1905).

⁴³ BOA, B.E.O, numara: 323/24203 Tarih: 24 Cemazeyilevvel 1311(3 Aralık 1893).

⁴⁴ BOA, MF.MKT., numara: 202/46 Tarih: 20 Şevval 1311 (26 Nisan 1894).

⁴⁵ BOA, B.E.O, numara: 1600/119968 Tarih: 2 Ramazan 1318 (24Aralık 1900).

Sonuç

Makedonya’da kilise ile mekteplerin kullanımı konusunda Rumlar ve Bulgarlar arasındaki anlaşmazlık ve tartışmalar, Fener Rum Patrikhanesi’nin, Bulgar Ortodoks Cemaati üzerindeki baskısından kaynaklanan bir durumdu. Meselenin çözümü için devletin ciddi çabalar sarf ettiği, problemleri yerinde tedbirlerle çözmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Örneğin öğretmen talepleri konusunda da hükümet, mahallin isteklerine kayıtsız kalmıyordu. Nitekim Bulgaristan’ın Istarbicani ve Luğrad köyleri muhtarları, Bulgar lisanıyla konuştuklarına binaen birer muallimin tayinine izin verilmesi için istekte bulunmuşlar ve bu istekleri kabul edilmişti⁴⁶.

Özetle Rum ve Bulgar cemaatleri arasında meydana gelen meselede kiliseler ve mekteplerin münavebe veya müştereken kullanılmasına tarafların muvafakati netleşmediğinden bu konuda bir karar alınıncaya kadar münavebeli veya ortaklaşa ayin yapmaları; mektepleri de ortaklaşa kullanmaları uygun görüldü. Ulahların kimliklerini korumak için, kendi dillerinde eğitim yapma ve kiliselerde ayin icra etmek istekleri Rum Patrikhanesi’nce şiddetle karşı çıkılmıştı. Hatta Patrikhane, Ulahların Ulahça ayin yapma yerine kiliselerinin kapatılmasını tercih etmişti. Dinsel alanda kiliseleri kullanarak Ulahları Helenleştirmek isteyen Rum Patrikhanesi’nin bu politikası bazı bölgelerde geçici başarı kazansa da, Ulahlar buna şiddetle karşı çıkarak mücadeleye başlamışlardı. Ulahların bu mücadelesi Osmanlı Hükümeti’nce dini serbestiyet anlayışını uygun görülerek kabul edilmişti. Rum Kilisesi’nin ikna edilmesindeki en önemli delil ise, Ulahların kendilerine Rumlardan daha sıcak yaklaşan Bulgarlara yaklaşıp Bulgar Ekserhanesi’ne geçmeleridir. Makedonya’da Bulgarları daha güçlü hale getirecek böyle bir gelişme hem Rum Kilisesi’ni hem de Osmanlı Devleti’ni korkutmuştu. Rumların, Ulahların dini ayinlerde ve eğitim kurumlarında Ulahçayı kullanmalarına mecburen müsaade etmelerine rağmen, asimile çalışmaları

⁴⁶ BOA, *TFR.I..ŞKT*, numara: 126/12554 Tarih: 6 Şaban 1325 (14 Eylül 1907).

devam ettiği için kiliselerdeki mücadeleler de devam etmiştir⁴⁷.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve 1876 Kanun-ı Esasisi azınlık okullarının özel okul olduklarını kabul etmekle beraber, bunların devletin nezareti altında olduklarını da kabul etmişlerdir. Burada esas amaç, Müslüman olmayan cemaatleri de “Osmanlılık birliği” altında toplamaktır. Oysa cemaatlerin amacı Osmanlı Devletinden ayrılarak bağımsız devlet haline gelmekti. 1876 Kanun-ı Esasi’nin yürürlükten kaldırılması azınlıkların bu amaçlarına varmalarını daha da hızlandırmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında da 1869 Nizamnamesi ve 1876 Kanun-ı Esasi’nin hükümlerinin uygulanarak birliğin sağlanacağı düşünülmüştür. Fakat azınlıklar okullarını devamlı olarak devlet denetiminden uzak tutmaya çalışmışlardır⁴⁸.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Kaynakları

Bâb-ı Âli Evrak Odası (B.E.O)

İradeler Hususî (İ.HUS)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MT)

Meclis-i Vükela Mazbataları(M.V)

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği)
(TFR.I..ŞKT)

2. Resmi Yayınlar

“Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”, *Düstur*, 3. cilt 1. Tertip, İstanbul 1289, s. 184-219.

⁴⁷ Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 22–23.

⁴⁸ Ersoy Taşdemirci, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Kayseri Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, 2001, s.19.

3. Kitap ve Makaleler

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, Çev. İhsan Çatay, İstanbul 2001.

Arslan, Ali, “Makedonya’da Rum-Ulah Çatışması”, *İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.4, İstanbul 2003.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014.

Engin, Yılmaz, “Osmanlı Devleti Arnavutçayı Yasakladı mı?” *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish of Turkey*, Vol. 9/7 Summer 2014.

Demirağ, Yelda, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”, *OTAM*, S.13, Ankara 2002.

Ergün, Mustafa, “Genel Olarak Azınlık Okulları Sorunu”, *Türk Yurdu Dergisi*, S.260, Nisan 2009.

Güler, Ali, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, Ankara 2003.

Kerimoğlu, Hasan Taner, “Kilise Ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı - Rum İlişkileri”, *CTTAD*, VI/14, (2007/Bahar).

Koyuncu, Aşkın, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 11, S.15, Güz 2013.

Somel, Selçuk Akşin, “Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okulu Oldu?”, *Geçmişten günümüze azınlık okulları: Sorunlar ve Çözümler Projesi Raporu*, Vol. 1, Tarih Vakfı, İstanbul 2013, s.19.

Taşdemirci, Ersoy, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, 2001.

Ünlü, Mucize, “II. Abdülhamid Döneminde Ulahlar”, *Perspectives on Otoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of (CIEPO) II. cilt* (OTAM, 28/Güz 2010).

Ünlü, Mucize, “Uluslararası Diplomasi ve Ulahlar”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.7, 2009.

OSMANLI DÖNEMİNDE BALKANLAR'DA FRANSİSKEN VARLIĞI

Franciscan Presence During Ottoman Rule in Balkans

Özlem Genç*

Özet: Osmanlı'nın Balkanlar'a geçişi her alanda olduğu gibi dini hayat üzerinde de etkili olmuştur. Fransiskanlar bu etkiden olumlu anlamda yararlanan dini topluluklardan biridir. Faaliyet alanları özellikle Bosna olan tarikat üyeleri, Papa tarafından XIII. yüzyılda bölgedeki heretik yapılarla mücadele etmek üzere görevlendirilmişlerdir. XV. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Bosna'ya hâkim olması Fransiskanların varlığını çok da etkilememiş hatta diğer rahipler ile kıyaslandığında aralarında samimi bir ilişki kurulduğu görülmüştür. Bu yakın ilişki Fransiskanlara rakipleri karşısında üstünlük sağlarken Osmanlı Devleti de gerek barış ortamının sağlanması gerekse diğer Katolikler ile ilişkilerin düzenlenmesi anlamında Fransiskanlardan faydalanmıştır. Bu yakınlığın bir diğer getirisi de misyonerlik faaliyetlerine devam edebilmeleri olmuştur. Sonuç olarak genelde Balkanlar özelde ise Bosna'da Osmanlı döneminde yaşanan bir Hristiyan-Müslüman yakınlaşması ve yardımlaşması göze çarpmaktadır. Bildirimizde konunun ayrıntıları incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Osmanlı, Fransiskanlar.

Abstract: The Ottomans' presense had an effect on religious life, as in every aspects of it. Franciscans is one of the religious group that benefited from these effects. The group members, especially in Bosnia, was assigned by the Pope in the XIII. century to combat against heresy. On the XV. century, the Ottoman Empire, dominated Bosnia at the time, did not have an impact on the Franciscan's presence at the area. Compared with other priests, it was seen that an intimate relationship between the two was established. This close relationship was fruitful for both; when it comes to Franciscans, it gave them advantage over their competitors in the area and for Ottomans, it helped them to maintain the peace and regulate their relations with other Catholics. As a further advantage of the proximity, Franciscans were able to continue their missionary work. As a result, generally in the Balkans and in particular in Bosnia, a Christian-Muslim approchement and solidarity came to the attention during the Ottoman rule in the area. In the our paper, we will study the details of the issue.

Keywords: Balkans, Ottoman, Franciscans.

* (Yrd. Doç. Dr.), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, e-mail: ozlmgnc@gmail.com

Giriş

Balkanların Osmanlı hâkimiyetine geçmesi Osmanlı tarihi için olduğu kadar Balkan tarihi için de önemli bir olgudur. Osmanlı devleti uzun dönem hâkimiyetinde kalan bu toprakları Anadolu'dan ayırmamış, dini hoşgörü konusundaki politikasını burada da uygulamaya devam etmiştir. Hâkimiyet tarihleri değişmekle birlikte Osmanlı yönetimi altında yaşayan Balkan halkları dinlerini özgürce yaşayabilmiş, ibadetlerini yerine getirebilmiş hatta devletin izniyle yeni ibadethaneler de inşa edebilmişlerdir.

Dini açıdan bakıldığında Osmanlı hâkimiyeti döneminde Balkanlar'da yaşayan gruplardan birinin de Fransisken tarikatı olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarikat 13. yüzyılda Assisi'li Aziz Francis tarafından kurulmuştur. Aslında varlıklı bir ailenin çocuğu olan Francis, Hz. İsa yolunda bir hayatı seçmiş, tüm zenginliğinden vazgeçerek ve ailesine de sırtını dönerek tarikatın temelini atmıştır.

Fransisken tarikatı yoksulluk ilkesi üzerine bina edilmiş bir tarikattır. Onlara göre Hz. İsa hiçbir şeye sahip değildi ve gerçek bir Hristiyanın da onun gibi yaşaması gereklidir. Bu nedenle tarikat üyeleri sahip olduklarını bir kenara bırakıp yoksul bir hayat sürmeyi seçmişlerdir.

Orta Çağ kilisesinin genel tavrına uygun olarak sonradan onay verilen tarikat, yazılı bir *Kural* çerçevesinde şekillenmiş ve misyonerlik faaliyetlerinde etkin rol oynamıştır. Bu misyonerlik faaliyetleri dolayısıyla dünyanın pek çok yerine¹ gönderilen tarikat üyelerinin geldikleri yerlerden biri de çalışmamızın konusunu teşkil eden Balkan coğrafyasıdır. Bu coğrafyanın çeşitli yerlerinde görülen keşişlerin en yaygın bulundukları topraklar ise Bosna topraklarıdır.

¹ "hic ordinis fratres per multas mundi partes misit, in corsicam, Bosnam et ad multas alias nationes,...", "Chronica Fratris Salimbene De Adam Ordinis Minorum", Ed.: O. Holder-Egger, *MGH, SS, in folio*, 32, Hanover ve Leipzig 1905-1913, s. 673.

1. Bosna

Fransiskan keşişler 1291'de Bosna'da görülmüşler, 1339/40'da ilk resmi kurumlarına, temsilciliklerine sahip olmuşlar,² 1514'te Aquilano Kanunnamesi uyarınca *Argentina* ismiyle eyalet statüsüne yükseltilmişlerdir.³ Aziz kalıntılarını, Bakire Meryem ve aziz tasvirlerini, vaftizi, Kutsal Komünyonu, kilisenin tüm ayinlerini ve kilise tarafından uygulanan otoriteyi reddettikleri için⁴ heretik kabul edilen Bogomil kilisesinin ıslah edilmesi görevi işte bu Fransiskanlere verilmiştir.⁵ Dönemin papası Bosna topraklarının tümünü misyonerlik toprağı ilan etmiş ve Fransiskanleri yerel engizisyon mahkemesi üyeleri olarak atamıştır. İngiltere, Almanya ve İtalya gibi pek çok farklı ülkeden keşişler Bosna'ya gelmiş, uzun zaman faaliyet göstermişlerdir.

1385'te Bosna devleti sınırları içerisinde Olovo, Visoko, Kraljeva Sutjeska ve Lasva'da⁶ dört manastırları⁷ olan Fransiskanlar 15. yüzyıl ortasını Bosna'da tarikatın altın çağı olarak yaşamışlar, üyeler ülke çapında yaklaşık 60 manastırda faaliyet göstermişlerdir. Bogomil inancının yaygınlığından dolayı ülkedeki Katolik rahiplerin sayısı az olduğundan, gelecekteki kilise modelinin aksine, Fransiskan keşişler papalık tarafından onlara verilen bir ayrıcalıkla bölge papazları olarak

² Ante Cuvalo, *The A to Z of Bosnia and Herzegovina*, The Scarecrow Press, UK 2010, s. 89.

³ "adepta vero dignitatem, seu titulum Provinciae Bosnae cum epitheto Argentinae vigore Degreti facti in Capitulo Gen. Aquilano 1514", *Schematismus Missionariae Provinciae Bosnae Argentinae Fratrum Miorum Observantium*, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Budae 1836, s. 5.

⁴ Jelena Ottaviani, *Arthur J. Evans in Bosnia and Herzegovina During the 1875 Revolt*, s 14. http://tesi.cab.unipd.it/42159/1/ts_1_230.pdf

⁵ Juan A. Herrero, "Medjugorje", *Research in the Social Scientific Study of Religion*, Vol: 10, Ed.: J. M. Greer, D. O.. Moberg, Jai Press, USA 1999, s. 144.

⁶ John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, USA 1987, s. 294.

⁷ John V. A. Fine, "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, Ed.: M. Pinson, Harvard University Press, Cambridge 1996, s. 6.

da çalışmışlar ve 16. yüzyıldan itibaren Türklerin hâkim olduğu Macaristan topraklarında da papazlık bölgeleri elde etmeye devam etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyılda Bosna'ya hâkim olmasıyla burada yaşayan Fransiskanlar ikiye bölünmüş, bir kısmı Osmanlı hâkimiyetinde kalırken bir kısmı da Hristiyan tarafına geçmiştir. Ancak genele bakıldığında çoğunlukla Türk idaresinde kaldıkları görülmektedir. Bunun en önemli sebebi Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da yaşayan diğer gayrimüslim unsurlardan farklı olarak onayladıkları tek Katolik grup olmalarıdır. Batılı tarihçiler tarafından bu müsamahanın sebebi olarak gösterilen unsurlar göçlerin önlenmesi, Katolik nüfusun vergi ödemelerinin kontrol altına alınması ve barış ortamının korunmasının istenmesidir.⁸

Daha çok Batı Bosna'da, özellikle de Srebrenica'da etkin olan⁹ Bosna Fransiskanları ve Yahudi misyonerleri Balkanlar'da yaşamak tehlikeli olduğundan Türklerden silah taşımak konusunda izin almışlardır.¹⁰ Ayrıca yerel Türk beyleri, 13. yüzyılda tüm Avrupa'ya yeni litürjik standartlar yayın¹¹ ve bölgedeki eğitim seviyesini artıran¹² Fransiskanlara dua etmeleri, Efkaristiya ayini ve buğular toplamaları için de izin vermişlerdir. Aynı izin İtalya ya da Macaristan Krallığından gelen misyonerlere verilmemiştir.¹³ Bu iyi ilişkilerin bir diğer boyutu gerçekte çok az Türkçe konuşabilseler de¹⁴ yüksek makamlarda bulunan Fransiskanların çoğunun Müslümanlar ile akraba olmalarıdır. Örneğin Drivasta piskoposu Geronimo

⁸ Istvan G. Tóth, "Between Islam and Catholicism: Bosnian Franciscan Missionaries in Turkish Hungary, 1584-1716", *The Catholic Historical Review*, Vol. 89, no:3 (July 2003), s. 411. <http://www.jstor.org/stable/25026419>.

⁹ Jelena Ottaviani, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁰ Istvan G. Tóth, *a.g.m.*, s. 422.

¹¹ Julia Verkholtantsev, "Croatian Monasticism and Glagolitic Tradition: Glagolitic Letters at Home and Abroad", *Monasticism in Eastern Europe and The Former Soviet Republics*, Routledge, UK, 2016, s. 47.

¹² Ante Cuvalo, *a.g.e.*, s. 73.

¹³ Istvan G. Tóth, *a.g.m.*, s. 423.

¹⁴ Istvan G. Tóth, *a.g.m.*, s. 424.

Luchich`in kardeşleri olan Behrem, Ali ve Pervan Müslüman idiler ancak bu durum onun piskopos atanmasını engellemediştir. Ayrıca Bosna Fransiskenleri arasından İslamiyet`i kabul edenlerin sayısı da az değildir.¹⁵

Osmanlı`nın sağladığı hoşgörü, Katolik kilisesini temsil eden,<sup>16</sup> Bosna için Katolikliğe itici bir güç olan<sup>17</sup> Fransiskenlerin Macaristan ve Transilvanya`da yoğun rekabetle yüz yüze kaldıkları düşünüldüğünde daha bir önem kazanmaktadır zira keşişler, çeşitli başpiskoposlar, Yahudi din adamları ya da sıradan laik rahiplerle her dönem çekişme içerisinde olmuşlardır.¹⁸

Piskopos vekili olarak kırsal alanlarda da¹⁹ etkili olan ancak temelde darphane ve ticaret merkezi olarak gelişen kentlerde yaşayan Fransiskenler, diplomat, danışman ve aracı olarak rol oynamışlardır. Lovrenovic`e göre Orta Çağ Avrupa`sında etkili olmadıkları hiçbir alan yoktur.²⁰

Osmanlı idaresi altında özel bir literatür geliştiren Fransiskenler, başlangıçta dini ve didaktik çalışmalar yaparken bu dönemde kronikler yazmaya da başlamışlar, bu eserlerde hem tarihlerini hem de hayat hikayelerini yazmışlardır.²¹ Osmanlı Bosna`sı ve Batı arasında tek canlı bağ olan²² Fransiskenlerin bölgeye Osmanlı hâkimiyeti geldikten sonraki temsilci ve eyalet papazı statüsündeki yöneticilerinin listesi şöyledir:

¹⁵ Istvan G. Tóth, a.g.m., s. 427.

¹⁶ Jelena Ottaviani, a.g.e., s. 59.

¹⁷ Stephen A. Wynne, *Multi-Confessionalism in Medieval and Ottoman Bosnia Herzegovina*, <http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf>

¹⁸ Istvan G. Tóth, a.g.m., s. 412.

¹⁹ Ante Cuvalo, *Historical Dictionary of Bosnia and Herzegovina*, The Scarecrow Press, USA, 2007, s. 40.

²⁰ Jelena Ottaviani tarafından, I. Lovrenovic`in *Bosnia A Cultural History* adlı kitabından alıntılanmıştır.

²¹ Jelena Ottaviani, a.g.e., s. 48.

²² Ante Cuvalo, a.g.e., s. 90.

- 1464: Fossa`dan Bernardinus (nl mucizeleri vardır²³)
 1467: Bonissa`dan Dominicus (başka yerde Gorissa olarak da okunmaktadır²⁴)
 1495: Caymis`den Bernardinus (pek çok yerde tek yetkiliydi²⁵)
 1498: İkinci kez Angelus Zvizdovich
 1512: Bosna`dan Petrus
 1515: Jezero`dan Antonius (son temsilci, Bosna 1517`de eyalet statüsüne ykseltildi²⁶)
 1517: Jezero`dan Antonius (vekillikten eyalet papazlığına getirildi²⁷)
 1520: Kreshevo`dan Blasius Kovacsich
 1523: Stephanus Kucich Dalmata (Dalmaçya`da Kucichi kynden²⁸)
 1526: Suttiska`dan Thomas Skoroevich
 1529: Matthaeus ya da Antonius Matkovich
 1532: Rama`dan Franciscus Ramanovich
 1535: Daniel Vladimirovich
 1538: Suttiska`dan Petrus Zlataşich
 1541: Narenta,dan Gregorius Bukovac
 1544: Konjicz`den Panlus
 1547: Velika`dan Augustinus Vasiljevich
 1550: Mostar`dan Joannes
 1553: Kamengad`dan Simon
 1556: Fojnicza`dan Elias Ivkovich
 1559: Imota`dan Petrus Runovich
 1562: Yukarı Salinis`ten Jacobus
 1565: Plumbo`dan Marianus
 1568: Martinus Kossovich Dalmata
 1571: Antonius Matkovich

²³ "in vita adhuc miraculis clarus"

²⁴ Philip Lastrica, *Epitome Vetustatum Bosnensis Provinciae*, Typographia Petri Pauli Ferri, Anconae 1776, s. 73.

²⁵ "una commissarius in pluribus locis"

²⁶ "ultimus vicarius, utpote Bosna anno 1517 erecta in Provinciam", *Schematismus...*, 1836, s. 13.

²⁷ "ex vicario factus Provincialis", *Schematismus...*, 1836, s. 13.

²⁸ Philip Lastrica, *a.g.e.*, s. 76.

- 1574: Duvno'dan Gregorius Marinovich
1577: Gregorius Kucich Dalmata
1581: Konjiez'den Matthaeus
1584: Suttiska'dan Marianus Aljinich
1587: Suttiska'dan Franciscus Balichevich
1590: Gradovar Salin'den Petrus
1592: Marianus Aljinich (2. kez)
1596: Fojnicza'dan Gregorius Masnovich
1599: Fojnicza'dan Antonius Milankovich
1602: Suttiska'dan Stephanus Zlatarich
1605: Slapnicza Suti'den Jacobus
1608: Fojnicza Elias Csakalovich
1611: Suttiska'dan Marianus Bilavich
1614: Gregorius Masnovich (2. kez)
1617: Banjaluka'dan Thomas Jankovich
1620: Lucas Kaxich Dalmata
1623: Kreshevo'dan Marianus Plovcsich
1626: Thomas Jankovich (2. kez)
1629: Kamengrad'dan Andreas
1632: Suttiska'dan Martinus Bargule
1635: Fojnicza'dan Nicolaus Brajkovich
1638: Plumbo'dan Marianus Moravich
1641: Roma'dan Martinus
1644: Fojnicza'dan Franciscus Lipanovich
1647: Michael Boghetich Dalmata
1650: Banjaluka'dan Matthaeus Benlich
1653: Seocze Suttisk'ten Philippus Lendich
1656: Gradovar Salin'den Gregorius Dulgerovich
1659: Poeega'dan Franciscus Ogramovich
1662: Fojnicza'dan Franciscus Milletich
1665: Roma'dan Georgius Sabich
1669: Imota'dan Gregorius Kovacsevich
1672: Travnik'ten Antonius
1675: Marcus Vasiljevcsanin
1678: Gregorius Kovachevich (2. kez)
1681: Dubovacz'dan Andreas Shipracsich
1684: Gabela'dan Antonius Vladmirovich
1685: Michael Radrich

- 1690: Baja'dan Gabriel Stanich
 1693: Paulus Kacich Dalmata
 1696: Franciscus Budalich Dalmata
 1699: Travnik'ten Franciscus
 1702: Plumbo'dan Gregorius Gabrich
 1705: Suttiska'dan Marcus Bulaich
 1708: Imota'dan Andreas Echimovich
 1711: Illok'tan Petrus Pastirovich
 1714: Lashva Fojnicensis'ten Petrus
 1717: Imota'dan Philippus Shurkovih
 1720: Kuttievo Slavonita'dan Andreas
 1723: Salinis'den Augustinus
 1726: Shibenico'dan Paulus (1. yılda öldü, eyalet vekili

Simon Tomashevich)

- 1729: Straxemano'dan Joannes
 1732: Duvno Leet. Jub'dan Antonius Markovich
 1735: Lucas Karaghich
 1738: Syrmio'dan Joannes
 1741: Ocsevia'dan Philippus Lashtrich
 1745: Posega'dan Franciscus Ivanovich
 1748: Baja'dan Petrus
 1751: Valkovarino'dan Josephus Jankovich
 1754: Antonius Bachich (yönetiminde eyalet Bosna ve

Capistrana olarak ikiye bölündü)

- 1757: Marcus Dobretich
 1762: Kreshevo'dan Franciscus Bogdanovich
 1765: Catichi'den Bonaventura Benich
 1768: Marcus Dobretich (2.kez)
 1771: Kreshevo,dan Petrus Allovich
 1774: Catichi'den Bonaventura Benich (2.kez)
 1777: Duvno'dan Joannes Skocibushich
 1780: Augustinus Okich Lect. Jub.
 1783: Vareshe'den Gregorius Iljich
 1786: Duvno'dan Joannes Skocibushich (2.kez, 4 yıl-

lık)

- 1790: Kreshevo'dan Franciscus Coracich
 1793: Vareshe'den Gregorius Iljich (2.kez)
 1796: Harauzona'dan Matthaeus Iveka

- 1799: Jezero Kresheviensis`den Lucas Dropuljich
1802: Vareshe`den Augustinus Pejcsinovich
1805: Harauzonia`dan Matthaeus Iveka (2.kez)
1808: Kreshevo`dan Franciscus Millosheovich (1.yılda öldü, eyalet vekili Petrus Filippovich)
1811: Vareshe`den Dominicus Franich
1814: Kottor`dan Angelus Granich
1817: Brochno Petrus Kordish
1820: Vareshe`den Dominicus Franich (2.kez)
1823: Fojnicza`dan Marcus Ostoich
1826: Brochno Petrus Kordish (2.kez)
1829: Verbovacz`dan Joannes Kljaich
1832: Livno`dan Michael Duich
1835: Kreshevo`dan Andreas Kujuncxich²⁹
1838: Lipnica`dan Stephanus Marianovic
1847: Marianus Sunjic
1851: Andreas Kujundzic (2.kez)
1853: Martinus Nedic³⁰

Fatih Sultan Mehmet tarafından 1463`te verilen, Fransiskenlere dini ayrıcalık tanıyan ahidname Osmanlı hoşgörü-sünün açık seçik göstermekle birlikte manastır ve görevli sayıları incelendiğinde de aynı durumu görmek mümkündür. Çalışmamızda bu konuda yazılmış dini metinlerden alınan sayılara yer verilerek hoşgörü kavramı yenilenmektedir. Şöyle ki tarihi seyir içerisinde manastırlar ve kiliseler belli aralıklarla bünyelerinde barındırdıkları kurum - kişi sayılarını ve bazen de tarihi bilgileri kayıt altına almışlardır. Örneğin 1823 yılı itibarıyla Bosna Argentinae eyaletindeki görevlilere bakıldığında 1 yönetici, 2 danışman, 1 arşiv sorumlusu, 1 tutanak yazıcı, 15 güvenlik görevlisi, 2 sekreter, 7 okul müdürü, 2 yeni hoca, 2 rahip hoca gibi eyalet genelinde toplamda 245 görevli

²⁹ *Schematismus...*, 1836, s. 13-17.

³⁰ *Schematismus...*, 1856, s. 79.

olduğu anlaşılmaktadır.³¹ Ayrıca 13 teoloji, 8 felsefe öğrencisinin varlığı da yazılmıştır.³²

1836 tarihli şema eserinde eskiden var olan manastırların sadece isimlerini veriyoruz diyerek şu isimler verilmiştir: Argentinensis, Campi S. Mariae, Salinarum Superiorum, Salinarum Inferiorum, Modricse, Plumbensis, Visokiensis, Rammensis, Konjiciensis, Mostariensis, Ljubushiensis, Zvornikiensis, Millosheviensis, Jajcensis, In Vesela Straxa, Teshanjensis ve başka pek çoğu.³³ Ayrıca bu şema eserlerde özellikle üç manastır ile ilgili ayrıntılı bilgilere de ulaşılabilmektedir.

a. Aziz Vaftiz Joannis Manastırı (Sudiska)

Kesin olarak bilinmeyen ama çok eski bir zamanda, Bosna Fransisken tarikatına dâhil olmuştur. Bazı yerlerde Suttiskam, Sudinskam ya da Kraljeva Suttiska da denilen manastırın 1464 ve 1524 tarihlerinde tahrip edildiği ancak üç yıl sonra 900 altın ödenerek restore edildiği öğrenilmektedir. 1685'de meydana gelen bir yangında tümüyle yanmıştır. 1821'de ise kilise eklenerek daha iyi bir şekle getirilmiştir.

Manastırda bulunan yetkililere bakıldığında sekreter, okul müdürü, Hristiyan doktrini eğitmeni, koro şefi, kütüphaneci, atölye yardımcısı, koro şefi yardımcısı, doktor ve felsefe eğitmeni ilk etapta göze çarpanlardır.³⁴

b. Fojnicae Manastırı

Eserde manastırın iki kişi, Marchiaàn Jacobo ve Angelo Zvizdovic ile gurur duyduğu, 1524'te düşmanlar tarafından yıkıldığı, yangınla ya da hırsızlar tarafından tahrip edildiği, 1830'da ise en yeni şekliyle restore edildiği bilgilerine

³¹ *Synoptico-Memoralis Catalogus Observantis Minorum Provinciae S. Ioannis A Capistrano Olim Bosnae Argentinae*, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Budae, 1823, s. 369

³² *Synoptico*....., s. 372.

³³ "Reliquorum vero quondam in Bosna florentiam Monasteriorum, ..., hic tantum nomina referimus", *Schematismus*..., 1836, s. 21.

³⁴ *Schematismus*..., 1856, s. 13-14.

yer verilmektedir.³⁵ Ahlak eğitmeni, kaligrafi eğitmeni, doğru dilleri eğitmeni,³⁶ doktor ve felsefe eğitmeni manastır ailesi üyelerinden birkaçıdır.³⁷

c. Bakire ve Şehit Azize Catharina Manastırı (Kresevo)

Bazı eserlerde Catharina adı verilen, Hırvat Banının³⁸ karısı tarafından yatırıldığı yazılmakla birlikte, ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilinmeyen, çeşitli elyazmalarında bu konuda hiçbir veriye ulaşılamayan manastırın 1524'te yıkıldığı, 30 yıl sonra çok altın harcanarak yapıldığı, 1765'de ölümcül bir yangınla harabeye döndüğü ve iki yıl sonra ilk haline getirildiği bilgilerine ulaşılmaktadır.³⁹

2. Macaristan

Fransiskanlar 13. yüzyılın başlarında Macaristan'a yerleşmişlerdir. Macaristan'ın ikinci kurucusu Kral Bela (1235-70) Fransiskan ve Dominikenlerden de yardım gören bir liderdir. Aynı zamanda tarikat üyeleri kraliyet hanedanının ve önde gelen ailelerin de desteğini almışlardır. Örneğin kral ve kız kardeşi Elizabeth de Fransiskandır.

13. yüzyılın sonuna gelindiğinde Macaristan'da 45 mülke sahip olan Fransiskanlar bunu halka yakın olmalarına ve halkın anlayabileceği dilde dua etmelerine borçludurlar. 1459'da anlaşma yapıp, 1523'te Conventualler (malvarlığına sahip olmayı kabul edenler) ve Observantlar (malvarlığına sahip olmayı kesinlikle kabul etmeyenler) olarak ikiye ayrılan tarikat üyelerinden Observantlara üye olanlar, 15. yüzyılda yükselen Türk gücüne karşı mücadele eden Janos Hunyadi'nin ordusunda din adamı olarak görev yapmışlar, bunun karşılığında 1442'den sonra Transilvanya'da Csiksomlyo Fransiskan mabedinin kurulmasını sağlamışlardır. Adı geçen ordudaki en ünlü keşiş St. John Capistran (1386-1456)

³⁵ *Schematismus...*, 1856, s. 33.

³⁶ *Schematismus...*, 1836, s. 26.

³⁷ *Schematismus...*, 1856, s. 33.

³⁸ Ban 7.yüzyıldan itibaren kullanılan bir soyluluk unvanıdır.

³⁹ *Schematismus...*, 1856, s. 61-62.

1452'de Avusturya, Bohemya ve Macaristan'a Fransiskan genel yetkilisi olarak atanmış ve iki yıl sonra Türklere karşı Haçlı seferi çağrısı yapmıştır. İlahilerinin 1456'da Türk kuşatmasına karşı başarı sağlanmasında kilit rol oynadığı düşünüldüğü ve bu başarısızlık Türklerin avantaj elde etmesini 70 yıl kadar geciktirdiği için bazı kesimlerce "Avrupa'nın Havarisi" olarak adlandırılmakta ve ulusal bir kahraman olarak kabul edilmektedir.⁴⁰

Fransiskanlerin Osmanlı'ya ait Macaristan toprakları üzerindeki faaliyetlerine bakıldığında aynı durum görülmektedir. Türklerin Macaristan'ı ele geçirmesinden sonra, önceden Bosna Fransiskan eyaletinin kuzey sınırı olan Sava Nehri'ni geçen keşişler, Türk idaresinin izniyle Slovenya'da bulunan üç terk edilmiş manastırın mülkiyetini elde etmişlerdir. Velika, Nasice ve Sarengrad adlı bu manastırlar genişlemeleri için üs olarak kullanılırken Fransiskanler, güney Macaristan'ın terk edilmiş papazlık bölgelerine de yerleşmişlerdir. Bunun için bir kanıt da mevcuttur. Şöyle ki; 1580-81'de Stagno piskoposu olan Ragusalı Boniface, papa tarafından Bosna Fransiskan eyaletini ziyaretle görevlendirilmiş, bu ziyaretin ardından Macaristan'a da geçtiğinde Belgrad'ın kuzeyindeki Babska köyünün yerel rahiplerini çağırmıştır. Bunlardan dördünün Fransiskan olduğu ve en az ikisinin de Bosna Fransiskanlerinden olduğu imzalarını Kiril alfabesiyle atmalarından anlaşılmıştır.⁴¹

1620'lerde misyoner olarak Belgrad'ın kuzeyinde faaliyet gösteren Paolo Papich (Pavel Papic)'in verdiği bilgilere göre Macaristan'ın düz olması, Bosna'da tepelerde konuşlanmış olan Fransiskanler için bir dezavantaj oluşturmuştur. Yine de 17. yüzyılın ilk yarısında Bosna Fransiskanleri hem Macar kraliyet ailesi içinde⁴² hem de Türk Macaristan'ının

⁴⁰ James P. Niessen, "Catholic Monasticism, Orders and Societies in Hungary: Centuries of Expansion, Disaster and Revival", *Monasticism in Eastern Europe and The Former Soviet Republics*, Routledge, UK, 2016, s. 88-91.

⁴¹ Istvan G. Tóth, a.g.m., s. 412.

⁴² James P. Niessen, a.g.m., s. 95.

daha geniş bir kesimine yayılmış durumdadırlar. Türk yönetimi ile iyi ilişkilerini kullanarak güney Macaristan'daki papazlık bölgelerinin çoğunu elde etmişlerdir. Bölgenin papaz vekili Pietro Sabbatini'nin bu konuda Roma'daki papaya şikâyetinde bulunduğu, Bosna Fransiskanlarının ellerinde Türk yöneticiler tarafından verilmiş belgelerle gelerek papazlık bölgelerini ele geçirmelerinin Trent Konsili'nde alınan kararlara uymadığını bildirdiği anlaşılmaktadır.

1651-56'da Bosna Fransiskanlarından Matteo Benlich (Matej Benlic) Belgrad piskoposu olarak atanmış ve Türk Macaristan'ının tüm papazlık bölgelerini ziyareti sırasında Velika ve Nasice manastırlarında yaşayanlar hariç, Macaristan'daki papazlık bölgelerinde, genelde bir bölgede bir, daha genişlerinde iki keşiş olmak üzere, 38 Bosna Fransiskeni tespit etmiştir. Bu durum Bosna Fransiskanlarının Türk hâkimiyetindeki Macaristan'da yaşayan Katoliklerin kaderinde önemli bir etkiye sahip olduklarını göstermektedir. Elbette Bosna'daki varlıklarıyla kıyaslandığında bu sayı azdır zira Bosna'da 300'den fazla oldukları bilinmektedir. Türk Macaristan'ı ise ikincil bir öneme sahiptir.⁴³

18. yüzyıla gelindiğinde sayıları üçte bir oranında azalarak 1347'e düşen Fransiskanlar yine de dönemin en kalabalık tarikatı olmuşlardır.⁴⁴

Tablo 1: Macaristan'daki Fransiskan Varlığı⁴⁵

	Macaristan'a Giriş	1100	1200	1300	1400	1500	1600	1700
Conventualler	1229	-	-	45	52	37	2	8
Observantlar	1229	-	-	-	-	61	4	52

⁴³ Istvan G. Tóth, a.g.m., s. 415.

⁴⁴ James P. Niessen, a.g.m., s. 97.

⁴⁵ Magyar Katolikus Lexikon <http://lexikon.katolikus.hu/S/szerzetes%20int%C3%A9zm%C3%A9nyek%20Magyarorsz%C3%A1gon.html>

3. Temeşvar Bölgesi

17. yüzyıl başında kısmen Türklerin kısmen de Transilvanya'nın hâkimiyetinde olan bölgenin nüfusunun oldukça karışık olduğu, Romanyalıların, Macarların, Güney Slavlarının ve Ortodoksların çoğunlukta olduğu ancak Kalvinist ve Katoliklerin de bulunduğu görülmektedir. Bölgeye gelen rahiplerin Katolikler hakkındaki tespitleri oldukça ilginçtir. Rahipler bölgeye yakın 12 köy tespit etmişlerdir. Bölgede Katolik nüfus yaşamasına rağmen pek çok yıldır yerel rahiplerin olmadığını bu nedenle Katolik ailelerin çocuklarını Ortodoks rahipler ya da Protestan liderlere götürerek vaftiz ettirdiklerini, Rengijich civarında Gypsy adlı bir kişinin alfabenin 4 harfini bilerek kendisini rahip saydığını ve vaftizler gerçekleştirdiğini, bölgedeki Katoliklerin Gregorian takvimi yerine eski takvim Julian takvimini kullandıklarını, yasaklayan hiçbir rahip olmadığı için yakın akrabaların birbirleriyle evlendiklerini hatta farklı dinden biriyle ikinci evliliğini yapan çift eşlerinin olduğunu görmüşlerdir.

Temeşvar bölgesi Karlofça'dan sonra Türk egemenliğinde kalan tek Macaristan toprağı olmakla birlikte Fransisken keşişler buradaki Katoliklere özen göstermeye devam etmişlerdir. Macaristan'daki son rahip olan Michele Kokich de bir Bosna Fransiskenidir, 1715'de bölgeye gelmiş, bir yıl sonra ise bölge tamamen Hristiyan hâkimiyetine geçmiştir.⁴⁶

4. Bulgaristan

Bulgaristan'daki Türk yönetimi yaklaşık olarak 14. yüzyılın sonunda başlamaktadır. Buradaki Fransisken varlığı ise Sofya'nın kuzeybatısındaki demir madenlerinde Katoliklerin çalıştığının Roma tarafından duyulması üzerine papanın emriyle bölgeye 1595'ten itibaren Fransisken misyonerlerin gönderilmesi ile gerçekleşmiştir. Fransiskenler burada çok başarılı olmuş, 1601'e kadar Sofya'da bir piskoposluk kurmuşlar, 1644'e gelindiğinde piskoposluk sayısı ikiye çıkmış ve 1649'da Nikopolis diyakozluğu kurulmuştur. Piskoposlar

⁴⁶ Istvan G. Tóth, a.g.m., s. 418.

arasında üç tanesi çok önemlidir. Piskopos Filip Stanev, modern Bulgaristan'da basılmış ilk kitabın yazarıdır. Başpiskopos Bogdan Pakscic çok seyahat etmiş, tuttuğu kayıtlar kendi zamanının Bulgaristan tarihi için en iyi kayıtlar olmuştur. Üçüncüsü ise başpiskopos Pietr Paskevic'dir. Kendisi Türklerle karşı bir müttefik bulabilmek amacıyla tüm Avrupa'yı gezen bir Fransiskendir. Hepsi de 1675 yılında ölmüşlerdir.⁴⁷

5. Slovakia

Fransiskanların Slovakia'da görüldüğü ilk tarih 1239 olmakla birlikte, 1245 civarı Nitra ve Levoca, 1250 civarı Bratislava, 1269 civarı Spisska Nova Ves, sonraki yüzyılda Kosice, Trencin, Humenne, Fil'akovo ve Hlohovec'de ve 1467'de ise Skalica'da faaliyet gösterdikleri bilinmektedir.⁴⁸

6. Arnavutluk

Roma Katolik kilisesinin, Katolik inancını güçlendirme isteği neticesinde 13. yüzyılda Arnavutluk'a gelen Fransiskanlar Sırp kral ve kraliçelerden destek görmüşlerdir. 15. yüzyılda 1455'te Kosova, 1479'da Shkoder, 1501'de Dures, 1571'de Tivar ve Ulqin'in Osmanlı'nın eline geçmesi, Arnavutluk'taki Benedikten ve Dominiken faaliyetlerinin son bulması anlamına gelirken, onların yerini Fransiskanlar almıştır.

16.yüzyıla gelindiğinde Fransiskan genel meclisi yöneticisi Francis Gonzaga tarafından 1585 yılında Arnavutluk Fransiskan idaresi kurulmuştur. Tarikat bu dönemde beş manastıra sahiptir: Sebaste, Lezhe, Rubik, Memli ve Kepi i Rodonit. Ayrıca 40 tane de keşiş evleri mevcuttur. 1589'da Naples genel meclisi Arnavutluk Fransiskan eyaletini kurmuş, 1592'de Papa 8. Clement bu eyaleti onaylamıştır.

Fransiskanların Arnavutluk'taki varlığı konusunda en çok çaba sarf edenler Bolizza ailesi olmuştur. Dört üyesi de

⁴⁷ Janice Broun, *Catholics in Bulgaria*, RCL, 1984. http://www.biblicalstudies.org.uk/pdf/rcl/11-3_310.pdf

⁴⁸ Stanislav J. Kirschbaum, "Monasticism in Slovakia and Slovak National Development", *Monasticism in Eastern Europe and The Former Soviet Republics*, Routledge, UK 2016, s. 70.

aktif olarak çalışan aile, Venedik ve İstanbul arasında posta hizmet merkezi ve Venedik için Balkanlar'a çıkış noktası olan Cattaro'nun ileri gelenlerindendir. 1578'de senato aile ile bir anlaşma yapmış, buna göre aile dört bot sağlayarak sadece mektup taşınmasını kabul etmiştir. 17. yüzyılın başında Francesco Bolizza posta hizmetinin başına geçmiş⁴⁹ ve Arnavutluk Fransisken tarikatının yasal durumu ve finansal getirileri ile ilgilenip, Osmanlı yönetimiyle iyi ilişkiler geliştirerek Bosna'daki bir Osmanlı paşasından burada misyonerlerin dokunulmazlığının garanti edildiği bir mektup almayı başarmıştır. Scutari'deki Osmanlı askeri yetkililerinin Francesco Bolizza'ya gönderdiği mektuplar da Bolizza'nın Fransiskenlerin güvenliğini sağlamak için düzenli olarak Arnavutluk'taki Osmanlı memurları ile ticari ve siyasi ilişkiler kurduğunu göstermektedir. Ayrıca Bolizza, Osmanlı memurları ve Venedik tüccarları arasındaki ticarete arabuluculuk görevi de üstlenmiştir.

1675'te ülkenin dört farklı kentinde 11 misyoner olarak çalışan Fransiskenlerin Cattaro'da hastaların ve yolcuların dinlenebildiği bir konukevlerinin var olduğu da görülmektedir. Ailenin sonraki üyeleri de aynı misyonu sürdürmüş, örneğin Nicolo Bolizza, Alessio, Osmanlı yöneticisi Sinan Bey'den Fransiskenlerin korunmasını istemiş ve olumlu yanıt almıştır.⁵⁰

Günümüzde Arnavutluk'taki faaliyetlerini sürdüren tek Orta Çağ tarikatı olan Fransiskenler, ülkedeki uzun tarihleri boyunca ülkeye tam bağlılık göstermişler, eğitim, diplomasi ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlar, beş yıllık bir gramer okulu, okulun yayınevi (1915) ve üç ayda bir çıkarılan bir

⁴⁹ Antal Molnar, "A Forgotten Bridgehead Between Rome, Venice and the Ottoman Empire: Cattaro and The Balkan Missions in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", Trans.: T. Cooper, *Hungarian Historical Review* 3, no: 3 (2014), s. 494. http://www.hunghist.org/ima.g.e.s/volumes/Volume_3_Issue_3/Molnar.pdf.

⁵⁰ Antal Molnar, a.g.m., s. 512-3.

dergiye de sahip olmuşlardır. Avrupa ve Arnavutluk arasındaki iletişimi sağlayan Fransiskanların sloganının "*pax et bonum*" (*barış ve iyilik*) olduğu bilinmektedir.⁵¹

Harita 1: 17. yüzyılın Başında İstanbul ve Venedik arasındaki Posta Güzergâhi⁵²

Sonuç

Orta Çağ, Avrupa dikkate alındığında dinin her alana egemen olduğu bir dönemi ifade etmektedir. Bu uzun dönem içerisinde kimi zaman dünyevi otorite ile dini otorite arasında anlaşmazlıklar yaşanmakla birlikte ağırlık merkezinin dini sınıf tarafında olduğu bilinmektedir. Bu nedenle her oluşum ister dini ister dünyevi olsun çağın son sözü söyleyen mevki olan papalığın onayına muhtaçtır. Fransiskanlar da aynı aşamadan geçmişler ve papalık onayından sonra meşruiyet kazanmışlardır. Tarihleri çok uzun ve kapsamlı olmakla birlikte bizim için önemli olan Balkan coğrafyasındaki faaliyetleri olmuştur.

Fransiskanların Balkanlar'a geliş sebebi papalık tarafından sapkın bir inanç olarak kabul edilen Bogomil hareketidir. Fransiskanlar da diğer Orta Çağ tarikatları gibi misyonerlik faaliyetini, Hristiyanlık'ı farklı yerlere yaymayı temel

⁵¹ Ines Angeli Murzaku, "Between East and West: Albania's Monastic Mosaic", *Monasticism in Eastern Europe and The Former Soviet Republics*, Routledge, UK, 2016, s. 251-253.

⁵² Antal Molnar, a.g.m., s. 502.

amaç olarak gören bir tarikat olduğundan, Katolik inancının pek çok temel unsuruna itiraz eden bu hareketi ıslah etme görevi Fransisken keşişlere verilmiştir. Bu zamandan itibaren pek çok keşişin farklı yerlerden bölgeye geldiği anlaşılmaktadır. Balkan coğrafyasında çeşitli yerlerde çalışmışlardır. Macaristan, Bulgaristan, Arnavutluk ilk göze çarpanlar olmakla birlikte en yoğun faaliyet gösterdikleri alan ise Bosna toprakları olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin dini hoşgörüsü tartışma götürmeyen bir gerçekliktir. Bu hoşgörüyü bir ahidname ile Fransiskenlere sunmuş olduğu da dünyaca kabul edilmektedir. Çalışmamız göstermiştir ki bu durum sayısal verilerle de desteklenmektedir. Şöyle ki, ister Bosna ister diğer Balkan toprakları dikkate alınsın kurulan manastırlara, restorasyon çalışmalarına ve görevli sayılarına bakıldığında herhangi bir azalma ile karşılaşılmamış aksine artışlar gözlemlenmiştir. Hatta dönemin batı manastırlarındaki görevli sayılarıyla kıyaslandığında - bazı özel görevliler dışarıda bırakılacak olunursa - çok büyük bir farklılığa rastlanılmamaktadır.

Daha çok kentlerde faaliyet gösteren Fransiskenler, diğer coğrafyalarda farklı gruplarla yaşadıkları rekabeti Osmanlı hâkimiyetinde yaşamamışlar ve diplomathlık gibi din dışı aktif görevler de üstlenmişlerdir. Osmanlı Devleti Fransiskenlere hem ibadetlerinde hem de yeni ibadethaneler açmalarında da zorluk çıkarmamıştır. Bu durum günümüze gelen mektuplaşmalardan da açıkça anlaşılmaktadır.

Yaşadıkları rahat ortam neticesinde edebi faaliyetlere fırsat bulabilmişler, eğitime katkıda bulunmuşlar, çok sayıda eser kaleme almışlardır. Yıl yıl verdiğimiz temsilci ve eyalet papazı verileri incelendiğinde herhangi bir aksamaya uğramadan ve yıl şaşmadan düzenli olarak bu seçimlerini yapabildikleri anlaşılmaktadır.

Tüm bu unsurların Müslüman bir devlet hâkimiyetinde uzun yıllar yaşayan Hristiyan bir tarikat için geçerli olması, bugün dahi pek çok devlet tarafından gösterilemeyen dini

hoşgörünün Osmanlı Devleti için değişmez bir politika olduğunu kanıtlamaktadır.

Kaynakça

Broun, Janice, *Catholics in Bulgaria*, RCL, 1984. http://www.biblicalstudies.org.uk/pdf/rcl/11-3_310.pdf.

Chronica Fratris Salimbene De Adam Ordinis Minorum", Ed.: O. Holder-Egger, *MGH, SS, in folio*, 32, Hanover ve Leipzig 1905-1913.

Cuvalo, Ante, *Historical Dictionary of Bosnia and Herzegovina*, The Scarecrow Press, USA 2007.

Cuvalo, Ante, *The A to Z of Bosnia and Herzegovina*, The Scarecrow Press, UK 2010.

Fine, John V. A., "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, Ed.: M. Pinson, Harvard University Press, Cambridge 1996.

Fine, John V. A., *The Late Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, USA.

Herrero, Juan A., "Medjugorje", *Research in the Social Scientific Study of Religion*, Vol: 10, Ed.: J. M. Greer, D. O.. Moberg, Jai Press, USA 1999.

Kirschbaum, Stanislav J., "Monasticism in Slovakia and Slovak National Development", *Monasticism in Eastern Europe and The Former Soviet Republics*, Routledge, UK 2016.

Lastrica, Philip, *Epitome Vetustatum Bosnensis Provinciae*, Typographia Petri Pauli Ferri, Anconae 1776.

Magyar Katolikus Lexikon <http://lexikon.katolikus.hu/S/szerzetes%20int%C3%A9zm%C3%A9nyek%20Magyarors%C3%A1gon.html>.

Molnar, Antal, "A Forgotten Bridgehead Between Rome, Venice and the Ottoman Empire: Cattaro and The Balkan

- Missions in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, Trans.: T. Cooper, *Hungarian Historical Review* 3, no: 3 (2014). http://www.hunghist.org/ima.g.e.s/volumes/Volume_3_Issue_3/Molnar.pdf
- Murzaku, Ines Angeli, “Between East and West: Albania’s Monastic Mosaic”, *Monasticism in Eastern Europe and The Former Soviet Republics*, Routledge, UK 2016.
- Niessen, James P., “Catholic Monasticism, Orders and Societies in Hungary: Centuries of Expansion, Disaster and Revival”, *Monasticism in Eastern Europe and The Former Soviet Republics*, Routledge, UK 2016.
- Ottaviani, Jelena, *Arthur J. Evans in Bosnia and Herzegovina During the 1875 Revolt*, s 14. http://tesi.cab.unipd.it/42159/1/ts_1_230.pdf.
- Schematismus Missionariae Provinciae Bosnae Argentinae Fratrum Miorum Observantium*, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Budae 1836.
- Synoptico-Memoralis Catalogus Observantis Minorum Provinciae S. Ioannis A Capistrano Olim Bosnae Argentinae*, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Budae 1823.
- Tóth, Istvan G., “Between Islam and Catholicism: Bosnian Franciscan Missionaries in Turkish Hungary, 1584-1716”, *The Catholic Historical Review*, vol. 89, no:3 (July 2003). <http://www.jstor.org/stable/25026419>.
- Verkholantsev, Julia, “Croatian Monasticism and Glagolitic Tradition: Glagolitic Letters at Home and Abroad”, *Monasticism in Eastern Europe and The Former Soviet Republics*, Routledge, UK 2016.
- Wynne, Stephen A., *Multi-Confessionalism in Medieval and Ottoman Bosnia Herzegovina*, <http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf>

VII. BÖLÜM /*CHAPTER VII*

ŞEHİR VE İMAR / *CITY AND CONSTRUCTION*

TRAVNIK HASAN AĞA CAMİSİ

Travnik Hasan Ağa Mosque

Filiz Canyurt*

Özet: Vezirler şehri olarak da bilinen Travnik, Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1463 yılında fethedilmiş ve 1558–1588 ve 1638–1851 yılları arasında Bosna vilayetinin sancak merkezliğini yapmıştır. Bu bildiride sunulacak olan Hasan Ağa Camisi “Travnik Şehrindeki Osmanlı Mimarisi” isimli doktora çalışmamızın¹ bir parçasını oluşturmaktadır. Bölgede Osmanlı Mimarisinin klasik dönem özelliklerini yansıtmaları bakımından önemli olan yapı, Hasan Ağa mahallesinde kalenin güneybatısında yer almaktadır. Giriş kapısı üstünde bulunan kitabede 1550 yılında Hasan Ağa tarafından inşa ettirilmiş olduğu yazmaktadır. Günümüzde ibadete açık olan yapı kare bir plana sahiptir. Yapının üzeri sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülmüş kubbeye geçişlerde tromp kullanılmıştır. Moloz taş ile inşa edilmiş olan caminin son cemaat yeri yoktur. Bunun yerine yapıya bir tekke kısmı eklenmiştir. Yapının kitabesi dışında arşiv kayıtlarına da ulaşılmıştır. Bulunduğu mahalleye ismini veren cami, şehir dokusunun oluşumu bakımında da oldukça önemlidir. Bildirimizde ele almış olduğumuz cami çizim, fotoğraf ve arşiv kayıtları ışığında sanat tarihi açısından incelenerek, mimari özellikleri bakımından dönem örnekleriyle karşılaştırılıp Türk sanatındaki yeri ve önemi vurgulanmaya çalışılacaktır. Yapı içerisinde bulunan kalemişi süslemeler günümüze ait oldu için değerlendirmeye alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, Cami, Balkan, Şehircilik.

Abstract: Travnik, known as the city of viziers, conquered during the Ottoman Empire period in 1463, has been county centre of the Bosnia province between 1558-1588 and 1638-1851. The Hasan Ağa Mosque, which will be introduced with this presentation, is a part of our doctorate work titled “Ottoman Architecture in Travnik City”. The building, which is important for presenting the classical features of Ottoman Architecture in the area, is at the Hasan Ağa district in the southeast of the Citadel. At the inscription over the door it is written that the building was built by Hasan Ağa in 1550. The building which is open for praying today has a square plan. The building is covered with a dome standing over an octagonal drum,

* (Öğrt. Gör.), Sanat Tarihi, Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye, e-mail: filiz_canyurt@hotmail.com.

¹ Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Ankara 2016.

the transition to the dome was done with squinches. The mosque, which was built with rubble Stone, has no portico. Instead of that, a lodge has been attached. Besides the inscription on the building, archival documents have also been studied. The mosque, which has given its name to the district, is also important on account of the establishment of the urban pattern. The place and importance of the mosque, which we are introducing with this presentation, among the Turkish art will be expressed by studying it within the view of art history in the light of drawings, photographs, archival recordings and making comparisons with the period samples in accordance with architectural features and decorating programme.

Keywords: Ottoman Architecture, Mosque, Balkans,

Giriş

Tarih öncesi devirlerden itibaren yerleşim alanı olan Travnik, Saraybosna'nın 90km.kuzeybatısında yer alır. Şehir güneyde Vilenica kuzeyde ise Vlasic dağları ile çevrilidir. Şehrin ortasından Laşva ırmağı geçmektedir. Bölge Fatih'in Bosna seferine kadar Laşva adıyla kayıtlara geçmiştir.² 1463 yılında Osmanlı idaresine giren bölgede Kral II.Tvrto tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülen bir kale bulunur. Şehrin kuzeydoğusunda Göksu Nehri'nin kıyısında bulunan kale hakkında ayrıntılı bilgiye Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden ulaşılır. Kaleden şöyle bahseder "İlk defa Latin krallarından Dubrovnik yapmıştır. Latin dilinde... derler isim verilmesi sebebi Daha sonra... tarihinde Latin keferesi elinden Fatih Sultan Mehmed Han fethidir. Hala Bosna'nın pak toprağında paşanın hassı olup voyvodalıktır. Kalesinin zemini bir yalçın kaya üzerine beşgen şekilli bir küçük kale-dir. Biraz havalesi, evleri ve yetecek kadar cephanesi vardır" şeklinde tarif etmiştir.³ II. Bayezit buraya bir cami yaptırmıştır. 1485 tarihli Bosna İcmal Defterinde kalenin aşağısında kalan bölgeden Travnik'e bağlı Laşva olarak bahsedilir.⁴ Şehrin

² Machiel Kiel, "Travnik", *D.İ.A.*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul 2012, s.309.

³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5. Kitap, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010. s 600

⁴ Nazım Şabanovic, *Bosanski Paşaluk*, Sarajevo 1969, s.148-149.

ismi için önemli bir belge olmuştur. Yine bu belgeden o dönemde şehrin nüfusunun iki yüz civarında olduğunu öğreniyoruz.

Oldukça küçük bir yerleşim yeri olan Travnik, 1528 yılında Maceristan'ın önemli askeri bölgesi olan Jajce ve Banaluka'nın alınmasıyla birlikte sınırları genişlemiş ve böylelikle gelişmeye başlamıştır.⁵ 16. yüzyılda şehir nüfusu yaklaşık olarak iki bin civarındadır.⁶ Saraybosna'dan sonra Travnik yaklaşık ikiyüz yıl kadar sancak merkezliği yapmıştır. Valilerin ve çeşitli devlet adamlarının buraya gelmesiyle şehir oldukça büyümüştür. Büyürken de cami, medrese, türbe, çeşme, han, hamam gibi pek çok eser yapılmıştır. Bildirimizde sunmaya çalışacağımız cami, Travnik'te kale dışına inşa edilen ilk eserlerden olması bakımından önem teşkil etmektedir.

Hasan Ağa mahallesinde bulunan cami, Travnik Kalesi'nin güneybatısındadır. Dizdar Hasan Ağa tarafından H.956/M. 1550 yılında yaptırılmıştır.

Kitabesi:

Okunuşu:

*Cami' kad bina Hasan Ağa hasenen
Hasbeten lehu'l musallin
Hüve talibu limendati rabbihi
Naşiru'l-ihsan nasıru'l müslimin*

⁵ Machiel Kiel, *a.g.e.*, s.309.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD, nr.1071, s.194-201

*El hemullahulena tarihine
Cami' bi'-ş-şeref bi'l-mü'minine.*⁷

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde camiden söz ederken kitabesinin son iki satırına yer vermiştir.⁸

Arşiv Belgeleri: Yapının kitabesi dışında Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Arşivinde bulunan H.1295/M.1878 tarihli vakfiye suretinde cami için vakfedilen pek çok dükkan ve ar-sadan söz edilmiştir.⁹ Ayrıca M. 1743,1775,1784,1785,1804 tarihli hurufat kayıtlarında da yapı hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür.¹⁰ M.1782 ve M1813.tarihli hurufat kayıtlarında ise yapıdan Kurşunlu Camisi olarak bahsedilmektedir.¹¹

Geçirdiği Onarımlar: 19 Ağustos 1813 tarihli hurufat kaydından yapının Bosna Valisi Abdullah Paşa tarafından tamir ettirildiği öğrenilmektedir.¹² Abdullah Paşa 1780-1784 tarihleri arasında Bosna Valiliği yapmıştır. Caminin bu tarihler arasında onarım görmüş olabileceği sonucunu çıkarmak mümkündür. Yapı 1903 yangınında zarar görmüştür. Minaresinin külah kısmı yanmıştır. Bunun dışında 1927 yılına kadar ayakta olduğu bilinen üç bölümlü son cemaat yeri günümüzde bulunmamaktadır.¹³ I. Dünya savaşı sırasında caminin son cemaat yerinin kubbelerindeki kurşun kaplamalar Avusturya-Macaristan idaresi tarafından söktürülerek silah üretiminde

⁷ Kitabeyi okuyan Prof. Dr. Mehmet Zeki İbrahimgil (Mart 2016 Gazi Üniversitesi sanat Tarihi Bölümü)

⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5. Kitap. C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.601.

⁹ Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi: Defter Nu.947-1, s.397.

¹⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) DEF. 1161-28 s.97, VGMA DEF 1171-44, s. 82, VGMA DEF 1171-46 s. 85, VGMA DEF 1171-46 s.85, VGMA DEF 1184-41, s.97.

¹¹ VGMA DEF 1171-48, s.90, VGMA DEF. 1171-46 s. 85

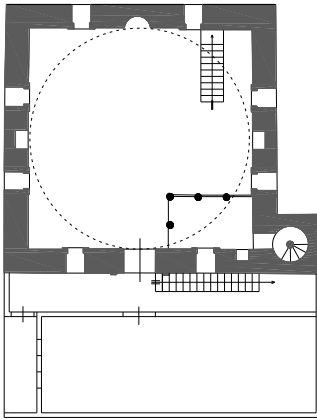
¹² VGM DEF 1171-48, s. 90,

¹³ Enver Sujoldzic, *Dzamiye Travnik*, Travnik 1998, s.20-27.

kullanılmıştır¹⁴. Uzun zaman bu durumda beklemiş olan kub-beler harap olunca yeniden yapılmıştır. Yapı en son 2000 yıl-ında onarım geçirmiştir.

1. Plan ve örtü düzeni

Günümüzde ibadete açık olan yapı içten içe 950x953cm ölçülerinde kare bir plana sahiptir. Yapının üzeri sekizgen bir kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülmüş kub-beye geçişlerde tromp kullanılmıştır. Trompların alt köşeleri mukarnaslarla bezenmiştir. Moloz taş ile inşa edilmiş olan caminin duvar kalınlığı 90 cm. dir. Yapının günümüzde son cemaat yeri yoktur. Bunun yerine yapıya bir tekke kısmı ek-lenmiştir. 625x 1155cm. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sa-hip olan bu kısmın ne zaman inşa edildiği konusunda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Caminin kuzeybatı köşesinde bir minaresi bulunmaktadır. Minareye çıkış merdivenlerine hari-min batı duvarında yer alan kapıdan ulaşılmaktadır.

Plan Nu.1: *Hasan Ağa Camisi Planı* (Çizim: Filiz Canyurt)

Plan Nu.2: *Hasan Ağa Camisi A-A Kesiti*

¹⁴ H. Kresevljakovic, - D.M. Korkut, *Travnik u Proslosti 1464-1878*, Zavi-cajni Muzej Travnik 1961. s. 25.

Fotoğraf 1: Hasan Ağa Mahallesi 1903 Yangını Sonrası
(Travnik Kantolanhi Arhiv)

2. Cephe Düzeni

Yapının her cephesinde üçer sıra pencere açıklığı vardır. Alt sırada yer alan pencere açıklıkları dikdörtgendir. İkinci ve üçüncü sıradaki pencere açıklıkları ise sivri kemerli olarak düzenlenmiştir ve ölçü olarak alt sıra pencerelerden daha küçük tutulmuştur. Duvarlardaki pencere düzeninin dışında cami içerisindeki aydınlığı sağlamak için kubbeyi taşıyan sekizgen kasnağın kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu ve güneybatı kenarlarına birer küçük pencere yerleştirilmiştir.

Cephelerine baktığımızda simetrik bir şekilde düzenlenmiş olan yapının doğu ve güney cephelerinde alt sırada iki büyük dikdörtgen pencere, ikinci sırada ise ikişer adet sivri kemerli pencereye yer verilmiştir. Üçüncü sırada yer alan pencereler her cephede bir tane olmak kaydıyla ikinci sıradaki pencerelerin ortasına gelecek şekilde yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 2: *Hasan Ağa Camisi Doğu Cephesi*

Fotoğraf 3: *Hasan Ağa Camisi Güney Cephesi*

Bu düzen batı cephesinde de devam etmiştir. Ancak burada ikinci kat pencerelerinden kuzeyde bulunması gerekenlerin olmadığını görüyoruz duvar örgüsüne baktığımızda pencerenin sonradan kapatılmış olabileceğine dair bir iz bulunmamaktadır. Bu da inşaat esnasında bu pencerenin yapılmamış olduğunu düşündürüyor. Caminin minaresi kuzeybatı köşede yer alan kare bir kaide üzerinden yükselmektedir. Kare kaide-den çokgen gövdeye üçgenlerle geçiş sağlanmıştır. Tek şerefeli bir minaredir.

Yapının kuzey cephesinde yer alan son cemaat yeri sonradan kapatılarak farklı bir mekan eklenmiştir. Günümüzde tekke olarak kullanılan bu bölümde öğrencilere Kur'an dersleri verilmektedir.

Fotoğraf 4: *Hasan Ağa Camisi Batı Cephesi*

Fotoğraf 5: *Hasan Ağa Camisi Kuzey cephesi*

3. İç mekân

Kare planlı yapının iç düzenlemesi sade bir görünüm sergilemektedir. Kuzeyde tek taraflı bir mahfil bölümü bulunmaktadır. Yapının günümüzde çokgen planlı altı sıra mukarnastan oluşan bir kavsaraya sahip mihrap nişi bulunur. Ayverdi eserinde mihrabı şöyle anlatır “ caminin mihrabı 6 sıra istalaktitli, altı köşe yıldız oyma korkuluklu, köşelerinde burma sütunceleri olan biraz basıkça, fakat çok temiz ve mütenasip bir eserdir.¹⁵ Günümüzde Ayverdi’nin bahsetmiş olduğu süslemelerin hiç biri mevcut değildir.

¹⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Arvupa’da Osmanlı Mimari Eserleri*, C.II. İstanbul 2000, s.438 ,

Fotoğraf 6: *Hasan Ağa Camisi Mihrabı*

Son dönemde geçirmiş olduğu onarımda mihrap yenilenerek eskisinden farklı bir görünüm kazanmıştır.¹⁶ Mermerden yapılmış olan minbere baktığımızda son onarım esnasında sıva altından kalem işi süslemelerinin ortaya çıkarıldığını görüyoruz. Minberin ajur tekniğinde yapılmış olan korkuluklarında altı kollu yıldızlar ve bu yıldızlar arasında kalan boşluklarda ise altıgenler kullanılmıştır. Aynı düzenleme mahfil korkuluğunda da uygulanmıştır.

Yapının kuzeyinde bulunan mahfil bölümü dört adet mermer sütun tarafından taşınmaktadır. Sütun başlıklarında Türk üçgenleri kullanılmıştır.

¹⁶ Haziran 2012 tarihinde bölgede yaşayan halktan edindiğimiz bilgilere göre yapı 2000 yılında bir restorasyon geçirmiştir.

Fotoğraf Nu 7: *Hasan Ağa Camisi İç Mekân*

Fotoğraf Nu 8: *Hasan Ağa Camisi Minber Genel*

Fotoğraf 9: *Hasan Ağa Camisi Minber*

4. Süsleme

a. Malzemeye göre

Mermer: Yapıda mermer süslemenin görüldüğü yerler minber ve mahfil korkuluklarıdır.

Kalem işi: Harimin giriş kapısı üzerinde mavi, yeşil, kırmızı renklerin kullanıldığı kalemişi bitkisel bir bezeme görülmektedir. Bu süslemelerin yoğun olarak kullanıldığı diğer bir bölüm ise minberdir.

b.Türüne göre

b.1. Geometrik

Yapıdaki geometrik süslemeyi minber ve mahfil korkuluğunda ajur tekniğinde yapılmış olan altı kollu yıldızlar ve bu yıldızlar arasında kalan boşluklara yerleştirilen altıgenler ile trompların alt köşelerinde bulunan mukarnaslar oluşturmaktadır.

Altı Kollu Yıldız: minber ve mahfil korkuluğunda mermer malzemenin ajur tekniğinde işlenmesi sonucu oluşturulmuştur. Merkezde yer alan altı kollu yıldızlar arasında kalan boşluklar altıgenlerle doldurulmuştur (Fot.Nu.10)

Fotoğraf 10: *Hasan Ağa Camisi Minber Korkuluğu*

Üçgen: yapının mahfil bölümünü taşıyan sütunların başlık kısımlarında prizmatik üçgenler kullanılmıştır.

Fotoğraf 11: *Hasan Ağa Camisi Sütun Başlığı*

Mukarnas: Camide mukarnaslı süslemeye mihrap kavsarasında ve tromp köşelerinde yer verilmiştir.

Fotoğraf 12: *Hasan Ağa Camisi Mukarnas*

Fotoğraf 13: *Hasan Ağa Camisi Mihrap Mukarnas*

b.2. Bitkisel

Minber ve giriş kapısı üzerinde yer alan kalem işi süslemelerde genellikle mavi, kırmızı ve yeşil renklerin hâkim olduğunu görüyoruz. Bezemelerin büyük bir bölümü zarar görmüş durumdadır. Özellikle minberdeki süslemelerin büyük bölümü yenilenmiş olmasına rağmen minberin birkaç yerinde asılları korunmuş haldedir. Bunlardan anlaşıldığı kadarıyla karanfil, lale, çok yapraklı çiçek ve yaprak motifleri kullanılan bitkisel süslemeler arasındadır. Bu süslemeler yapı ile aynı tarihe ait değildir. Kaynaklarda 1927 yılında yapılmış oldukları yazılıdır.¹⁷ Daha öncesi olup olmadıkları bilinmemektedir. Bu nedenle katalogda tanıtmış olduğumuz süslemeleri değerlendirme kısmına almadık.

Lale: Minberde üç değişik biçimde işlenmiş lale motifi bulunur. Bunlardan geçit dolabının kemer aynalığında ve minberin doğu yüzündeki süpürgeliklerin kemer aynalıklarındakiler aynı formdadır. Ayrıca buradaki süslemeler son onarımda üzerinden geçilmiş durumdadır.

¹⁷ H.Kresevljakovic, - D.M.Korkut, *Travnik u Proslosti 1464-1878*, Zavičajni Muzej Travnik 1961, s. 25

Fotoğraf 14-15: *Hasan Ağa Camisi Minberi Kalemişi Lale Motifleri*

İkinci örnek ise şerit halinde minber kapısının yan kısımlarını süslemektedir. Raspadan sonra süslemeler üzerinde boyama yapılmadığı için orijinal halini korumuştur. Diğer lale motifleride bunlara benzer niteliktedir büyük ihtimalle ancak son onarımda boyandıkları için özgünlüklerini kaybetmişlerdir.

Fotoğraf 16: *Hasan Ağa Camisi Minberi Kalemişi Lale Motifleri*

Üçüncü örnek ise yüzünde süpürgelik kısmındaki taş kemerler arasındaki boşluğa işlenmiş olanıdır. Bu da günümüze yıpranmış ancak orijinal haliyle gelmiştir. Boyası döktüğü için lale kısmını seçmek zordur.

Fotoğraf 17: *Hasan Ağa Camisi Minber Kalemîşi Lale Motifi*

Karanfil: Bu motifi minberde batı yüzündeki süpürge-lik ile doğu yüzündeki süpürgeliklerde vazodan çıkar vaziyette işlenmiştir. Doğudaki son onarımda yine boyanmıştır. Batıdaki ilk haliyle günümüze ulaşmıştır.

Fotoğraf 18: *Hasan Ağa Camisi Minber Kalemîşi Karanfil Motifi*

Çeşitli Çiçekler: Şekillerine bakarak isim veremediğimiz çiçekleri bu gruba aldık ve kendi içerisinde görülen türleri tek tek açıklamayı uygun bulduk.

1. tip: Beş adet taç yaprağından oluşur ve tek katlıdır. Bu motif minberinin kapısının yan taraflarını süsleyen şeritte laleler arasında kullanılmıştır. Muhtemelen mavi renkte yapılmış olan çiçeklerin etrafı kırmızı renkle konturlanmıştır.

Fotoğraf 19: *Hasan Ağa Camisi Minber Kalemîşi Çiçek Motifi*

2. Tip: bu örneklerin ise altı adet taç yaprağı bulunur. Minber aynalığı ile korkuluğu arasında bir şerit şeklinde kırmızı ve mavi renklerde işlenmiş olan çiçeklerdir.

Fotoğraf 20: *Hasan Ağa Camisi Minber Kalemîşi Çiçek Motifi*

3. Tip: daha çok hataların bozulmuş bir şekli olarak karşımıza çıkan bu çiçeklerin pek çok taç yaprağı vardır. Min-

berin geçit dolabının kenarlarında ve süpürgelikteki kemerlerin etrafında şeritler şeklinde işlenmiştir. Mavi ve kırmızı renkler kullanılmıştır.

Fotoğraf 21: *Hasan Ağa Camisi Minber Kalemîşi Çiçek Motifi*

Soyut Yapraklar: Giriş kapısı üzerinde sivrikemerli bir alınlık kısmı oluşturulmuş ve bunun içerisine yapraklardan oluşan bir bitkisel kompozisyon yerleştirilmiştir. Oldukça yıpranmış olduğu için net bir şekilde motifleri algılamak zordur. Renk olarak mavi, sarı, kırmızı ve yeşil kullanılmıştır.

Fotoğraf 21: *Hasan Ağa Camisi Kalemîşi Soyut Yapraklar*

b3. Nesneli

Nesneli süsleme minberin batıdaki süpürgelik kısmında vazo motifi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fotoğraf 21: *Hasan Ağa Camisi Minberinde Vazo Motifi*

Değerlendirme

Bazı araştırmacılar tarafından kökeni Orta Asya çadırlarına ve Uygur “stupa”larına dayandırılan¹⁸ tek kubbeli yapıların ilk uygulamaları Orta Asya ve İran’daki Mezar-ı Şir Kebir Türbesi (9-10.yy), Arslan Cazip Türbesi(11.yy.) gibi eserlerle karşımıza çıkar. Karahanlı ve Gazneli döneminden bu plan tipinde inşa edilmiş hiçbir yapı günümüze gelmemiştir. Kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülü bu plan türü Anadolu’da ilk kez 13. yüzyılda ortaya çıkmıştır. “Tek Kubbeli Selçuklu Mescitleri” adıyla da bilinen bu camiler Özellikle dönemin başkenti olan Konya ve çevresinde yoğunlaşmıştır.¹⁹ Konya Beyhekim Mescidi²⁰ (13. Yüzyıl II.yarısı),Akşehir Ferruh Şah Mescidi²¹(13.yy. II. Yarısı) , bu grupta inşa edilen eserler arasındadır.

¹⁸ Emel Esin, “Türk Kubbesi”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.3 (Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900.yıl) Ankara 1971, s.165; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1997, s.75.

¹⁹ Sadi Dilaver, “Anadolu’da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, İstanbul 1971, s.17-28; Murat Katoğlu, “13.Yüzyıl Konya’sında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri”, *Türk Etnoğrafya Dergisi*, IX, (1966), Ankara 1967, s.81-100.

²⁰ Sadi Dilaver, a.g.m., 19, şek. 6.

²¹ Yekta. Demiralp, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara 1996, s.19-22.

Kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülü bu plan tipi, Beylikler ve Erken Osmanlı dönemi camilerin de en çok kullanılan plan şeması olmuştur. Bu yapılar arasında Anadolu Selçuklu devrindekilerle aynı özellikleri taşıyanları da vardır. Ancak bunların dışında daha büyük ölçekli minareli ve kuzeyde üç bölümlü son cemaat yerli olanları da bulunur. Selçuklu mescitlerinden daha gelişmiş bir mimari plan sunan bu örnekler Anadolu'da Beylikler döneminde yoğun bir kullanım alanı bulmuştur. Kastamonu İbn-i Neccar Camisi (1353)²², Tire Karahasan Camisi (15.yy.başı)²³, Kütahya İshak Fakih Camisi (1422-33)²⁴ beylikler döneminde inşa edilmiş örneklerdendir. Erken Osmanlı döneminde inşa edilen İznik hacı Özbek Camisi (1333)²⁵, Bursa Alaaddin Camisi (1325-26)²⁶ ve İznik Yeşil Cami (1378-91) bu plan tipine örnek olarak verilebilir. Üsküp Hüseyin Şah Camisi²⁷ (1553-54), Saraybosna Çıkrıkçı Muslihuddin Camisi (1526)²⁸, Üsküp Hacı Balaban Mescidi²⁹ (16.yy), ise Balkanlar'da inşa edilmiş örnekler arasındadır. Mimar Sinan'ın yapmış olduğu camiler içerisinde de bu plan tipinin uygulandığı örnekleri görmek mümkündür. Tekirdağ Rüstem Paşa Camisi(1553).³⁰ İzmit Pertev Paşa Camisi (1579)³¹ ve Üsküdar Çinili Cami (1640) bunlardan birkaçıdır.

Kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülü ve önünde üç bölmeli son cemaat yeri olan plan tipine Travnik dışında diğer

²² Kenan Bilici, *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18.yy. sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi Sos.Bil. Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1991, s.51-59.

²³ İnci Aslanoglu, *Tire'de Camiler ve Üç Mescit*, Ankara 1978, s.26.

²⁴ A. Osman Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1991, s.186-195.

²⁵ Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s.3.

²⁶ Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s.3.

²⁷ Mustafa Özer, *Üsküp'te Türk Mimarisi*, Ankara 2006, s. 70-78.

²⁸ E.Hakkı Ayverdi., *a.g.e.*, C.II. s.319

²⁹ Mustafa Özer, *a.g.e.*, s. 101-103.

³⁰ Mehmet Tuncel, *Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*, Ankara 1974, plan no.5.

³¹ Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s.3.

balkan şehirlerde de rastlamaktayız. Üsküp Mustafa Paşa Camisi³² (1492), çalışma konumuz olan Hasan Paşa Camisi (1550) ile plan bakımından birebir benzerlik sergiler. Harimin doğu ve batı duvarında iki pencere arasına nişlerin yerleştirilmesi dahi ortaktır. Bunun dışında Hilivne Bal Ağa Camisi (1514)³³ Mostar Karagözbey Camisi³⁴ (1544-52), Foça Alaca Cami³⁵ (1550), Saraybosna Ali Paşa Camisi (1560)³⁶ Poçitel Ali Ağa Camisi (1563/64)³⁷, Banaluka Defterdar Camisi (1594)³⁸, Mostar Koski Mehmet Paşa Camisi (1618)³⁹, Gradaçac Hüseyin Kaptan Camisi (1827)⁴⁰ örnek verilebilir. Bu plan türü Travnik Musluhiddin Camisinde (1863) de uygulanmıştır. Safranbolu İzzet Mehmet Paşa Camisi (1796)⁴¹, Aydın Cihanoğlu Camisi (18.yy)⁴² plan tipi bakımından örnek olarak verilebilir.

İlk örneklerinin Orta Asya'da inşa edilmiş olduğunu öğrendiğimiz⁴³ bu plan tipinin çalışma konumuzu oluşturan Travnik şehrinde iki örnekte kullanılmış olduğunu görüyoruz. Hasan Ağa Camisi (1550), tek kubbe ile örtülü kare planlı harimi ve kuzeybatı köşede yer alan minaresi ile Beylikler ve Erken Osmanlı mimarisinde oldukça yoğun kullanım alanı bulmuş olan bu plan türünün karakteristik özelliğini yansıtan bir yapıdır. Genellikle bu plan türünde görmeye alışkın olduğumuz son cemaat yeri bizim yapımızın ilk aşamasında vardır. Ancak sonradan bu bölüm yıkılmış yerine de bir tekke

³² Mustafa Özer, *a.g.e.*, s.92-96.

³³ E.Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, C.II. s.171-172.

³⁴ A. Pasic, *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*, İstanbul 1994, s.57,67.

³⁵ E.Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, C.II. s.124, şek.167.

³⁶ E.Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, C.II. s.314.

³⁷ E.Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, C.II. s.277-278.

³⁸ E.Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, C.II. s.15.

³⁹ E.Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, C.II. s.234.

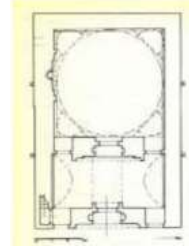
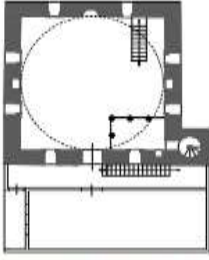
⁴⁰ E.Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, C.II. s.164-165, R.231.

⁴¹ Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s.415.

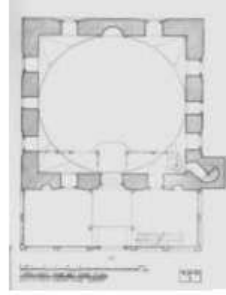
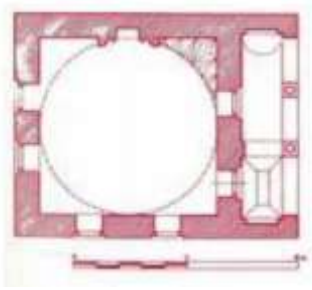
⁴² Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s.394.

⁴³ M. Oluş Arık, *Turkish Art and Architecture, Seljuk, Interregnum and Ottoman Empire Periods*, Ankara 1989, s.112.

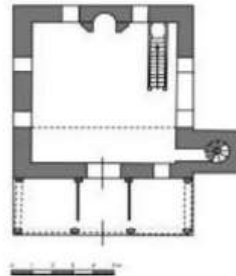
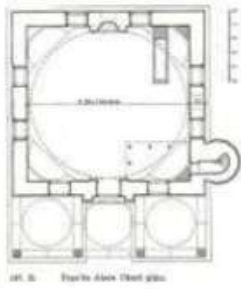
kısmı eklenmiştir. Hasan Ağa Camisine plan açısından benzerlik gösteren örneklerden birkaçını verecek olursak;

Plan Nu.3: Hasan Ağa Camisi (1550) **Plan Nu.4:** Konya Hacı Ferruh Mes-cidi(13.yy)

Plan Nu. 5 İznik Hacı Özbek Camisi (1378) **Plan Nu.6:** Hızır Bey Camisi

Plan Nu.7 Foça Alaca Camisi (1550)

Plan Nu. 8: Musluhiddin Ca-misi(1863)

Sonuç

Travnik şehri önceleri kayalık üzerinde kurulmuş olan kaleden ibarettir.⁴⁴ Ne zaman yapıldığı bilinmeyen kalenin kaynaklarda 1430 savaşlarından kalmış olabileceği belirtilir.⁴⁵ Bosna, 1463 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmiştir. Bu tarihte şehrin adı ilk kez kaynaklarda Travnik olarak geçmiştir.⁴⁶ 1480 yılında Macarların Saraybosna'ya saldırısı nedeniyle Travnik kalesine asker yerleştirildi. Macarlar Jajtse (yayçe) ve Srebrenik'e hakim oldular. Travnik Yayçe'ye çok yakın olduğu için stratejik açıdan önemli bir bölge olmuştur.⁴⁷ 1485 tarihli Bosna İcmal Defterinde, sözü edilen kalenin aşağısında surların dışında bir yerleşim alanından bahsedilmiştir.⁴⁸ Bu da bize şehrin yavaş yavaş kale dışına çıkmaya başladığını gösterir. 1526 yılında Osmanlı'nın Yayçe'nin, 1528 yılında Banaluka'nın alınmasıyla birlikte Macar tehlikesi ortadan kalkmış sınır kuzeye doğru çekilmiş⁴⁹ ve şehir gelişmeye başlamıştır.⁵⁰ M.1549/50 yılında yapılmış olan Hasan Ağa Camisi kalenin batısındaki bu yeni yerleşim yerinde bulunur. Öncesinde Varoş Mahallesi olarak bilinen yer, cami ile birlikte Hasan Ağa Mahallesi olarak anılmaya başlamıştır. Caminin etrafında zamanla hamam, tekke, çeşme ve konutlar inşa edilerek şehrin bu yönde gelişmesi sağlanmıştır.

⁴⁴ Hamdija Kresevljakovic-Korkut, *Travnik U Proslosti (1464-1878)*, Travnik 1961, s.9-10

⁴⁵ Machiel Kiel, a.g.m.; Udovicic, *Travnik U Vrijeme Vezira*, Travnik 1973, s.13.

⁴⁶ Machiel Kiel, a.g.m. s.308.

⁴⁷ Hamdija Kresevljakovic-Korkut, a.g.e., s.10.

⁴⁸ Hazım Şabanović, *Bosanski Paşaluk*, Sarayevu 1959, s.148-149.

⁴⁹ Hamdija Kresevljakovic-Korkut, a.g.e., s.11.

⁵⁰ Machiel Kiel, a.g.m., s.309.

Fotograf 22: Osman Ağa Mahallesi

Plan özellikleri ve kurgulanışı bakımından değerlendirmeye almış olduğumuz Hasan Ağa Camisi(1550), tek kubbe ile örtülü kare planlı harimi ve kuzeybatı köşede yer alan minaresi ile Beylikler ve Erken Osmanlı mimarisinde oldukça yoğun kullanım alanı bulmuş olan bu plan türünün karakteristik özelliğini yansıtan bir yapıdır. Anadolu dışında mimari geleneğimizin Balkan coğrafyasında da devam ettirildiğinin göstergesi olan yapı, mimari özellikleri ile geleneğin devamını yansıtmaları bakımından Türk Sanatı için önem teşkil etmektedir. Aynı zamanda bu tarihte Travnik’te kale dışında bir bölgede inşa edilen ilk yapı olması bakımından da oldukça önemlidir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

TD, nr.1071, s.194-201.

b. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Arşivi (GHBKA)

Defter Nu.947-1, s. 397

c. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

DEF. 1161-28, s.97; 1171-44, s. 82, 1171-46, s. 85; 1171-46 s. 85; 1184-41, s. 97; 1171-48, s. 90; 1171-46, s. 85; 1171-48, s. 90.

d. Tapu Kadastro Arşivi (TKA)

Belge Nu. 20070702224314 TKGM-TADB-TTD-00011-00263

2. Kitap ve Makaleler

Arık, M. Oluş, *Turkish Art and Architecture, Seljuk, Inter-regnum and Ottoman Empire Periods*, Ankara 1989.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986.

Aslanoğlu, İnci, *Tire’de Camiler ve Üç Mescit*, Ankara 1978.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Arvupa’da Osmanlı Mimari Eserleri*, C.II, İstanbul 2000.

Bilici, Kenan, *Kastamonu’da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18.yy. sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1991.

Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1997.

Demiralp, Yekta. *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara 1996.

Dilaver, Sadi, “Anadolu’da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, İstanbul 1971.

Esin, Emel, “Türk Kubbesi” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.3 (Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900.yıl), Ankara 1971.

Evliya Çelebi, *Seyhatname*, 5. Kitap, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Katoğlu, Murat, “13.Yüzyıl Konya’ında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri”, *Türk Etnografya Dergisi*, IX, (1966), Ankara 1967.

Kiel, Machiel, “Travnik”, *D.İ.A.*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s.308-311.

Kresevljakovic, Hamdija - Korkut, D.M., *Travnik u Proslosti 1464-1878*, Zavicajni Muzej Travnik 1961.

Özer, Mustafa, *Üsküp'te Türk Mimarisi*, Ankara 2006.

Pasiç, A., *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*, İstanbul, 1994.

Şabanović, Nazım, *Bosanski Paşaluk*, Sarajevo 1969.

Tuncel, Mehmet, *Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*, Ankara 1974, plan no.5.

Uysal, Ali Osman, *Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bil.Enstitüsü.

TANZİMAT DÖNEMİ SARAYBOSNA'SINDA İMAR FAALİYETLERİNDEN ÖRNEKLER

Examples of Reconstruction Activities During Tanzimat Period in Sarajevo

Zafer Gölén*

Özet: Saraybosna şehri Bosna'nın fethinin ardından XVI. yüzyılda Osmanlı idarecilerinin yatırımları ile gelişmiş ve eyaletin merkezi haline gelmiştir. Saraybosnalılar da tarihi, kültürel ve ekonomik güçleri sayesinde tüm Bosna'nın en etkin şehri olmayı başarmışlardır. Hatta o kadar güçlenmişlerdir ki 1851'e kadar eyaletin yöneticisi vezir dahi bu şehirde barınamamıştır. Vezirler ancak Ömer Lütfi Paşa Boşnak muhalefeti kırıldıktan sonra Saraybosna'ya dönebilmişlerdir. Vezirlerin Saraybosna'ya dönmesi ile tıpkı XVI. yüzyılda olduğu gibi Saraybosna'da bir dizi imar faaliyetine girişilmiştir. Şehirde hem geçmiş dönemlerde yaşanan kargaşanın izleri silinmeye çalışılmış hem de onlarca yeni kurum ve kuruluş devreye girmiştir. Bu yatırımları başlıca eğitim, din, ulaşım, iletişim, sağlık ve askerlik alanlarında toplamak mümkündür. İstanbul devletinin içinde bulunduğu zor iktisadi şartlara rağmen Saraybosna'daki maliyetli kamu yatırımlarını desteklemekten hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Bu sayede birçok okul, hastahane ve kışla açılmış, dini kurumların inşaatlarının tamamlanması için destek verilmiştir. Daha da önemlisi halkın sosyal yaşamında büyük değişiklik yapan telgraf ve demiryolları gibi çağın en ileri ve pahalı hizmetleri Saraybosna halkının hizmetine sokulmuştur. Bu tebliğde Bosna Hersek'te Tanzimat'ın uygulanmaya başlandığı 1851 ile 1878 Avusturya işgali arasında geçen 27 yılda Saraybosna şehrine yapılan yatırımlardan örnekler verilecek ve bu yatırımların halk için ne anlama geldiği incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Saraybosna, Bosna Hersek, Osmanlı Devleti

Abstract: The city of Sarajevo became a developed center after the conquest thanks to the investments of Ottoman rulers during XVI. century. The people of Sarajevo have succeeded in becoming the most active city in Bosnia due to their historical, cultural and economical powers. They have gained so much power that even the vizier, the ruler of the city, could not shelter in the city. The viziers were able to return to the city only after Ömer Lütfi Pasha broke the Bosniak opposition. With the return of viziers back to Sarajevo, a

* (Prof. Dr.); Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi- Burdur/ Türkiye, e-mail: zgolen@mehmetakif.edu.tr.

series of reconstruction activities have been initiated such as in XVI. century. Not only the traces of the turmoil in the city's past were attempted to be deleted but also dozens of new institutions have been settled. These investments can be grouped mainly as education, religion, transportation, communication, health and military fields. Despite the difficult economical conditions that the Empire was facing, Istanbul never gave up supporting the costly public investments in Sarajevo. Therefore, many schools, hospitals and barracks have been founded. Many religious organizations were also supported for completing their constructions. More importantly, the most advanced and expensive services of the era such as telegram and railways, which made major changes in the social life of the public were put into the service of people of Sarajevo. In this paper, the investments carried out in the city of Sarajevo during a 27 year period, between the start of Tanzimat in 1851 in Bosnia Herzeovina and the Austrian invasion in 1878, will be exemplified and what these investments meant to the people of Sarajevo will be examined.

Keywords: Tanzimat, Sarajevo, Bosnia Herzeovina, Ottoman Empire

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Bosna topraklarında XIX. yüzyıl gerçekten de çok uzun sürdü. Tabiri caiz ise bölgede hiçbir şey devletin istediği gibi gitmedi. Daha yüzyılın başında patlak veren ayaklanmalar şu veya bu gerekçe ile yüzyılın sonuna kadar devam etti. Karşılıklı anlaşmazlıktan gelen bu gerilim yüzyıl boyunca hiç dinmedi. 1860'lardan itibaren Boşnaklar ve İstanbul arasında ortaya çıkan karşılıklı anlayış ise maalesef sorunlara çözüm olmadı ve 1875 Hersek İsyanı sonrasında gelişen olaylar Bosna Hersek'in Osmanlı Devleti'nden kopmasına sebep oldu.

Bosna Hersek Osmanlı Devleti için hem oldukça önemli hem de çok nazik bir yerdi. Nazikliği tamamen devletin düşmanı millet veya devletler tarafından kuşatılmış olmasından kaynaklanıyordu. Bu yüzden önemli kararlar alındığı zamanlarda Bosna'daki idarecilere sık sık eyaletin önemi hatırlatılıyordu. Gerek çatışmaların gerginliği gerekse stratejik önemi yüzünden İstanbul Bosna Hersek hakkında daima dikkatli bir politika yürütülmek zorunda kalmıştır. Bu sebeple

Bosna'dan merkeze ulaşan en küçük bir istek dahi göz ardı edilmemiş, mutlaka değerlendirmeye alınmıştır. Boşnakların kalbini kazanmak için devletin imkânları dâhilinde bölgeye belki de ülkenin diğer yerlerinden daha fazla yatırım yapılmış, Tanzimât'ın geç uygulanması, tımar düzeninin devamı gibi ayrıcalıklar tanınmış, halkın lehine olan eyaletin vilâyete dönüştürülmesi gibi reformlar Bosna Hersek'te hemen uygulamaya konulmuştur. Tüm bu gelişmeler sonucu Bosna Hersek sayıları binlerle ifade edilen eserlerle donatılmıştır.

1. Eğitim Yatırımları

a. Sıbyan Okulları (İlkokul)

XIX. yüzyılda modern ilkokulların eşdeğeri olan sıbyan okulları 1824 senesinden itibaren kurulmaya başlamıştır. Bosna Hersek'te okul türlerinin ayırt edilebildiği 1873 ve 74 senelerinde Müslümanlar'a ait 897, Hristiyanlar'a ait 453 olmak üzere toplam 1.350 ilkokul bulunmaktaydı. Bu sayı ilerleyen tarihlerde daha da artmıştır. Sıbyan okullarına 4-5 yıl devam eden öğrencilerin rüştiyelere devamı teşvik edilmiştir. Fakat bu konuda istenilen sonuca ulaşılabildiğini iddia etmek güçtür. Zira ilkokullara devam eden öğrenci sayıları ile ortaokullara devam eden öğrenci sayıları arasında çok ciddi bir fark bulunmaktadır. Eyaletin son dönemlerine bakıldığında 1875'de 905 ilkokul bulunmaktaydı. Bu sayı Hersek'in Bosna'dan ayrılmasıyla 1876'da önce 806'ya, ertesi yıl ise 802'ye düşmüştür. Salnâmelerden elde edilen bilgilerin haricinde idarî bölünme dikkate alınmadan yapılan bir değerlendirmede, 1876'da 917 ilkokul ve bu okullara devam eden 28.445'i erkek, 12.344'i kız olmak üzere 40.779 ilkokul öğrencisinin olduğu kayıtlıdır.¹

Ahmed Cevdet Paşa Bosna teftişi sırasında özellikle Hristiyanlara ait 6-12 yaş kızların devam ettiği Hristiyan kız okulu dikkatini çekmiştir. Burada kızlara sadece okuma

¹ Zafer Gölen, *Tanzimât Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.191-194.

yazma öğretilmeyip, aynı zamanda dikiş nakış gibi el becerileri de öğretilmektedir. Hatta üç Müslüman kız da bu okula devam etmektedir.² Cevdet Paşa bu okuldan çok etkilenmiş ve aynı okulun bir benzerini Müslümanlar için de açmıştır.³

Osmanlı Devleti'nin Bosna'daki eğitime ciddi manada önem verdiği anlaşılmaktadır. Gerek vilâyet düzenlemesinde Bosna'ya ait eğitimle ilgili üç maddenin yer alması gerekse valilerin sürekli eğitim kurumlarıyla meşgul olması merkezin bölgede eğitime verdiği önemi göstermektedir. İstanbul Bosna'daki her faaliyetten eğitime pay ayırmayı da ihmal etmemiştir. Mesela 1873 yılında aba fabrikası kurmak için toplanan para 1.000.000 kuruşa ulaşınca 1874'de bu paranın % 1 faizle halka kredi olarak verilmesi ve faiz gelirlerinin sıbyan okullarının iyileştirilmesi için harcanmasına karar verilmiştir.⁴

b. Rüştîye Okulları (Ortaokul)

Rüştiyeler ikinci kademe okullardır. II. Mahmud'un çabaları ile 1838'de açılmışlar, ancak 1851'den sonra ise yaygınlaşmışlardır. Bosna Hersek'te ilk rüştiyeler 1851'den itibaren açılmıştır. Saraybosna rüştiyesi ise Mayıs 1852'de eğitim öğretime başlamıştır. Devletin diğer bölgelerinde rüştiyelere gayrimüslim öğrencilerin kabulü 1867'de başlamış iken Bosna Hersek'te 1856 yılından itibaren rüştiyeler gayrimüslim öğrencileri kabul etmişlerdir. Mesela Saraybosna rüştiyesi 1856 senesinde iki Yahudi öğrenciyi okula almıştır. Gayrimüslimlerin öğrenimlerinde bir problemle karşılaşılmamış, Şevket ve Yaver isimli iki Yahudi öğrenci sınavlarda başarılı olarak bir üst sınıfa geçmeyi başarmışlardır. Saraybosna rüştiyesi muallim-i evveli merkeze gönderdiği tezkeresinde, gerek Hristiyan gerekse Yahudi milletlerinden mektebe çocuk gönderildiği takdirde bu çocukların okula alınacağını ifade etmiştir. Maârif-i Umûmî Nezareti de gayrimüslim çocukların

² BOA., *TŞRBNM*, nr:12/13.

³ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr:292/64.

⁴ BOA., *MF. MKT.*, nr:20/166, 30 Muharrem 1291/30 Mart 1874 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; *A.MKT.MHM.*, nr:477/42; Gölen, *a.g.e.*, s.270.

rüştiyeye kabulünün “*Padişahın lütfünün*” bir göstergesi olduğunu belirterek Saraybosna rüştiyesinin aldığı kararı onaylamıştır. 1875’te Saraybosna’da bir de kız rüştiye okulu açılmıştır. 1873 senesine gelindiğinde eyaletteki belli başlı merkezlerin tamamında rüştiye mevcuttu. 1873-74’de 23, 1875’de 24, 1876’da Bosna ve Hersek iki ayrı vilâyet olarak teşkilatlandırıldığından, Bosna bölgesinde 21, Hersek kısmında ise 3 olmak üzere toplam 24, 1877’de de 24 rüştiye bulunmaktaydı. Rakamlar kesin olmamakla birlikte 1872’de 686, 1873’de 908, 1874’de 846, 1875’de 1.022, 1876’da 851, 1877’de 992 öğrenci rüştiyelerde eğitim görmekteydi.⁵

Ahmed Cevdet Paşa 5 Ocak 1865’de Saraybosna Rüştiyesi’ni teftişe gittiğinde bu okulda verilen eğitimden çok memnun kalmıştır. Yaklaşık 100 kadar öğrencisi bulunan okulda verilen eğitimin kesinlikle Mostar Rüştiyesi’nde verilen eğitimden daha iyi olduğunu belirtmeden geçememiştir. Paşa’nın teftişleri esnasında tespit edilen eksikler derhal giderilerek, eğitim kalitesinin yükseltilmesi yoluna gidilmiştir. Bu maksatla öğretmenleri tarafından eksikliği dile getirilen İstanbul, Avrupa, Asya, Afrika ve Felemenk haritalarından birer nüsha, coğrafya kitabından ise 60 nüsha derhal temin edilerek Saraybosna’ya gönderilmiştir.⁶ Tıpkı kiliseler gibi gayrimüslim okullarına da yardım yapılmıştır. Saraybosna’da inşa edilecek Latin Okulu için Cevdet Paşa’nın önerisi üzerine 12.000 kuruş para verilmiştir.⁷

c. Askerî İdadi (Askerî Lise)

Bosna Hersek’teki en önemli eğitim atılımlarından biri de Saray Kazası’nda açılan Askerî İdadi (Askerî Lise)’dir. Osmanlı Devleti’nde ilk idadiler 1845’ten sonra açılmaya başlamıştır. İdadiler önceleri Harb Okulu ve Askerî Tıbbiye’ye girmek isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlamak için kullanılmıştır. İlk askerî idadiler İstanbul ve

⁵ Gölen, *a.g.e.*, s.194-199.

⁶ BOA., *TŞRBNM*, nr:20/86.

⁷ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr:302/64, 1 Muharrem 1281/6 Haziran 1864 tarihli Bosna Hersek müfettişliğine yazılan tezkere.

Bursa'da 1845'de, Edirne ve Manastır'da 1847'de, Şam'da 1848'de ve Erzurum'da 1873'de açılmıştır. Saraybosna ileri gelenleri 1871 yılı sonlarında masrafını kendileri karşılamak üzere bir askerî lise inşa etmek istediklerini İstanbul'a bildirmişlerdir. İdadinin yapılmasına dair izin Mart 1872'de Bosna'ya gönderilmiş ve okulun yapımı için valiye her türlü yetki verilmiştir. Okulun yapımı 1873 senesi Mayıs ayında tamamlanmıştır. 1878 yılında okulda 55 öğrenci öğrenim görmektedir.⁸

d. Darü'l-Muallimin (Erkek Öğretmen Okulu)

Orta düzeyde eğitim sisteminin yaygınlaşmasına paralel olarak, bu okulların öğretmen gereksinimlerini karşılamak için öğretmen okullarının kurulması zaruri hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk öğretmen okulu İstanbul'da 16 Mart 1848'de eğitime başlamıştır. İlerleyen tarihlerde artan ihtiyaç nedeniyle 1868'de İstanbul'da bir Darülmuallimin-i Sıbyan ve 1870'de bir kız öğretmen okulu açılmıştır. Bosna öğretmen okulu ise darül muallimin adı verilmeden Muallim okulu adı ile 1868 senesi Temmuz ayında faaliyete başlamıştır. Adı geçen okul 1875'te Darü'l-muallimin'e çevrilmiştir.⁹

e. Medreseler

Medreseler klasik Osmanlı eğitim sisteminin en üst seviyesini oluşturmaktaydı. İlk Osmanlı medresesi Orhan Gazi tarafından 731/1330-1331'de İznik'te kurulmuştur. Daha sonra Osmanlı fethinin hızıyla orantılı olarak ülkenin hemen hemen her bölgesinde bu eğitim kurumlarının yaygınlaştığı görülecektir. Özellikle Rumeli topraklarında medrese yapımına özel bir önem verilmiştir. Devletin Balkan topraklarında 665 medrese açılmıştır. Bu medreselerden 98'i Bosna Hersek sınırları içinde faaliyet göstermiştir. Bosna Hersek'te medre-

⁸ BOA, *İ.DH.*, nr:647/44954; Gölen, *a.g.e.*, s.199-201.

⁹ Gölen, *a.g.e.*, s.201-203.

seler arasında en ünlü eğitim kurumu, bugün de kültürel işlevini sürdüren Gazi Hüsrev Bey¹⁰ Medresesi olmuştur. 1537’de kurulan bu medrese, XIX. yüzyıl sonuna kadar aktif eğitime hizmet etmiştir. 1878 işgali öncesinde medresede 175 müderris mevcuttu ve 10.000’e yakın öğrenci bu medreseden mezun olmuştu. Osmanlı yönetiminin sonuna doğru Bosna Hersek’te toplam 50 medrese bulunmaktaydı. 1873 salnâmesinde Saraybosna’da 7 medrese olduğu kayıtlıyken, arştırmalar sonucu bu sayının 10 olduğu ortaya çıkmıştır. Saraybosna’da Osmanlı yönetimi boyunca 18 medrese faaliyet göstermişti. Ancak bu medreselerin bir kısmı çeşitli nedenlerle günümüze ulaşmamıştır.¹¹

f. Dârüşşafaka (İslahhâne)

Mithat Paşa Rumeli valiliği sırasında 1863’te Niş’de, daha sonra 1864’de Tuna Vilâyeti’nin merkezi Rusçuk ve Sofya’da kimsesiz çocuklara mahsus İslahhâne adıyla bir okul açtırmıştır. 1868-70 yıllarında yetimhaneler yaygınlaştırılarak İstanbul, Bosna, İşkodra, Edirne, İzmir, Bursa, Kastamonu, Trabzon, Erzurum ve Diyarbakır’da islahhâneler açılmıştır. Bosna Hersek’te dârüşşafaka yapımı diğer birçok sosyal kurumun da kurucusu olan Bosna Valisi Topal Şerif Osman Paşa döneminde gerçekleşmiştir. 150.000 kuruşa mal olan 100 kişi kapasiteli Dârüşşafaka binasının masraflarının yarısı Gazi Hüsrev Bey Vakfı, yarısı ise vilâyetteki memur ve ileri gelen eşraf tarafından karşılanmıştır. 1871 senesinde dârüşşafakada 75 çocuğa barınma ve eğitim verilmekteydi. 1873’de 7’si çavuş, 7’si ustabaşı olmak üzere toplam 72, 1874’te 7’si çavuş, 7’si ustabaşı olmak üzere 75, 1877’de 7’si çavuş, 7’si ustabaşı olmak üzere 60, 1878’de ise 59 çocuk bulunmaktaydı.¹²

¹⁰ Gazi Hüsrev Bey dönemi tarihçiler tarafından Saraybosna’nın altın çağı olarak nitelenir. İsa Bey Saraybosna’yı kurmuş, Gazi Hüsrev Bey ise şehri İslâmî kimliğinin belirleyicisi binalarla donatmış ve Saraybosna’ya ruhunu vermiştir. Bkz., Robert J. Donia, *Sarajevo a Biography*, The University of Michigan Press, 2009, s.17-21.

¹¹ Gölen, *a.g.e.*, s.203-205.

¹² BOA., *İ.ŞD.*, nr:13/597; Gölen, *a.g.e.*, s.205-209; Ek:1.

g. Sabah Mektebi

1866 senesinde sadece vilâyet memurlarının devam edebileceği bir sabah mektebi açıldı. Okul 1865-1869 yılları arasında vilâyet mektupçuluğu yapmış olan İbrahim Tevfik Bey'in çabalarıyla kurulmuştur. Okulun amacı eyalet memurlarının bilgi ve görgülerini artırmaktı. Okula kabul edilecek öğrenciler halen görevde bulunan katipler arasından seçilmekteydi. Öğrenim süresi iki yıl olan okulda Fetva-yı Şerif, Fenn-i inşa, Tarih, Coğrafya, Farsça, Fransızca ve Boşnakça dersleri verilmekteydi. Okul Saraybosna hükümet konağı bünyesinde bir derslikte faaliyetlerini sürdürmüştür.¹³

2. Ulaşım Yatırımları

a. Karayolu

Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde çok iyi düzenlenmiş yol ağı, XIX. yüzyılda yetersiz durumdaydı. Özellikle dağlık alanlarda yol açmak ve güvenliğini sağlamak son derece güçlü. 1858'de eyalette araba ulaşımı yapılabilen tek güzergâh 1851'de Ömer Paşa tarafından yaptırılan Saraybosna-Brod (Avusturya sınırında) arasındaki yoldu. Bu yol da ilerleyen yıllarda ihmal edilerek bozulmuştu. 1863'de Ahmed Cevdet Paşa vilâyet için çok önemli olan Saray-Koniçe-Mostar yolunun yapımını gündeme getirmiş, bu maksatla çalışmalara başlanmıştır.¹⁴ 1871 senesinde hâlâ tamamlanamayan yol için sadece hazineden 5.000.000 kuruş harcanmıştı. Yolun maliyetine halkın katkısı da eklendiğinde, ortaya çıkarılan işin değeri 20.000.000 kuruşa ulaşmaktaydı. Bir türlü tamamlanamayan yol için 1873 senesinde de 192.000 kuruş ödenek istenmişti. Tüm harcamalara rağmen yol bir türlü bitirilememiştir. Hükümet bu yola, Bosna'yı Hersek'le birleştireceği için çok önem vermiştir. Ancak yolun geçeceği bölgenin sarp ve kayalık olması çalışmaların istenilen ölçüde ilerlemesine mani olmuştur. 1874'de hiç olmazsa araba işlemesine elverecek ölçüde bitirilmesine çaba gösterilmiştir. Bu amaçla

¹³ Gölen, *a.g.e.*, s.209.

¹⁴ BOA. A.MKT.MHM., nr:284/87.

Neretva Nehri üzerine kurulmak üzere İngiltere'den iki demir köprü getirtilmiştir. 1875 senesi Martı itibariyle Bosna'da 620 km. karayolu bitmiş, 1.309 km. karayolunun ise yapımına başlanmıştır. Karayolu yapımının önündeki en büyük engel her konuda olduğu gibi malî yetersizliklerdi. Ekonomik yetersizliklere rağmen inşaat ve onarımlar Bosna'nın Osmanlı hakimiyetinden çıktığı 1878 senesine kadar aralıksız devam etmiştir. 1873-1878 yılları arasında *Saray Sancağı* karayolu ağı Saray, Koniçe, Foyniçe, Visoka ve Çelebipazar kazaları iyi durumda olan bir şose yoluyla birbirlerine bağlıydı.¹⁵

Karayollarını sadece yapmak yetmiyordu, bakımı yapımından daha zordu ve sürekli harcama gerektiyordu. Hem bir taraftan yeni yollar yapılıyor, hem de bozulmuş olanlar tamir ediliyordu. Mesela 1862'de Saray-Travnik, Saray-Hersek yönlerine iki saatlik yeni yollar yapılmış, Visoko'dan Saray'a altı saatlik yolun ise tesviyesi yapılmış, İstanbul-Rumeli ana-yolunun bir bölümünü oluşturan Saray-Vişegrad arasındaki sekiz saatlik yolun yapımı içinse Bosna'ya mühendisler yollanmış, yol yapımı için gerekli malzemenin teminine başlanmıştır. Bu iş için merkezî hazine 20.372 kuruş harcama yapılmıştır.¹⁶ Benzer biçimde Saraybosna'dan İzvornik'e uzanan hattın tesviye için de 1863 senesinde İstanbul'dan görevliler gönderilmiş, bu görevlilere ilâve maaşları ve harcırahlar verilmiştir.¹⁷

b. Demiryolu

1850'li yıllardan itibaren demiryolu inşası düşüncesi Osmanlı hükümetlerini meşgul etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk demiryolu hattı Köstence-Çernavoda arasında 1860'da, ikincisi ise İzmir-Aydın arasında 1866 yılında tamamlanmıştır. Demiryolu ile merkeze bağlanacak yerlerin başında Rumeli gelmekteydi. Rumeli demiryolunun parçası

¹⁵ Gölen, *a.g.e.*, s.346-351.

¹⁶ BOA., *İ. MVL.*, nr:467/21143, 15 Zilhicce 1278/13 Haziran 1862 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası.

¹⁷ BOA., *İ.DH.*, nr:509/34655, 7 Muharrem 1280/24 Haziran 1863 tarihli arz tezkiresi, *A.MKT.MHM.*, nr:268/40.

olan Bosna Hersek'te, demiryolunun yapımına ilişkin ilk teşebbüsler 1868'de başlamıştır. Ancak bu teşebbüs akim kalmıştır. Osmanlı stratejesinin demiryollarının ana kavşak noktası olarak Saraybosnayı gördüğü anlaşılmaktadır. Onlara göre bütün hatlar Saraybosna'dan başlayacak ve Avusturya ve Hırvatistan tarafına doğru açılacaktı. Bu hat aynı zamanda Rumeli demiryoluna bağlanacak böylece Saraybosna'nın başkent ve dünya ile demiryolu bağlantısı sağlanacaktı. Ancak gerek Avusturya'nın Osmanlı demiryolu hattının kendi hatları ile bağlamaktan kaçınması gerekse ülkenin içinde bulunduğu malî problemler Osmanlı düşüncesinin hayata geçirilmesine izin vermemiştir.¹⁸

Rumeli demiryolunu yapma projesinden vazgeçmeyen Osmanlı yöneticileri, nihayet 24 Ekim 1870 tarihli irâde ile Selanik'ten Üsküb, Mitroviçe, Brod, Saraybosna, Banaluka ve oradan Avusturya sınırında bulunan Novi'ye kadar olan hattın yapımı için izin verilmiştir. Banaluka-Novı hattı Haziran 1872'de tamamlanarak seferlere başlanmıştır. Diğer hatların yapımı ise 1875'de çıkan Hersek İsyanı yüzünden tamamlanamamıştır. 1893'e gelindiğinde Bosna hukuken hâlâ devletin bir parçası sayıldığından, Bosna hattı Osmanlı Demiryolu hattının bir parçası olarak kabul ediliyordu. Hat Selanik-Üsküb bağlantılı olarak Mitroviçe'de başlıyor, Mostar ve Saraybosna üzerinden Avusturya sınırındaki Brod'a ulaşıyor, orada Avusturya demiryolu hatları ile birleşerek Avrupa demiryolu ağına entegre oluyordu. Mitroviçe-Brod hattının toplam uzunluğu 445 km idi.¹⁹

3. Haberleşme Yatırımları

a. Posta Teşkilatı

Daha önce ulak ve menzilhane sistemine dayalı olarak verilen posta hizmetleri 1840 Ekim'inde Posta Nezareti'nin kurulmasıyla daha sistemli hale getirilmiştir. Nezaretin kurulmasıyla birlikte İstanbul dışında taşrada da şubeler açılmaya

¹⁸ BOA., A. MKT. MHM., nr:451/16, 30 Muharrem 1873/30 Mart 1873 tarihli Nafia Nezâretien yazılan tezkere.

¹⁹ Gölen, a.g.e., s.351-357.

başlanmıştır. İlk olarak Edirne’de kurulan Posta müdürlüğünü diğer şehirlerdeki müdürlükler takip etmiştir. Bosna posta hattının kurulmasına 8 Mayıs 1849’da başlanmış ve İstanbul-Yenipazar-Saraybosna-Travnik posta hattının kuruluşu 27 Haziran 1849’da tamamlanmıştır. Eyalet dahilinde Yenipazar-Travnik arasındaki 64 saatlik mesafeye 9 postahane daha kurulmuştur. 1851 senesinde var olan posta hatlarına ek olarak Saraybosna’da bulunan Avusturya başkonsolosunun isteğiyle Saraybosna-Brod İskelesi arasında da yeni bir hat açılmıştır. 1865 senesinde ise Saraybosna-Banaluka ve Saraybosna-Bihke hatları işletmeye açılmıştır. Posta taşıma ücreti ilgili merkezin mektup gönderilen merkeze olan saat uzaklığına göre hesaplanmıştır. 1876-78 senelerinde 10 gramlık mektup için 100 saate kadar 60 para, 101-200 saat arası 3, 201 saatten daha uzak mesafeler için 6 kuruş alınmaktaydı. 10 gramı aşan her 5 gram için ise yukarıdaki bedelin yarısı kadar ücret ödenmekteydi. Standart mektubun yanında posta merkezi bulunan birimlerde standart ücretin 2 katı bedel ile taahhütlü mektup da gönderilebilmekteydi. Gazetelerin ise 16 gramı 5, 6-29 gramı 10, 30 gramdan fazla olan gazete ve risale şeklindeki gazetelerin 83 gramlığı ise 20 paraya taşınmaktaydı. Matbu evrakın 131 grama kadar olanı 10 gramlık mektup ücreti mukabili taşınmaktaydı. Yazılı materyal taşımının yanında para ve bazı küçük eşyaların da taşıma işlemi gerçekleştirilmekteydi. Altın 1.000 kuruş için saat başı 3, Gümüş mecdiye 1.000 kuruş için 6, Metelik 1.000 kuruş için 12, mücevher ve benzeri kıymetli eşya için 60’ar para sigorta ücreti talep edilmekteydi. 1-250 gram arasındaki eşyanın taşıma ücreti yine her saat başına 2, 251-500 gram eşya 4, 501-750 gram eşya 6, 751 gram-1 kg eşya ise 8 paraya taşınmaktaydı.²⁰

b. Telgraf Şebekesi

Telgrafın 1840’lı yıllarda Avrupa ve Amerika’da yeni gündeme girdiği sırada, çok geçmeden Osmanlılar da bu hızlı haberleşme aracına ilgi duymuşlar ve 1847’de ilk telgraf ha-

²⁰ Gölen, *a.g.e.*, s.358-360.

berleşmesi Beylerbeyi Sarayı'nda denenmiştir. 1855'den itibaren ise sivil amaçlı telgraf kullanımı için İstanbul-Belgrad ve İstanbul Çanakkale hatları yapılmıştır. 1856'da Mors Alfabetesi'nin Arap alfabesine göre geliştirilmesinden sonra telgraflar Türkçe olarak çekilmeye başlamıştır. Bu durum telgraf kullanımını daha da yaygınlaştırmıştır. Bosna'ya ise ilk telgraf hattı 1858 yılında çekilmeye başlanmış, ancak 1862'ye kadar bu hat hâlâ bitirilememiştir.²¹

Bosna Hersek'te telgraf hatlarının gelişiminin izlenebildiği 1866 tarihinde eyalette Saray, Hersek, Travnik, Banaluka ve Yenipazar olmak üzere 7 sancaktan 5'inin yönetim merkezinde telgrafhâne bulunmaktaydı. Ardından 1867'de İzvornik, 1868'de Bihke'ye de telgraf hatları döşenerek eyaletin bütün sancakları telgrafla merkeze bağlanmıştır. 1865-66 senesinde her 20 kelimelik telgraf gönderisi için İstanbul-Saraybosna arasında 50, İstanbul-Seniçe arasında 40, İstanbul-Vișegrad arasında 45 kuruş ücret alınmaktaydı. Görüldüğü gibi bu tarihte telgraf ücreti oldukça pahalıydı. 1870-1878 senelerinde her 20 kelimenin ücreti 10 kuruş olup, 21-30 kelime arası 15, 31-40 kelime arası ise 20 kuruştur. Bu tarihlerde Bosna Hersek'in diğer Osmanlı vilâyet merkezleri ile haberleşmesi de mümkündür. Vilâyet dahilinde olduğu gibi vilâyetler arası haberleşmede 20 kelime üzerinden ücretlendirilmekteydi.²²

4. Sağlık Yatırımları

a. Gazi Hüsrev Bey Vakıf Gureba Hastahanesi

Bosna'daki ilk çağdaş hastahane Gazi Hüsrev Bey Vakıf Gureba Hastahanesi olmuştur. Hastahänenin yapımı 1863 senesinde gündeme gelmiştir. Hastahänenin inşaat ve diğer giderleri Gazi Hüsrev Bey Vakfı tarafından karşılanmıştır. Hastahänenin yapımı için ilk ciddi teşebbüsler 1865 senesinde yapılmıştır. Buna göre hastahane Küçük Katip Mahallesi'nde

²¹ Turgut Subaşı-E. Bengü Bal, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'e Yaptığı Muhaberat ve Telgraf Hizmetleri", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.I, S. 2, 2015, s.45-46.

²² Gölen, a.g.e., s.360-362.

erkekler için yeni bir hastahane inşa edilecek, kız ve erkek çocuklar için ise revir olarak kullanılmak üzere iki ayrı ev satın alınacak, kadın hastahanesinin ise onarımı gerçekleştirilecekti. Hastahane 60 yataklı olarak planlanmıştır. Hastahane inşaatı için 72.350 kuruş, kamulaştırmalar için ise 36.000 kuruş olmak üzere toplam 108.350 kuruşa ihtiyaç duyulmuştur. İstanbul hastahane yapımını olumlu karşılamış ve istenen izni derhal vermiştir.²³ Hastahanenin yapımı için büyük çaba harcayan Gazi Hüsrev Bey vakıf mütevellî heyeti başkanı Ahmed Asım Bey'e hizmeti karşılığında Rikâb-ı Hümâyûn Kapucubaşılığı rütbesi verilmiştir. 8 Ekim 1866 tarihinde hizmet vermeye başlayan hastahane başlangıçta sadece erkekler için 32 yatak vardı. Bir yıl sonra kadınlar için de bir bina yaptırılmış ve yatak sayısı 40'a çıkarılmıştır. Kadın ve erkeklere hizmet veren iki ayrı bölümden oluşan hastahane, hastalar için özel elbiseler de temin edilmiştir. Gureba Hastahanesi'nde fark gözetilmeksizin herkese hizmet verilmekteydi. Hastahane Avusturya 1878'de Bosna'yı işgal ettikten sonra da 1882 senesine kadar vakıf tarafından idare edilmiştir. 1882'de ciddi bir tadilat geçirmiş, kapasitesi 70 yatağa çıkarılmıştır. Vakfın hastahaneye yardımları 1896'ya kadar devam etmiştir.²⁴

b. Kızılay Hastahaneleri

Osmanlı Hilâliahmer Cemiyeti'nin 14 Nisan 1877'de resmen kuruluşunun ardından, bu hayır ve yardım kuruluşunun birer şubesi aynı yılın sonlarına doğru Saraybosna ve İzvornik'te açılmıştır.²⁵

c. Saraybosna Merkez Askerî Hastahanesi

Sürekli kanlı isyanların yaşandığı bölgede askerî hastahanelerin varlığı bir zorunluluktur. Bu nedenle 1865 senesinde Saraybosna'da bir askerî hastahane açılmasına karar verilmiş

²³ BOA., *İ.MVL.*, nr:542/24337, Lef:2; Lef:5, 15 Cemaziyelahir 1281/5 Kasım 1865 tarihli arz tezkiresi; Ek:2.

²⁴ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr:373/81; Gölen, *a.g.e.*, s.227-229.

²⁵ Gölen, *a.g.e.*, s.230.

ve yapımına başlanmıştır. Hastahänenin inşaat masrafları 1864 senesi askerî bina yapım ödeneğinden karşılanmıştır. Hastahane inşası uzun sürmüş ve bitime yakın bazı eksikler ortaya çıkmıştır. Orijinal hastahane planında bulunmayan bir hamamın inşası, bahçe duvarlarının ve parmaklıklarının yapılması gerekmiştir. Hamam inşası için 31.017,5, bahçe duvar ve parmaklıkları için de 55.900 kuruş gerektiği belirtilerek, bu para merkezden talep edilmiştir. Bahçe ve parmaklıklar için istenen 55.900 kuruş İstanbul'dan gönderilmiş, ancak hamam yapım masrafının daha küçük bir harcama kalemi olması nedeniyle bölge gelirlerinden karşılanması istenmiştir. 2 Ekim 1868'de hastahane inşaatının tamamlanmasına yakın, kamu-laştırma ve bazı ek masraflar için 50.704,5 kuruş daha istenmiştir. İstanbul bu parayı da göndermiştir. Merkez Hastahanesi, Gazi Hüsrev Bey Gureba Hastahanesi'ne göre daha teçhizatlı ve donanımlı bir durumdaydı. 1877 senesinde hastahane ikisi doktor, biri cerrah, ikisi eczacı olmak üzere toplam 10 personel bulunmaktaydı. Merkez hastahanesi Osmanlı idaresinin sonlarına doğru esaslı bir tadilat geçirmiş ve 20. yüzyılda da hizmete devam etmiştir. Bu kurumdan Avusturya, Kraliyet Yugoslavyası, II. Dünya Savaşı'nda Almanlar ve Hırvatlar, savaştan sonra da Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti yararlanmıştır. Yugoslavya dağılmadan önce Yugoslavya 6. Ordusunun merkez hastahanesi olarak görev yapmıştır. Çeşitli dönemlerde ilk binaya yeni klinikler ve poliklinikler eklenmiştir.²⁶

5. Müteferrik Yatırımlar

Eğitim, sağlık, ulaşım ve haberleşme gibi yüksek maliyetli faaliyetlerin yanında, daha ziyade hizmet sektörüne yönelik olarak da çeşitli yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Yerel kaynaklarla karşılanamayan bu yatırımlar, anlık taleplerin ve ihtiyaçların giderilmesi şeklindedir. Saraybosna şehir merkezindeki dinî binaların inşa ve tamirinden, Milačka Nehri üze-

²⁶ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr:417/58; nr:418/87; nr:426/64; Gölen, *a.g.e.*, s.230-232.

rindeki köprü tamirine kadar geniş bir yelpazeyi içerir. Mesela 1855 senesinde Saraybosna merkezde İskender Paşa tarafından kurulan zaviye zamanla harap olmuş, zaviyede ibadet edecek yer kalmamıştır. Bunun üzerine zaviye postnişini Salih Efendi merkeze bir arzuhal göndererek zaviyenin tamirini talep etmiştir. Talebi uygun gören İstanbul 1.253 kuruş masrafla zaviyeyi tamir ettirmiştir.²⁷

Bir tür belediye hizmeti sayılayacak bir faaliyet ise Mi-laçka Nehri üzerindeki Ali Paşa köprüsünün tamiridir. 1858 yazında meydana gelen sel sebebiyle köprü ciddi anlamda zarar görmüş, bunun üzerine halk aralarında para toplayarak köprüyü tamire çalışmışlardır. Ancak 14.000 kuruşdan fazlaya mal olacak tamirat için gereken parayı temin edememişler, sadece 7.631 kuruş toplayabilmişlerdir. Kalan 7.017,5 kuruş ise İstanbul'dan istenmiş, merkez gereken parayı göndererek köprünün tamirini gerçekleştirmiştir.²⁸

1861 senesinde ise bu kez Saraybosna'nın simgesi haline gelmiş olan Gazi Hüsrev Bey camii, okul ve medresesi ciddi bir onarım geçirmiştir. İstanbul bu faaliyet için gereken 98.124 kuruşun vakıf gelirlerinden karşılanması için yetkililere gerekli izinleri vermiştir.²⁹ Gazi Hüsrev Bey Camii için ilerleyen yıllarda da yatırımlar devam etmiştir. 1876'nın kargaşa ortamında kiliselere çan kulesi yapım izni verilince, Müslümanlar bu işten rahatsız olmuş ve Gazi Hüsrev Bey Camisi'ne bir minarenin daha eklenmesini istemişlerdir. Devlet bu isteği anlayışla karşılamış ve 1876 Mart ayında gerekli izni vermiştir.³⁰ Ertesi ay ise Gazi Hüsrev Bey Külliyesi'nde bulunan Nakşibendi Dergâhı'nın tamirine müsaade edilmiştir.³¹

²⁷ BOA., A.MKT. MHM., nr:68/49, 20 Receb 1271/8 Nisan 1855 tarihli Bosan Valisi Hurşid Paşa'ya gönderilen emir.

²⁸ BOA., MVL., nr:889/11, 23 Zilhicce 1274/4 Ağustos 1858 tarihli mazbata.

²⁹ BOA., MVL., nr:927/17, 22 Şaban 1277/5 Mart 1861 tarihli mazbata.

³⁰ BOA., İ.DH., nr:718/50144, 9 Safer 1293/6 Mart 186 tarihli arz tezkiresi.

³¹ BOA., İ.DH., nr:720/50240, 8 Rebiülevvel 1293/3 Nisan 186 tarihli arz tezkiresi.

Tamir faaliyetlerinden de anlaşılacağı gibi bu eserlerin günümüze ulaşmasında sürekli yapılan yenileme çalışmalarının payı büyük olmuştur.

1863’de ise Saray’da yeni bir hapishane kurulması gündeme gelmiştir. Bu maksatla hükümet konağı karşısında yer alan Abdullah Efendi’nin evi ve eve bitişik arsanın satın alınması, arsaya hapishanenin koğuş ve diğer binalarının yapımı konusunda çalışmalar başlamıştır. Evin kamulaştırılması için 75.000 kuruş, arsa için 5.310 kuruş, yeni binalar içinse 95.310 kuruş gerekmiştir. Yani bu yatırımın devlete maliyeti 175.620 kuruş olmuştur.³²

Saraybosna’daki imar çalışmalarından sadece Müslümanlar istifade etmemiş Hristiyanlar da aynı oranda bu faaliyetlerden yararlanmışlardır. 1864 senesinde Saraybosna Ayas Paşa Mahallesi’nde yapımı devam eden kilise için Bosna Valisi şerif Osman Paşa’nın isteği üzerine merkezî hazinededen 30.000 kuruş yardım yapılmıştır. Yardım Hristiyan milleti arasında büyük memnuniyete sebep olmuştur.³³

Saraybosna’da devletin belediye hizmetlerine verdiği bir başka katkı ise Saraybosna’da kullanılmak üzere iki yangın tulumbasının Viyana’dan alınmasıyla ilgilidir. Söz konusu yangın tulumbaları 1864 senesinde temin edilerek Saraybosna itfaiye teşkiltına teslim edilmiştir.³⁴ Bu küçük gibi görünen teknolojik yatırım çok önemlidir. Zira şehirdeki evlerin çoğu aħřaptan olduğundan, küçük bir yangın kısa sürede yayılma eğilimi göstermektedir.³⁵ Nitekim 1 Mayıs 1864 Pazar gecesı ıkırıı Muslihiddin Mahallesi’nde Taşlıca Mal

³² BOA., *MVL.*, nr:961/45, 27 şevval 1279/19 Nisan 1863 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası.

³³ BOA., *HR.*, nr:211/12188, 29 Receb 1281/28 Aralık 1864 tarihli arz tezkiresi; nr:212/12298, 23 Zilkade 1281/19 Nisan 1865 tarihli arz tezkiresi.

³⁴ BOA., *A.MKT.MHM.*, nr:301/37, 20 Zilhicce 1280/27 Mayıs 1864 tarihli Maliye Nezâreti’ne yazılan tezkere.

³⁵ 1852 senesinde çıkan bir yangında Saraybosna’da 2.876 ev, dükkan, cami ve han zarar grmştir. Yangınla ilgili araştırmada Saraybosna’da evlerin kendileri bir yana kiremtilerinin dahi ağaçtan olduğuna özellikle vurgu yapılmıştır. Bkz., *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, Başbakanlık Devlet

Katibi Rıza Efendi'nin evinde yangın çıkmış, yangın fazla büyümeden memurlar ve askerlerin yardımıyla söndürülmüştür. Devlet erkânının tüm müdahalesine rağmen evin bir odası ve ahır yanmıştır. Bu sırada kullanılan eski tulumbalar işe yaramamış ve yeni yangın tulumbaların alınması zarurî hale gelmiştir. Devlet erkânının tüm yardımına rağmen yangının verdiği hasar düşünüldüğünde, bu yardımdan yoksun halkın böyle bir felaket karşısında uğrayacağı zarar aşikârdır.³⁶

1872 senesinde ise şehir genelinde yer alan çoğu binada kapsamlı bir iyileştirme yapılmıştır. Masrafları Gazi Hüsrev Bey Vakfı tarafından karşılanmak üzere 7 medrese, hamam, dükkan ve mağazada tamiratlar gerçekleştirilmiştir. Bu iş için 105.609 kuruş para harcanmıştır.³⁷

Saraybosna'da yapılan diğer bir harcama kalemi ise askerî yatırımlarıdır. Ancak bu makalenin içeriği askerî konuları kapsamadığı için sadece örnek vermekle yetinilecektir. Söz konusu örneklerden ilki doğrudan askerî, ikincisi ise asayiş sağlamaya yönelik bir yatırımdır. 1863 senesinde Saray Kalesi içine yeni bir cephanelik yapılmıştır. Cephanelik yapımı için 91.110 kuruş harcanmıştır. O tarihe kadar Saray şehri içinde çeşitli camilerde muhafaza edilen mühimmat, cephaneliğin yapılmasıyla buraya taşınmıştır. Mühimmatın Saray içinde dağınık halde bulunması hem sağlıklı muhafazasına engel oluyor hem de özellikle barut stokları her an bir patlama yaşanacağı endişesiyle halkta korkuya sebep oluyordu. Bu maksatla Saray halkı sık sık verdikleri dilekçelerle her türlü mühimmatın şehir dışına çıkarılmasını talep etmişlerdir. Cephaneliğin yapılması ile bu sorun ortadan kaldırılmıştır.³⁸

Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2009, s.230-235.

³⁶ BOA., MVL., nr:993/72, Lef:1, 24 Zilkadde 1280/1 Mayıs 1864 tarihli Bosna Valisi'nin tahrirati.

³⁷ BOA., İ.ŞD., nr:25/1111, 9 Ramazan 1289/10 Kasım 1872 tarihli arz tezkiresi.

³⁸ BOA., İ. MVL., nr:475/21513, Ek:3.

Asayişin sağlanması amacıyla ise 1864 senesinde Saray şehir sınırları içine beş karakol yapılmıştır. Karakol yapım isteği, “*Saray Kasabası cesim ve dağınık*” olması sebebiyle Saray Kaza Meclisi’nden gelmiştir. Kaza meclisi her karakolda 5-6 zabıt bulundurulduğu takdirde asayişin daha kolay sağlanacağı kanaatindedir. Yapılan keşfe göre her karakol devlete 2.174 kuruşa mal olacaktı. Yani toplamda 10.870 kuruş harcanmıştır.³⁹

Sonuç

Kuruluş ve gelişimini Osmanlı Devleti’ne borçlu olan Saraybosna’ya Osmanlı yöneticilerinin ilgisi hiç azalmamış, şehrin devletin hâkimiyetinden çıktığı 1878’e kadar bu ilgi aralıksız devam etmiştir. Gerilimli XIX. yüzyılda artarak daha da ivme kazanan yatırımlar devletin genelinde uygulanan reform programlarına uyumlu olarak gelişmiş ve planlanmıştır. Modern okul ve sağlık kurumlarının inşası, demiryolu ve telgraf hatları gibi yeni ulaşım ve iletişim yatırımları hep bu kabilendir.

Osmanlı idarecileri Bosna’nın kritik ve jeostratejik önemini kavradığından bölgedeki yatırımlara ülkenin diğer bölgelerine oranla daha fazla önem vermişlerdir. Saraybosna ayrıca önemliydi. Çünkü vilayetin kalbi burada atıyordu. Şehir iki yüzyıldır bölgenin kaderine hükmediyordu. Osmanlı’nın vezir rütbesine sahip valisi dahi 1851’e kadar Saraybosnalılar için sadece idarî merkez Travnik’e giderken ağırlanması gereken saygın bir konuktan öte biri değildi. Bölgenin hem ticarî hem de sosyal merkezi olan Saraybosna’da yaşayanların memnun edilmesi, bir anlamda tüm Bosna’nın memnun edilmesi demekti. Bu yüzden Saraybosna’ya dair istekler, isteğin Müslüman ya da gayrimüslimlerden geldiğine bakılmaksızın yerine getirilmeye çalışılmıştır. Oldukça karışık bir yüzyıl geçiren Saraybosna’da beklenenin aksine “*güvenlik*” öncelikli bir konu değildir. Onların öncelikli istekleri

³⁹ BOA., MVL., nr:996/25, Lef:2, 13 Rebiülevvel 1281/16 Ağustos 1864 tarihli mazbata.

eğitim ve sağlıktır. Saraybosna halkı okullaşmaya oldukça önem vermiş, her kademedeki okul halk tarafından sahiplenilmiş ve kız erkek ayırt edilmeden çocuklar okullara gönderilmişlerdir. Saraybosna'nın imarı için sadece ülkenin genel politikasına uygun yatırımlar yapılmamış, aynı zamanda ihtiyaca binaen ortaya çıkan yatırımlar da yapılmıştır. Seller sonucunu yıkılan köprü yapımı ya da tamir faaliyetleri, itfaiye araç gereçlerinin yenilenmesi hep bu kabilden yatırımlardır. Yukarıda görüleceği gibi bu faaliyetler ciddi maliyet gerektiren yatırımlardır. XIX. yüzyılda ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalımlar dikkate alındığında, Osmanlı Devleti'nin genelinde Bosna Hersek'in özelde ise Saraybosna'nın imarı için elinden gelen her türlü fedakârlığı yaptığı açıkça iddia edilebilir. Bu iddianın doğrulanması için tarihten ziyade bugünün tanıklığı daha doğru bir yol göstericidir. Bugün Saraybosna'nın şehir silueti ile sıradan bir Anadolu şehri karşılaştırıldığında hangisinin daha Osmanlı olduğu açıkça ortadadır. Üstelik Saraybosna önce Avusturya işgali, ardından Yugoslavya Krallığı ve Sosyalist Tito rejimi, en son da XX. yüzyılın gördüğü en acımasız iç savaşlardan birine maruz kalmış bir şehirdir. Tüm bu tahribata rağmen Saraybosna 2016'da hâlâ bir Osmanlı şehri olarak kalabilmişse, bu durum Osmanlı Devleti'nin şehre yaptığı yatırımlar ve Boşnakların da bu mirasa sahip çıkması ile mümkün olabilmiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

A.MKT. MHM., nr:68/49, 268/40, 284/87, 292/64, 301/37, 302/64, 373/81, 417/58, 418/87, 426/64, 451/16; 477/42.

İ.DH., nr:509/34655, 647/44954; 718/50144, 720/50240

İ. HR., nr:211/12188, 212/12298

İ. MVL., nr:467/21143, 475/21513, 542/24337, 961/45, 996/25

İ. ŞD., nr:13/597, 25/1111.

MF. MKT., nr:20/166.

MVL., nr:889/11, 927/17, 993/72,

TŞRBNM, nr:12/13, 20/86.

2. Tetkik Eserler

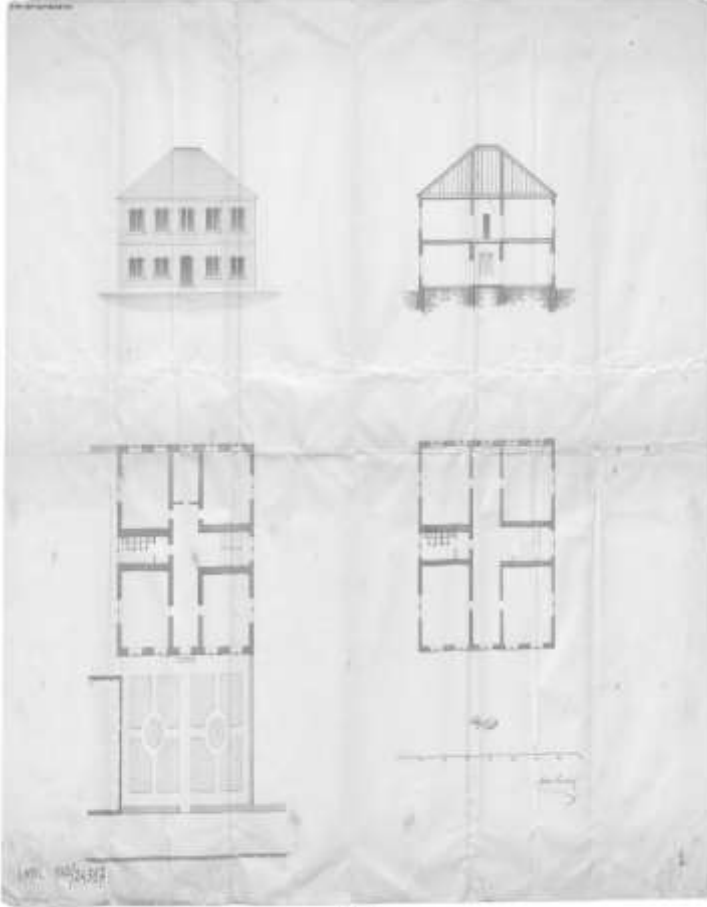
Donia, Robert J.; *Sarajevo a Biography*, The University of Michigan Press, 2009.

Gölen, Zafer; *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

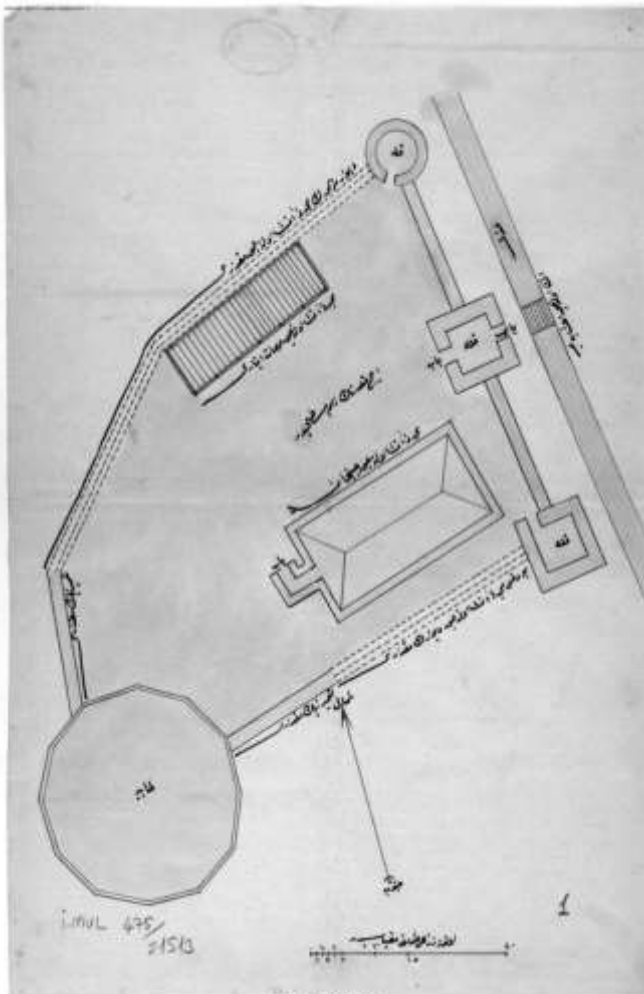
Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2009.

Turgut Subaşı-E. Bengü Bal, “Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı Devleti’nin Bosna Hersek’e Yaptığı Muhaberat ve Telgraf Hizmetleri”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.I, S.2, 2015, s.37-55.

Ek.2: *Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Vakıf Gureba Hastahanesi. Kaynak: B.O.A., İ.MVL., nr:542/24337, Lef:1.*

Ek.3: *Saraybosna Cebehane Planı. Kaynak: B.O.A., İ.MVL., nr:475/21513,lef:1.*

SELANİK’TE KESİŞEN KADERLER, II. ABDÜLHAMİD VE İTALYAN MİMAR VİTALİANO POSELLİ

*Intersecting Destinies in Thessalonica, Abdulhamid II and
Italian Architect Vitaliano Poselli*

Esmâ İğüs*

Özet: Bu çalışma, Sultan II. Abdülhamid tarafından XIX. yüzyılın sonunda, bir dizi kamusal yapı tasarlamak üzere İstanbul'dan Selanik'e gönderilen İtalyan mimar Vitaliano Poselli ve Selanik'de tasarladığı yapılara dairdir. Poselli, Selanik'te Osmanlı İmparatorluğu adına çalışırken, kamusal projelerin yanı sıra, özel projelerde tasarlamıştır. Kentin ileri gelenleri için apartman, villa, sanayi yapıları, cemaatler için ibadethaneleri Selanik mimarlık envanterine kazandırmıştır. II. Meşrutiyetin ilanı ile, Selanik'e zorunlu ikamete gönderilen Sultan II. Abdülhamid, Selanik'e yeni yapılar kazandırması için gönderdiği mimarı Vitaliano Poselli'nin 1898 yılında yaptığı Allatini Köşkünde, üç buçuk yıl süre ile kalmış, mimarın ve padişahın kaderleri Selanik'te bir evde kesişmiştir. Yukarıda söylenenler bağlamında oluşturulacak metinde; literatür taramasının yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Özel Fotoğraf Arşivleri ve İstanbul Latin Katolik Kiliseleri ile İstanbul Salt Arşivleri'nden faydalanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sultan II. Abdülhamid Dönemi, Mimarlık, Mimar, Selanik, Vitaliano Poselli.

Abstract: This study is related with the Italian Architect Vitaliano Poselli who was sent to Thessalonica from Istanbul by Sultan Abdulhamid II in order to design a series of public constructions at the end of 19th century and the constructions designed by the architect in Thessalonica. Poselli has not only designed public but also private projects during the course he had worked at Thessalonica on behalf of the Ottoman Empire. He brought apartments, villas, industrial structures for notables of the city and houses of worship for the communities in the Thessalonica architecture inventory. Having been sent to Thessalonica for obligatory residing by the proclamation of Constitutional Monarchy II, Sultan Abdulhamid II stayed at the Allatini Mansion built in 1898 by the architect he sent to bring new structures in Thessalonica, namely Vitaliano Poselli, for three and a half years, and the destiny of the architect and sultan crossed

* (Yrd. Doç.), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul/Türkiye, e-mail: esmaigus@yahoo.com.

in a house located in Thessalonica. In the text to be created in context of above statements; The Prime Ministry Ottoman Archive, German Archeology private photography archives, Istanbul Latin Catholic Churches and İstanbul Salt Archives shall be utilized in addition to literature review.

Keywords: Abdulhamid II Period, Architecture, Architect, Thessalonica, Vitaliano Poselli.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyılda başlayan modernleşme süreci, XIX. yüzyılda da tüm hızıyla sürmüştü¹, Tanzimat'ın estirdiği hava ile devlet aygıtı, modernleşme kriterleri çerçevesinde ele alınarak düzenlenmiştir. Bu süreçte, modernleşmenin ciddi anlamda hissedildiği alanlardan biri de mimaridir.² Dönemin ruhu gereği, Osmanlı mimarlığı envanterine katılan yeni yapı türleri³ ve Avrupa kökenli üsluplar⁴, klasik dönemden farklı olarak, Osmanlı mimarlığını başka kulvarlara sürüklemiş, mimarlık ediminde yeni bir dil oluşturmuştur. İstanbul ve belli başlı Osmanlı şehirlerinde, geleneksel yerleşme düzenine bilinçli ve profesyonel olarak yapılan

¹ İmparatorluğa yoğun bir şekilde Batı'dan akan enformasyonlar, yeni kurumların ihtiyacı olan klasik dönemden farklı yapı türleri ile bu kurumlarda çalışan yabancılar ve Batı ile ilişkilerin artması, Avrupa'da daimi sefaretlerin kurulmasıyla elçiler tarafından Osmanlı'ya aktarılan yeni imgeler, modernleşme yolunda atılan adımların genel anlamda nedenleridir, tespitini yapmak mümkündür. Siyasi, sosyal ve kültürel dönüşümlerin yaşandığı bu süreç, Osmanlı zihin dünyasında fırtınaların koptuğu bir döneme de işaret eder.

² XIX. yüzyılda Osmanlı'da modernleşmenin görünür olduğu alanların başında; idari yapılanma, eğitim, ulaşım ve iletişim gelmektedir.

³ XIX. yüzyılda Osmanlı mimarlığı ürün gamı içine giren yeni yapı türleri arasında kışla hükümet konağı, okul, hastane, otel, işhanı, büro, müze, çok katlı apartman sayılabilir. XIX. yüzyılda Osmanlı mimarlığında görülen yeni yapı türleri için, Ali Dost Ertuğrul, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, C.VII, S. 13, 2009, s.293-312.

⁴ Bu dönemde yapılarda, Avrupa kökenli çeşitli sayıda canlandırmacı üslup uygulanmıştır. Bunların başında Neo Klasik, Neo Gotik ve Art Nouveau gelmektedir.

müdahaleler, şehirlerin fiziksel çevresini değiştirmiştir. Oluşan bu yeni habitat, geleneksel Osmanlı praxisinden kopuş sürecinin başladığının göstergesidir. Ancak bu praxis, yerleşik olan düzeni alt üst etmiş, gelenekle modern çatışmasını Osmanlı entelektüel yaşamı içerisinde var etmiş, etkileri de günümüze kadar süren ve tartışılan bir süreci de inşa etmiştir.⁵

1. XIX. Yüzyıl Osmanlı Dünyasında Mimarlık /Yabancı Mimarlar

XV. yüzyıldan beri varlığını sürdürdüğü bilinen Hassa Mimarlar Ocağı'nın, 1831 yılında kapatılarak, yerine Ebniye-i Hassa Müdüriyetinin⁶ kurulması, Osmanlı mimarlık tarihinde yeni bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Hassa Mimarlar Ocağı, devlet binaların inşa ve tamirâtı, devlet adına yapılan inşa faaliyetlerinin denetimi ve inşaatlar için eleman temininin yanı sıra, imparatorluğun ihtiyacı olana mimarları da yetiştiren bir kurum olarak saray teşkilatlanması içinde yer almıştır. Sermimar- ı Hassa'nın görüşleri doğrultusunda ocağa kabul edilen çıraklar, usta çırak hiyerarşisi içinde verilen uygulamalı eğitimle, usta (mimar) olarak yetiştirilmekteydi.⁷

⁵ Osmanlı dünyasında yaşanan tüm bu değişimlerin altında, sanayi, tarım devrimleriyle, Avrupa ve Amerika'da kapitalist üretim ilişkiler sonucu farklı bir zihinsel alt yapının oluşması ve bu yenedünya düzeninin esintilerini, mimarlık alanında Osmanlı şehirlerinin dönüş(türülmesi)ümü olarak okumak mümkün görünmektedir.

⁶ Tuncay Cengiz Göncü, *Beylerbeyi Sarayı'nın İnşa Süreci, Teşkilatı ve Kullanımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 20.

⁷ "Ocağa ilk girecek olanlar için, daha önceden edindikleri özel beceriler, özellikle mimarlık kapsamında çalıştıkları bir alanda edindikleri tecrübeler ve sanat alanında sahip oldukları yetenekler incelenerek kadroya seçiliyorlardı. Kabul gören belirli donanım ve deneyime sahip yeni üyeler, bu aşamadan sonra kıdemli halifeler ve ocağın başkanı olan mimarbaşlıların gözetimi altında yetişmeye devam ediyorlardı. Teorik ve uygulamayı birlikte veren kurumda Müslüman öğrencilerden ziyade gayrimüslim devşirmeler de bina ve gemi yapımlarında çalışıyorlar, yeniçeri olarak orduda görev alanlarsa, köprü ve tahkimat gibi askeri yapıların inşası için gerekli becerileri kazanmış oluyorlardı".

Ancak ocağın lavğ edilmesi, Ebniye-i Hassa Müdüriyetinin de sadece inşaat ve tamirat işleri ile uğraşması, elli yıllık bir süre boyunca Osmanlı'da mimar yetiştirme konusunda bir boşluğa neden olmuştur. Osmanlı eğitim tarihinde akademik anlamda mimarlık eğitimi verme konusundaki açık, 1883 tarihinde bünyesinde mimarlık, resim, hakkaklık ve heykeltıraş sınıflarını barındıran Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulması ile çözüme kavuşmuştur.⁸

Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşit Paşa, modernleşme sürecindeki Osmanlı şehirlerindeki fiziksel çevrenin değişiminin mimarıdır. Yabancı mimarların, Osmanlı'da çalışabilmeleri için gerekli olan zihinsel alt yapı, Reşit Paşa'nın

Neslinur Hızlı, *Cumhuriyet Dönemi Modernleşmesi: Türkiye'de Mimarlık Eğitiminin Reformu Bağlamında Ernst Arnold Egli*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 10.

Mustafa Cezar, Hassa Mimarlar Ocağı'nı, İmparatorluğun bir çeşit mühendislik- mimarlık okuluydu olarak tanımlamaktadır. Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey*, Erol Kerim Aksoy Vakfı, İstanbul 2002, s. 111.

Uğur Tanyeli ise, ocak sistemi içinde var olan mimarların, Osmanlı mimarlığının nesnesi olduğunu, özne rolünü yönetici sınıfın üstlendiğine dikkat çeker. Uğur Tanyeli, "İstanbul'da Etnodinsel Çoğulluk ve Osmanlı Mimarlığı (15.-19. Yüzyıl): Rumlar, Ermeniler, Türkler", *Batılılaşan İstanbul'un Rum Mimarları*, (Yay. Haz.) Hasan Kuruyazıcı- Eva Şarlak, Zografyon Lisesi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul 2010, s. 60.

⁸ Mehmet Çağlayan Özkurt, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri (1839-1923)*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2016, s. 104.

Sanayi-i Nefise Mektebi, Alexandre Vallaury'nin tasarladığı İstanbul Arkeoloji Müzesi Bahçesindeki Eski Şark Eserleri Müzesi'nde ve 5 atölye ve toplamda 20 öğrencisiyle eğitime başlamıştır. Öğretim kadrosu yağlı boya dersi için Valeri, desen dersi için Warnia Zarzecki, heykel bölümü için, Osmanlı tebaasından Ermeni Yervant Osgan Efendi ve mimarlık bölümü için de İstanbullu levanten bir aileye mensup Alexandre Vallaury ile yardımcısı İtalyan Philippe Bello'dan oluşmaktaydı.

Beritan Fırat Arık, *Erken Cumhuriyet Dönemi'nde G.S.A. ve İ.T.Ü. Mimarlık Bölümleri'nde Yabancı Mimarlar (Görevin İdari ve Mali Çerçevesi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 15.

Londra elçisi iken Saray'a 1836 yılında yazdığı raporlarda kurgulanmıştır. Raporunda, İstanbul'un ahşap yapılarından dolayı sürekli yangın geçirdiği, dolayısıyla İstanbul şehirleşmesinin Avrupa gazetelerinde sürekli eleştirildiğine dikkat çekmektedir. Sorunu aşmak adına, yapı stoklarında kâğır tekniğinin uygulanması ve kâğır yapıları tasarlamak ve inşa etmek için de bu konuda deneyimli, Avrupalı özellikle de, İngiliz mimarların⁹ Osmanlı'da çalışması gerektiğine dikkat çekmekte ve yabancı mimarların, ivedilikle Osmanlı imar piyasası içerisine dâhil edilmesini tavsiye etmektedir.¹⁰ Mustafa Reşit Paşa'nın raporu ile Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı mimarların çalışmasının yolu açılmış, dolayısıyla da Osmanlı mimarlığında fiziksel çevrede yeni bir mimarlık dili oluşmaya başlamıştır. Böylece, Tanzimat döneminden XX. yüzyılın başlarına kadar başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı şehirlerindeki akademik mimarlık uygulamaları, yabancı mimarlar ve Osmanlı tebaasına mensup Gayrimüslim mimarlar tarafından uygulanmıştır.¹¹ Bu durum Osmanlı mimarlık dünyasına, Avrupa mimarisinin tasarım ilkelerinin, plan tiplerinin uygulandığı, büyük ölçekli külliye devrinin kapandığı ve daha doğru bir deyişle geleneksel mimariden kopuşun yaşandığı bir süreç olarak yansımıştır. Mimarlığın aktif olmasa da dolaylı öznesi haline gelen yabancı mimarlar, kendi bilgi ve zevkleri çerçevesinde özgürleşmeye başlayan bu yeni dönem mimarlığını şekillendirmiştir.

⁹ İngiliz mimar William James Smith, 1842-1853 tarihleri arasında İstanbul'da faaliyet göstermiş ve Sarayın mimarı olarak yabancı mimarlar içinde önemli bir figür olarak Osmanlı mimarlık tarihinde yerini almıştır. Esmâ İğüs, "A British Touch to Tanzimat: Architect William James Smith", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 3 (2015), s.66-87.

¹⁰ Cengiz Can, "Tanzimat ve Mimarlık", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras*, Yay Haz. Nur Akın, Afife Batur, Selçuk Batur, Yem Yayın, İstanbul 1999, s. 131.

Cengiz Can, *İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 360.

¹¹ Cengiz Can, *a.g.t.*, s. 52.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yabancı mimarların Osmanlı'da özellikle de İstanbul'da mesleki etkinliklerde bulunduğunun izini, başkentte açılan ve yüzyılın sonlarına sayısı hızla artan özel mimarlık bürolarında sürmek mümkündür. İstanbul'daki serbest mimarlık ofislerinin sayısı 1868'de on, 1881 ve 1891'de on dokuzdur.¹² Ofislerin çoğu, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Galata'daki St. Pierre Handa toplanmıştı. Saray mimarlarından Alexander Vallaury ve Gulio Mongeri de handa bürosu olan mimarlar olarak, şehrin mimarlık dünyasında varlık göstermişlerdi.¹³

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılda Osmanlı'da mimari etkinlikte bulunan yabancı mimarların içinde İtalyan mimarlar, diğer gruplara göre nicelik olarak daha fazladır. Hatta İstanbul'da varlık gösteren bir İtalyan sanatçı kolonisinden bahsetmek mümkündür. Bu durumun en önemli nedeni, İtalya'da yaşanan siyasi istikrarsızlıklar, Fransa ve Almanya'nın işgali ile İtalya birliğinin sağlanmaması ve oluşan ekonomik darboğaz, İtalyan mimar ve sanatçıları ile diğer meslek gruplarını, başka ülkelerde çalışmaya yöneltmiştir.¹⁴ Rus Sefareti, Hazine-i Evrak binasını tasarlayan ve Ayasofya'nın restorasyonunu yapan Gaspare Trajan Fossati'den Osmanlı'nın memnun kalması, diğer İtalyan mimarların da Osmanlı'da varlık göstermesinin yolunu açmıştır.¹⁵

2. XIX. Yüzyılda Selanik ve Şehri İlişkin İmar Hareketleri

Metnin konusu olan İtalyan mimar Vitaliano Poselli, XIX. yüzyılın son çeyreğinde II. Abdülhamid tarafından Se-

¹² Cengiz Can, *a.g.t.*, s. 45.

¹³ <http://izyguides.com/galata/SaintPierreHan.html> (e.t. 15.04.2016)

¹⁴ Zeki Sönmez, *Türk İtalyan Siyaset, Sanat İlişkileri*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s. 237.

¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren İtalyan mimarların içinde Giovanni Battista Barborini, Gulio Mongeri, Pietro Montani, Guglielmo Semprini, Giorgio Stampa, Alexander Vallaury sayılabilir. Oya Ece Altın, *XIX. Yüzyılda İtalyanların İstanbul'da Sanata Etkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 18-45.

lanik'e bir dizi kamusal yapı yapmak üzere gönderilmiş, Sultan II. Abdülhamid'in sürgün günlerinde tarihi bu iki figürün kaderleri, Selanik'te kesişmiştir.

Kuruluşu Helenistik Döneme kadar uzanan Selanik, Bizans ve kısa süreli bir Venedik yönetiminden sonra, Osmanlıların feth ettiği bir Balkan kentidir.¹⁶ Tarihsel süreç boyunca Osmanlı ve çoğu Akdeniz liman şehri gibi, çeşitli etnik ve dinî gruplardan müteşekkil, kozmopolit bir şehir özelliği göstermiştir. Kıtalararası geçiş yollarının üzerinde bulunması ve liman kenti özelliğiyle, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren ticari açıdan gelişmiş, liman ticareti ile Kuzey Balkanlar'ın antreposu olmuştur.¹⁷ Bu durumun şehre getirisi, nüfusun artması ve yabancı misyonların şehre yerleşmesidir. Yüzyılın başında 150.000'lik nüfusu ile Selanik, İstanbul, İzmir ve Beyrut'tan sonra Osmanlı kentleri arasında dördüncü sırada yer almaktaydı.¹⁸

¹⁶ Selanik, 1912 yılına kadar Osmanlı'ya bağlı olmasına rağmen Osmanlı kenti olma özelliğini, 1920'lerin başında Anadolu göçmenlerinin gelişine kadar korumuştur. Meropı Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015, s. 1.

¹⁷ Vilma Hastaoglu- Martinidis, "The Cartography of Harbor Construction in Eastern Mediterranean Cities: The Technical and Urban Modernization in the Late Nineteenth Century, *Cities of the Mediterranean From the Ottomans to the Present Days*, ed. Biray Kolluoğlu and Meltem Toksöz, I. B. Tauris, London 2010, p. 82.

Rena Molho ise Martinidis'ten bir adım daha ileri giderek, Selanik'te XIX. yüzyılın başında gelişen liman ticareti ile Avrupa'nın antreposu haline geldiğini ifade etmektedir. Rena Molho, "Yenilenme", *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.68.

¹⁸ François Georjon, "Müslüman ve Dönme Selanik", *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.114.

Fotoğraf 1: *Surlardan XIX. Yüzyılın Sonunda Modern Selanik ve Limanın Görünüşü*¹⁹

Sultan Abdülmecid, ülkenin genel ahvalini yakından görmek ve tetkik etmek maksadıyla 1859 yılında Selanik’e bir gezi düzenlemiştir.²⁰ Gezinin kente dönüşümü, fiziki ve yapıli çevrenin siyasi erk eliyle düzenlenmesidir. Şehir merkezini iskeleye bağlayan ana yol, birçok dükkân, ev ve evlerin cum-balarının yıkılması ile genişletilmiş, sokaklara kaldırım döşenmiştir.²¹ Tüm bu hazırlıklara rağmen kentin padişahı ağırlayabileceği ve padişahın resmi heyetleri kabul edebileceği herhangi bir resmi yapısı henüz yoktur. Sultan, Selanik’in önemli gezinti alanlarından biri olan Beşçınar Bahçesinde kurulan görkemli bir çadır da kent sakinlerini ve heyetlerini kabul etmiştir.

1869 yılında Sabri Paşa’nın Selanik valisi olmasıyla, Selanik, Osmanlı’nın belediye teşkilatına kavuşan ilk kentle-

¹⁹ Library of Congress, LC-USZ62-66142.

²⁰ Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, YKY Yayınları, İstanbul 2006, s. 158.

²¹ Alexander Yerolympoş, Vassilis Colonas, “Kozmopolit Bir Kentleşme”, *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.168.

rinden biri olmuştur. Sabri Paşa, şehre ilişkin icraatlarını, modernleşme miti altında, yaparak yıkmak paradoksu üzerine kurgulanmıştır.²²

...Güzel bir sabah, Vali Sabri Paşa surların batı ucuna geldi, gümüş bir çekiçle duvardaki mazgallara vurdu, üstlerindeki sıva parçasını düşürdü... Ellerindeki kazmacılar işe koyuldu²³...

Kentin deniz tarafındaki Roma döneminden kalmış doğrusal surları, yıkılarak rıhtım inşa edilmiştir. Yıkılan sur boyunca rıhtımı dikey kesen bir bulvar açılmış ve padişahın mülkiyetinde olan sur arazisinde sıra evler yaptırılmıştır.²⁴

Fotoğraf 2: XIX. Yüzyılın Başında, Sabri Paşa Yıkımından Önceki Selanik Surları²⁵

²² Tarihi kentlerde, XIX. yüzyılda başta Paris, Viyana ve İstanbul'da olmak üzere, modernleşme adına kentin taşınmaz kültür varlıkları yıkılmıştır.

²³ P. Risal'den aktaran M. Anastasiadou, "Tanzimat Çağında...", s.133.

²⁴ A. Yerolympos, a.g.m. s.170.

²⁵ Aristotelēs Zachos, *Thessaloniki Through the Lens of Aristotelis Zachos, 1912-1917*, Panayotis & Effie Michelis Foundation, Archeia Neoellēnikēs Architektonikēs, Mouseio Benakē, Athens 2002, s. 246.

1890 Selanik Yangını, kentin Ayasofya ve Hernu sokakları arasında kalan bölümün ciddi anlamda ortadan kalkmasına neden olmuş²⁶, 3500 ev, 25 sinagog, Yunanlıların hayır cemiyetlerine ait çeşitli yapılar, alevlere teslim olmuştur. Yangından sonra, şehir güzel şehir kavramı bağlamında planlamaya tabii tutularak organik doku yer yer ızgara planlı sokaklara dönüştürülmüştür. Alt yapı iyileştirilmiş, şehir gazla aydınlatılmış ve ulaşım için atlı tramvay devreye sokulmuştur. XIX. yüzyılın sonunda Selanik'te yapılan yıkımlarla ve imar hareketleri ile şehir ortaçağ kenti görünümünden uzaklaşmış, bulvar karakterinde beş büyük cadde, Selanik'e kazandırılmıştır.²⁷

3. XIX. Yüzyılda Selanik'te İtalyan Mimarlar

1890 yangınından sonra, Selanik'in imar planına tabii tutulması ile şehri fiziksel çevre açısından bir nebze de olsa, Avrupa kentlerine benzetmiştir. Zenginleyen yeni yüzü, şehirleşmiş halkı ile Selanik, Avrupalı mimarların şantiyesi olmuş, özellikle de İtalyan mimarlar, şehrin ileri gelenleri için dini ve sivil yapılar tasarlamıştır.²⁸ Osmanlı tarafından şehre gönderilen İtalyan mimar Vitaliano Poselli, bu mimarların en tanınırıdır. Selanik'te XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başında faaliyet gösteren diğer İtalyan mimarlar arasında Pierro Arrigoni ve Eli Modiano sayılabilir. Arrigo'nin Selanik'te en bilinen çok eseri Dino Fernandez için tasarladığı art nouveau üsluplu bir konut olan, Casa Bianca'dır.²⁹

²⁶ N.C. Moutsopoulos , “İki Yüzyıl Arasında Bir Kent”, *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 37

²⁷ M. Anastassiadou, “Tanzimat Çağında...”, s. 145.

²⁸ XIX. yüzyılın son yarısında Selanik'te, İtalyan kolonisinde mimarların yanı sıra, demiryolu inşaatında çalışan işçiler de bulunmaktaydı. İtalyan işçilerin, Selanik'teki istihdamlarını muhtemelen hemşerileri İtalyan mimarlar, sağlamış olmalıdır. Meropi Anastassiadou, “Yörenin Batılıları”, *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 159.

²⁹ Artemis Leontis, *Culture and Customs of Greece*, Greenwood Press, London 2006, s. 207.

4. Sultan II. Abdülhamid'in ve Selanik'in Mimarı: Vitaliano Poselli

Vitaliano Poselli, Sicilya Adasının Castiglione şehrinde, 7 Haziran 1838 tarihinde doğmuştur.³⁰ Ebeveynleri Giuseppe ve Quattrocchi Agata'dır. Nüfus kayıtlarında bir yanlışlık yapılmış, soyadı Posella olarak kaydedilmiştir. Poselli'nin ailesinin geçmişi, çocukluk çağı ve üniversite öncesi eğitimi hakkında ne yazık ki bir bilgi yoktur. Poselli, gençlik çağında Sicilya'dan ayrılmış, Roma'ya üniversite eğitimi almak için gitmiş, Roma Güzel Sanatlar Akademisi'nden 1866 yılında mezun olmuştur. Mezuniyeti sonrası bir yıl süre ile Katanya'da çalışmıştır.³¹ Salezyen Tarikatının kurucusu Givovanni Bosco ya da yaygın bilenen adı ile Rahip Don Bosco tarafından kendisine 1867 yılında İstanbul Yeşilköy'deki San Stephano Kilise'sinin³² yapımıyla ilgili bir iş teklif edilmiş, bunun üzerine Poselli, yabancı mimarlar özellikle de İtalyan mimarlar, için geniş iş olanaklarına sahip İstanbul'a gelmiştir.³³ Poselli'ye, kilisenin yapımında görev alması teklif edilmesine rağmen yapının mimarı, Osmanlı tebaasından Rum

³⁰ Vassilis Colonas, "Vitaliano Poselli: An Italian Architecture in Thessaloniki.", *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Vol. 9/10 (1990), Rome 1990, s. 161.

³¹ http://web.tiscalinet.it/Castiglione_di_Sic/Vitaliano%20Poselli.htm (e.t. 15.04.2016). Vitaliano Poselli ile ilgili metni İtalyancadan Türkçeye çeviren yüksek inşaat mühendisi Hande Alibaş'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

³² San Stephano Kilise'sinin günümüzdeki ismi, Sainte Etienne Paroisse Kilisesi'dir.

³³ Vassilis Colonas, "Vitaliano Poselli: An Italian...", s. 161.

Giovanni Bosco, Salezyen Tarikatını 1859 yılında Papa IX. Pius'un desteği ile kurmuş ve tarikat, 1868 yılında, Papalık tarafından onaylanmıştır. Fritz Kollbrunner, "Bosco Giovanni (John) (1815-1888)", *Biographical of Dictionary of Christian Missions*, Ed. by Gerald H. Anderson, William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge 1999, s.81.

Giovanni Bosco'nun, St. Stefano Kilisesi'nin inşası için Poselli'yi seçmesinin nedeni olarak, Poselli'nin Salezyen'lerle bağı var mıydı ve St. Stefano Kilisesi'nin inşa masrafını Salezyen Tarikatı mı üstlenmişti, sorusunu akla getirmektedir.

Pietro Vitalis'tir.³⁴ Poselli ile San Stephano Kilisesi arasındaki bağı ortaya koymak adına kilise kayıtlarında yaptığımız araştırmada, Poselli'nin ismine rastlanmamıştır.³⁵ Kilise kayıtlarından ve kiliseye ilişkin yayınlarından yola çıkarak, Poselli'nin, kilisenin yapımında mimar kimliği ile görev almadığı tespitini yapmak anlamlı görünmektedir.

Vitaliano Poselli, mimarlık tarihçilerince XIX. yüzyılın sonunda İstanbul'da varlığı kabul edilen İtalyan mimarlardan olmasına rağmen, başkentte tasarladığı herhangi bir yapısı halen tespit edilememiştir. Başkentteki görünürlüğü, Vassilis Colonas'ın makalesindeki "*Don Bosco tarafından kilise inşası ile ilgili İstanbul'a gönderildiği*" ifadesinden öteye geçememektedir.³⁶

Vitaliano Poselli'nin İstanbul'daki özel yaşamı, mesleğinde neler yaptığına dair elimizde halen bir bilgi yoktur, ne yazık ki Poselli XIX. yüzyıl İstanbul mimarlığının kayıp figürüdür. Ancak Galata semtinde bulunan Dominiken Tarikatına bağlı olan ve İtalyan Mimar Fossati'nin 1843 yılında tasarladığı St. Pierre Kilisesi'nin³⁷ Arşivi'nde bulunan ve üç

³⁴ Sezim Sezer Sevinç, *Tanzimat'tan Cumhuriyete İstanbul'da Latin Katolik Yapılar*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 153.

³⁵ Araştırma tarihi, 03. 04. 2016. Sezim Sezer Sevinç'te doktora tezinde yapının mimarının Pietro Vasilis olduğunu belirtmektedir.

³⁶ Türk veya yabancı araştırmacılar tarafından Osmanlı mimarlığında yabancı mimarlar konusunda yapılan çalışmalarda Poselli'nin görünmez olduğu ya da sadece adının geçtiği çok sayıda yayın vardır. Bu durumun nedeni kanımızca, Poselli'nin başkentte henüz tespit edilmiş bir yapısının olmamasıdır. Aşağıdaki çalışmalar bu duruma örnek tekil etmektedir. Afife Batur, "The Subject of Style in Late 19 th Century Ottoman Architecture" *International congress of Turkish Art; Arc turc*, Geneva, Foundation Von Max Berchem 1995, s. 143- 148; Paolo Girardelli, "Ottoman Influences in the Works of Some Italian Architects Active in the 19th Century Isyanbul", *International Congress of Turkish Art; Arc Turc*, Foundation von Max Berchem, Geneva 1995, s.361-368.

³⁷ St. Pierre Kilisesi için ayrıntılı bir çalışma, Hakan Gündoğar, *St. Pierre Kilisesi'nin Tarihi*, Basılmamış Yüksek Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006. St. Pierre Kilisesi'nin arşivinden bizi

sayfadan oluşan İtalyanca arşiv belgesi Vitaliano Poselli'nin İstanbul'da mimar kimliği ile varlık gösterdiğine dair önemli bir vesikadır. 21 Ağustos 1877 tarihli olan bu belge³⁸, Poselli'nin kendi el yazısı ve uzman unvanıyla St. Pierre Kilisesi'nin isteği doğrultusunda hazırladığı bir rapordur. Raporun içeriği, Freres'ler tarafından işgal edilen kilise arazisinin ölçümü, işgal edilen alanın metrekaresi ile maddi değerinin tespitine ilişkindir. Raporun sonunda Poselli'nin adını ve soyadını yazdığı imzası bulunmaktadır.

St. Pierre Kilisesi Arşivi'nde Poselli'nin kendi el yazısı ile yazdığı bu raporun, bilim dünyasına söylediği, 1867'de İstanbul'a gelen Poselli'nin, 1877 yılında halen İstanbul'da bulunduğu, profesyonel olarak mesleğini icra ettiği ve mensubu olduğu Latin Katolik Cemaatine ait yapıların inşa işlerinde çalıştığına dairdir. XIX. yüzyılda İstanbul'a çalışmaya ilk gelen İtalyan mimar olan Gaspere Trajono Fossati'nin, İstanbul'daki hemşerilerine iş bulduğu bilgimiz dahilinde olduğundan dolayı, bu ekspertiz işi için Poselli'ye Fossati'nin aracılık etmiş olabileceği çıkarımında bulunabiliriz.³⁹

Vitaliano Poselli, Sultan II. Abdülhamid tarafından 1886 yılında Selanik'e resmi görevli olarak imparatorluğun mimarı olarak gönderilmiştir.⁴⁰ Poselli'nin Selanik'e yerleşme tarihi için, bilimsel yayınlarda, farklı tarihler söz konusudur.

haber eden Sanat Tarihçisi Dr. Sedat Bornovalı'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Hakan Gündoğan'ın tezinin ekler kısmında, bu belgenin kısa bir tanıtımına ulaşmak da mümkündür. Bkz. Hakan Gündoğan, *a.g.t.*, s.69..

³⁸ St. Pierre Kilisesi Arşivi, dijital ortama aktarılmış olup, arşiv belgelerine kiliseden alınacak izin doğrultusunda, SALT Araştırma'dan çevrimiçi olarak ulaşılabilir. Belgeye ulaşmak için, SALT, SPC0381306, SPC03813 06001, SPC0381306001A001 .

³⁹ Fossati'nin İstanbul'daki mesleki faaliyetleri ve Mustafa Reşid Paşa ile olan ilişkisi için kapsamlı bir makale. Cengiz Can, "Mustafa Resid Pasa and the Architect Gaspere Trajan Fossati", *Arcitecture, International congress of Turkish Art; Arc turc*, Foundation Von Max Berchem, Geneva 1995, s. 207-211.

⁴⁰ V. Colonas, "Vitaliano Poselli: An Italian...", s. 162.

John Karatzoglou, Poselli'nin, 1888 yılında Selanik'e gönderildiğini ifade etmektedir. Poselli'nin Selanik'te ilk tasarladığı bina olan Selanik İdadisi, 1888 yılında tamamlanarak aynı yıl eğitime başlamıştır. Okulun bitiş tarihinden yola çıkarak Poselli'nin Selanik'e taşındığı tarihin Colonas'ın ifade ettiği gibi 1886 olması mimarın biyografisinde daha doğru durmaktadır.⁴¹

Mesleki asıl etkinliğini Selanik'te gösteren Vitaliano Poselli'nin, Osmanlı Hükûmeti tarafından görevlendirilmesine referans oluşturacak, İstanbul'da başka yapılar yapmış olması muhtemel dâhilindedir. Mesleki yetkinlikte en önemli gösterge, tasarımlardır. Kanımızca Saray, mesleki yetkinliğinden emin olduktan yani Poselli tasarımları ile yüzleştikten sonra, Selanik gibi önemli bir şehri bayındır etmek için göndermiştir. Konuya ilişkin yapılacak daha derinlemesine araştırmalarla, İstanbul'da Vitaliano Poselli yapısı tespit etmek mümkün olacak gibi görünmektedir.

5. Selanik'teki Vitaliano Poselli Yapıları

Vitaliano Poselli'nin başkentten Selanik'e gönderilmesindeki temel gaye, Tanzimat ilkeleri çerçevesinde tıpkı İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Selanik'i güzelleştirmektir. Ancak altta yatan örtük ifade ise, Sultan'ın iktidarını ifade eden anıtsal öğeler ve kamusal binalar ile şehri donatarak, Sultan'ın fiziksel olmayan görünümünün, mimari aracılığıyla periferide Selanik'te görünürlük kazanması sağlamaktır.⁴²

⁴¹ John Karatzoglou, *The Imperial Ottoman Bank in Salonica: The First 25 Years, 1864-1890*, Otoman Bank Archives & Research Center, İstanbul 2003, s.7.

Anahid Ter Minasyan, "Küçük Bir Ermeni Cemaati", *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.159.

⁴² Bilindiği üzere Sultan II. Abdülhamid, fiziksel olarak halkın arasına karışmaktan imtina etmekteydi. Varlığını tebaasına, semboller üzerinden ifade etme yolunu seçmişti. Bu noktada da mimari, Sultan'ın varlığını aktarmada kullanılan önemli bir enstrümandır.

a. Selanik İdadisi

Vitaliano Poselli'nin Osmanlı Devleti adına Selanik'te yaptığı ilk yapı, Selanik İdadisi'dir. Vilayet idadileri içinde yatılı idadi grubunda sınıflandırabileceğimiz okulun inşası, 1887/88 yılında tamamlanmış ve okul 1888'de eğitim faaliyete başlamıştır.⁴³

Fotoğraf 3 Selanik İdadisi⁴⁴

a.1. Selanik İdadisi Mimari Üslup

Selanik İdadisi üç katlı, dikdörtgen kütleli ve kâgir bir yapı olup, cephesi neoklasik üslupta tasarlanmıştır. Fotoğraftan da görüleceği üzere yapı iki bölümden oluşmaktadır: Ön bahçe ve ana eğitim bloğu. Okulun ana girişi, yüksek kaideli

⁴³ Derya Demirel, *Osmanlı Devletinde Sultaniler ve İdadiler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007, s. 90; Bir başka kaynakta, Maarif Nezareti istatistiklerine dayanılarak okulun açılış tarihi, 1885 olarak vermektedir. Muzafer Orhan, *Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2006, s. 31. Poselli'nin Selanik'e geliş tarihi 1886 olduğuna göre, Selanik İdadisi'nin binası yapılmadan önce okul geçici bir binada hizmet vermiş olabilir.

⁴⁴ V. Colonas, "Vitaliano Poselli: An Italian...", s. 165.

dört adet Toskana tarzı mermer sütunla vurgulanarak içeri çekilerek, giriş kapısı yarım daire kemerli olarak düzenlenmiştir. Ön cephede, ikinci ve üçüncü katlarda cephenin tam ortasına gelecek şekilde yerleştirilmiş, ana kütteden dışarı taşırılmış iki adet metal korkuluklu şeffaf balkon bulunmakta olup, balkonlar birinci kat seviyesinde Toskana tarzı sütunlarla taşınmıştır. Poselli, yapıyı barok karakterli bir alınlıkla sonlandırarak, cepheye hareket katmıştır.

b. Selanik Hükümet Konağı

Fotoğraf 4: *Eski Hükümet Konağı*⁴⁵

Vitaliano Poselli'nin Selanik'te Osmanlı Devleti adına yaptığı ikinci bina, Hükümet Konağıdır. Poselli'nin tasarımı öncesinde Bizans Sarayı kalıntıları yerine inşa edilmiş olan eski bir Konak bulunuyordu. Konağının yapımı, için eski konak, 1891 yılında yıkılmıştır. 1894 yılında yapımı tamamlanan Hükümet Konağı, dönemin basınında çağdaş mimarlığın Selanik'teki başyapıtı olarak lanse edilmiştir.⁴⁶ Heybetli

⁴⁵ M. Mazower, *a.g.e.*, s.291.

⁴⁶ V. Colonas, "Vitaliano Poselli: An Italian...", s. 162.

Selanik Hükümet Konağı'nın açılış tarihi için bazı kaynaklarda 1891 yılı verilmiştir. Muhtemelen eski hükümet konağının yıkılış tarihi ile karıştırılmaktadır. Alexander Tzonis, Alcestis P. Rodi, *Greece, Modern Architectures in History*. Reaktion Books, London 2013, s. 66.

yapısı ile konak, Osmanlı Devleti'nin dolayısıyla da Sultan II. Abülhamid'in gücünün, ihtişamının periferideki görünürlüğüdür.

b. 1. Selanik Hükümet Konağı Mimari Üslup

Selanik Hükümet Konağı, üç katlı, dikdörtgen kütleli, kâgir ve barok alınlıkla sonlanan bir yapı olarak tasarlanmıştır. Konağın uzun cephesi, şehrin meydanına bakmaktadır. Vurgulu ve süslemeli cephesinde, neoklasik öğeler ve Rönesans ilkeleri esas alınmıştır. Poselli, Konağın her katını Rönesans Palladioları gibi farklı olarak tasarlanmıştır. Zemin kat pencereleri yuvarlak kemerli, birinci kat yarım daire kemerli ve ikinci kat pencereleri ise neoklasik üsluba gönderme yapılarak dikdörtgen olarak düzenlenmiştir. Çatı, parapet duvarlarının arkasına gizlenmiştir

Fotoğraf 5: *Selanik Hükümet Konağı*⁴⁷

Sabri Paşa Caddesi'nin sonunda bulunan Selanik Hükümet Konağı, merkezleşmenin doğal sonucu olarak bünyesinde tapu, askerlik şubesi, nüfus müdürlüğü gibi çeşitli devlet dairelerini barındırmış, Selanik Hukuk Mektebi 'de 1908 yılında konakta hizmete girmiştir. M. Anastassiadou, “Tanzimat Çağında...”, s. 172, 320.

⁴⁷ Vassilis Colonas, “Vitaliano Poselli (1838- 1918) et Pierro Arrigoni (1856- 1940), deux architectes italiens a Thessalonique a la fin du 19 eme siecle”, *Atti del Convegno Architettura e architetti Italiani ad Istanbul tra il XIX. e XX e Ilsecolo*, (Istanbul 27-28 Novembre 1995), Istituto Italiano Di Cultura, Istanbul, 1995 s.71.

II. Abdülhamid Dönemi'nde yapılmış Hükümet Konakları, cephe biçimlenişi açısından genelde ortak bir dil sergilerken, Selanik Hükümet Konağı cephesi ile genel tipolojiden farklılık gösterir. Ana girişleri yan kanatlardan öne çekilerek vurgulanan Hükümet Konaklarının aksine burada, hareketin olmadığı, ön ve arkaya gidiş ve gelişin görülmediği düz satırlı bir cephe tercih edilmiştir.

Fotoğraf 6: *İtalyan Sefareti Yazlık Sarayı*⁴⁸

Fotoğraf 7: *Alman Sefareti*⁴⁹

Konağın, cephe biçimlenişi İstanbul'da yabancı mimarların tasarladığı sefaret binalarını çağrıştırmaktadır. Bu tasarım benzerliklerinden dolayı, Roma'da akademik mimarlık eğitimi alan Vitaliano Poselli'nin, akademik eğitimden geçmiş imparatorluğun diğer yabancı mimarları ile üslup ve strüktür açısından ortak bir mimari dile sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁵⁰

⁴⁸ Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim Heykel Müzesi Arşivi Leyla Turgut Terekese Fotoğraf Albümü/Hariciye Nezareti Dosyası.

⁴⁹ <http://www.tas-istanbul.com/portfolio-view/taksim-gumussuyu-almanya-konsoloslugu/> (e.t. 12.04. 2016).

⁵⁰ Avrupa'da akademik mimarlık eğitimi veren ilk mimarlık akademisi, Fransa'da XIV. Lui himayesinde 1671 yılında açılan Academie Royal d'Architecture'dur. Marian Moffett, Michael Maczis, Lawrence Wodehouse, *A World History of Architecture*, Lawrence King Publishing, London 2003 s. 432.

c. Selanik Üçüncü Kolordu Komutanlığı

Selanik Üçüncü Kolordu Komutanlığı, Poselli'nin Osmanlı İmparatorluğu adına Selanik'te tasarladığı üçüncü kamusal yapıdır. Komutanlığın inşası, 1903 Ağustos ayında bitmiş, açılışı da 19 Ağustos 1903'de Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 29. yıldönümü münasebeti nedeni ile yapılmıştır.⁵¹

Fotoğraf 8: *Selanik Üçüncü Kolordu Komutanlığı*⁵²

c. 1. Selanik Üçüncü Kolordu Komutanlığı, Mimari Üslup

Poselli bu askeri yapıyı, U planlı merkezi avlunun etrafına sıralanmış, çeşitli pavyonları içinde barındıran tipik bir XIX. yüzyıl kışla yapısı olarak tasarlamıştır. Dikdörtgen kütleli kâgir yapının orta cephesi üç katlı, yan cepheleri ise iki katlı olarak düzenlenmiştir. Cephe biçimlenişi, tamamen neoklasik üslupta olmasına rağmen yapıda barok karakterli alınlık tercih edilmiştir. Poselli, tıpkı Hükümet Konağında olduğu gibi bu yapının da her katını farklı olarak tasarlanmıştır. Dikdörtgen söveli pencereler, kilit taşları, gömük pilastırlar, geriye çekilmiş ana giriş ve Toskana tarzı sütunlara taşıtılan birinci kattaki cumbalı bölüm, yapıdaki neoklasik üslubun elemanlarıdır.

d. Vitaliano Poselli'nin Selanik'te Seçkin Sınıf İçin Yapıtığı İlk Tasarım: Villa Allatini

⁵¹ V. Colonas, "Vitaliano Poselli: An Italian...", s. 162.

Christina Pallini'de komutanlığın yapım tarihini 1903 olarak vermektedir. Christina Pallini, "Geographic Theatres, Port Landscapes and Architecture in the Eastern Mediterranean: Salonica, Alexandria and Izmir", *Cities of the Meditanean From the Ottomans to the Present Days*, ed. Biray Kolluoğlu and Meltem Toksöz, I. B. Tauris, London 2010, s. 64

⁵² Turan Akıncı Fotoğraf Arşivi.

Selanik'in Musevi ailelerinden olan İtalya kökenli Allatiniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgenin zengin ve nüfuzlu ailesi olarak varlık göstermişlerdir. Selanik'in imtiyazlı ve burjuva sınıfı konut ya da diğer emlaklerinin yapımında, Avrupa'da eğitim görmüş yabancı mimarları tercih ediyorlardı. Allatiniler de bu modaya uymuş, Vitaliano Poselli'ye bir kır evi olarak zengin muhiti Kırklar mahallesinde, Villa Allatini'yi sipariş etmişlerdir. Konutun bitiş tarihi, 1898'dir.⁵³

d.1. Villa Allatini Mimari Üslup

Büyük bir bahçenin ortasında yer alan villa; zeminle birlikte dört katlı ve tuğlalı cepheli olarak inşa edilmiştir. Yayıya, giriş kotundan 20 basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. Tüm katların ortasında büyükçe bir merkezi sofa bulunur ve tipik Türk evinde olduğu gibi bütün odalar, sofaya açılır. Yapı dört cephede de dışa açılan ters U şeklinde tasarlanmıştır. Bu sayede tüm odaların güneş görmesi sağlanmıştır. Özgün halinde merkezi ısıtması olmayan Villa Allatini'ye Sultan II. Abdülhamid döneminde kalorifer tesisatı eklenmiştir.⁵⁴

⁵³ V. Colonas, "Vitaliano Poselli: An Italian..." s. 163. Villa Allatini'nin yapım tarihini Tzonis ve Rodi, 1888, Anastassiadou ise 1880 olarak vermektedir. İki tarihte Poselli'nin biyografisi içerisinde çelişkileri barındırmaktadır. Poselli, Selaniğe 1888 yılında yerleşmiş, dolayısıyla konağı 1880 yılında yapması olanaksızdır. 1888 yılı ise konağın inşa işini alması için çok erken bir tarihtir. Çünkü Poselli, Osmanlı İmparatorluğu için tasarladığı kamusal binaları ile mimar olarak görünürlük kazanmış, bu başarılarından sonra şehrin burjuvazisinden sipariş alabilmiştir.

A. Tzonis, A. P. Rodi, *a.g.e.* s. 67, M. Anastassiadou, "Tanzimat Çağında..." s. 124

⁵⁴ Araştırmacı Turan Açıık'ın Villa Allatini hakkında tarafımıza gönderdiği notlar, Tarih 12.03 2016.

Fotoğraf 9: Villa Allatini⁵⁵

Sultan II. Abdülhamid Selanik'i Tanzimat ilkelerine göre bayındır etmek için gönderdiği mimarının -kaderin ne garip cilvesidir ki- yaptığı konutta Nisan 1909- Ekim 1912 tarihleri arasında üç buçuk yıl zorunlu sürgün hayatı yaşamıştır. İstanbul'da başlayan karşılaşmaları, Selanik'te de kaderlerinin kesişmesi olarak zuhur etmiştir.

e. Vitaliano Poselli 'nin Endüstriyel Yapı Tasarımı: Allatini Değirmeni

Selanik sanayisine yön veren ve büyük bir sermayeyi ellerinde tutan Allatiniler, gıda sektörüne de el atmışlar, şehrin doğusunda liman kıyısında 1857 yılında Darblay- Allatini adı altında bir un fabrikası kurmuşlardı. Yüksek kapasite ile çalışan bu bina, Selanik ve hinterlandının hatta Beyrut'un bile un ihtiyacını karşılamaktaydı. Mevcut fabrika, çıkan bir yangın sonucu 1899'da yanmıştır. Bunun üzerine, Allatiniler, Vitaliano Poselli'ye yeni fabrikanın/değirmenin yapma işini, Mart 1889'da sipariş etmişlerdir.⁵⁶ Poselli, yapıyı beş katlı tasarlamış, 1 Eylül 1900'de sivil ve askeri yetkililerin bulunduğu şaşıaalı bir törenle, fabrikanın açılışı yapılmıştır.⁵⁷ Dönemin basını da bu endüstriyel anıtı övmüş, yere göğe koyamamış, *Journal de Salonique*'de " kendi türünde eşsiz bir yapı, Doğu'nun en güzel endüstriyel yapısı olarak tanımlanmıştır.

⁵⁵ Vassilis Colonas, "Vitaliano Poselli (1838- 1918) et...", s. 75

⁵⁶ M. Anastassiadou, "Tanzimat Çağında...", s. 184.

⁵⁷ V. Collonas, "Vitaliano Poselli: "An Italian...", s. 163.

Alexander Tzoniz ve Alcestis P. Rodi, Allatini Değirmenleri'nin yapımın 1898-1900 yılları arasında gerçekleştiğini yazmaktadır. A. Tzoniz , A. P. Rodi, a.g.e., s. 67.

Yeni (Hamidiye) Camii, Yalılar Mahallesi'nde 1902 yılında Selanik Belediye Başkanı Hamdi Bey⁵⁸ öncülüğünde şehrin dönme cemaati tarafından Vitaliano Poselli'ye yaptırılmıştır.

Fotoğraf 10: Allatini Değirmeni⁵⁹

f. Selanik Dönme Cemaatinin Sıra dışı Tasarımlı Camisi: Yeni (Hamidiye) Camii

Fotoğraf 11 Selanik Yeni Camii⁶⁰

Fotoğraf 12 Yıldız Hamidiye Camii⁶¹

⁵⁸ Hamdi Bey, 1888-1900 tarihleri arasında Selanik Belediye Başkanlığı görevini yürütmüştür. Marc Baer, "Globalization Cosmopolitanism and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul", *Journal of World History*, Vol. 18, 2007, s. 152.

⁵⁹ Donald Quataert, "Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar", *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999 s. 198.

⁶⁰ V. Collonas, "Vitaliano Poselli: An Italian...", s. 163.

⁶¹ *Library Of Congress Abdul Hamid II Photograph Collection*, LOT 9524, no. 2.

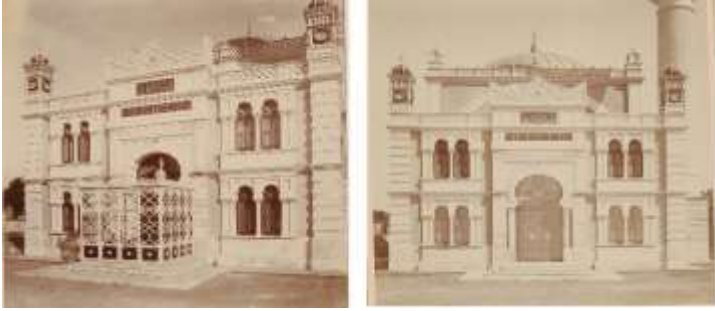
Yeni Cami'nin cephe tasarımı, Yıldız Sarayı'nın yanı başındaki saray camii, Hamidiye Camii⁶² ile benzerlikler göstermektedir. Camiden daha çok, küçük ölçekli birer ortaçağ sarayı izlenimi veren her iki yapı, cephe düzenlemesi ve plan şemaları ile XIX. yüzyıl seçmeciliğinin birer manzumeleri olarak İstanbul ve Selanik'i süsler.

Hamidiye Caminin adeta küçük bir kopyası olan Yeni Camiyi, Vitaliano Poselli acaba hangi saiklerle tasarlamıştır? Kuşkusuz bu sorunun tek bir cevabı yoktur. Başat neden kanımızca, başkente benzeme kaygısı veya özentisi ya da Selanik halkının, İstanbul gibi abidelere sahip olmayı istemek paradoksudur.⁶³ Sorunun bir diğer cevabı da, Yeni Camiyi yaptıran Selanik'in Dönme nüfusu, Sultan'ın gözbebeği ve yanı başında duran camisinin bir replikasının kendi finans ettikleri camii aracılığıyla Selanik'te de yaparak, II. Abdülhamid'in gönlünü kazanmak istemeleri de olabilir. Bu noktadan hareketle, caminin cephe düzeni, plan şemasının ve isminin Hamidiye olarak seçilmesinin de rastlantı olmadığı saptamasını yapmamız mümkün görünmektedir.⁶⁴ Aslında tüm bu girişimler, Sultan'ın merkezden uzak yerlerde görünürlük kazandırılması ile ilintilidir. Mimarlar, anıtlar, şehrin tüm bileşenleri adeta Sultan'ı zihinlerdeki tahayyül kişilikten somut bir varlığa, dönüştürmede hizmet eden elemanlardır.

⁶² Hamidiye Camii Yıldız Sarayı sınırları içinde 1886 yılında inşa edilmiştir. Caminin mimarı hakkında mimarlık tarihi yazınında Sarkis Balyan, Mihran Kalfa gibi farklı isimler zikredilmektedir. Ancak Ahmet Ersoy, Dolmabahçe Sarayı Arşivi'nde bulunan bir belgeye dayanarak, Hamidiye Cami'nin mimarının (kalfasının) alaylı bir yapı ustası olan Rum Kalfa Nikoloas Tzelepis (Celepis) söylemektedir. Ahmet Ersoy, "Aykırı Binaanın Saklı Kalfası: Hamidiye Camisi ve Nikolas Tzelepis (Celepis)", *Batılılaşan İstanbul'un Rum Mimarları*, Yay. Haz. Hasan Kuruyazıcı-Eva Şarlak, Zografyon Lisesi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul 2010, s. 104.

⁶³ XIX. yüzyılın Osmanlı zihin dünyasında periferinin, her zaman başkentin uydusu ve hatta taklitçisi olduğu gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır.

⁶⁴ İmparatorluğun birçok yerinde açılan gerek özel gerek devlet okullarına veya yeni yerleşim yerlerine Hamidiye isminin verildiğini gözden kaçırmamız gerekir. Bu durum II. Abdülhamid döneminde dönemin yerel yöneticileri tarafından sıklıkla uygulanan bir günlük yaşam pratiği halini almıştır.

Fotoğraf 13 ve 14: *Selanik Yeni Camii (Hamidiye Camii)*⁶⁵

XIX. yüzyılda çok etnikli yapıya sahip Selanik'te cemaatler kendi mimari gelenekleri ve kültürel ile uyum içerisinde olan anıtları, Selanik mimarlık envanterine kazandırmışlardır. Lakin bu pratik, şehrin Dönme cemaati tarafından yaptırılan Yeni (Hamidiye) Camii için geçerli değildir. Poselli caminin tasarımında; oryantalist öğeleri, şark ve batı unsurları ile harmanlayıp, mimarlığını dönemin gözde akımı tarihselcilik anlayışı çerçevesinde yeniden ortaya koymuştur. Pencere biçimlenişi Geç Habsburg Oryantalizmi, girişin iki yanında Magrib havallı at nalı kemeri destekleyerek yükselen sütunlarıyla bir Neo Rönesans villasını andıran camii, dünya mimarlık tarihinde tarihselci tavırlı yapılar içinde yerini almıştır. Ancak yukarıda ifade edilenler çerçevesinde, Poselli'nin yapının öznesi durumunda olduğunu söylemek hayalperestlik olacaktır. Yapıyı sipariş eden ve finansörü olan Selanik'in Dönme cemaati, caminin asal öznesidir. Davud Yıldızı'nın da süsleme ögesi olarak kullanılması, daha da önemlisi Hamidiye Camii'nin küçük bir replikası olması yapının öznesinin dönme cemaatinin olduğunun kuvvetli bir göstergesidir.

Vitaliano Poselli, Selanik Hamidiye (Yeni) Cami'ni yaparken ya da bitirdikten hemen sonra, Başbakanlık Osmanlı

⁶⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.EE..d Gömlek No: 410, Tarihsiz.

Arşivi'nde bulunan 22 Ağustos 1902 tarihli bir belgeye⁶⁶ göre, Sultan II. Abdülhamid tarafından Dördüncü Dereceden Mecidi Nişanla⁶⁷ taltif edilmiştir. Bu taltif, Poselli'nin hem kişiliğinin hem de mesleki etkinliklerinin Saray tarafından onaylandığının ifadesidir

g. Vitaliano Poselli 'nin Selanik'te Finans Yapısı Tasarımları: Osmanlı Bankası Selanik Şubesi ve Allatinilerin Selanik Bankası

Osmanlı Bankası, Selanik'teki ilk şubesini bankaların ve finans kurumlarının yoğunlaştığı Frenk Mahallesinde 1864 yılında açmıştır.⁶⁸ Osmanlı Bankası, 29 Nisan 1903'te tarihinde Bulgar Komitacıları tarafından bombalanmış, çatısı çökmüş ön cephesinin bir bölümü hariç tamamen yıkılmıştır.

İmparatorluğun resmi mimarı olarak Selanik'te görev yapan Vitaliano Poselli'ye bankayı tekrar tasarlama görevi verilmiş⁶⁹, inşaat bir yıl içinde tamamlanmış ve 20 Haziran 1904'de bankanın açılışı yapılmıştır. Osmanlı Bankası Selanik Şubesi binası; merkezi avlulu, metal iskeletli ve cam tavanlı olup neo barok üsluplu tasarlanmıştır. Yapının süslü

⁶⁶Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İ.TAL*, Dosya No: 282, Gömlek No: 1320, Tarih: 17 Cemaziye'l-evvel 1320 (22 Ağustos 1902).

⁶⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda Mecidi Nişan ilk kez 1852 yılında Sultan Abdülmecid Döneminde verilmeye başlanmış, bu gelenek Sultan Abdülaziz ve II Abdülhamid tarafından da sürdürülmüştür. Devlete hizmette özel gayret ve başarı göstermiş olanlara verilen Mecidi Nişanının birden beşe kadar dereceleri ve murassası vardı. Kemal Hakan Tekin, "Osmanlı Devletinde Gelenekten Yeniliğe Geçişin Anlamlı Bir Sembolü: Mecidi Nişanları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 28 (2014), s.396.

⁶⁸ Bankaların şehrin Hristiyan nüfusun bulunduğu semtte yer alması Selanik'e özgü bir durum değildir, İstanbul'da da finans kurumları, Levanten yerleşimi olan Galata'da idi.

⁶⁹ Mangana, Colonas'ın aksine Osmanlı Bankası Osmanlı Bankası Selanik Şubesi binasının mimarlarının Türk mimarlar Barouch ve Amar olduğunu ve bankanın açılışının 1903'ten sonra olduğunu ifade etmektedir. Vassiliki G. Mangana, "The Commercial, Center of Thessaloniki, Greece: Architectural Forms and Significations 1875-1930", *International Association for the Study of Traditonal Enviroments (IASTE) Traditional Dwellings and Settlements Review*, Vol. 6/2 (1995), s. 41.

cephesi, Poselli'nin Selanik 'teki tüm yapılarında⁷⁰ olduğu gibi barok alınlıkla sonlanmaktadır.

Fotoğraf 15 Bombalama Sonrası Selanik Osmanlı Bankası⁷¹

Fotoğraf 16 ve 17: *Selanik Osmanlı Bankası*⁷²

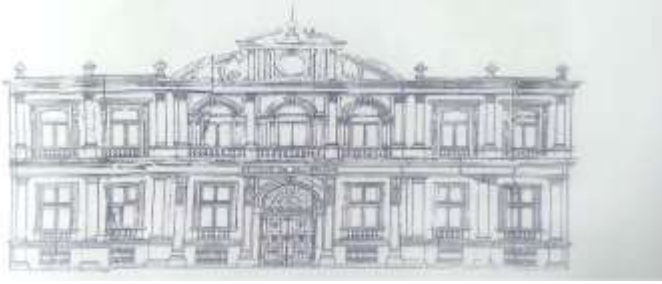
Şehrin bir başka finans kuruluşu olan Selanik Bankası'nın sahibi olan Allatini'ler Frenk Mahallesinde Mimar Poselli'ye, banka binasının yapım işini 1906 yılında vermişlerdir. İki yılın sonunda inşaat bitmiş, banka kapılarını yatırımcıya, Aralık 1908 'de açmıştır.

⁷⁰ Konutlar, ibadethaneler, sanayi yapıları bu sınıflamanın dışında tutulmalıdır.

⁷¹ SALT, *IMHSELOO1*

⁷² SALT, *IMHSEL006A*

Poselli, Selanik Bankası'nı orthogonal planlı merkezi bir boşluk etrafında teşkilatlandırmıştır. Yapının cephe tasarımında, Rönesans mimarlarından Bramente, Vignola ve Bramente mimarlığına özgü unsurları kullanılmıştır. Bugüne kadar gördüğümüz Poselli yapılarında olduğu gibi, Poselli'nin Selanik Bankası'nda da İtalyan Rönesansından ciddi anlamda etkilendiği tespitini yapmak mümkündür.⁷³

Fotoğraf 18 Selanik Bankası⁷⁴

Sonuç

1918 yılında Selanik'te hayata gözlerini yuman Vitaliano Posselli, resmi ve gayri resmi prestijli projeleriyle, Tanzimat düşünce ve ideolojisini Selanik'te temsil etmiş, iletişimin zor olduğu bir dönemde, Tanzimat ideolojisine *taş elbiseler*⁷⁵ giydirerek, Tanzimat ruhunu periferide görünür kılmıştır. Siyasi erk tarafından, benimsenen ve desteklenen Osmanlı görselliğini, mimarlık ürünlerinde temsil etmiş, hatta bizatihi bu değişimin, Selanik'teki baş aktörü olmuştur. Bir diğer ifade ile Posselli, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başı Selanik kent peyzajı ve mimari kültürüne damgasını vurmuş, adı Selanik'le anılan tarihsel bir kişiliktir.

⁷³ V. Colonas, "Vitaliano Poselli: An Italian...", s. 163.

⁷⁴ V. Colonas, "Vitaliano Poselli (1838-1918) et...", s. 73.

⁷⁵ Taş elbiseler, Anastassiadou'dan alınan özgün ifadedir. M. Anastassiadou, "Tanzimat Çağında...", s. 10

Vitaliano Poselli'nin kamusal yapıları, (İdadi, Hükümet Konağı, Askeri Yapı) imtiyazlı sınıfın ve tebaanın zihninde modernleşen şehrin, yeni imajları olarak kurgulanmıştır. Resmi binaların tasarımlarında uyguladığı eklektik tavır ve tarihselci üslup, bizatihi Osmanlı İmparatorluğu'nun cevaz verdiği uygulamalardır. Osmanlı toplumu arasında yaygınlaşmaya başlayan yeni zihni temayüller, bu mimari dilin yadır-ganmadan uygulanabilir, dolayısıyla da kabul edilebilir olma-sını sağlamıştır.

Vitaliano Poselli, yapılarını genel anlamda değerlendi-rilecek olursak; tasarımlarında neo klasizimin simetri, yapı-nın bodrum, ana blok ve saçak olarak üçe bölünlenmesi gibi temel kaide ve biçimlerini uygulamasına rağmen, tıpkı çağ-daşı diğer mimarlar gibi Avrupa Modern Mimarlığı'ndan da da etkilenmiştir. Çalışmalarında farklı stillerden biçimsel ele-mentler alan Poselli, bunları kendine has bir mimarlık dili süzgecinden geçirerek, abartısız süslemeleri stilize etmiş ve sembolik değerleri yansıtan ifadeye kaymıştır. Vitaliano Po-selli tasarımlarında Sicilya, Roman ve Barok etkisi görülür-ken, XIX. yüzyıl Avrupa mimarlığının "*Uluslararası Üs-lubu*", "*Eklektizm*" tavırları yapılarının mimari dili olmuştur. Selanik'in etnik ve dini çok formluluğu ve ticaret merkezi ola-rak sürekli yükselen önemi, eklektizm için uygun koşulları ya-ratmıştır. Bu olumlu ortamdan dolayı, Poselli'nin tasarımları ile eklektizm, şehirde sadece bir metodoloji olarak gelişmemiş, aynı zamanda mimari üretimi ele alan bir ideoloji olarak, Os-manlı Selanik'inde vücut bulmuştur.

Vitaliano Poselli, Selanik'teki farklı etnik kimlikler için ibadethane tasarlar-ken, bu etnik kimliklerin dünyevi gö-rüşlerini yansıtan basit formlu arketip projeler üretmiştir. La-kin Poselli, Hamidiye Cami'nde diğer ibadethanelerde uygu-ladığı tasarım ilkelerini bu yapıda bir kenara bırakmış, farklı semboller ve mimari dil burada görünürlük kazandırmıştır.

Osmanlı mimarlığında yabancı mimarlar konusu bağ-lamında ele alınan Vitaliano Poselli, İstanbul temelli mimar-

lık tarihi yazımlarında, pek görünür değil hatta sadece, ismiyle arz-ı endam eden tahayyül bir kişilik, kayıp bir figürdür. Bu eğilimi, Poselli'nin başkentte halen tespit edil(ebil)miş bir yapısı olmamasına bağlamak anlamlıdır. Ancak bu metin, St. Pierre Kilisesi'ndeki arşiv belgesine dayanarak, Vitaliano Poselli'nin XIX. yüzyıl İstanbul mimarlık dünyasındaki mesleki edimsel varlığını, ortaya koymakta ve kanıtlamaktadır. Metnin bu tespitinden sonra, araştırmacıların yapması gereken Vitaliano Poselli'nin, İstanbul'daki izini sürmek ve Sultan II. Abdülhamid ile arasındaki kişisel ve patronaj ilişkisini ortaya koymak olmalıdır. Böylece Vitaliano Poselli'nin Osmanlı mimarlık tarihi yazınındaki görünürlüğü, salt Selanik ile sınırlı kalmayacak, İstanbul'unu da kapsayacaktır. Unutulmamalıdır ki, araştırma, araştırmadan beslenir ve çalışmalar, her zaman bulunacak yeni şeylere gebedir.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İ.TAL*, Dosya No: 282, Gömlek No: 1320, Tarih: 17 Ca 1320 (22 Ağustos 1902).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Y.EE.*, Gömlek No: 410, Tarihsiz.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim Heykel Müzesi Arşivi Leyla Turgut Terekesi Fotoğraf Albümü/ Hariciye Nezareti Dosyası.

Library Of Congress, Abdul Hamid II Photograph Collection, LC-USZ62-66142.

Library Of Congress, Abdul Hamid II Photograph Collection, LOT 9524, no. 2.

SALT, *SPC0381306, SPC0381306001, SPC0381306001A001, IMHSELOO1, IMHSEL006A.*

Turan Akıncı Fotoğraf Arşivi.

2. Kitaplar, Makaleler ve Tezler

- Alton, Oya Ece, *XIX. Yüzyılda İtalyanların İstanbul'da Sanata Etkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Arık, Beritan Fırat, *Erken Cumhuriyet Dönemi'nde G.S.A. ve İ.T.Ü. Mimarlık Bölümleri'nde Yabancı Mimarlar (Görevin İdari ve Mali Çerçevesi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1993.
- Baer, Marc, "Globalization Cosmopolitanism and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul", *Journal of World History*, Vol. 18, 2007, s. 141-170.
- Batur, Afife, "The Subject of Style in Late 19 th Century Ottoman Arcitecture" *International Congress of Turkish Art; Arc turc*, Foundation Von Max Berchem, Geneva 1995, s. 143- 148.
- Can, Cengiz, "Tanzimat ve Mimarlık", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras*, (Yay Haz.) Nur Akın, Afife Batur, Selçuk Batur, Yem Yayın, İstanbul 1999.
- Can, Cengiz, "Mustafa Resid Pasa and the Architect Gaspare Trajan Fossati", *Arcitecture" International congress of Turkish Art; Arc turc*, Foundation Von Max Berchem, Geneva 1995, s. 207-211.
- Can, Cengiz, *İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1993.
- Cezar, Mustafa *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey*, Erol Kerim Aksoy Vakfı, İstanbul 2002.
- Colonas, Vassilis "Vitaliano Poselli (1838- 1918) et Pierro Arrigoni (1856- 1940), deux archhitects italiens a Thessalonique a la fin du 19 eme siecle, *Atti del Convegno Architettura e architett İltaiant ad Istanbul tra il XIX.*

e XX e Ilsecolo, (İstanbul 27-28 Novembre 1995), İstituto Italiano Di Cultura Di İstanbul 1995 s. 71-78.

Colonas, Vassilis, "Vitaliano Poselli: An Italian Architecture in Thessaloniki." , *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Vol. 9/10 (1990), Rome, s. 162-171.

Demirel, Derya, *Osmanlı Devletinde Sultaniler ve İdadiler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007.

Dumont, Paul, Georgeon, François, "Devrim Selanik'ten Başlar", *Selanik 1850-1918*, haz. Gilles Veinstein, çev. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.239-260.

Ersoy, Ahmet, "Aykırı Binanın Saklı Kalfası : Hamidiye Camisi ve Nikolas Tzelepis (Celepis)", *Batılılaşan İstanbul'un Rum Mimarları*, (Yay. Haz.) Hasan Kuruyazıcı-Eva Şarlak, Zografyon Lisesi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul 2010, s.104-114.

Ertuğrul, Ali Dost, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, C.VII, S. 13, 2009, s.293-312.

Georgeon, François, "Müslüman ve Dönme Selanik", *Selanik 1850-1918*, haz. Gilles Veinstein, çev. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 113-127.

Girardelli, Paolo, "Ottoman Influences in the Works of Some Italian Architects Active in the 19th Century İstanbul", *International Congress of Turkish Art; Arc Turc, Geneva, Foundation von Max Berchem* 1995, s. 361-368.

Göncü, Tuncay Cengiz, *Beylerbeyi Sarayı'nın İnşa Süreci, Teşkilatı ve Kullanımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

Gündoğar, Hakan, *St. Pierre Kilisesi'nin Tarihi*, Basılmamış Yüksek Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

- Hızlı, Neslinur, *Cumhuriyet Dönemi Modernleşmesi: Türkiye'de Mimarlık Eğitiminin Reformu Bağlamında Ernst Arnold Egli*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2013.
- İğüs, Esmâ, "A British Touch to Tanzimat: Architect William James Smith", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 3, 2015, s.66-87.
- Quataert, Donald, "Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar", *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 186-204.
- Karatzoglou, John, *The Imperial Ottoman Bank in Salonica : The First 25 Years, 1864-1890*, Ottoman Bank Archives & Research Center, İstanbul.
- Kollbrunner, Fritz, "Bosco Giovanni (John) (1815-1888)", *Biographical of Dictionary of Christian Missions*, Ed. by Gerald H. Anderson, William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge 1999, s.81.
- Leontis, Artemis, *Culture and Customs of Greece*, Greenwood Press, London 2006.
- Mangana, Vassiliki G., "The Commercial, Center of Thessaloniki, Greece: Architectural Forms and Significations 1875-1930", *International Association for the Study of Traditional Environments (IASTE) Traditional Dwellings and Settlements Review*, Vol. 6/2 (1995), s. 37-51.
- : The Technical and Urban Modernization in the Late Nineteenth Century", *Cities of the Mediterranean From the Ottomans to the Present Days*, Ed by. Biray Kolluoğlu and Meltem Toksöz, I. B. Tauris, London, s. 78-99.
- Mazower, Mark, *Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, YKY Yayınları, İstanbul 2006.
- Meropi, Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015.

- Minasyan, Anahid Ter, “Küçük Bir Ermeni Cemaati”, *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.148-152.
- Moffett, Marian, Maczis, Michael, Wodehouse, Lawrence, *A World History of Architecture*, Lawrence King Publishing, London 2003.
- Molho, Rena, “Yenilenme”, *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.68-84.
- Moutsopoulos, N.C., “İki Yüzyıl Arasında Bir Kent”, *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.24-42.
- Orhan, Muzaffer, *Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2006.
- Özkurt, Mehmet Çağlayan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri (1839-1923)*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2016.
- Sönmez, Zeki, *Türk İtalyan Siyaset, Sanat İlişkileri*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006.
- Pallini, Christina, “Geographic Theatres, Port Landscapes and Architecture in the Eastern Mediterranean: Salonica, Alexandria and Izmir”, *Cities of the Mediterean From the Ottomans to the Present Days*, ed. Biray Kolluoğlu and Meltem Toksöz, I. B. Tauris, London 2010, s. 61-77.
- Sevinç, Sezim Sezer, *Tanzimat'tan Cumhuriyete İstanbul'da Latin Katolik Yapılar*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tanyeli, Uğur, “İstanbul'da Etnodinsel Çoğulluk ve Osmanlı Mimarlığı (15.-19. Yüzyıl): Rumlar, Ermeniler, Türkler”, in *Batılılaşan İstanbul'un Rum Mimarları*, Yay.

Haz. Hasan Kuruyazıcı- Eva Şarlak, Zoğrafyon Lisesi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul 2010, s.60-93.

Tekin, Kemal Hakan, “Osmanlı Devletinde Gelenekten Yeni-liğe Geçişin Anlamlı Bir Sembolü: Mecidi Nişanları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 28, 2014, s.393-411.

Yerolympos, Alexander, Colonas, Vassilis, “Kozmopolit Bir Kentleşme”, *Selanik 1850-1918*, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.167-185.

Tzonis, Alexander, Rodi, Alcestis P., *Greece, Modern Architectures in History*, Reaktion Books, London 2013.

Zachos, Aristotelēs *Thessaloniki Through the Lens of Aristotelis Zachos, 1912-1917*, Panayotis & Effie Michelis Foundation, Archeia Neoellēnikēs Architektonikēs, Mouseio Benakē, Athens 2002.

c. İnternet Kaynakları

<http://www.tas-istanbul.com/portfolio-view/taksim-gumus-suyu-almanya-konsoloslugu/> (e.t.12.04. 2016).

http://web.tiscalinet.it/Castiglione_di_Sic/Vitaliano%20Posselli.htm (e.t.15.04.2016).

<http://izyguides.com/galata/SaintPierreHan.html>, (e.t., 15.04.2016)

SELANİK VİLAYETİNİN SU İHTİYACININ KARŞILANMASI VE KAVALA ŞEBEKE SUYUNUN İŞLETİMİ

Supplying the Water Needs of Thessaloniki Province and Maintenance of Water Distribution in Kavala

İbrahim Yılmazçelik* Sevim Erdem**

Özet: XIX. Yüzyılda Avrupa başkentleri hızlı bir imar hamlesi yaparken, aynı zamanda şehir altyapılarını geliştirmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti de bu hızlı kentleşmeye uyum sağlamaya çalışmakta, bir yandan şehirleri aydınlatılırken, bir yandan da ulaşım alanında yeni alternatifler getirmekte, karayollarında tren, tramvay ve omnibüs gibi araçlarla hızlı bir değişim gerçekleşmekteydi. Yine bu dönemde değişim, şehirlerin su ihtiyaçlarının karşılanması noktasında da kendini göstermeye başlamıştı. Selanik vilayetinin dış dünya ile ilişkilere açık olması, vilayetin merkezi kadar kasabalarının da gelişimini sağlamaktaydı. Kavala Kasabası'nın giderek büyümesinde liman ve iskelenin varlığı kadar, kara ulaşımını sağlayan demiryolunun da önemli katkısı vardı. Bu dönemde modern belediyeçilik anlayışına uygun olarak, Kavala Belediye İdaresi kasaba halkının suya olan ihtiyacını göz önüne almış ve kendi gayretleri ile bir teşebbüste bulunmuştu. Belediye, halka isale edeceği su sayesinde, bütçesine önemli bir gelir kaynağı temin edecekti. Bu kaynak devamlılığı olan ve devlet tarafından çeşitli muafiyetliklerle desteklenmekteydi. Ayrıca kontrolsüz su tüketimi engellenmiş olacak, suların kanallar vasıtasıyla taşınması, suyun açıkta buharlaşma ile yapacağı kaybı da azaltmış olacaktı. Bu bildiride, Osmanlı Devletinin son yüzyılında ortaya çıkmış olan şebeke suyu kavramının, Selanik Vilayetindeki uygulanma çalışmaları ele alınacaktır. Konu haritalar ve şebeke suyu hattının planlarıyla ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Selanik, Kavala, Su, Su Şebekesi

Abstract: XX. Century European capitals are experiencing rapid development move, they also try to develop the city infrastructure. The Ottoman Empire also trying to adapt to this rapid urbanization, cities are illuminated on the one hand, while also bringing new alternatives in the transportation field, the road train, tram and omnibus with tools such as a rapid change had occurred. Yet changes in

* (Prof. Dr.), Fırat Üni., İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Tarih Bölümü, Elazığ/ Türkiye, e-mail: iycelik@hotmail.com

** (Yrd. Doç.) Dr. Bitlis Eren Üni., Fen-Edebiyat Fak, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye, e-mail: sevimerdem23@hotmail.com

this period, at the point of water to meet the needs of the city had begun to manifest themselves. Openness to the outside world of the province of Thessaloniki was to ensure the development of the province as the center of the town. The growing presence in the town of Kavala harbor and pier, until there was a significant contribution in enabling the railway land. During this period, in accordance with the modern concept of municipalities, Kavala Municipal Administration has taken into account the need for water was found in an enterprise with the townspeople and their efforts. Municipalities, through the provision of public water, would provide a significant source of revenue to the budget. The sustainability of this resource is supported by various states. In addition, uncontrolled water consumption will be blocked, the water moving through the channel, would have to be made to reduce the loss of water evaporate in the open. In this paper, the concept of water supply, which emerged in the last century of the Ottoman Empire, will be discussed implementation efforts in the province of Thessaloniki. Topics will be presented with maps and plans of the water supply line.

Keywords: Ottoman Empire, Thessaloniki, Water, Water Network

Giriş

Avrupa coğrafyasının en büyük beş yarımadasından biri olma özelliğini taşıyan Balkan Yarımadası; Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz, İyon ve Adriyatik deniziyle çevrilidir. Balkanlar, Doğu ve Güneydoğu Avrupa yer alan Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Makedonya, Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Slovenya, Romanya, Moldova ve Türkiye'nin Trakya topraklarının da içinde bulunduğu on iki ülkeden oluşmaktadır. Bu on iki ülkenin oluşturduğu, Balkan bölgesinin toplam yüzölçümü 505.000 kilometrekaredir. Bazı coğrafyacılar ise Balkanlar'ın doğal sınırlarına Eski Yugoslavya ve Romanya ülkelerinin kuzey bölgelerindeki şehirleri de katarak, Balkan coğrafyasının yüzölçümünü 788.685 kilometrekare olarak belirtmektedirler.¹ Tuna ve

1 Ramazan Özel, "Balkanlar'ın Coğrafi Yapısı", *Balkanlar El Kitabı* I, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdag, Karam & Vadi Yayınları, Çorum, 2006, s. 13.

Drava nehirlerini bölgenin tabii sınırları içerisinde değerlendirilen ve böylece Balkan coğrafyasının sınırlarını Karpat dağlarının doğusundan geçirenler de vardır. Bu sınırlamayı yapanlara göre, Balkan coğrafyasının yüzölçümü 1.000.000 km² kadardır.² Son sınırlama esas alındığında Balkan yarımadasının Avrupa kıtası üzerinde kapladığı alan yüz ölçümünün yaklaşık 100/10'unu oluşturmaktadır.

Balkanlar, coğrafi konumundan dolayı, Batı Avrupa ülkelerinden farklılık göstermektedir. Bu konum Balkan ülkeleri içerisinde yer alan yüzey şekillerinin, iklimin, bitki örtüsünün kuzeyden- güneye, batıdan-doğuya farklılıklar göstermesine sebep olmuştur. Bölgenin dağlık, sarp bir bölge olmasından dolayı 15. yüzyıldan itibaren bölge de hâkimiyet gösteren Türkler, bölge için Doğu Avrupa coğrafyasıyla özleşecek olan, bölgenin coğrafi yapısını en iyi anlatan “Balkan” kelimesini kullanmışlardır. Kelime mana itibarıyla “sarp ve ormanlık sıradağ” gibi anlamlar taşımakla birlikte “sık ormanla kaplı; yığın, dağ, küme” gibi anlamlarına da gelmektedir.³ Bu kelimedenden önce bölgeye genel olarak verilen ad ise “Trakya”dır. Türklerin hâkimiyetinden önce uzun dönemler, Trakya olarak adlandırılmıştır. Trakya'nın tabii sınırları bugünkü Balkan sınırları içerisinde sadece bir bölümü teşkil etmektedir. Balkanlar'ın fiziki coğrafyasının engebeli ve dağlık bir yapıya sahip olması, beşeri coğrafyanın, tarihin, kültürün gelişimi ve değişiminde de önemli rol oynamış, bu sebepten dolayı Balkan sınırlarını oluşturan Doğu Avrupa coğrafyası tarih boyunca jeo-politik ve jeo-stratejik bir bölge olmuştur. Bu durum bilhassa Batı Avrupa ile irtibatı güçleştirerek kültür, dil ve geleneklerin Batı Avrupa'dan çok farklı biçimde gelişmesine sebep olmuştur.⁴

2 Kemal Karpat, “Balkanlar”, *D.İ.A.*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 25.

3 Ramazan Özel, a.g.m., s. 13.

4 Kemal Karpat, a.g.m., s. 25.

1430 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçen Selanik, 1912 yılına kadar yaklaşık 482 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Önemli bir geçiş noktasında olan bu şehir, zamanla Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki en önemli limanı olmuştur. Ege Denizi'ne bakan Selanik limanı, Akdeniz'den Karadeniz'e giden ve ticaret yapan uluslararası gemilerin güzergâhları üzerinde bulunduğundan, gemiler Selanik'e uğramadan geçmemekteydi. Süveyş kanalının açılışı ile Selanik kenti İngiliz malları için en kısa yolu oluşturmaya başlamış olup, demiryollarının yapılması ile birlikte ticarî olarak da büyük bir önem kazanmıştı.⁵

XIX. yüzyılda birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Selanik limanı da iç bölgelerle olan bağlantısını deve kervanlarıyla sağlamaktaydı. Bu durum iç bölgelerin en yakın merkezlerle ulaşımını bile oldukça güç bir hale getirmekteydi. Zira 1881 yılına gelinceye kadar, Selanik ve diğer illerde, inşa edilmiş hiçbir köprü ve şose yolu bulunmamaktaydı. Ancak hemen bir yıl sonra bölgede toplam 536 köprü ve 158 kilometrelik karayolu inşa edilmiştir.⁶ Selanik Şehri, Yunanistan'ın bağımsız olmasıyla, Sultan II. Abdülhamid döneminde, bir hudut mıntıkası haline gelmiştir. Devlet bu şehri kontrol altında tutmak için bu şehirdeki ulaşım ve alt yapı hizmetlerine büyük bir önem vermiş, her yönden gelişmiş ve gelişmeye açık bir Osmanlı vilayeti yapmaya çalışmıştır. Bu dönemde neredeyse bayındırlık alanında, başkent İstanbul'da atılan her yeni adım bu vilayette de uygulanmıştır.⁷ Selanik vilayetine bağlı olan Kavala Kazası da bu dönemde yapılan

⁵ Özlem Yıldız, "20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti", *ÇTTAD*, XII/24, (2012/Bahar), s.27.

⁶ Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009, s.21.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009. Ayrıca, Sultan Hamid dönemi başlarında Selanik şehrinin konumu için (Bakınız EK: IV).

düzenlemelerden payını alan bir yerleşim merkezi olarak dikkat çekmektedir (bkz. Ek. I Selanik Vilayeti Haritası).

1. Kavala Kazası

Kavala tarihi bir yerleşim merkezi olup, eskiçağlardan günümüze Yunanistan ve Balkan coğrafyasının en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Kavala, konum itibariyle Selanik ve Dedeoğaç arasında kalan eski bir Ortaçağ şehridir. Kavala, Adalar Denizi kıyısında olup, şehrin havası sıhhi limanı ise çok elverişliydi. Kavala'nın çevresinde Marelye Dağı ve Kiremit Limanı, batıda ufak taşıtların rahatlıkla girebildiği Karasu nehri, bundan sonrasında ise Kavala derbendi bulunmaktaydı. Kavala derbendi, eskiden korsanların barınağı olarak sık sık kullanılmakta idi. Sultan Selim, Piri Reis'in tavsiye ile orada bir kale inşa ederek, bu problemi çözmüştür.⁸

Kavala kazası, Makedon, Roma ve Bizans hâkimiyetlerinden sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Kavala her dönem Yunanistan ve Makedonya arasında bir sınır bölgesi olmuştur. Osmanlı döneminde Kavala, Drama Sancağına bağlı bir kazaydı. 14. yüzyılda bölgede Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin başlamasından sonra, Rumeli Eyaleti'nin Paşa Sancağına bağlı bir kaza merkezi olma özelliği taşıyan Kavala; 1864 yılına kadar kaza statüsünü korumuştur. 1864 yılında yayınlanan Vilayet Nizamnamesi ile Selanik Vilayeti'ne bağlı Drama Sancağının kazalarından birisi haline gelmiştir.⁹

17. yüzyılda Evliya Çelebi, Seyahatname adlı eserinde, Kavala'ya dair izlenimlerinden bahseder. Evliya Çelebi 1667-1668 senesinde Kavala'nın hane sayısını 700 olarak belirtir. 19. yüzyılda ise şehrin ticari alanı daha da gelişmiş, ticari hinterlandın gelişmesine paralel olarak, büyük nüfus artışları yaşanmıştır. Selanik Vilayet Salnamesinde geçen bilgilere göre

⁸ P.L. İnciciyan-H.D. Andreasyan. Osmanlı Rumeli ve Tarihi Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.2-3, İstanbul-1974, s. 28.

⁹ İsmail Arslan. "19. Yüzyılda Balkanlar'da Bir Liman Şehri: Kavala", *History Studies*, Vol. 2/3, 2010, s. 26-27.

sancak merkezi konumunda olan şehirde; 3775 hane, 450 mağaza, çeşitli alanlarda faaliyet gösteren, ticari amaçlarla kurulmuş 55 dükkân ve 16 han bulunmaktaydı. Ayrıca Kavala'nın değişik din ve inanç yapısına sahip bir şehir olmasından dolayı; şehirde Müslümanlara ait yedi cami, iki mescit, beş medrese bulunurken, gayr-i Müslim tebaaya ait üç kilise, bir sinagog vardı. Yine bu dönemde Kavala'da toplam on iki okul olup, bu okullardan 8'inde Müslümanlar eğitim görürken geri kalan 4'ün Hristiyan öğrenciler eğitim görmekteydi.¹⁰ Kavala şehri 1806-1849 tarihleri arasında Mısır Valisi olan Mehmet Ali Paşa'nın doğduğu ve büyüdüğü yer olarak de ün yapmıştır.

Kavala önemli bir liman ve ticaret şehri olmasının yanında önemli bir tarım şehriydi. Şehrin en önemli tarım ürünü üzüm ve tütündü. Kavala limanı, Selanik limanından sonra o bölgenin en önemli ikinci limanı konumundaydı (bkz. Ek. II Kavala'nın Konumu).

2. Kavala Kazası ve Su

Balkan Coğrafyası, su kaynakları bakımından zengin bir coğrafyadır. Balkanlar'da akarsuların oluşumunda temel etmen iklim ve yer şekilleri olmuştur. Yer şekilleri, dağların uzanış yönleri, akarsuların uzanış yönlerini tayin eden en temel iki faktör olmuştur. Balkanlar'daki akarsular Ege ve Karadeniz'e döküldüğünden; bu şekilde incelendiğinde bölgedeki akarsu havzalarını ikiye ayırmak mümkündür; Tuna nehri ve kollarını içerisine alan Karadeniz'e boşalan akarsular kuzey havzasını oluştururken, Ege Denizi'ne boşalan akarsular ise güney havzasını oluşturmaktadır. Balkanlar'da toplam nehir, ırmak, dere ve çaylardan oluşan 152 akarsu vardır.¹¹

10 Machiel Kiel, "Kavala", *D.İ.A.*, C.XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 61. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu; *Selanik Vilayeti Salnamesi*, Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, 18. Basım, Selanik 1322 (H), s.439.

¹¹ Ramazan Özel, a.g.m, s.22.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde su işlerinin teşkilatlı olarak yürütülmesinde, Nafia teşkilatı görev almaktaydı. Ticaret ve Nafia Nezareti Dâhiliye Nizamnamesi'ne göre, seyr-i Sefaine açılması lazım gelen kanallar, nehirler ve gölleri ulaşıma açık hale getirmek, Nezarete ait olup, ulaşıma açık olmayan nehirler üzerinde inşaat ve bataklık temizlenmesi, arazi sulaması, fabrika ve değirmenlerin işletilmesi, Nezaret'in tetkikine gerek görülmeden mahallince yani ilgili Vilayet İdarelerince yerine getirilmekteydi.¹²

Belediyecilik anlayışının gelişmesine bağlı olarak, su hizmeti yerinden hizmet olarak görülmüştür. Bu sebeple Osmanlı Devleti, belediyelerce yapılacak su kanallarının masrafinin Turuk yani yol bedelinden karşılamasına izin vermiştir.

Kavala kasabasının su ihtiyacının nereden yâ da nelerden karşılanacağı sorusunun cevabı şöyle verilebilir: H.1322/M.1904-1905 tarihli Selanik Vilayet Salnamesine göre; "... *Kavala'ya 2 saatlik bir mesafede vaktiyle celb ve isale edilen su, asarı-ı atika niteliğinde olan küçük-büyük 93 adet gözden oluşan büyük bir kemer vasıtasıyla...*" kasaba içlerine akıtılmaktaydı.¹³ Kasabada bu su dışında başka bir su olmadığından, bazı hanelerde yağmurlu zamanlarda yağmur sularının toplanması ve korunmasını sağlayan sahrınçlar olduğu gibi 5 metreden 12 metre derinliğine kadar su kuyuları dahi var ise de bunlar ihtiyaca kâfi gelmeyerek susuzluk yüzünden müşkülât çekilmekteydi.¹⁴

Kavala Kasabası civarındaki yüksek mevkiye bulunan kaynaklar ile kasabanın yaklaşık 18 kilometre kuzeybatısında bulunan Pınarbaşı kaynağının¹⁵ uygun bir noktasından alına-

¹² BOA. *Ticaret Defteri (T.)* 181, 4/1296, 3 Nisan 296 (15 Nisan 1880).

¹³ Burada ifade edilen su hangi su olduğu belli olmamakla birlikte Kavala Kasabasının coğrafi yapısından bu suyun kuzey yönünde gelmesi ihtimali yüksektir ki muhtemelen bu su Pınarbaşı kaynak suyudur. *Selanik Vilayeti Salnamesi*, s.440.

¹⁴ *Selanik Vilayeti Salnamesi*, s.440.

¹⁵ Bkz. Ek.III Kavala Kasabası Su Kaynaklarını Gösterir Harita

cak su olabileceği gibi diğer membalarla beraber Pınarbaşı'ndan alınan su birleştirilerek de Kavala Kasabasının her tarafının su ihtiyacı karşılanabilirdi.¹⁶

19 Mayıs 1900 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Kavala kasabasının suya ihtiyacı yani kasaba halkına yetebilecek miktardaki su büyük ölçüde Pınarbaşı mevkiinden çıkmaktaydı.¹⁷ Kavala kasabasının su ihtiyacını karşılayan Pınarbaşı, Kavala Kasabasına 3 saatlik mesafede yer almaktaydı.¹⁸

Pınarbaşı'ndaki suyun çıkarılması ve dağıtılması için Kavala Belediyesi İdaresi, Selanik Vilayetine talepte bulunmuştur. Bu talep hem vilayet idaresince, hem de Şura-yı Devlet tarafında değerlendirilmiştir. Şura-yı Devlet yaptığı incelemede, Kavala Belediyesinin talebinin *Patrikül icar* tabir edilen şekliyle bir müteahhide devir ve ihalesini talep etmiştir. Yani Pınarbaşı'ndan Kavala Kasabasına taşınacak suyun masrafı, faizi ile birlikte karşılanıncaya kadar idare ve işletme hakkı müteahhide verilecekti. Bu haliyle imtiyaz sadece Belediye adına istenmekten ibaret bir duruma dönüşüyordu. Gerçekte ise müteahhit imtiyaz sahibi vafındaydı. (Bakınız Tablo 1). Bu durum Şura-yı Devlet tarafından uygun görülmemiştir.

Tablo 1: Kavala Belediye İdaresinin Su İmtiyaz Talebi

Talep Eden	İşleten	Müteahhit Kazancı	İmtiyaz	Belediyenin Kazancı
Kavala Belediyesi	Müteahhit	Faiziyle birlikte yapılan bütün harcama	Belediye adına	

Şura-yı Devlet ise; suyun gerek işletimi ve gerekse idaresinin Kavala Belediyesi tarafından yapılmasını ve ortaya çıkan masrafin ileride elde edilecek su hâsılatı ile karşılanması istemekteydi. Bu haliyle Belediye hem inşaat hem de işletme

¹⁶ BOA. ŞD-01220-00010, 6 Kanun-u Sani 318/19 Ocak 1903. BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900.

¹⁷ BOA. ŞD-01216-0003, 6 Mayıs 1316/19 Mayıs 1900.

¹⁸ BOA. ŞD-01220-00010, 6 Kanun-u Sani 318/19 Ocak 1903.

işlerini yüklenecekti. Eğer Kavala Belediyesi bunu üstlenemeyecek kadar kötü durumda ise Kavala Belediyesi'nin yerli ahalisinden ve Osmanlı tebaasından olmak şartıyla bir Komandit Şirket kurulması tavsiye edilmekteydi.¹⁹ Bu şartlara uygun olarak mukavele-name ve şart-name hükümlerine göre layihaların düzenlenmesi, ilgili nezaretten istenmiş olup, nezaret de bu talebi Selanik Vilayeti İdaresine ve daha sonra Kavala Belediyesi İdaresine yazı gönderilmişti.²⁰

Selanik Vilayeti tarafından verilen cevapta ise, işin doğrudan doğruya Kavala Belediyesi tarafından yapılmasının arzu edildiği belirtilmiş ancak söz konusu teşebbüs için 25.000 bin lira kadar bir masrafa ihtiyaç olduğu bildirilmişti. Oysa Kavala Belediyesi'nin gelirinin memleketin ihtiyacını karşılayacak miktarda olmadığı ve mevcut gelir kaynakları ile Kavala Belediyesinin doğrudan teşebbüsünün mümkün olmadığı gibi Kavala Belediyesi halkının da servetinin oldukça sınırlı olduğundan, şirket tesis etmek gibi konularda da tecrübelerinin bulunmadığı bildirilmiş ve durumlar göz önüne alındığında bir Komandit Şirket kurulmasının mümkün olmayacağı belirtilmişti. Bununla birlikte suya olan ihtiyaç ise acil bir durum teşkil etmekteydi. Bu sebepten dolayı, Kavala Su İmtiyazının, Kavala Belediyesi İdaresine ait olmak şartıyla Ecnebi bir kumpanyaya devredilmemesi ve inşaatı yapacak olan müteahhit veya dahili bir şirket sarf ettiği parayı faizi ile birlikte karşıladıktan sonra yani takriben 10-15 yıl sonra işi yapan müteahhit veya şirket ortakları işin içerisinden çıkarılarak ve imtiyazdan sadece Belediye İdaresi'nin sorumlu tutulması şartıyla, Belediye tarafından sunulan imtiyaz talebinin kabul edilmesine karar verilmişti.²¹

Bu durumda müteahhit; su hasılatı üzerinde bir teftiş hakkına sahip olacaktı. Bu durum pek münasip görülmemekle birlikte su amelîyatına ve inşaatına sarf edilecek meblağ

¹⁹BOA. ŞD-01216-0003, 6 Mayıs 1316/19 Mayıs 1900.

²⁰ BOA. ŞD-01216-0003, 6 Mayıs 1316/19 Mayıs 1900.

²¹BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900.

25.000 olarak belirlenmiş ve faizli ödeme olarak su hâsılâtından ödeme yapılacağından herhangi bir sakınca görülmemiştir.

Su hâsılâtından yıllık beklenen miktar 4000 lira olup, bunun 1000 liralık kısmı idare ve işletme masrafı olarak çıkması tahmin edilmekte olup yıllık kalacak miktar 3000 lira idi. Faizi ile birlikte bu bedelin 13 yılda karşılanması beklenmekteydi (Bakınız Tablo 2).

Tablo 2: *Kavala Su Masrafı Bedeli (Tahmini)*

Masraf Bedeli	Yıllık kazanç (lira)	İdare ve İşletme Masrafı	Müteahhadin kazancı	Borcun Bitme Süresi	Faizli Bedel
25.000	4000	1000	3000	13 yıl	39.000

Selanik Vilayetinin kontrolü altında olmak kaydıyla, Kavala Kazasının su ihtiyacı probleminin bu şekilde yapılması uygun görülmüştü. Ancak sunulacak görüşler de değerlendirmeye alınabilecekti. Suyun temini için başlangıçta 1 yıllık hazırlık süresi verilmesi uygun görülmüştü.²² Ancak daha sonra süre uzatımı talep edilebilecekti.

Kavala Belediyesi sınırları dâhilinde yer alan su toplama ve dağıtım işi hakkı ve yetkisini elinde bulundurmakta olup, başka bir şahsa veya Osmanlı hükümeti tarafından başkasına imtiyaz olarak verilmeyecekti. Belediye hiçbir şekilde ecnebi şahsa veya şirkete terk veya ferağ edemeyecekti. Ancak bir şirket kurması gerekiyorsa, bunun hissedarlarının Osmanlı tebaasından olması gerekmektedir. Belediyenin buna hakkı vardı. Devlet, eğer ki imtiyaz vermeyi gerekli görürse, Belediye gelirinin fazlasıyla suyun gayri safi hâsılâtını teminat olarak göstermek kaydıyla müteahhide vermesi caizdi.²³

Ancak zaman içerisinde yeni su kaynakları bulunur veya mevcut su kaynaklarından çay ve membalardan Osmanlı tebaası şişe, desti, varil aracılığıyla ve benzeri kaplar vasıta-

²² BOA. ŞD-01216-0003, 6 Mayıs 1316/19 Mayıs 1900.

²³ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900.

sıyla su ihtiyacını karşılamada serbest olacaktı. Suların geçtiği yerlerde köy halkları, çiftlik sahipleri kendilerinin ihtiyaçları için mevcut olan suları kullanabileceği gibi kendi gayretleri ile açacakları kuyu veya artezyen kuyularını kullanma hakkına sahip olacaklardı. Kavala Belediyesi Su imtiyazı ile suların toplanması, bentlerin inşası, makinelerin tesisi, boruların döşenmesi, su hazinelerinin oluşturulması ve suyollarının inşasını kendisi kabul etmiş olmaktadır.²⁴

3. Su Şebekesi Haritaların Özellikleri ve Hazırlanması

16 Eylül 1900 tarihli Kavala su şebekesinin yapılması ile ilgili bir belgeden anlaşıldığına göre, su şebekesi yapılırken bununla ilgili olarak yapılacak olan haritaların nasıl çizileceği de açıklanmıştı. Buna göre öncelikle suyun toplanması ve dağıtım şekillerini gösterir bir harita yapılacaktı. Bu harita 1/20000 ölçeğinde bir büyüklükte olacaktı (Bakınız Harita I). İkinci olarak su toplanması ve dağıtımını için inşa edilecek başlıca su cetvelleri gösterir 1/5000 ölçeğinde bir harita yapılacaktı.²⁵ Üçüncü harita; suyolları güzergâhıyla, bentlerin, yangın musluklarının ve su hazinelerinin ve makine ve hazinelerini mevkini gösterir 1/5000 ölçeğinde bir harita olacaktı. Son harita ise suyollarıyla cetvellerin orta noktalarından itibaren uzunluk esas alınarak 1/5000 ve yükseklik esas alınarak 1/500 ölçeğinde bir uzunluk haritası olarak çizilecekti. Bu harita da su kaynaklarının çizimi, denizin yüzey yüksekliği dikate alınarak çizilecekti.²⁶ Yine bu belgeden anlaşıldığına göre haritalar çizilirken şu hususlara dikkat edilecekti.

Su şebekesindeki 3 hat esas alınacaktı:

- Ana suyollarıyla cetvellerin ortasından itibaren 1000'er m. mesafelerle yapılacak,
- Zaviyelerin noktaları belirtilecek,

²⁴ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900.

²⁵ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900

²⁶ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900

3-Suyollarının inşa yokuş ve meyillerini gösteren oranlarla çizilecek,

- Cetvellerin arzları belirtilecek,
- Cetvellerin, boruların, sifon ve suyollarının genişlikleri-büyükliklerin ihtiva edecek su miktarı gösterilecek,
- İnşaat işleri için düzenlenecek harita is metre başına 2 cm ölçüsü esas alınacak
- Makine ve binaların yerlerinin gösterir bir harita yapılacaktır.

Bu haritada genişlik 21 cm ve yükseklik olarak 31 cm esas alınacak ve üzerinde lejantı bulunacak, sıra numaraları, tarih yer alacaktır. Son olarak da Kavala Belediyesinin imzası olacaktır.²⁷

Arazi üzerinde bina olmayan mahallerin haritası 1/5000 ölçeğinde yapılacakken üzerinde bağ-bahçe, bina vs. bulunan yerlerde 1/1000 ölçeğinde düzenlenecekti. Haritalar vs. düzenlendikten sonra arazilerin atın alma işlemine başlanılacaktı.²⁸

4. Su Şebekelilerinin İnşasında Yol Üstü ve Altyapı Çalışmaları

Suyollarının inşasında dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardı. Suyollarının geçeceği güzergâh eğer bir yola rastlıyorsa, bir kemerle bu yoldan geçilmesi gerekmektedir. Kemerin ortalama genişliği 3 ile 10 metre arasında olup, yüksekliği ise 5 metre idi. Ancak kirişleri ağaçtan yapılırsa, bu yükseklik kirişlerin altından itibaren 4.30 metre olmaktadır.²⁹

Belediye kendi sularını kirletici bir durum olur ise gerekli önlemleri almak zorundaydı. Mesela mecrası değişen suların, mecralarını tekrar yerine getirmek, yola rast gelecek kanal ve cetvel için köprüler inşa etmek belediyenin görevi idi.

²⁷ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900

²⁸ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900

²⁹ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900

Ayrıca su yollarından çıkan veya hazinelerde taşan çamurlu sular, çamur oluşturmaması için yapılacak su yolları vasıtasıyla en uzaktaki dere ve lağımlara akıtılacaktı. Bu da belediyenin görevi idi.

Tahliye kanalları kasaba içinde ise bunların üstünün örtülecek ve böylece kasabaya bir görüntü ve koku çirkinliği verilmeyecekti. Çeşmelerin, havuzların etrafı ve civarı rutubetten korunacak, kuru kalması için çevre havuzların suyu en yakın lağımlara akıtılacaktı.³⁰

Belediye, Kavala halkının suyunu temin ederken, hasar vereceği yolları da yapmakla yükümlüydü. Belediye bozulan yol ve sokakları, kaldırımları ve şoseleri tamir edecekti. Umuma açık olan yolar ile hususi yolların eğim ve yönlerine uyum sağlayacaktı. Nehirler, yollar, hususi yollar üzerine inşa edilecek küçük-büyük köprüler ve menfezler kargir veya demirden yapılacak ve kereste sadece temelde kullanılacaktı. Çalışmalar sırasında lazım olacak toprağın taşınması sırasında oluşan çukurların eğimleri, mevcut mevkiinin eğimine göre belirlenecek ve su lağımlarının üzerleri toprak ile doldurulacak, bu yığmaların üstü veya yüzeylerinin eğimleri belirlenecek ve sınırları kontrol altında alınacaktı.³¹

5. Su Şebekelilerinin İnşasında İstimlâk Çalışmaları

Su şebekelerinin yapılması konusu halkın menfaatine olduğundan, suların toplanması ve su kanallarının geçeceği yerlerin tespiti sırasında, tesisin kurulacağı yerlerde arazi ve emlak sahipleri ile anlaşılmaya çalışarak arazi satın alınmaya çalışılacaktı. Eğer satın alma konusunda Belediye ve arazi ve emlak sahipleri anlaşamazsa, İstimlâk Kanununa uygun olarak hareket edilecekti. Geçici olarak kullanılacak arazilerde ise mülk sahiplerinin rızası alınarak, daha sonra hükümet aracılığıyla sahiplerine devredilecekti.

³⁰ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900.

³¹ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900.

Tesisin kurulacağı yerlerde devlet adına olan veya boş olan yerlerdeki araziler Belediye İdaresini ihya edecek nite-likte geçici olarak Kavala Belediyesine terk edilecek, geçici olarak buralardan elde edilecek kazanç Kavala Belediye'sinin olacaktır. Ancak bu durum sadece imalat süresi için geçerliydi.

Suların toplanması ve dağıtımı sırasında, gerek şahıs elinde bulunan ve gerekse kamuya açık olan veya kasaba halkına dairelere ait olup intikali ve ferağ etmesi mümkün olmayan arazilerde yapılacak inşaat işlerinden dolayı araziye herhangi bir zarar gelir ise hasar bedeli takdir edilerek Kavala Belediyesi tarafından tahsis edilecekti.³²

6. Tesisin Yapımı Sırasında Kullanılacak Malzemeler

Suyun inşaatı sırasında gerekli olan taş, kireç ve kum, devlete ait boş yerlerden karşılanacaktı. Ancak bu durum geçici olup, hükümetin izninin alınması gerekmektedir. Eğer taş, kireç ve kumun sahipli arazilerden karşılanma durumu olduğunda, Kavala Belediyesi'nin münasip bir bedel ödemesi gerekecekti. Suyun kanallarının inşası sırasında lazım olacak ve ithal edilecek ürünlerden olan taş, kömür, kereste, demir ve makine, alet ve edevatlar bir defaya mahsus olmak üzere gümrükten muaf olacaktı. Ancak bu muafiyet fertler tarafından alınacak suların imalatı için kullanılacak malzeme muaf tutulmayacak ve fert tarafından yapılan su tesisleri devletçe vergiye tabi tutulacaktı.³³

İnşaat sırasında tespit edilecek asar-ı atika yani eski eserler için Asar-ı Atika Nizamnamesine uygun olarak işlem yapılacaktır.³⁴ Malzeme olarak en iyi cinsten alet ve edevat kullanılacak, inşaat ve malzemenin dayanıklılığı fenni uygulamalarca tetkik edilecekti. Teftiş işleri, Ticaret Ve Nafia Nezareti tarafından yapılacak olup, oluşacak masraf bedeli Belediye tarafından ödenecekti. Belediye çalıştıracığı memur, kâtip, amele, hademe, tahsildar ve diğer personeli, Osmanlı

³² BOA. *İ.TNF.00009-00029*,21 CA 318/16 Eylül 1900.

³³BOA. *İ.TNF.00009-00029*,21 CA 318/16 Eylül 1900.

³⁴BOA. *İ.TNF.00009-00029*,21 CA 318/16 Eylül 1900.

tebaasından karşılayacak yalnızca mühendisler Osmanlı tebaasından bulunmadığında, yabancı mühendis getirilmesine ve istihdam edilmesine izin verilecekti.³⁵

İmalatın işlemeye başlayacağı sırada Ticaret ve Nafia Nezareti bir fen komisyonu gönderecek ve gerekli muayene çalışmalarını yürütecekti. İmalatın üzerinden 1 yıl geçtikten sonra tekrar teftişe gelinerek ve rapor düzenlenecekti. Bu raporun nezaretçe kabul edilmesi gerekmekteydi. Belediye her zaman suyu temiz ve bakımlı tutacak ve suyun tedarik ve dağıtımı konusunda özenli olacaktı. Belediyenin işlerin yapması ve erteleme konusunda müsamahalalar oluştursa failleri bulunarak cezalandırılacaktı.³⁶

7. Su Dağıtım Sistemi ve Su Kalitesi

Ana suyollarına uzak olan mevkilerin su ihtiyacı için yapılacak şube yollarıyla suların geçeceği yerler için yapılacak yollar ve masraflar Belediyeye ait olacaktı. Ayrıca bu hatların hem inşası hem de bakım ve onarım işlerini de belediye yapacaktı.

Pınar ve kaynaklardan alınıp dağıtılan su, memleketin ihtiyacına yetmediği hallerde veya içimi uygun olmadığı durumlarda, Belediye ihtiyacına göre farklı çay ve kaynaklara müracaat edebilecek veya imtiyazı dâhilindeki alanlarda içime müsait kuyular açabilecek ve su bentleri tesis etme hakkına sahip olacaktı. Çay ve kaynaklardan alınacak sulardan dolayı ahalinin su hakkına halel getirilmeyecekti.

Belediye suların içilir nitelikte olmasına özen gösterecekti. Su arıtma usullerine uygun olarak sular muayene edecekti. Suların sıcaklığı 15 dereceyi aşmayacak ve berrak olacaktı. Suyun içinde bulunabilecek hayvan ve bitki atıklarının miktarı insan sıhhatini bozacak nitelikte olmayacaktı.³⁷

³⁵BOA. *İ.TNF.00009-00029*,21 CA 318/16 Eylül 1900.

³⁶BOA. *İ.TNF.00009-00029*,21 CA 318/16 Eylül 1900.

³⁷BOA. *İ.TNF.00009-00029*,21 CA 318/16 Eylül 1900.

8. Çeşme ve Yangın Muslukları

Kavala Belediyesi belirleyeceği 3 ayrı mevkide çeşme inşa edilecek ve bu çeşmeler dakikada 20 litre su akıtacak kapasitede olacaktır. Bu çeşmeler gece-gündüz aktif olacak ve temiz tutulacaktır.

Ana borularının güzergâhı üzerinde bulunan ve birbirinden 200 metre mesafe aralıklarla yangın muslukları yerleştirilecekti ve bunlara ücretsiz su sağlanacaktı. Muslukların genişliği 70 mm'den fazla olan boruların olduğu noktalarda yangın çeşmeleri yapılacaktı. Bunların masrafı belediyeye ait olacaktı. Suyolları yapıldıkça yangın musluk mevkileri de belirtilecek ve yangın musluklarının bulunduğu mahalleri bilmek için musluklara en yakın binaya levhalar asılarak gösterilecekti. Yangın musluklarının anahtarları itfaiye memurları tarafından kapalı bir zarf içinde polis ve asker karakolhanelerine bırakılacaktı. Muslukların bakım ve onarımı belediyeye aitti.³⁸

Tablo 3: Çeşme ve Yangın Muslukları Sayı ve Kapasiteleri

Çeşme sayısı	Dakikada Akıtılacak su miktarı (Litre)	saat	mesafe	ücret
3	20 Lt.	24 saat		Ücretsiz
Yangın Musluğu			200 metre aralıklarla	Ücretsiz

9. Su Ücret ve Muafiyetlileri

Mevcut bulunan ve zaman içerisinde inşa edilecek olan kırsallar, devlet okulları, polis ve zabıta karakol haneleri ve devlet daireleri sudan ücretsiz istifade edeceklerdi. Askeri Hastane, Belediye hastanesi ve genel hastanelere günlük yatak başına 60 litre kadar su ücretsiz olarak verilecekti.

³⁸ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900.

Suyu ücreti karşılığı tüketenler için, imalatın geçici olarak kabul edildiği tarihten itibaren, ücret alımına başlanılacaktı. Her 100 litre su için 15 para alınacak ve 1 m³ su için 3 kuruş 30 para alınacaktı. Zaman içerisinde indirim de yapılacaktı. Günlük 3 m³'den fazla su alan aboneler olursa onlara %10 indirim yapılacaktı.

Ticaret ve Nafia Nezaretinin belirleyeceği mahaller dışında başka mahallerde su ahali tarafından istenirse, belediye bu talebi de karşılamak zorundaydı. Ancak bu zorunluluk adı geçen mahallelerin abonelerini sayısı o kısma ait masrafın en az %25'ini karşılayacak sayıda olmasını gerektirmekteydi³⁹.

Tablo 4: Ücret ve Muafiyetler

Ücret			
Tüketim Su Litre	Fiyat	İndirim (Litre)	İndirim %
100 lt.	15 pare		
1 m ³	3 guruş/30 Pare	3 m ³ 'de fazla	%10

10. Süre Uzatılması

25 Teşrin-i Sani 316/8 Aralık 1900'de Kavala'ya su getirilmesi konusundaki imtiyaz hakkı Kavala Belediyesine verilmişti. Belediye masrafı, zararı ve hasarı kendisine ait olmak üzere fermanın çıkması ve mukavele-namenin onaylanması tarihinden itibaren 3 yıllık süre içinde şartname de belirtildiği gibi keşif çalışmaları, harita ve layihalar düzenlenerek, Ticaret ve Nafia Nezaretine takdim edilecekti.⁴⁰

Belediye idaresinin 3 yıl içinde inşaat işini bitirerek, su dağıtımına başlaması beklenilmekteydi. Ancak 2 yıllık bir süre geçmiş olmasına rağmen halen istenilen ilerleme sağlanamamış ve verilen 3 yıllık sürenin de bitmesine az zaman kalmıştı. Kavala Belediyesi ek süre talebinde bulunarak durumu, Drama Mutasarrıflığına bildirmişti. Bunun üzerine

³⁹ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900.

⁴⁰ BOA. İ.TNF.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900.

Drama Mutasarrıflığı da Kavala İdare Meclisinin mazbatasını Selanik Vilayetine göndermişti.

Kavala Belediye İdaresine verilen imtiyaz mukavele-
namesinin 2.maddesinde mukavele-namenin kabul tarihi olan
3 Aralık 1900'den başlamak üzere 3 yıllık süre zarfında keşif
çalışmaları, haritalar ve layihalar hazırlanarak, Ticaret Ve Na-
fia Nezaretine sunulup ameliyata başlanılması şart koşul-
muştu. Ancak 8 Aralık 1900'de başlayan 3 yıllık süre bitmek
üzere olup Pınarbaşı'ndan su getirilmesi hayli masrafı gerek-
tirmekte ve işi yapacak bir müteahhittin bulunamayışı ve su-
yun civar kaynaklardan veya artezyen kuyuları açmak yoluyla
tedarik edilmesi düşünülmekte ise de bu maksatta başarılı olu-
namaz ise bir müteahhitte verilmek suretiyle Pınarbaşı'ndan
su getirilmek zorunda kalınacağı belirtilmekteydi. İmtiyaz
Belediye kontrolünde bulunmak suretiyle başarılı bir şekilde
temin edilirse memleketin elde edeceği kar oldukça fazla ola-
caktı. Suyun sağlayacağı fayda düşünüldüğünde haritaların
hazırlanması ve ameliyatın başlanması için 3 yıllık ek süre
uygun görülmüştü.⁴¹ Zamanında iş tamamlanmaz ise belediye
hakkını kaybedecekti.

11. Kavala Su Meselesinin Halledilememesinin Sebepleri

Pınarbaşı'ndan su getirmek oldukça meşakkatli bir iş
olup ve bir müteahhidin olmasını gerektirmekteydi. Buna ta-
lip birisi henüz bulunamamıştı.

Civar kaynaklardan da daha az masrafla su getirilmesi
için çalışılmış, hatta Küçük Orman mevkiinde artezyen kuyu-
ları açılarak, suyun ulaştırılmasına teşebbüs edilmişti. Bu
çaba amaca hizmet etmediği takdirde Pınarbaşı mevkiinden
bir müteahhit vasıtasıyla getirilmesi düşünülmekteydi. Ancak
hazırlık süresi olan 3 yıl geçmek üzere olup, bir 3 yıla daha
ihtiyaç bulunmaktaydı.⁴²

⁴¹ BOA.Y-A-RES-00119-00076, 26 Şubat 318/11 Mart 1903.

⁴² BOA. ŞD-01220-00010, 6 Kanun-u Sani 318/19 Ocak 1903.

Kavala halkı, Belediyenin çalışmalarından şikâyetçiydi. Oysaki Drama Mutasarrıflığı yanlış giden işleri düzeltmeye yetkiliydi.⁴³ Belediye için halkın önemli teklifleri bulunmakta ancak belediye bu teklifler görmezden gelmekteydi.⁴⁴ Örneğin 3000 Osmanlı Lirası civarındaki belediye gelirinin nereye gittiği belirli değildi. Bu 3000 Lira kasaba halkından tahsil edilmekteydi. Eğer belediye isterse bu 3000 lira ile kasabamın su ihtiyacını karşılayabilirdi. Her ne kadar geçmiş yıllarda su isalesi için çalışmalar yürütülmüş ise de herhangi bir sonuç alınmamıştı. Bu 3000 lira ile su isale edilebileceği gibi sokaklar tanzim ve ıslah da edilebilirdi. Bu şikâyeti Drama Sancağında yaşayan Rum halkı yapmıştı (bkz. Ek VI).⁴⁵

12. Selanik Su Şirketi ve Kavala Suyu ile İlgili Çalışmalar

Selanik'te 1888 yılında Nemli-zade Hamdi Efendi, Vardar Nehrinden Selanik Şehrine su akıtılması çalışmalarını başlatmıştı.⁴⁶ Hamdi Efendi 51 yıllığına aldığı imtiyazda başarılı olamayınca, bu imtiyaz hakkını o dönemde Avrupa'da su işinde başarılı olan Belçikalılara devir etmek zorunda kalmıştı. 1891'de imtiyazı üstlenen Selanik Osmanlı Su Şirketi 1908'lerde sadece Selanik şehrine değil aynı zamanda uzun süredir Kavala'da bir türlü çözüme kavuşturulamayan su meselesini de halletmek için müracaat etmişti.⁴⁷ Kavala Belediyesi'ne verilmiş olan su imtiyazından istenilen sonuç alınamayınca, Osmanlı Devleti, Selanik Su Şirketi yardımıyla Kavala Kasabası'nın su meselesini halletmeye çalışacaktır.

Selanik Su Kumpanyası Direktörü Mösyö Kiepers'in hazırladığı rapora göre, Pravişta yolundaki Vasiliki membainin 16 bin, Küçük Orman Suyu 17 bin, Eski Kavala Suyu 18 bin, Pınarbaşı suyu 26 bin ve Okçular İstasyonu yakınındaki

⁴³ BOA. TFR-I-ŞKT-00083-08268, 15 Mart 321/28 Mart 1905.

⁴⁴ BOA. TFR-ŞKT-00098-09750, 19 Eylül 322/2 Ekim 1906.

⁴⁵ BOA.TFR-I-ŞKT-00151-15075, 28 Nisan 324/11 Mayıs 1908.BOA. TFR-I-SL-00198-19740, 9 Teşrin-i evvel 324/22 Ekim 1908.

⁴⁶ BOA.I.MMS-0098-004147, 25 Şubat 1303/ 8 Mart 1888.

⁴⁷ Selanik Su Şirketi için bkz. Ek.V

Karasu Nehrinden alınacak suyun 42 bin lira kadar masrafla yapılması mümkün olacaktı. Ayrıca Kavala'da mevcut olan atık suyunun tamir ve ıslahı yoluyla kasabaya ulaşacak olan suyun miktarı da artacaktı. Bunların tamir ve onarımı için 5000 bin lira masrafla gerekliydi.⁴⁸

Tablo 6: *Mösyö Kiepers'in Raporuna Göre Kaynaklar ve Masraf Cetveli*

Kaynak	Masraf
Vasiliki	16.000
Küçük Orman Suyu	17.000
Pınarbaşı Suyu	18.000
Eski Kavala Suyu	26.000
Okçular İstasyonu yakınındaki Karasu Nehri Suyu	42.000
Atık Suyolları bakım-onarım işleri	5.000

Selanik Su Kumpanyası Direktörü Kiepers, hazırlamış olduğu raporunda; genelde devletlerin suyun en az masraflı olanını tercih ettiklerini, ancak bu kaynak sularının her birinin suyunun ayrı ayrı tahlil edilmesi gerektiğini ve suların saflık derecelerini tespit etmek için her birinden bir miktar suyun Brüksel'e gönderilerek buradan alınacak cevaba göre en uygun kaynağın rapor edileceğini belirtmektedir.⁴⁹

5 kaynaktan en ucuz olanı başlangıçta tercih edilmekle birlikte suyun saflığı, içimlik derecesi ve kaynağın nitelikleri göz önüne alındığında, az masraflısı anlayışı önemini kaybetmekteydi. Kasabanın dâhilindeki ve haricindeki mevcut hane ve mağazalardan ne kadarının su alması ve yıllık kaç kuruş hasılat mümkün olacağını gösteren bir çalışma için bir komisyon marifetiyle gerekli çalışmaların yapılması ve şimdiye kadar ne kadarlık bir masraf edildiğinin raporlanmasını, Selanik Su Kumpanyası Direktörü Kiepers istemişti.⁵⁰

⁴⁸ BOA. T.FRS-I-MLM, 00033-03232,31 Temmuz 324/13 Ağustos 1908 tarihli yazışma.

⁴⁹ BOA. T.FRS-I-MLM, 00033-03232,31 Temmuz 324/13 Ağustos 1908 tarihli yazışma.

⁵⁰ BOA. T.FRS-I-MLM, 00033-03232,31 Temmuz 324/13 Ağustos 1908 tarihli yazışma.

Drama Mutasarrıflığından 22 Haziran 324/5 Temmuz 1908'de Kavala Kaymakamlığına gönderilen yazıda, Kavala Kasabasına getirilecek suyun tetkikat-ı fenniyesi için Mösyö Kiepers'in Selanik'e geleceği ve gerekli hazırlıkların yapılmasını talep edebileceği bu sebeple her türlü donanımın sağlanması istenmişti.⁵¹

Mösyö Kiepers 7 Temmuz 324/20 Temmuz 1908 tarihli ve 1185 numaralı emir-namede Fransızca bir tarifname hazırlanarak, kaynaklardan alınacak suyun Belediye doktoru eşliğinde 4 şişe su sandığa yerleştirilerek kendisine kısa zaman içerisinde ulaştırılması istemiştir. Fransızca tarifnamede, kaynakların isimleri, alınacak su miktarı, nasıl alınacağı, şişelere ne şekilde konulacağı açıkça belirtilmiştir. Mösyö Kiepers'e, suların muayene işlemine başlanması için 3000 franklık ödemenin seri bir şekilde yapılmasını da istemiştir.⁵²

Mösyö Kiepers, su tahlil ve miktar çalışmalarını yürüttükten sonra Kasaba dahilinde ve haricinde mevcut hane ve mağazalardan ne kadarının su alması ve yıllık kaç kuruş hasılat olabileceğinin belirlenmesi amacıyla bir ön çalışma yürütmüştür.

Tablo 5: 31 Temmuz 1324/12 Ağustos 1908 ve 1334 Numaralı Hesap Planı

Hane Sayısı /Dükkân	Su Miktarı (Lt)	Zaman	Günlük	Aylık	Yıllık
500	200 Lt	24 Saat	30 Para	22,5 Guruş	135000 Osmanlı Lirası
250	100 Lt	24 Saat			33.750 Osmanlı Lirası
250	60 Lt	24 Saat			20.250 Osmanlı Lirası
180Tütün Mağazası	500 Lt	24 Saat			121.500 Osmanlı Lirası

⁵¹ BOA. TFR-I-SL-0019-19154, 6 Temmuz 324/19 Temmuz 1908.

⁵² BOA. TFR-I-SL-0019-19154, 6 Temmuz 324/19 Temmuz 1908.

400 Dükkân Ve Kahvehane	50 Lt	24 Saat			27.000 Os- manlı Lirası
Yekûn					405.050 Os- manlı Lirası

Kavala Kaymakamlığı, Kavala'ya getirilecek olan suların muayene ve tetkiki için ödenmesi istenilen 3000 Frank'ın, Mösyö Kiepers'e 5 Temmuz 324/18 Temmuz 1908'de ödenmesi emrini telgrafla bildirilmiştir. Bu 3000 Frankın, 1000 Frankı Belediye'den 2000 Frankın ise düzenlenecek 2 ayrı poliçe ile ödemesi yapılmıştır.⁵³

17 Temmuz 324/30 Temmuz 1908 Tarihli tahriratta; Mösyö Kiepers'e gönderilen 4 şişe su numunesinin henüz ulaşmadığı belirtilmiş ise de bu numunelerin hangi vasıta yoluyla gönderildiği belli değildir. Bu haliyle Brüksel tarafından işin takibinin yapılması mümkün değildi. Kavala Kaymakamlığına gönderilen yazıda, numuneler nerede kalmış ise bir an evvel buldurulup irsaliyeli fatura ile gönderilmesi istenmiştir.⁵⁴

3 Ağustos 324/16 Ağustos 1908'de su numunelerinin Hamidiye Vapur Şirketine ait Kesendire Vapuru Kâtibi Neşet Efendiye teslim edildiği ifade edilmiştir. Ancak zaman geçmeden Mösyö Kiepers'e numunelerin ulaşması gerekmektedir. Selanik Su Kumpanyası Direktörü aracılığıyla Eski Kavala, Küçük Orman Kaynak suyu ile Pınarbaşı suları tahlil amacıyla Brüksel'e gönderilecekti.

9 Ağustos 324/22 Ağustos 1908 Tarihli yazışmadan anlaşıldığına göre Selanik Su Direktörü Mösyö Kiepers'e teslim edilmek üzere bir sandık içinde su numuneleri gönderilmiş olup, bunları Kavala Belediyesi Mösyö Kiepers'e teslim etmek istemiştir. Ancak Kiepers, Selanik'te bulunmadığından teslimat Faik Efendi'ye yapılmıştır. Su tahlili için gerekli paranın, Belediye İdaresinden ödenerek postaya teslim edildiği,

⁵³ BOA. TFR-I-SL-0019-19154, 6 Temmuz 324/19 Temmuz 1908.

⁵⁴ BOA. TFR-I-MKM-00033-03232, 20 Teşrin-i Sani 324/3 Aralık 1908.

Kavala Kaymakamı Süleyman Bey tarafından bildirilmiş. Bu bedel Mösyö Kiepers'e Faik Efendi aracılığıyla teslim edilecekti.⁵⁵ Daha sonraki yazışmalardan anlaşıldığına göre, Selanik vilayeti sınırları içerisinde yer alan Pınarbaşı mevkiinden Kavala Kasabasına su getirilmesi için mahalli belediye idaresi tarafından imtiyaz talebine bulunmuştur ve bu talep Ticaret ve Nafia Nezaretinin mazbatasıyla Şura-yı Devlete takdim edilmiştir.⁵⁶

13. Kavala Su Meselesi İle İlgili Abbas Hilmi Paşa' nın Çalışmaları

Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa, Kavalalı Mehmed Ali Paşa hanedanına mensup olup, genç yaşta hidiv olmuştur. 1892-1914 tarihleri arasında hidivlik yapmıştır. Genç yaşta Avrupa seyahatlerine çıkmış bu arada 1908 tarihinde Kavala'ya da uğramıştır.

Kavala Kasabasına gelen Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'ya kasaba ileri gelenleri ve memurlar kasabanın meselelerini iletmişlerdir. Özellikle Kasaba'nın 1/3'ünü oluşturan Kale Mahallesinde halk susuzluktan mustarip olduğunu bildirmişlerdir. Kavala sakinleri su konusunda o güne kadar olan gelişmeleri de Abbas Hilmi Paşa'ya iletmişlerdir. Kavala için kasabaya 1-2 saat mesafedeki kaynaktan su getirilmesi çalışmalara teşebbüs edildiğini, bunun için fenni çalışmalar yapıldığını ve Selanik Su Şirketi Direktörü Belçikalı Mösyö Kiepers marifetiyle de tetkikat, keşif ve tahlil çalışmalarının yerine getirildiğini belirtmişlerdir. Yine Paşa sunulan raporda Kavala kasabası için 3 kaynaktan biri olan Vasiliki suyunun⁵⁷ miktarının hem ihtiyaca kâfi geldiğini ve hem de bu suyun 367 bin franklık bir masrafla kasabaya getirilebileceğini ifade etmişlerdir.⁵⁸ 367 bin frank bedelin bir kısmı iane yoluyla ve bir kısmı da belediye adına istikraz senedi düzenlenerek

⁵⁵ BOA. TFR-I-MKM-00033-03232, 20 Teşrin-i Sani 324/3 Aralık 1908.

⁵⁶ BOA. TFR-I-MKM-00033-03232, 20 Teşrin-i Sani 324/3 Aralık 1908.

⁵⁷ BOA. DH-MKT-02681-00085, Gurre Şevval 326/Ekim-Kasım 1908.

⁵⁸ BOA. DH-MKT-02681-00085, Gurre Şevval 326/Ekim-Kasım 1908.

ödeme planının da yapıldığını söylemişlerdir. Ancak bu hayrı iştirinin yapılması için padişahın iradesi beklenilmektedir.⁵⁹

Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa yapılacak çalışmada kendisinin ve ailesinin katkı sağlayacağını belirtmiş ve özellikle ailesinin “ruhlarını şad etmek için ve rahmet okutmak için bu çalışmaya bir katlı da bulunmak isterim” demiştir. 30 Teşrin-i sani 324/13 Aralık 1908 tarihine gelindiğinde, Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli Vilayet-i Şahanesi Umumi Müfettişliğine gönderdiği yazıda; Kavala’ya su isalesi konusunda Mısır Hidivinin 20 teşrin-i sani 324/3 Aralık 1908 tarihli tahriratına cevap yazmıştır. Bu cevapta, Vasiliki suyunun Paşa’nın kendi gayretleriyle celb ve isalesini arzu eden isteğinin kabul edildiğini belirtmiş fakat karşı bir onayın alınmadığını da bu cevaba eklemiştir. Müfettişlik Dairesinde saklı olan bu evrak için Hıdiv tarafından herhangi bir gayret olmamış ve Hidiv suyun kendisi tarafından getirileceğine dair herhangi bir onay vermemiştir⁶⁰. Dolayısıyla Mısır Hıdivi vaat ettiği suyu getirmek için herhangi bir para yardımı yapmamıştır. Daha önce alınan karar uygun olarak halkın suya kavuşturulması için suyun belediye vasıtasıyla temini yoluna gidilmiştir.

Sonuç

Kavala’da eski dönemlerden beri özellikle de şehir merkezinde su problemi söz konusu olmuştur. Ancak bu su meselesi 1890’lı yıllara gelindiğinde daha belirgin hale gelmiştir. Kasabalar genişledikçe su teknolojisindeki ilerleme ve çeşme suyundan musluk suyuna geçiş anlayışının kasabada yaşayanlar arasında oluşmaya başladığı görülmektedir. Su kaynaklarının daha verimli ve etkin kullanımı düşüncesinin gelişmesi, suyun kullanımı ve dağıtımında değişime yol açmıştır. Artık insanlar çeşmelerden veya artezyen yoluyla ve daha

⁵⁹ BOA. *T.FRS-I-MLM*, 00033-03232, 27 Teşrin-i evvel 1324/9 Kasım 1908.

⁶⁰ BOA. *TFR-I-SL-00201-20035*, 4 Şevval 326/30 Ekim 1908.

adi tekniklerle açtıkları kuyulardan suyu temin etmek istememekteydiler.

Kavala Kasaba'sının bilhassa tütün ticareti bakımında merkez olması ve dükkân sayısının fazlalığı, buna ilave olarak Kavala Limanı'nın oldukça işlek olması ve nüfusunun düzenli olarak ticari ve doğal yollarla artması suya olan arzı da artırmıştır.

İlk olarak Pınarbaşı mevkiindeki suyun, Kavala Belediyesi vasıtasıyla dağıtım ve işletimi imtiyazı verilmiştir. Hatta belediyenin bu işi başarı ile sonlandırması için $3+3=6$ yıllık bir zaman dilimini kullanmasına izin verilmiş olmasına rağmen, Belediye bu işi sonuçlandıramamıştır. Kavala Belediyesi halkının büyük bir kısmı Müslüman olup, burada zengin aileler de bulunmamaktaydı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, bir komandit şirket kurularak su dağıtımının yapılmasına müsaade etmesine rağmen, istenilen sermaye bir türlü bulunamamıştır.

Selanik Hanedanından Namlı-zade Hamdi Efendi, Selanik şehrine Vardar Nehri aracılığıyla su akıtılması imtiyazını üstlenmiş, ancak Namlı-zade'nin bir türlü şirketi kuramayışından dolayı, su imtiyazı Avrupa'da özellikle su alanında oldukça başarılı olan bir Belçika şirkete verilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin yerel nitelikte su kaynaklarının yabancılara verilerek işletilmemesi konusundaki çabası da boşa gitmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devlet, Kavala'nın su imtiyazını, temelde bu şirkete yaptırmak niyetinde değildi. Bu teşebbüs daha ziyade destek niteliğinde yardım alma çalışması niteliğinde değerlendirilebilir. Çünkü Osmanlı Devleti son ana kadar Kavala Belediyesi tarafından bu işin üstlenilmesi için çaba sarf etmiştir.

Brüksel merkezli olan Selanik Osmanlı Su Şirketi, Kavala'da yürüttüğü çalışmada su kaynakları tespit etme ve suların içilebilirlik düzeyini tahlil çalışmalarını da yürütmüştür. Ancak bu çalışmadan da sonuç alınamamıştır. Daha sonra Belçikalı Şirket ile aynı zaman diliminde ortaya çıkan ve daha

ziyade hayır amaçlı bir çalışma yapma hevesinde olan ve Mısır Hıdivi Mehmet Ali Paşa'nın vakfının devamlılığını sağlamak, ceddine duayı daim kılmak amacıyla Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa, Selanik Osmanlı Su Şirketine tahlil çalışmalarına karşı istediği meblağın bir kısmını karşılayacağını belirtmiş, ancak bu hayır çabasının da devamı gelmemiştir.

Osmanlı Devletinin son yüzyılında kentsel hizmetler Belediyeler tarafından veya ecnebilere imtiyaz verilmek suretiyle gerçekleştirilmiştir. Sonuçta bu dönemde Kavala Belediyesine verilen su imtiyazı çalışması başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. *DH-MKT*-02681-00085, Gurre Şevval 326/Ekim-Kasım 1908.

BOA. *HTR-h*-00325-00001.

BOA. *LMMS*-0098-004147, 25 Şubat 1303/ 8 Mart 1888.

BOA. *İ.TNF*.00009-00029,21 CA 318/16 Eylül 1900

BOA. *ŞD*-01216-0003, 6 Mayıs 1316/19 Mayıs 1900; *ŞD*-01220-00010, 6 Kanun-u Sani 318/19 Ocak 1903.

BOA. *T.FRS-I-MLM*, 00033-03232, 27 Teşrin-i evvel 1324/9 Kasım 1908; *T.FRS-I-MLM*, 00033-03232,31 Temmuz 324/13 Ağustos 1908 tarihli yazışma; *TFR-I-MKM*-00033-03232, 20 Teşrin-i Sani 324/3 Aralık 1908; *TFR-I-SL*-0019-19154, 6 Temmuz 324/19 Temmuz 1908; *TFR-I-SL*-00198-19740, 9 Teşrin-i evvel 324/22 Ekim 1908; *TFR-I-SL*-00201-20035, 4 Şevval 326/30 Ekim 1908; *TFR-I-ŞKT*-00083-08268, 15 Mart 321/28 Mart 1905; *TFR-I-ŞKT*-00151-15075, 28 Nisan 324/11 Mayıs 1908; *TFR-I-ŞKT*-00098-09750, 19 Eylül 322/2 Ekim 1906.

BOA. *Ticaret Defteri (T.)* 181, 4/1296, 3 Nisan 296 (15 Nisan 1880).

BOA. Y-A-RES-00119-00076, 26 Şubat 318/11 Mart 1903.

2. Salnameler

Selanik Vilayeti Salnamesi, Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, 18. Basım, Selanik 1322 (H).

3. Tetkik Eserlerler

Arslan, İsmail, “19. Yüzyılda Balkanlar'da Bir Liman Şehri: Kavala”, *History Studies*, Vol. 2/3, 2010, s. 26-39.

Bayram, Selahattin, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009

İnciciyan, P.L.-H.D. Andreasyan, Osmanlı Rumeli ve Tarihi Coğrafyası”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.2-3, İstanbul 1974.

Karpat, Kemal, “Balkanlar”, *D.İ.A.*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 25.

Kiel, Machiel, “Kavala”, *D.İ.A.*, C.XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Özel, Ramazan, “Balkanlar'ın Coğrafi Yapısı”, *Balkanlar El Kitabı* I, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, Karam & Vadi Yayınları, Çorum 2006.

Yıldız, Özlem, “20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti”, *ÇTTAD*, XII/24, (2012/Bahar), s.27-46.

EK. I: *Selanik Vilayetini Gösterir Harita (BOA. Hrt-h-0325)*

EK. II: *Kavala'nın Konumu*

EK. III: *Kavala'nın Konumu*

EK. IV: Kavala Kasabası Su Kaynaklarını Gösterir Harita

TFR.I.MKM.00033.03232.015

Ek. VI: Vodina Batakılık Alanı

HAZİNE-İ HASSA İŞLETMELERİNDEN OLAN SELANİK-BEYAZKULE VE VODİNA KAZASI BATAKLIK ALANININ KURUTULMASI VE DEVLET EKONOMİSİNE KATKILARI

Swamp Drying Operation Sultan Treasure of Thessaloniki-White Tower and in the Vodina His Contribution to the Ottoman Treasury

İbrahim Yılmazçelik* & Sevim Erdem**

Özet: Osmanlı Devleti son dönemlerinde, var olan gelir kaynakları haricinde, sürekli olarak yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duymuştur. Ek gelir sağlamak için ise ekonomik altyapının geliştirilmesi gerekmekteydi. Bu altyapı çalışmaları içerisinde göl, nehir ve derelerin temizlenmesi ile oluşan bataklık alanlarının kurutulması çalışmaları, XIX. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde ek kaynak sağlamada alternatif olarak görülmüştür. Devlet alternatif olarak kurutulan bu yeni alanlara, göçle gelenleri yerleştirmeye başlamıştır. Islahı yapılan göl ve nehirler, bilhassa nehir ve vapur ulaşımı alanında katkı sağlarken, bazı hallerde de tarım arazisi olarak zirai ekonominin gelişimine katkı sağlamaktaydı. Sağlıksız ve kullanım dışı kalan bu arazilerin ıslah çalışmalarını devlet yerine getirememekte, devlet daha ziyade aracı rolünü üstlenmekteydi. Nafia bütçesi bu alana harcama yapmaya imkân tanımadığı gibi devlet hazinesinden de bu iş için pay ayrılmamaktaydı. Nafia Nezareti yayınlamış olduğu bir Nizamname ile bataklıkların temizlenmesi, arazilerin ortaya çıkarılması çalışmalarını doğrudan doğruya ilgili vilayetlerin valilerinin idaresine bırakmıştı. Nehir, göl ve bataklık alanların kurutulması ve temizlenmesi çalışmalarında izlenecek yollar, ruhsat verilmesi, ortaya çıkan arazinin tapulu mülk haline gelmesi ve kullanım hak ve salahiyetleri ortaya çıkacak çalışmanın kapsamına göre değişebilmekteydi. Bu dönemde Sultan II. Abdülhamid'in tarım arazilerinden biri Vodina Kazası'dır. Hazine-i Hassa adına Nazır Agob Paşa bu imtiyazı üstlenmişti. Ayrıca Selanik Kenti'nin doğusunda yer alan Beyaz Kule mevki ve civarındaki arazi ile Zeki Efendi-zadelerin tasarrufunda olan arazi de giderek bataklığa dönüşmekteydi. Sultan II. Abdülhamid, Hazine adına burayı işletmek üzere Maliye Nazırı Agob Paşa görevlendirilmişti. Bu bildiriye her iki bataklık alanının kurutulması çalışmaları ele alınmış ve Hazine-i Hassa içindeki payı ve kurutma çalışmaları haritalarla birlikte verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Selanik, Vodina, Beyaz Kule, Bataklık Kurutma.

Abstract: The last period of the Ottoman Empire, except for the existing sources of revenue were constantly need new sources of revenue. Additional revenue is needed to ensure the development of the economic infrastructure. Within this infrastructure works lake, drying of the marshlands formed by

* (Prof. Dr.), Fırat Üni., İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Tarih Bölümü, Elazığ/ Türkiye, e-mail: iycelik@hotmail.com.

** (Yrd. Doç. Dr.), Bitlis Eren Üni., Fen-Edebiyat Fak, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye, e-mail: sevimerdem23@hotmail.com.

the cleaning of rivers and streams work, XIX. century Ottoman economy was seen as an alternative to provide additional resources. Dried state as an alternative to these new areas, he began placing of migrants. Breeding made lakes and rivers, especially river and ferry transport in the area that contributes in some cases, it was also contribute to the development of the agricultural economy as agricultural land. Unhealthy and non-use of these lands which can not fulfill the work of state reform, rather than the state had assumed the role of intermediary. As well as it recognizes the opportunity Nafia budget from the state treasury to spending in this area share was leaving for work. Cleaning the swamp by a Nizamname published by the Ministry Nafia, the discovery of field work gave way directly related to the administration of the governor of the province. Rivers, lakes and swampy areas of the drying and walkthroughs for cleaning work permit issuance, to become deeded the property of the land out and use rights and changed the jurisdiction by the scope of the work will occur on them. In this period Abdulhamid II is one of the agricultural land Vodina town. This task on behalf of the Minister of State has undertaken this Agop Pasha. Also at the disposal of the land to the east of Intelligent Master-zade White Tower of Thessaloniki land located in and around the city it was gradually turned into swamps. II. Abdulhamid, the Minister of Finance on behalf of the Treasury to operate here Agob Pasha was appointed. Drying the work of both the marsh areas are discussed in this paper. The share of government revenues and drying of the marshes have been given work together with the map.

Keywords: Ottoman Empire, Thessaloniki, Vodina, White Tower, Swamp Drying

Giriş

Selanik, Osmanlı döneminde önemli bir liman kenti olup, bugün Yunanistan sınırları içerisinde. Osmanlı coğrafyacılara şehri İstanbul'un bir parçası olarak değerlendirilen, özellikle 16. yüzyıldan itibaren şehir nüfusunda önemli bir yer edinmeye başlayan Yahudiler burayı “*şehirlerin anası*” olarak nitelendirmişlerdir. Şehir Makedon Krallığı döneminde kurulmuş olup, burada sırasıyla Roma, Bizans, Venedik ve Osmanlı Devleti hüküm sürmüştür. V-VI. yüzyıllarda Slav ve Avar işgallerine uğrayan şehir, ilerleyen dönemlerde Arap ordularının işgaline uğramasına rağmen Hristiyan Ortodoks kimliğini korumuştur. Osmanlı Devleti şehri ilk defa 1387 yılında ele geçirmiştir. Çandarlı Hayreddin Paşa ve Gazi Evrenos komutasındaki Osmanlı ordusu uzun süren bir muhasara sürecinde şehri ele geçirmiş ise de Osmanlı Devleti burada gerekli idari otoriteyi kuramamıştır. Bölgenin kesin

olarak Osmanlı Devleti kontrolüne geçmesi II. Murat zamanındadır.¹ 1423 yılında bir takım şartlar öne süren, Selanik Despotu bölgeyi Venediklilere bırakmayı kabul etmişti. Bunun üzerine II. Murat bölgeye sefer düzenleyerek, şehrin hâkimiyetinin sağlanması amacıyla 1423-1430 yılları arasında Venediklilerle mücadele edilmiştir. II. Murat'ın bizzat kendisinin başında olduğu Osmanlı ordusu 29 Mart 1430 tarihinde Selanik'i fethetmiştir.²

Yavuz Sultan Selim dönemine 1519 yılına ait İcmal Tahrir Defteri'nde yer alan kayıtlara göre şehir, Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmesinden kısa bir süre sonra büyük bir nüfus artışı yaşamıştır. Gerek İspanya'dan gelen Yahudilerin bu bölgeye göç etmeleri ve gerekse Osmanlı Devletinin uyguladığı iskân siyaseti ile şehirdeki hane sayısı 3.143'e ulaşmıştır. Yahudi göçleriyle şehrin demografik yapısında Hristiyan, Müslüman, Yahudi nüfusunda önemli değişimler yaşanmıştır. O dönemde şehrin tahmini nüfusu 28.000 kişi civarındaydı. Bu sayı 1519-1530 yılları arasında 23.000 kişiye düşmüştür. Şehrin demografik yapısında yaşanan değişimler ilerleyen dönemlerde de devam etmiş olup, şehrin nüfusuna dair önemli bilgilerden bir tanesini Evliya Çelebi vermektedir. Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilere göre, şehirde 33.000 hane, 150 cami ve mescit bulunmaktaydı.³ İktisat tarihçisi Mc Gowan ise 19. Yüzyılda 1815 yılına ait verdiği bilgilerde, Selanik Eyaleti merkezinde 208.212 kişinin yaşadığını belirtmektedir.⁴ 1885 yılına ait Selanik Vilayet Salnamesine göre vilayet genelinde, Siroz ve Drama Sancakları dâhilindeki vilayetin genel nüfusu 1 milyona ulaşmıştı. Bu nüfusun 494.656 kişisi Müslümanlardan oluşurken, 243.991 kişi Rumlardan,

1 Machiel Kiel, "Selanik", *D.İ.A.*, C.XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 352-353.

2 Melek Delibaşı, "Sultan II. Murad'ın Fetihten Sonra Selanik'te İzlediği Politika Ve Bir Hamam Kitabesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, C.XIV, S. 25, Ankara 1981, s. 361.

3 Machiel Kiel, a.g.m., s. 354- 355.

4 Michael Kiel, a.g.m., s. 7.

222.316 kişisi Bulgarlardan ve 37.174'ü Yahudilerden oluşmaktaydı. Yahudilerin çeşitli sebeplerle Avrupa'nın değişik şehirlerine göç etmesi ile Selanik vilayetindeki Müslümanların nüfus oranı %51'e kadar yükselmşti. 1885 yılında Selanik vilayetinin %23'ü Rumlardan oluşurken, %22'si ise Bulgarlardan oluşmaktaydı.⁵

Yukarıda da belirtildiği üzere 1430 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçen Selanik, 1912 yılına kadar yaklaşık 482 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Önemli bir geçiş noktasında olan bu şehir, zamanla Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki en önemli limanı olmuştur. Ege Denizi'ne bakan Selanik limanı, Akdeniz'den Karadeniz'e giden ve ticaret yapan uluslararası gemilerin güzergâhları üzerinde bulunduğundan, gemiler Selanik'e uğramadan geçmemekteydi. Süveyş kanalının açılışı ile Selanik kenti İngiliz malları için en kısa yolu oluşturmaya başlamış olup, demiryollarının yapılması ile birlikte ticarî olarak da büyük bir önem kazanmıştı.⁶

Şehrin kozmopolit yapısını etkileyen en önemli faktörlerden bir tanesi de önemli bir liman şehri olmasıydı. Osmanlı Devletinin kontrolü altına girdiği dönemden itibaren önemli bir ihracat ve ithalat limanı olan Selanik şehri, Venedik, Ceneviz, İspanyol, Portekizli tüccarların sürekli olarak uğradığı bir limandı. 19. Yüzyıla gelindiğinde ise güç değişimlerine bağlı olarak, bölgede ticaret yapan ülkelerde de değişiklik yaşanmıştır. Artık bölgede sadece ticaret yapılmıyor, aynı zamanda Selanik üzerinden yolcu ve yük taşımacılığı da yapılıyordu. 1903- 1904 yıllarına ait verilere göre bölgede yalnızca yelkenli gemiler değil, buharlı gemilerde vardı. Bölgedeki gemiler Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Hollanda, Danimarka, Belçika, Norveç, Amerika, Romanya, İtalya ve Yunanistan'a aitti. Bu ülkeler 20. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ülkesinde ve Selanik limanında kabotaj

5 Nuri Yavuz, "Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı", *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, C.I, S.2-Yaz, 2008, Ankara 2008, s. 141.

6 Özlem Yıldız, "20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti", *ÇTTAD*, XII/24, (2012/Bahar), s.27.

yaparak deniz ticaretindeki paylarını devamlı olarak arttırmışlardır. Balkan coğrafyasının değişik bölgelerinden gelen çeşitli tarım, hayvancılığa dair ürünler ve çok çeşitli mamuller Selanik limanı üzerinden ve Selanik bölgesinde kurulan panayır-pazarlar aracılığı ile pazarlanmıştır⁷. Selanik limanı üzerinden gerçekleşen bitki, kereste ve orman ürünleri ise daha ziyade İtalya ve Avusturya- Macaristan Devleti'ne satılmıştır.⁸

İttihad ve Terakki hareketinin şekillendiği şehirlerden birisi olan Selanik şehrine, 31 Mart Vakası'nda önemli rol oynayan şehirlerden bir tanesi olması sebebiyle “*Hürriyet-i Kabe*”, “*Mehd-i Hürriyet*” gibi unvanlar verilmiştir. Sultan Abdülhamid darbe sonrasında bu şehirde, Alaaddin Köşkü'nde kontrol altında tutulmuştur. Balkan Savaşları'nın başlaması ile şehirde Osmanlı-Yunan orduları arasında ciddi çatışmalar yaşanmış ve Yunanların baskısına dayanamayan Osmanlı kuvvetleri şehri 8 Kasım 1912'de Yunanlara bırakmak zorunda kalmıştır.⁹

1. Selanik Vilayeti ve Bataklık Kurutma Çalışmaları

H.1322 M.1904-1905) tarihli Selanik Vilayeti Salname'sindeki bilgilere göre Osmanlı Devletinin son dönemlerinde Selanik ve çevresinin durumunu şu şekilde özetlemek mümkündür:

Selanik Vilayeti, Rumili-i Şahane'nin Adalar Denizi sahilinde, Koca Balkan ve Şar Dağlarının güneyinde yer almaktadır. Kuzey tarafları genellikle dağlık olup yaylalarla çevrilidir ve güneyde sahile doğru güzel vadi ve ovaları vardır. Vilayetin doğusunda Edirne Vilayeti, Şark-ı Rumili Eya-

⁷ Selanik Şehrinin konumu için bkz., Ek. I. BOA.,HRT.0173

⁸ Özlem Yıldız; “20. Yüzyılın Başlarında Selanik'te Deniz Ticareti”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, S. XII/24, İzmir, (2012/Bahar), s. 30-44.

⁹ Özlem Yıldız; “20. Yüzyılın Başlarında Selanik'te Deniz Ticareti”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, S. XII/24, İzmir, (2012/Bahar), s. 30-44.

leti, kuzeyinde Bulgaristan Eyaleti ve Kosova Vilayeti ve batısında Manastır Vilayeti güneyinde Yunanistan ve Adalar Denizi bulunmaktadır. Vilayetin güneyinde Yunanistan ile hudut olan mahalleri az olup, Yunanistan hududundan sahile ve Selanik Körfezi içine doğru uzanır ve kuzeye doğru uzanarak bitiş noktasında Selanik Limanını oluşturur. Bu sahil üzerinde Selanik Körfezine, İncekara ve Yenice Gölünün sularını denize akıtan Karaazmak ve Kosova Vilayetinde çıkan Vardar nehirleri dökülür.¹⁰

Selanik Limanından tekrar güneye doğru inilmeye başlanınca limanın tam güneyinde bulunan Büyük Karaburun'a rastlanır. Büyük Karaburun (Halisdik ya da Hakis) yarımadası üzerinde bulunur. Bu yarımada vilayet arazisinden güneye doğru uzanmış bir el şeklindedir. Üzerinde 3 parmak gibi Kesendire, Şika diğer tabirle Langaz ve Aynaroz yarımadaaları oluşmuştur.¹¹ Bu 3 yarımada arasında Kesendire ve Aynaroz Körfezleri ortaya çıkar. Aynaroz yarımadası hududu tekrar kuzeye doğru yönelerek Halisidik Yarımadasının kuzeyinde Urfano/Çayağzı Körfezini oluştur. Bu körfeze Tahyanus Gölünü oluşturan Karasu nehri ağzına ulaşır. Karasu Nehri ağzından doğu sahile yönelerek Laftere Limanını teşkil eder. Buradan sonra bir kavis çevirip Kavala Körfezini oluşturur. Kavala Körfezinin karşısında Taşoz Adası vardır. Sahil yine doğuya doğru devam ederek Mastakrası nehri ağzına ulaşır. Bu nehrin bir kısmı Edirne Vilayet ile hudutlarını tayin etmesini sağlar.¹²

Selanik vilayetinin takriben alanı 31000 km²'dir. Vilayetin güneybatı cihetleri yani Vodina, Karaferiye, Katrin havlisi umumen dağlık ve yüksek araziden olup ekseriyetle ormanla kaplıdır ve yazın buralarda pek ziyade hissedilmez. Havalılar biraz rutubetli olmakla beraber daima güzeldir. Beşik ve

¹⁰ *Selanik Vilayeti Salnamesi*, Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, 18. Basım, Selanik 1322 (H), s.358-359.

¹¹ *Selanik Vilayeti Salnamesi*, s.358.

¹² *Selanik Vilayeti Salnamesi*, s.359.

Ayvasıl Gölleri etrafı havalindeki havada biraz vahamet görülür. Diğer yönlerden ziyade sık sık sıtma görülür ve güneydoğusunda arazisi pek ılımlıdır. Rutubetli değilse de nezle ve sıtmanın çıkmasına müsaittir “Yenice, Selanik, Siroz, Zihne, Kavala, Drama, Sarışaban” havalisi vilayetin bu kısmını oluşturur. Sarışaban civarı havası diğerlerinden daha kötüdür.¹³

XIX. yüzyılda birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Selanik limanı da iç bölgelerle olan bağlantısını deve kervanlarıyla sağlamaktaydı. Bu durum iç bölgelerin en yakın merkezlerle ulaşımını bile oldukça güç bir hale getirmekteydi. Zira 1881 yılına gelinceye kadar, Selanik ve diğer illerde, inşa edilmiş hiçbir köprü ve şose yolu bulunmamaktaydı. Ancak hemen bir yıl sonra bölgede toplam 536 köprü ve 158 kilometrelik karayolu inşa edilmiştir.¹⁴ Selanik Şehri, Yunanistan’ın bağımsız olmasıyla, Sultan II. Abdülhamid döneminde, bir hudut mıntıkası haline gelmiştir. Devlet bu şehri kontrol altında tutmak için bu şehirdeki ulaşım ve alt yapı hizmetlerine büyük bir önem vermiş, her yönden gelişmiş ve gelişmeye açık bir Osmanlı vilayeti yapmaya çalışmıştır. Bu dönemde neredeyse bayındırlık alanında, başkent İstanbul’da atılan her yeni adım bu vilayette de uygulanmıştır.¹⁵ Kapitalizme açılma sürecinde görülen ekonomik ve sosyal değişimden Balkanlar’ın en önemli liman kenti olan Selanik Şehri de etkilenmiştir.¹⁶

Bu dönemlerde Selanik vilayetinde bazı bataklık alanlar bulunmaktaydı.¹⁷ Osmanlı Devleti, bölgeden göçü önle-

¹³ *Selanik Vilayeti Salnamesi*, s.366.

¹⁴ Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009, s.21.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009. Ayrıca, Sultan Hamid dönemi başlarında Selanik şehrinin konumu için (Bakınız EK: I).

¹⁶ Sultan Hamid dönemi başlarında Selanik şehrinin konumu için (Bakınız EK: I).

¹⁷ *BOA, HRT.00325*. (Bakınız EK: IV).

mek amacıyla daha iyi hayat şartları sağlamaya çabalamaktaydı. Bu çabalardan biri de bataklıkların kurutularak, topraksız kalan insanların yerleşmesini sağlamaktı.¹⁸

2. Beyazkule ve Vodina Bataklık Alanı Temizleme Çalışmaları ve Hazine-i Hassaya Kazandırılması

Selanik'te deniz sularının doğu ucunda sahilleri korumak için bir burç inşa edilmişti. 1535-36 tarihlerinde yapılan bu bina Beyaz Kule (Lefkos Pyrgos) olarak bilinmekteydi ve XX. Yüzyılda şehrin sembolü haline gelmişti¹⁹ (Bakınız Ek II).

Selanik şehrinin doğusunda Beyaz Kule'den başlayıp Zeki Efendi-zadelerin denizin dolmasıyla oluşan arsasına kadarki olan yaklaşık 1350 metre uzunluğunda ve takriben 80.000 zira genişliğinde olan arazi²⁰ giderek bataklığa dönüşmekteydi.²¹ Bu bataklık alanın kurutulması ve ekonomiye kazandırılması için bu arazinin imtiyazı Sultan II. Abdülhamid tarafından ve Hazine-i Hassa²² adına Maliye Nazırı Agob

¹⁸ İbrahim Yılmazçelik; Sevim Erdem, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devletinin Balkanlar'da Yürüttüğü Bataklık Alanların Kurutulması ve Yeni İskan Alanlarının Oluşturulması Çalışmaları", *Uluslararası Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik, Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014*, s.125-148.

¹⁹ Ayhan Pala, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1991

²⁰ BOA. I-DH-01295-4-102262, 15 Muharrem 303/24 Ekim 1885.

²¹ BOA, HRT.00325. (Bakınız EK: V).

²² Osmanlı padişahlarının şahsî gelir ve giderlerini idare eden teşkilâta verilen isimdir. Osmanlılar'da doğrudan doğruya padişahın özel gelir ve giderlerinin resmî bir teşkilât bünyesinde idare edilmesi uygulaması, klasik dönemde *ceyb-i hümayun* denen hazinenin Tanzimat'ın ilânından sonra belirli bir düzen altına alınması sonucu ortaya çıkmıştır. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren padişaha ait gelirleri ve harcamaları belirli bir sisteme bağlama arayışları çerçevesinde bazı yeni uygulamalara girilmiştir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında işlevinde bazı değişiklikler yapılarak, Osmanlı malîyesince sık sık başvurulmuş bir ihtiyat hazinesi haline getirilen Darphâne-i Âmire, bu dönemde padişahın özel hazinesi durumunda olan *ceyb-i hümayun* hazinesi gelirlerini de idare etmeye başlamıştı. 1242'de (1826-27) diğer gelirleri elinden alınarak kapasite bakımından küçültülen Darphâne-i

Âmire'nin işleri madenler, ceyb-i hümayuna ait mukâtaat, hasların idaresi ve sikke darbı ile sınırlandırılmış, aynı tarihte ceyb-i hümayunun gelirlerinin bir kısmına da el konulmuştu. Tanzimat'ın ilânından (1839) sonra bütün hazineler kaldırılarak gelirlerin maliye hazinesi adı altında tek bir hazinede toplanması sırasında padişaha ait özel gelirlerin masrafları karşılamadığı görüldüğünden bunların devlet hazinesine intikaline karar verildi. Klasik dönemde sadece padişahın cep harçlığı konumunda olan ceyb-i hümayun hazinesi, Tanzimat'tan sonra tahsisât-ı seniyye ve diğer hâsılât olmak üzere padişahın bütün gelirlerinin toplandığı ve buna paralel biçimde sarayın idaresine ve padişaha ait harcamaların tamamının yapıldığı bir kurum haline geldi. 1263 Recebine (Haziran 1847) gelindiğinde “ceyb-i hümayun hazinesi” tabiri, bünyesinde mevcut bu değişiklikler çerçevesinde yayımlanan irâde-i seniyye ile “*hazine-ihâssa*” olarak değiştirildi. Tanzimat'la birlikte sikke darbının idaresi maliye hazinesine geçti ve Darphâne Nezâreti de ceyb-i hümayun ve hazîne-i hâssaya ait işlerin yönetimi görevini üstlendi. Oluşan bu tablodan dolayı nezârete aslı görevine uygun bir isim olacağı düşünüldüğü, Darphâne Nezâreti tabirinin Hazîne-i Hâssa Nezâreti'ne dönüştürülmesine karar verildi. Bu sırada Darphâne-i Âmire Nâzırı Tâhir Paşa'nın vefatı alınan kararın uygulanmasına vesile oldu. 18 Rebîülevvel 1266 (1 Şubat 1850) tarihinde Hazîne-i Hâssa Nezâreti kurularak nâzırlığa Şefik Bey tayin edildi. Hazîne-i hâssaya ait teşkilâtın en çok geliştiği dönem ise II. Abdülhamid zamanıdır. Bu dönemde, Tanzimat'la birlikte maliye hazinesine geçen padişah ve saltanatın “emlâk-i hümayun” veya “emlâk-i şâhâne” adı verilen malları hazîne-i hâssa idaresine geri alındı. Padişah adına emlâk alımları da en yüksek seviyeye ulaştı. Emlâkın dışında birtakım gelir kaynaklarının eklenmesiyle hazîne-i hâssa hacim ve teşkilât bakımından genişledi. Bu dönemde Hazîne-i Hâssa Nezâreti'nin üst yönetici kadrosunu hazîne-i hâssa nâzırı, müsteşar, muhasebeci ve hazîne-i hâssa umumi müfettişi oluşturmaktaydı. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden (1909) sonra, hazîne-i hâssaya ait emlâk-i şâhânenin büyük bir bölümünün maliye hazinesine devredilmesiyle kapasite bakımından küçülen Hazîne-i Hâssa Nezâreti umum müdürlüğe çevrildi; personel ve kalemleleriyle idare ettiği birimler de sınırlandırıldı. Hazîne-i Hâssa Dairesi, II. Abdülhamid'in hükümdarlığına kadar Topkapı Sarayı'nda Bâb-ı Hümayun'dan girildiğinde hemen sağda yer alan Darphâne-i Âmire binasında bulunmaktaydı. II. Abdülhamid, Hazîne-i Hâssa Nezâreti teşkilâtının elden geçirilerek düzenli bir şekilde çalışmasını istedi. 1294 (1877) sonunda hazîne-i hâssa Dolmabahçe Sarayı'na taşındı. Buradaki Hazîne-i Hâssa Dairesi, sarayın deniz tarafında bulunan önceleri “kordon kapısı”, daha sonra “hazine kapısı” olarak adlandırılan kapısının hemen sağındaki, bugün Millî Saraylar Daire Başkanlığı makam ve bürolarının yer aldığı yerde idi. Bu dairenin simetrisinde ise mefruşat dairesi bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz., Arzu (Tozduman) Terzi, “Hazîne-i Hâssa” *D.İ.A.*, C.XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.138-141.

Paşa²³ verilmişti. Kurutulma çalışmalarına başlanılan bu araziden yıllık olarak 80.000 öşür vergisi beklenilmekteydi.²⁴

3. Vodina Kazası

Selanik ve Manastır arasında bulunan Vodina'da Çınarcık denilen meşhur bir mesire yeri bulunmaktaydı. En yüksek yerinde de 1 menzil uzakta görülen bir akarsu vardı.²⁵ Merkez kazalarından olan Vodina, Selanik'in kuzeybatısında olup, Selenik'e uzaklığı 16 saat idi. Ancak Selanik-Manastır Demiryolu hattının uzatılması üzerine bu mesafe 5 saate inmişti.

Vodina Kasabası 11 mahalleye ayrılmıştı. Bu mahallelerde 1291 hane, 562 dükkân bulunmaktaydı. Köylerinde ise 4757 hane ve 267 dükkân olup, toplam 39216 nüfusa sahipti. Vodina kasabası demiryolu hattının tesisi ile daha da büyümeye başlamıştı.²⁶

Ladve Karyesinin gölbaşından çıkan Ladve Nehri kasaba içinden geçmektedir. Kasabaya yakın iskele yoktur. Demiryolu istasyonu kasabaya 1 çeyrek mesafededir. Selanik-

²³ 1833 yılında İstanbul'da doğan Ermeni devlet adamı Agop Kazazyan Paşa, Fakir bir ermeni aileden olup, ciddi bir tahsil görmemişti. Galata Ermeni kilisesi tahsildarlığı yapmış sonra şehremanetine geçti. Oradan Galata voyvoda kaymakamlığına, Osmanlı Bankası Türkçe muhabere kalemi müdürlüğüne yükselmiştir. II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa Müdürü ve Maliye Nazırı oldu. İflasın eşiğine gelmiş olan Hazine-i Hassa'yı müdürlüğe çeviren Sultan Abdülhamid, daha sonraları Agop Paşa'nın ıslahat programı ile yük olmaktan çıkıp gelir getirmeye başlayan Hazine-i Hassa'yı yeniden nezarete çevirmiştir. Eylül 1885'de vekâleten Maliye Nazırlığı'na tayin edilen Paşa, Hazine-i Hassa'yı da idare ettiği için çift maaş alması gerekirken, yürürlükteki tasarruf programına uygun olmadığı gerekçesiyle çift maaş almayı da reddetmişti. II. Abdülhamid dürüst ve mesleğine çok bağlı olan Agop paşaya bir at hediye etmişti. Agop Paşa, kendisi üzerindeyken ürken bu attan düşerek 1891 tarihinde ölmüştür.

²⁴BOA, *İmtiyaz Defteri* 2, H. 26 Zilhicce 304 (15 Eylül 1887), s. 110-111.

²⁵ P.L. İnciciyan-H.D. Andreasyan, "Osmanlı Rumeli ve Tarihi Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.2-3, İstanbul 1974, s. 51.

²⁶ *Selanik Vilayeti Salnamesi*, s.425.

Manastır Demiryolu hattı²⁷ Vodina Kasabası içinden geçmekteydi. Kasabadan Vodina Karacaabad'a doğru eski bir yol bulunmakta ise de bu yolda araba işlemeyip bargir ile gidilmekteydi²⁸.

Tablo 1: *Vodina Kazasının 1901-1902 senesi Genel Gelir ve Gideri*

Varidat					
Pare	Guruş		Pare	Guruş	
	265235	Emlak ve Akar Vergisi	15	41122	tapu Hasılatı
20	93597	Yerli ve Yabancı Temettuat Vergüsü	15	9248	Mehakim
22	419971	Bedelat-ı Askeriyye		14200	Vergü Tezkeresi
			Masarifat		
	413369	Ağnam Rüsümü		18598	Şeriyeye
	904510	Maktuen İhale Olunan Aşar Bedeli		49292	Dahiliye
	34980	Canavar Rüsümü		69108	Adliye
			5	106749	Maliye
20	36474	Rüsüm-u Mütenevvia	20	940	Zabtiye
35	43409	Orman Hasılatı		79738	Mütekaidin-i Askeriyye
				245030	Jan-darma
Varidat			Masarifat		
	41000		20	41300	Belediye Dairesi
2	1530057	Sermaye		14160	Ziraat Bankası Sanduku
22	1653534			39847	Düyun u Umumiyye

²⁷ Bkz., EK. III Selanik-Manastır Demiryolu Hattının gösterir harita. BOA. HRT. 1832

²⁸ *Selanik Vilayeti Salnamesi*, s.425.

Tablo 2: Kazanın Mahsulat-ı Umumiyyesi

Atık Kıyye	Atık Kıyye
3035285 Hınta	25000 Pirinç
700000 Şiar	4000 Mercimek
581250 Çavdar	150000 Fasulye
6000 Burçak	50000 Patates
3795000 Mısır	510000 Kırmızı Biber
790625 Darı	261116 Koza Harir

Tablo 3: Merkez sancağı dâhilinde Panayırlar²⁹

Esami	Zaman Kü- şad	Müddet-i İmtidad	Mevakı
Paşa Pa- nayırı	18 Haziran	10	Langaze Kazasının Pazargen Karyesi
Rovenik“	15 Ağustos	1	KesendireRovenik Karyesi
Ayabed- rum“	29 “	1	“ “ Arsa
“	“	“	“ Roşdinik
Aya- mama	12 Eylül	3	“ Ayamama
Kavadar “	23 Nisan	5	Tikveş Kavadar Kasabası
Karafe- riye	1 Ağustos	3	Karaferiye Merke- zinde

Vodina kazası zaman içinde demiryolu hattını yapılması ile ekonomik yönden önem kazanmış ve bu kazada da panayırlar düzenlenmiş, böylece kaza önemli bir ekonomik gelişme göstermiştir. Sultan II. Abdülhamid’in tarım arazilerinden bir tanesi de Vodina Kazası idi. Hazine-i Hassa adına Nazır Agob Paşa imtiyazı üstlenmişti. Kurutma çalışmaları ve ortaya çıkarılacak araziyi kullanma hakkı da Padişah Hazinesi’ne aitti.³⁰

²⁹ Selanik Vilayeti Salnamesi, s.426-427.

³⁰ BOA, İmtiyaz Defteri 2, H. 26 Zilhicce 304 (15 Eylül 1887), s. 111.

4. Vodina'nın Ladve Bataklığının Hazine-i Hassa Adına Tarım Arazisine Dönüştürülme Çalışmaları

Selanik Sancağına bağlı ve Vodina Kazasında bulunan Ladve bataklığının bedelsiz emlak-ı mahsusa eklenmesi ve buraların temizlenmesi, yani doldurulmasıyla ortaya çıkacak araziden istifade olunmak için çalışmalara başlanılmıştı³¹. 1880 yılında Hazine-i Hassa Nezaretine gelir sağlamak amacıyla bataklık alanın kurutulması amaçlanmışken, 1907 yılına gelindiğinde Vodina civarındaki bataklık alanlarını kurutulmasının sebepleri arasına, bu bölgelerin Bulgar çetelerinin barınağı haline gelmesini de eklemek mümkündür. Dolayısıyla bu bölgedeki bataklık alanın kurutulmasında zirai amaçtan ziyade askeri amaç göz önünde bulundurulmuştur³². 1880 yıllarındaki çalışmalarda Hazine-i Hassa-ı Şahane adına imtiyaz fermânı ile senet düzenlenmiş ve bunların Hazine-i Hassa idaresine ulaştırılması konusunda gerekli yazışmaların yapılması ile Hazine-i Hassa Nezaretinin arz edilmesi konusu padişahın iradesine sunulmuştur³³.

Böylece 1880 tarihinde Selanik vilayeti ile Vodina Kazasındaki ovalık alanı kapsayan bataklık alan ihaleye çıkarılmıştır. Selanik Vilayeti dâhilinde bulunan ve Vodina Kazası sınırları içerisinde yer alan Ladve Bataklığını temizlemek amacıyla gerekli keşif çalışmaları sonrasında, Osmanlı Devleti tebaasından İsmail Hakkı ve İsmail Said Efendilere geçici ruhsat izni verilmiştir. İmtiyaz sahiplerinin vekilleri Vasilaki

³¹ BOA, HRT.00325. (Bkz., EK: VI).

³² "...Yenice ve Vodine Karaferye merkez kazaları dâhilinde icra-yı şekavet eden çetelere öteden berü bir melce olmakda bulunan Yenice Gölünün badezin tahkikat-ı eşkıya olmasına imkan bırakılmamak ve civar kasabat ve kurranın havasını ihlal ile daimi sıtmalar tevliid eden bataklıklar kurudulmak üzere bunun bir kumpanyaya ihalesiyle tathiri hakkında III. Ordu-yu hümayun Müşiriyet-i celilesinin inhasına atfen taraf-ı vala-yı ser-askeriye-den vaki olan işar üzerine evvel emirde keşf-i mükemmel icrası için 70-80 bin guruşun sarfı lazım geleceğine ve bazı ifadeye havi Selanik vilayeti celilesinden takdim olunan tahrirat..." BOA. BEO-002976-223136 19 Zil-kade 1324/4 Ocak 1907 tarihli yazışma.

³³ BOA, I-DH-01295-4-102262, 15 Muharrem 303/24 Ekim 1885.

Serakütü Efendi tarafından verilen evraklar üzerinde, Osmanlı Devlet idaresi birtakım değişiklikler yapmıştır. İmtiyaz sahipleri yapılan değişiklikler doğrultusunda mukavele ve şartname layihalarını yeniden düzenlemiş ve Nafia Nezaretine sunmuşlardır.³⁴

Ladve bataklık alanı 5000 dönümlük bir araziyi içermektedir. Bataklık alanının oluşması sebebiyle ortaya çıkan sular civar arazilere zarar vermektedir. Bu zarar aynı zamanda insan ve hayvan kaybına da sebep olmaktadır.³⁵ İmtiyaz sahipleri fenni kanunlara uygun olarak, masrafı, zarar ve ziyarı kendilerine ait olmak üzere Ladve Bataklığının kaplanmış olduğu arazinin tathir ve tanzifiyle ziraata uygun bir hale getirilmesi için imalatı üsteleneceklerini ve bataklık alanı ziraat bir alana dönüştüreceklerini vaat ediyorlardı.³⁶

5. Ladve Bataklığı İhale Süreci

Hakkı ve Said Efendiler bu alanı temizleme konusundaki taahhütleri ve mali güçlerini gösterir evraklar beyan edilmiş olmakla beraber, bu işin yapılması sadece taahhüt veya mali güç ile sınırlı olmayıp; Keşif çalışmaları yapılmadıkça ve Haritalar düzenlenmedikçe bataklık alanın temizlemesi ile ilgili olarak hemen bir ihaleye çıkılması doğru değildi. Dolayısıyla haritalar düzenlendikten sonra işin müzakeresini yapmak daha doğru olacaktı.³⁷

Keşif çalışması az çokta olsa bir masraf gerektirmekteydi. Zira keşif çalışması sırasında bazen taahhüt sahipleri isteklerinden vazgeçebilmekteydi. Bunun pek çok örneğine rastlanmıştı. Bu sebeple şimdilik sadece keşif çalışmalarına izin verilmekte olup, harita ve layihalar tanzim olunduktan sonra ortaya çıkacak duruma göre ihale yapıp yapılmayacağına karar verilecekti. Sunulacak mukavele-name müsveddesi

³⁴ BOA. *ŞD-00503-00016*, 23 Receb 97/1 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

³⁵ BOA. *ŞD-00503-00016*, 23 Receb 97/1 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

³⁶ BOA. *ŞD-00503-00016*, 16 Şaban 97/24 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

³⁷ BOA. *I-MMS-0073-003331*, 21 Şaban 297/29 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

bu esas, usul ve emsale göre tasdik edilerek, Heyet-i Umumiyye’de görüşülecekti. Tanzimat Dairesinde, mazbata ile mukavele-name müsveddesi değerlendirilmiş ve mazbatada da ifade edildiği üzere şimdilik imtiyaz talibine sadece keşif için geçici ruhsat için izin verilmişti. Haritalar düzenlendikçe devlet tarafından kabul ve tasdik olunduktan sonra imtiyaz verilecekti.³⁸ İmtiyaz sahipleri fermanın kendilerine ulaştığı tarihten itibaren, 12 gün içerisinde keşif çalışmalarını yapacak ve bataklıkları gösterir mükemmel bir haritayı hazırlanarak Nafia Nezaretine sunacaklardı. Nafia Nezareti hem layiha hem de haritaları tetkik ederek, işin yapılmasının mümkün olduğuna karar verirse, temizlik işinin şartlara uygun olarak talip-lilere ihale edilecekti. Nafia Nezareti takdim edilen haritalara 6 ay içinde cevap vermek zorundaydı. Nafia Nezareti imtiyaz sahiplerine ait layiha ve haritaları onaylasa bile mukavele-name şartlarını taşıyan ve devlet ve memleket için daha iyi teklifler sunan olursa onlar da değerlendirilerek ihale sürecine katılabileceklerdi.³⁹ Müteahhit, ferman tarihinden itibaren 6 ay içinde inşaat işlerine başlayacak ve 3 yıl içinde de inşaatı tamamlayacaktı. Kurutulacak yerlerdeki arazinin temizlenmesi sonrası ortaya çıkacak olan arazi, ziraata uygun bir hale getirilecek ve fenni kanunlara uygun olacaktı.⁴⁰ Ladve bataklığının kurutulması sonrası ortaya çıkacak arazinin tarım arazisine uygun nitelikte olması beklenmekteydi. Zira asıl hedef bu alanlardaki arazinin ziraata elverişli bir arazi niteliği kazanmasıydı.⁴¹

6. Harita ve Layihalar Hazırlanması

Ferman tarihinden itibaren 14 ay içinde mükemmel harita ve layihalar hazırlanarak Nafia Nezaretinin kabul ve tasdikine sunacaktı. Buna göre, birkaç harita hazırlanacaktı. İlk harita kurutulacak arazinin civarını gösterir 1/100.000 ölçe-

³⁸ BOA. Y.A.RES-0017-00065, 23 Zilhicce 99/5 Kasım 1882.

³⁹ BOA. Y.A.RES-0017-00065, 23 Zilhicce 99/5 Kasım 1882.

⁴⁰ BOA. I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma.

⁴¹ BOA. Y.A.RES-0017-00065, 23 Zilhicce 99/5 Kasım 1882.

ğinde bir harita olacaktı. Bu hartada araziler birbirine bağlantılı olarak aşamalı aşamalı rakamlarla gösterilecek ve yüzeyleri ifade edecek şekilde yapılacaktı. Ayrıca temizlenecek mahallerde suların akış yönleri, gidebildikleri ve bozdukları alanlar, suyun miktarı ve yapılacak olan kanal ve hafriyat çalışmalarının yönünün gösterir şekilde çizilecekti. Bu yönler, kanalların yönü kırmızı mürekkep ile gösterilecekti.

Kanalların haritaları boyuna kesit olarak 1/10.000 ölçeğinde olacak, genişlik olarak ise 1/200 ölçeğinde bir harita çizilecekti. Ayrıca inşa edilecek diğer yapılar da harita üzerinde gösterilecekti. İmtiyaz sahipleri hazırladıkları haritayı tasdik ettirip onaylatsalar bile ilerki zamanlarda yapacakları en küçük değişikliğe yine Nafia Nezaretinin onayını ve tasdikini almak zorundaydı. Nafia Nezaretince tasdik olunmadıkça işlem yapılmayacaktı. Nezaret 60 gün içinde kendisine sunulan haritaları değerlendirmek zorundaydı. Bu zaman dilimi içinde herhangi bir karar vermezse imtiyaz sahibi layihanın kabul olduğunu nazarıyla bakıp faaliyete başlayacaktı.⁴²

İmtiyaz sahibi imalatı bitirdikten sonra, masrafı kendisine ait olmak üzere sahipli araziler ile imalat yapılan arazinin sınırlarını belirleyen emlak haritası ve imalatın haritasını tarif eden mevkileri anlatan layihalar düzenlenerek sınırları belirli olmuş araziye ait mazbata ile emlak haritası ve resimlere ait malzemeyi layiha ile birlikte Nafia nezaretine sunacaktı.

7. Nafia Teftişi

Nezaretin inşaatın başlangıcından sonuna kadar işe nezaret etmekle yükümlüdür. İmalatı kabul etmeden evvel muayene ve tetkik etmeye hakkı olacaktır. Efendiler; teftiş ve nezaret masrafının bedelini karşılayacaklardır.

Bu ödeme inşaat tarihinin başlangıcından bitişine kadar her yıl yapılacak ödeme peşin olarak gerçekleşecek, Nafia veznesine nakit olarak 120 adet 100'lük Osmanlı altını yatırılacaktır.⁴³ (Tablo 3)

⁴² BOA.ŞD-00503-00016, 16 Şaban 97/24 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

⁴³BOA. Y.A.RES-0017-00065, 23 Zilhicce 99/5 Kasım 1882.

Tablo 4: Nafia Nezareti Teftiş Bedeli

İmtiyaz Sahibi	Ödeme Şekli	Zamanı	Miktarı
İsmail Hakkı ve İsmail Said Efendiler	Nakit	Yıllık	120 adet 100'lük Os- manlı altını

8. İstimlâk ve Mülk Meselesi

İstimlâk veya geçici olarak kullanılacak arzi için yapılacak harita 1/5000 ölçeğinde olacaktı. Eğer üzerinde bina ve saire varsa 1/1000 mikyasında bir harita hazırlanacaktı.⁴⁴ Müteahhitler eğer gerekli görürse alet ve edevatları için tahliye çalışmaları için, Nafia Nezaretinin uygun görmesi halinde fertler elinde bulunan yerleri dâhil edecek veya geçici olarak istimali hususunda umumun menfaati için istimlak kanununa uygun olarak hareket edeceklerdi. Ancak öncelikle arazi sahiplerinin rızaları alınacaktı. Müteahhit kendisine gerekli gördüğü yerler içinde devlete ait arazi var ise geçici olarak terk veya iade edilecekti. Devlete ait miri arazi veya bir vakıfa ait arazi ister daimi isterse geçici olarak su altında kalmışsa bu tür araziler bu haliyle hiçbir şey hâsıl etmeyen araziler olarak kaydedilecekti. Bu araziler yapılacak ıslah çalışması sonrası *müteahhidin mülkü* olarak kaydedilecektir.⁴⁵

Kurutulacak yerler dâhilinde ahaliye ait yerler var ise fermanın ilgili yerel idareye ulaşmasından sonra 30 Ekim 1880 tarihli yazışmada bu 3 ay⁴⁶ olarak belirlenen “*isbat-ı hukuk*” hakkı daha sonra bu süre 1 yıl olmuştur. Arazi sahiplerinin bu 1 yıllık süre zarfında “*isbat-ı hukuk*” etmeleri gerekmektedir. Bu süre zarfında yapılmayan veya daha sonra yapılan müracaat ve her türlü iddia *yok hükmünde* sayılacaktı.

⁴⁴BOA. ŞD-00503-00016, 16 Şaban 97/24 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

⁴⁵ BOA. I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma. BOA. Y.A.RES-0017-00065, 23 Zilhicce 99/5 Kasım 1882.

⁴⁶“...7.maddesinden tathir olunacak arazi derununda yerleri olduğunu iddia edenlerin isbat-ı hukuk-u tasarrufiyyeleri için ferman-ı alinin mahalline vusulüyle ilan olunacak tarihten itibaren tayin olunan 3 mah müddet âdemi kifayeti hasebiyle 1 seneye iblağ olunmuş...” BOA. I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma.

Tahrir yapılan arazi alanında mülkleri olduğunu ispat edenler, imalat işinin bitmesinden sonra inşaat sırasında ne kadarlık bir masraf yapılmış ise ve kendilerine düşen pay arazi nispetinde imtiyaz sahibine ödeme yapılacaktır. Mülk sahibi olacak kişinin ödeyeceği masraf arazisinin bedelinin %50'sini geçmeyecek bir rakam olacaktır. Ancak mülk sahibi masrafını karşılamak istemezse veya karşılayamayacak durumda ise sahip oldukları arazinin %50'sini imtiyaz sahibine terk edecekti. Kurutulan arazi içinde miriye ait arazi ile sahipleri tarafından imtiyaz sahibine terk edilecek araziler, Arazi Kanunnamesi hükümlerine göre inşaatının bitiminin onaylanmasından sonra senedi hükümet tarafından imtiyaz sahibine verilecekti.⁴⁷

9. Bataklık ve Su Meselesi ile Kanal ve Şev Yapımı

İmtiyaz sahibi, Osmanlı devletinin kanun ve nizamlarına uygun hareket etmek şartıyla tasarruf hakkına sahip olacağı arazi dâhilinde bulunan sulardan “*kadim*”⁴⁸ üzere istifade edecek ve ahalinin menfaatine halel getirilmemek şartıyla istedikleri gibi bu suları kullanabileceklerdi. İnşa edeceği kanallardan suların akışına zarar verici bir duruma sebebiyet vermeyecek şekilde, arazi sahilindeki yerlerde fabrika tesis edebileceği gibi bina vesaire de yapabileceklerdi. Fabrika, arazi sulamasına mahsus su kanalları ve su yollarının harita ve layihalarını hazırlayarak Nafia Nezaretinin tasdik ettiği sürece herhangi bir problem olmayacaktır.⁴⁹

Kanal ve suyollarının büyüklüğü, yağmurlu zamanlarda veya sel durumlarında suları toplayıcı nitelikte kapasite

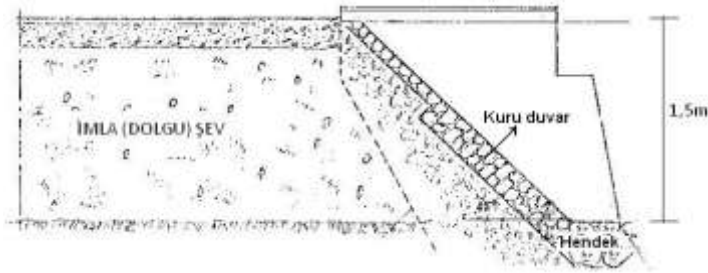
⁴⁷ BOA, I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma. BOA, Y.A.RES-0017-00065, 23 Zilhicce 99/5 Kasım 1882.

⁴⁸“...10.madde ile verilen *selahıyyat-ı mezûr sulardan kadimen* istifade eden ahalinin menfaatine halel getirilmemek şartıyla takyid edilmiş olduğu gibi...” BOA, I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma.

⁴⁹ BOA, I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma.

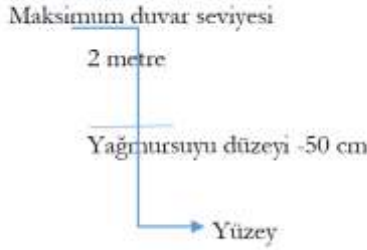
tede olacaktı. Kanalların şevleri gerek yağmur sonrası oluşacak sel veya akan su miktarıyla bozulmayacak şekilde yapılmalıydı. Adi topraklarda şevlerin kaidesiyle yüksekliklerinin derecesi 1° olacak ve sele müsait yerlerde yüzeyden yüksekliklerine nispette $1/10^\circ$ derecesinde olacaktı. Toprağın çökmesi beklenen yerlerde kanalların şevleri taşlarla önlenebilir veya taştan destek duvarları inşa edilerek tahkimat sağlanabilirdi (Şekil 1).

Şekil 1: Kanal Şevi

İmtiyaz sahipleri lüzum gördüğü yerlerde temizlemiş oldukları araziye yağmur sularından korumak için kanallar boyunca veya hızlı akan akarsular boyunca sedler inşa edebilecekti. Yapılacak olan bu sedler; deniz kıyısından uzak mesafede yapılacaktı. Zira denizin yüzeyinin yükselmesi durumunda inşa edilmiş olan ya da edilecek olan sedlerde yarıkların oluşmasına sebebiyet vermekteydi. Bu yarıkların oluşmaması için setler ve kanallar sahilinden belli bir uzaklıkta inşa edilmeliydi. Lüzumu halinde sedler kazıklar çakılarak veya ağaçlar dikilerek muhafaza edilme yoluna gidilecekti. Setlerin yüksekliği zeminin oturmasından sonra (toprağın yerleşmesi) yağmurlu mevsimlerde suların yükselebileceği beklenen yükseklikten 50 cm yükseklikte olacak şekilde yapılacaktı. (Şekil 2)

Şekil 2: Setlerin Yüksekliğini Gösteren Şekil

Bu yükseklik daima korunmaya çalışılacaktı. Ancak bu yükseklik aynı zamanda 2 metreden de daha yukarı olmayacaktı. Bu setlerin eğimleri de yüksekliklerinin 2-3 nispetinde olacaktı. Suların tesiriyle bozulması ihtimaline karşı muhtemel yerlerde çimen veya taş veya çalı çırpı ile muhafaza edilme yoluna gidilecekti. İmtiyaz sahibi, küçük kanallar ve suyolları ile ve hendekler aracılığıyla taşan suların akışını sağlayacaktı. Eğer kurutulacak arazinin bazı yerler tathire ve tanzife müsait değilse bu mevkilerden toprak hafriyatı yapılmayacak ve çukurlar açılmayacaktı. Mecralar ve suyolları, sandıklar vasıtasıyla sularını akıtmak mümkün olmayan mahallerde ya ağaç dikilerek veya bentlerin inşasıyla tathir ve tanzifi yoluna gidilecekti. Bu civardaki emlak yapıları bu şekilde korunmaya çalışılacaktı.⁵⁰

10. Kanal ve Yol

İmtiyaz sahipleri suların akmasına ve taşmasına karşılık, yapacağı kanallar ve setler sırasında yolları bozmak gibi durumlar söz konusu olduğunda yolların bakım ve onarımını yapmak zorundaydılar. Kanal ve suyolları yapılırken, halkın gidiş-geliş yapması engellememeli, bozacağı yolların bakım ve onarımını yapmalıydı. Sadece yol değil gerekli gördüğü yerlerde köprülerde inşa edecekti. Mevcut yolların bakım ve

⁵⁰ BOA. I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma.

onarımını yaparken, gerekli gördüğü hallerde yeni yol ve köprülerde inşa edecekti. İmalatın yapımı sırasında fenni kanunlara uygun malzeme, alet, edevat kullanılacak, yapılacak imalatın uzun müddetli olması için çalışacak ve köprü, su yolu, tünel, su mecralarının şevlerinde yapılacak iş kargir olarak inşa edilecekti. Geçitler, köprü ve döşemeleriyle su yolu kapaklarının müteharrik olan yönünde ahşap kullanılacaktı. İmtiyaz sahibi, imalata başlamadan önce masrafı kendisine ait olmak üzere su basması muhtemel olan yerlerde bulunan arazileri kapsadığı alanı hükümete bildirecekti.⁵¹

11. Kurutulan Arazinin Bakımı ve Sendika (Cemiyet) Kuruluşu ve Arazi Satışı

İmtiyaz sahibinin şartname şartlarına uygun olarak, bataklıkları temiz tutması şart olduğu gibi bakım için gerekli olan binaları ya da diğer inşaat yapılarını da muhafaza etmesi gerekmektedir. Uygun gördüğü zamanlarda imalatı için ıslah çalışmaları yapacaktı. İlave edilmesi veya çıkarılması gereken yapı vesaire olduğunda, Nafia Nezaretine sunulacak ve tekrar tasdik edilecekti. İmtiyaz sahibi örneğin daha önce hazırlamış oldukları harita ve layihalar tasdik edilmiş olmasına rağmen imtiyaz sahibi yeni yapacağı veya çıkaracağı yapılar için dahi olsa yeniden harita hazırlayacak ve nafia nezaretine sunacaklardı. İmtiyaz sahibinin bu duruma herhangi bir itiraz hakkı yoktu. Hiçbir şekilde hükümete dava açması söz konusu değildi.⁵²

Kurutulmuş bataklık arazisini ziraata her daim elverişli olmasının sağlanması amacıyla civarda bulunan arazi sahiplerinden oluşan bir cemiyet kurulacaktı. Bu cemiyet ilgili kişilerden oluşacaktı. Bu kişiler emlak sahipleri olabileceği gibi müstemlikler de yani istimlak edenler de sendika üyesi olabilecekti.⁵³ Cemiyetin temel vaziyeti oluşturulacak olan nizamname ile belirlenecekti. Cemiyetin kuruluşundan evvel imti-

⁵¹BOA.ŞD-00503-00016, 16 Şaban 97/24 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

⁵² BOA.ŞD-00503-00016, 16 Şaban 97/24 Temmuz 1880 tarihli yazışma

⁵³ BOA.ŞD-00503-00016, 16 Şaban 97/24 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

yaz sahibi, tasarruf hakkına sahip olduğu arazi ile kanallar boyunca kuracağı fabrikaları satma hakkına sahip olmayacaktı.⁵⁴

İmtiyaz sahipleri imalatı daima iyi bir halde tutacaklardı. İmtiyaz sahibi tarafından müsamaha vukua geldiği durumda devlet *ihhtarname* gönderecekti. İki ay içerisinde imtiyaz sahibi iktara konu olan durumu düzeltmezse, Nafia Nezaretinden tayin olunacak bir memur vasıtasıyla düzenlenecek bir rapor sonrası masrafı zarar ve ziyanı imtiyaz sahibine ait olmak üzere hükümet tarafından tedbir alınacaktı. Hükümet masrafını arazi sahibinin arazi hâsılatına el koyarak karşılayabilir ve bu miktar yeterli olmazsa kurutulmuş olan bataklık arazisinin müzayede yoluyla satışına gidilebilirdi. Böylece masraf bedeli çıkartılmış olacaktı.⁵⁵

12. Kefalet Bedeli

Kefalet akçesi meselesi imtiyaz sahibi tarafından arzu olduğu şekilde yapılacaktı. İsterse aynı olarak veya esham olarak devlete ödeme yapabilirdi. Mukavelenamenin 13. Maddesinde geçen bu hükümde değişikliğe gidilecekti. Esham olarak ödenmesi halinde %25 fazla olarak verilecekti. Zira fiyat düştükçe noksanı kapatmak gibi birtakım müşkülata sebebiyet verdiği için, kefalet akçesinin nakit olarak yapılmasına karar verilmişti.⁵⁶ İmtiyaz sahiplerine, keşif çalışmaları için fermanın çıkması ile izin verilecekti. Bu

⁵⁴ BOA. I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma. BOA. Y.A.RES-0017-00065, 23 Zilhicce 99/5 Kasım 1882.

⁵⁵ BOA. ŞD-00503-00016, 16 Şaban 97/24 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

⁵⁶ "...taahhüdât-ı vakıanın temin-i icrası için tevdi-i mutad olan kefalet akçesinin eshab-ı imtiyaz tarafından arzu olduğu halde aynen veya esham-ı Devlet-i Aliyye olarak itası 13.madde ahkâmından ve şimdiye kadar cari olan kaide iktizasından ise de esham-ı tevdi halinde %25 fazlalı verilmek ve fiyat-ı tenezzül etdikce noksanı ikmal edilmek gibi bir takım müşkilatı mucib olduğundan mezkur kefalet akçesinin aynen tevdi-i bi't-tensib madde o yolda tashih ve ameliyata muktezi masrafini tedariki zımında bir şirket teşkiline lüzum görüldüğü halde nizamât-ı dâhiliyesinin takdimi için..." BOA. I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma.

fermanın öncelikle verilebilmesi için Osmanlı Bankasına nakit olarak 500 Osmanlı Altının yatırılması gerekmektedir. Keşif çalışması belirlenen zaman dilimi içerisinde yapılmazsa, yatırılan 500 Osmanlı Altını devletin malı olacaktır. Kefalet ücreti 2 ayrı şekilde ödenecekti.

- Keşif çalışmaları için ödenen bedel (fermanın çıktığı bilgisi üzerine)

- Harita ve layihalar için yapılan ödeme (fermanın ulaşması ile)

Keşif bedeli ödenmesine rağmen haritaların ve layihaların takdimi sırasında yapılması planlanış olan imalatın sınırlı durumlar oluşturacağı kanaatine varılırsa ve imtiyazın verilmesi uygun görülmeyecek ve imtiyaz sahibi herhangi bir hak iddiasında bulunmayacaktı. Mukavelename nüshası bu şekilde onaylanmış olup, muamelenin ifası için padişahın emri ve fermanı beklenmekteydi⁵⁷.

13. Anonim Şirket Kurulması

Hakkı ve Said efendiler eğer isterlerse masraflarının giderek artması halinde gerekli meblağın temini için bir şirket kurabilirdi. Ancak kurulacak bu şirketin sermayedarlarından beklenen sermaye miktarı, yapılacak masrafı miktarını aşmayacak şekilde belirlenecekti. Şirket sermayedarları itibarlı insanlardan olacaktı. Bu şartlara uygun olarak bir Anonim Şirket kurulacaktı. Ferman tarihinden itibaren 3 ay içinde dâhili nizamnamesi mukavele aslına uygun olmak kaydıyla hükümetin onayına verilecekti.⁵⁸ 3 ay içinde devletten herhangi bir

⁵⁷ BOA. I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma.

⁵⁸ "...madde o yolda tashih ve ameliyata muktezi masrafın tedariki zımında bir şirket teşkiline lüzum görüldüğü halde nizamat-ı dâhiliyesinin takdimi için 15.madde de imtiyaz kıta ferman-ı alisi tarihinden itibaren tayin olunan 1 mah müddet 3'e iblağ edilmiş ve mukavelenamenin nüsha-ı mübeyyizesi leffen takdim kılınmış olmağla muamelat-ı mukteziyyesinin..." BOA. I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma.

cevap gelmez ise Anonim Şirket Nizamnamesine uygun olarak şirket kuruluşu gerçekleşecekti.⁵⁹

Sonuç

Beyaz Kule Bataklık alanı denizin dolması sonucu ortaya çıkmış bir alandır. Devlet bu ortaya çıkan alandan istifade etmeye çalışmıştır. Sultan II. Abdülhamit Devrinde Selanik Vilayetinin bazı alanları Hazine-i Hassa Nezaretine gelir sağlamak amacıyla tahsis edilmiştir. Bu arazilerden biri de Vodina arazisi idi. Tarıma elverişli olan arazide ortaya çıkan bataklıklar tarım arazisine de zarar vermekteydi. Devlet hem kendisi için hem de halk için çalışmış olmaktadır. Zira bataklık alanlar hem hayvanlar açısından hem de insan sağlığı açısından zararlı boyutlara gidebilmekte sıtma ve benzeri hastalıklara sebebiyet vermektedir. Devletin bataklık alanları çalışmaları 1900'lü yıllara gelindiğinde sadece tarım arazisi kazanmak için değil aynı zamanda Bulgar çetelerinin Vodina bataklık alanlarında rahatça hareket etmelerini engellemek amacıyla da olduğu görülmektedir. Ancak buradaki temizlik daha ziyade Yenice Gölü boyunca yapılmış ve çalışma ekonomik olmaktan ziyade askeri amaçlı bir temizlik çalışması olmuştur. Selanik ve çevresinde yapılan bataklık kurutma çalışmaları ile ilgili olarak bu özel tespitler kısaca bunlardır. Bataklık arazileri kurutma ve bayındırlık alanındaki çalışmaları ilgili genel tespitleri ise şöyle özetlemek mümkündür.

Osmanlı devleti uzun bir dönem büyük topraklara sahip olmuş ve miri mukataa sistemi ile tımar sistemini uygulamış olduğu bölgeler; devletin asıl ağırlık noktasını teşkil etmiştir. Bu bölgelerde toprakların işletilmesi ile ilgili meseleler, kanunnamelere uygun olarak halledilmekteydi. Özellikle müesseselerde meydana gelen bozulmalara paralel olarak; toprak ve toprağın işletilmesi ile ilgili önemli meseleler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Tanzimat dönemi ile birlikte bu alanda

⁵⁹ BOA. I-MMS-0073-003331, 29 Zilkade 297/2 Kasım 1880 tarihli yazı.

görülen aksamları, ortadan kaldırmak için önemli düzenlemeler yapılmış ve bir kısım kanunnameler hazırlanmıştır. Ancak Tanzimat dönemi ile birlikte getirilmek istenen anlayışın hemen uygulanması mümkün olmamıştır.

Tanzimat'la getirilen yeni ve modern anlayışın kısa zamanda kökleşememesi, idarî kanun ve nizamları uygulayacak devlet adamlarını yeterince yetiştirilememesi ve yenilik hareketlerinin menfaatlerini zarara uğrayacakların gösterdiği karşı faaliyetler, Tanzimat'tan umulan sonuçların gerçekleştirilmesine engel olmuştur. Tanzimat döneminde yeşerip kök salamayan devletin modernleşmesi yolundaki adımlar, Sultan II. Abdülhamid döneminde yeniden gündeme gelmiş ve uygulamaya konulmuştur. Bir noktada Sultan II. Abdülhamid, Tanzimat döneminde getirilmek istenen yeniliklerin ve uygulanmak istenen reformların, uygulayıcısı olmuştur.

II. Abdülhamid, bayındırlık işlerinin ülkenin gelişine büyük katkısı olacağını çok iyi tespit ettiğinden, kendi döneminde yeni iskân alanları oluşturulması, nehir-göl ve bataklıkların temizlenerek zirai ekonomiye kazandırılması çalışmalarına, büyük ağırlık verilmiştir. O dönemde Osmanlı Devletinin içerisinde bulunduğu pek çok olumsuzluklara rağmen, bu alanda oldukça önemli çalışmalar yapılmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde, özellikle bu konu ile ilgili olarak daha önceden yayınlanmış olan kanun ve talimatnamelerdeki eksiklikler ele alınmış ve öncelikle bunlar halledilmiştir. Devlet, bazı yerlerde kendi imkânları ile bazı yerlerde de şahıslara verdiği imtiyazlar sonucunda, Anadolu ve Balkanlar'ın pek çok noktasında nehir-göl ve bataklıkların temizlenerek, zirai ekonomiye kazandırmıştır.

Osmanlı yönetim anlayışına göre; devlet ve hâkimiyet kavramları, mülk tanımı ile ifade edilmekteydi. Padişah aidiyeti kendisinde olmayan mülke, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi yani halifesi olması adına hâkimdi. İşlenebilir toprakların hepsi, devlet mülkiyetinde idi. Bazı istisnalar haricinde, özel mülkiyet bulunmamaktaydı. Sultan II. Abdülhamid devrinde, zirai alanda bataklıkların kurutulması ve tarım arazisine

dönüştürülmesi sırasında da müteşebbislere mülk hakkı tanınmamış, sadece kullanma ve işletme hakkı tanınmıştır. Devlet ev sahibi, müteşebbis ise kiracı konumundaydı. Bununla birlikte, devletin bataklıkları kurutmak için harcaıacağı sermayesinin olmaması, mülkiyet hakkının geçici süre ile başkalarına devrine sebep olmuştu. Ayrıca yapılan temizleme ve kurutma çalışmalarını daimi olabilmesi ve yapılan emeklerin boşa çıkmaması için, devlet yeni bir sistem geliştirmeye başlamıştı. “*Sendika Heyeti*” oluşturularak, kurutulana arazi üzerinde hak sahibi olanların birbirine karşı sorumlu olmalarını sağlayacak, bir sistem oluşturulmuştu. Sendika üyeleri civardaki arazi sahiplerinden oluşmaktaydı ve sendikalıların uğrayacağı zarar ortak zarar haline getirilmişti. Bataklık kurutma çalışmaları büyük bir çaba ve emek gerektirmekteydi. Devletin bu alanda harcaıabileceğı sermayesi olmadığından, bataklıkların kurutulması alanında verilen imtiyazlarda biraz cömert davranılmıştır. Zira atıl durumda olan bu alanlar, hazineye mevcut halleriyle hiçbir gelir getirmediğinden, bu alanlarda yapılan teşebbüsleri devlet elinden geldiğince desteklemiştir.

Sonuçta Sultan II. Abdülhamid döneminde, doğrudan halkın sağlığını ilgilendiren bataklıkların kurutulması konusunda, büyük bir ivme kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra bu dönemde, Osmanlı Devletine büyük bir göç dalgası da gerçekleşmekte olup, özellikle Balkanlar’dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi ve bunlara tarım arazileri verilmesi meselesi de yeni zirai alanların ekonomiye kazandırılmasını zorunlu hale getirmekteydi. Bu dönemin büyük bir bölümünde, alınan tedbirlerle yeni zirai alanlar kazandırma konusunda başarılı çalışmalar yürütölmüştür. Ancak II. Abdülhamid sonrası, ardı ardına gelen savaşlar ve başarısız uygulamalar bu çalışmaları, bir süre sonra atıl duruma getirmiştir. Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid döneminde bu alanda yapılan çalışmalarla, özellikle çok önemli bir alt yapı oluşturulduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

Bab-ı Ali Evrak Odası, *BEO-002976-223136* 19 Zilkade 1324 /4 Ocak 1907 tarihli yazışma.

İrade Meclis-i Mahsus, *I-MMS-0073-003331*, 21 Şaban 297/29 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

I-MMS-0073-003331, 26 Zilkade 297/30 Ekim 1880 tarihli yazışma.

I-MMS-0073-003331, 29 Zilkade 297/2 Kasım 1880 tarihli yazışma.

İmtiyaz Defteri, 2, H. 26 Zilhicce 304 (15 Eylül 1887), s. 110-111.

Şura-yı Devlet, *ŞD-00503-00016*, 16 Şaban 97/24 Temmuz 1880 tarihli yazışma

ŞD-00503-00016, 23 Receb 97/1 Temmuz 1880 tarihli yazışma.

Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı. *Y.A.RES-0017-00065*, 23 Zilhicce 99/5 Kasım 1882.

İrade Dahiliye, *I-DH-01295-4-102262*, 15 Muharrem 303/24 Ekim 1885.

Harita Tasnifi, *HRT.00325*

HRT.0173

HRT.1832

2. Salnameler

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu; *Selanik Vilayeti Salnamesi*, Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, 18. Basım, Selanik 1322 (H).

3. Tetkik Eserler

- Bayram, Selahattin *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009
- Delibaşı, Melek, “ Sultan II. Murad'ın Fetihten Sonra Selanik'te İzlediği Politika Ve Bir Hamam Kitabesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, C.XIV, S. 25, Ankara 1981, s. 361.
- İnciciyan, P.L.; H.D. Andreasyan; “Osmanlı Rumeli ve Tarihi Coğrafyası”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.2-3, İstanbul 1974, s. 51.
- Kiel, Machiel, “Selanik”, *D.İ.A.*, C.XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 352-353.
- Pala, Ayhan, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1991
- Terzi (Tozduman), Arzu, “Hazîne-i Hâssa”, *D.İ.A.*, C.XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.138-141.
- Yavuz, Nuri, “Birinci Balkan Harbi Ve Selanik'in Kaybı”, *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, C.I, S. 2- Yaz, 2008, Ankara 2008, s. 141.
- Yıldız, Özlem, “20. Yüzyılın Başlarında Selanik'te Deniz Ticareti”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, C. XII, S.24, İzmir Bahar 201, s. 27-44.
- Yılmazçelik, İbrahim; Erdem, Sevim, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devletinin Balkanlar'da Yürüttüğü Batıklık Alanların Kurutulması ve Yeni İskan Alanlarının Oluşturulması Çalışmaları”, *Uluslararası Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik, Bildiriler*, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.125-148.

Ek.I: II. Abdülhamid Dönemi Öncesi Avrupa Kıtasında Yapılan Vapur Ulaşımı Haritası. (BOA. HRT.0173)

EK III: Der-Saadet-Selanik/Selanik-Manastır Demiryolu
Güzergâhları ve Madenleri Gösterir Harita

Ek IV: *Selanik Vilayeti Bataklık Alanlarını Gösterir Harita*

UBTAS'IN SARAYBOSNA'DA DÜZENLEDİĞİ
SEMPOZYUMDAN KARELER

